

EX LIBRIS

**JERZY
SUŁIMA
KWIŃSKI**

05421
JEO

M
a o s o

dayn

Pro

użytku

Wycya

Z

niekt

605721 1/2
J E O G R A F I A

Matematyczna, Fizyczna
a osobliwie Polityczna

podług
najnowszych określeń granic
dla Szkół ułożona

przez

C. B. Stein

Profesora Gimnazjum Berlińskiego.

Dla

użytku zaś młodzieży Polskiéy
na oyczysty ięzyk przełożona.

Edycya nowa pomnożona i poprawiona.

Z Mapą hydrograficzną kuli ziemskiéy.

w WROCLAWIU 1819
nakładem WILHELMIA BOGUMILA KORNA.

U E O G R A F I A

Wydawnictwo Uniwersyteckie

Wydawnictwo Uniwersyteckie

Wydawnictwo Uniwersyteckie

Wydawnictwo Uniwersyteckie

Wydawnictwo Uniwersyteckie

Wydawnictwo Uniwersyteckie

Wydawnictwo Uniwersyteckie

BIBLIOTEKA
UNIwersytecka
- Toruń

352651

K. 224/07

Jako
reg. b
ni a w
prima,
dla m
nieści
istotn
tając
coym
arow
szam
zmiaru
Polski
tad sie
ze tylk
wym S
w
by sie
stala;
czasie
wiezsz
wiecej
J.
po-
to

PRZEDMOWA.

Jak znacznie wydanie niniejsze różne iest od tego, które w roku przeszłym z moiey Drukar- ni na widok publiczny wyszło, łatwo się każdy przekona, gdy chociaż kilka kart z którego bądź mieysca porównać zechce. Mało bowiem znalazłż można paragrafów, w którychby coś istotnego odmienioném nie było, a wiele iest takich, co zupełnie przerobionymi i przeisto- czonymi byđż musiały. Poprawy te podług naynowszey Edycyi dzieła Szteina zostały usku- tecznione. Dla tém pewnieyszego osiagnienia zamiaru swego w przysłuzeniu się młodzieży Polskiéy dziełem, ile byđż mogło, doskonałem, starał się wydawca, aby pierwsza Edycya tegoż nie tylko z wspomnioném naynowszém wyda- niem Szteina nayskrupulatniey porównana, i w naydrobnieyszych nawet szczegófach, gdzie- by się różnica dostrzedz dała, poprawiona zo- stała: ale nawet i innych dzieł w tym samym czasie lub późniey wyszłych, równie iak i nay- świeższych gazet rady zasiagać nie zaniedbał. Nawięcey sobie w téy mierze zadał pracy z Je- ografią J. G. Fr. Kannabicha, która w roku 1817 po trzeci raz na widok wyszła. Gdy iednakże to dzieło nie wiele od Szteina różniacém się

znalazł, (oprócz że nieco obszerniejsze); w istocie zaś z oném zupełnie zgodne: nie chcąc więc mniej potrzebną obszernością ceny dzieła powiększać; przestał na niektórych tylko dodatkach w swoje miejsca wcielonych, tudzież na wskazaniu gdzie niegdzie ważniejszey różnicy podań liczbowych; i takową różnicę albo zgłoską Kann. albo samém K. (Kannabich) Czytelnik oznaczoną znajdzie.

Ile wydawca przykładał starania, aby ta praca stała się godną powszechnéj zalety, światła Publiczność sądzić o tém raczy. Aby zaś nic nie zaniedbał, przez coby pożyteczność onéy powiększyć zdołał, przydał do dzieła hydrograficzną mapę całej ziemi podług rzutu Merkatora oddaną, na której wszystkie celniejsze kraie i rozmaite części Oceanu naywyraźniej i nayjaśniej są wykreślone. Wydał prócz tego dwa nowe Atlasy do téy Jeografii służące, ieden mały o siedmiu kartach, drugi większy z dwudziestu czterech map złożony. Nie chcąc zaś na wydatek narażać tych, którzy mając dawniejszy stósowny dla téy Jeografii Atlas, bez tych nowych obeysdz się mogą; postanowił takowe oddzielnie przedawać.

Wyszły z teyże Drukarni i inne ieograficzne książki, których w całej Polsce u znaczniejszych Księgarzy dostać można; spis takowych znajduię się na ostatniéy karcie tego dzieła.

W S T Ę P.

§. 1. Jeografia albo opisanie Ziemi, dla przedmiotów ią obeymujących, jest podzielona na matematyczną, która uważając ziemię za część świata, traktuje o iey kształcie, wielkości, poruszeniu i t. d.; na fizyczną, która opisuje warsztwy ziemi i części, z których się składa, góry, źródła, rzeki, jeziora, morza, zwierzęta, rośliny, kruszce, powietrze, atmosferę i t. d.; nakoniec na polityczną, która nas uczy stósować do każdego kraiu to, o czém w matematycznej i fizycznej jeografii w powszechności jest mowa, tudzież daie poznać podział ziemi i iey wewnętrzne urządzenie.

§. 2. Do łatwiejszego poznania ziemi, pomagają są mappy czyli karty jeograficzne, globaly, pisma.

Mappy wystawiają albo całą ziemię, Planiglobie (na powierzchni oznaczone ciała ziemskie) Mappe monde, mappy całego świata, pospolicie dzie-

łącę się na dwie powierzchnie, czasem jednostayne *), albo części ziemi; w tych rozróżniają się mappy powszechne, które wyobrażają półkole ogólną, wyrażającą połowę kuli ziemskiej; szczególne, wystawiające części ziemi w szczególności; ogólne, które całe państwa poznać daią; iako to: Francją, Hiszpanią i t. d.; mappy oddzielne, wyrażające części jednego państwa; mappy topograficzne, wystawiające obwód starostwa, miasta lub miejsca iakiego i t. d.; hydrograficzne mappy, wyobrażające szczególne rzeki, jeziora, okolice i brzegi morza; mappy wojenne, wyrażające iedynie miejsca sławne bitwą tamże stoczoną; mappy pocztowe i podrózne, w których prócz tego, co się znajduje w mappach państw, są jeszcze drogi oznaczone; mappy morskie, które wyobrażają brzegi morza, wyspy, porty, wybrzeża, piaski, skały morskie, głębizny i t. d. Zbiór mapp zowie się Atlasem.

Kule ziemskie (globy) są kunsztowne kule z tektury, drzewa, miedzi i t. p., na których są oznaczone położenia znakomitszych krain, morz, rzek, jezior, miast i t. d., i rozmaite w matematycznę jeografii przyięte punkta, linie i koła. Nayużywańsze globy są Bodego i A. Zeunego i nowy glob podług *Cary's New terrestrial globe*, i innych naydoskonalszych wzorów zrobiony. *Weimar 1812.*

*) Naylepsze są „dwie półkole ziemskie“ przez D. F. Sotzmana, w Norymbergu 1807, J. E. Bodego wyższa lub północna, niższa lub południowa półkula ziemska, Berlin 1783, i z karty E. G. Reicharda zachodnia i wschodnia półkula, na których są oznaczone znakomitsze podróże morskie, Norymb, 1814. 2 mappy.

Znakomitsze mappy i pisma wymienione są przy każdéy części ziemi i każdym kraiu osobno w moiém dziele „*Handbuch der Geographie und Statistik*“, edycya 3., 3 tomy, Lipsk 1817, in 8.

I. Jeografia matematyczna.

§. 1. Ziemia iest Planeta, który się około swéy osi a oraz około słońca obraca. Obracanie się ziemi około swéy osi w przeciągu 24ch godzin, sprawuje dzień i noc. Lecz ziemia w towarzystwie xiężyca obraca się ieszcze rocznym biegiem, na kole podłużném, około słońca w odległości naymnieyszéy 19 800,000 mil, a w naywiększéy 20 487,000. W średniey odległości około mil 20,000,000 ubiega 240 mil na minutę. Średnica téy ogromnéy drogi iest długa na 42,000 000 mil, a sama obeymuie 129,000,000. Rok ten słoneczny lub ziemny zawiera 365 dni, godzin 5, minut 48, sekund 45, tercyi 30. Przy obracaniu się ziemi około słońca, części iéy w pewnych czasach raz się do niego zbliżaią, drugi raz oddalaią od niego: ziąd pochodzi różność pór roku i klimatów. Lecz nie we wszystkich kraiach znajduią się istotnie rozmaite cztery pory roku na daleko większey części ziemi iest tylko sucha, dżdżysta pora lub bardzo krótkie a gorące lato. z zimą daleko dłuższą i mroźną.

§. 2. Ponieważ ziemia iednakowo się zawsze około swey osi obraca, a iéy części w iednymże roku raz są bliższe słońca, drugi raz bardziéy od-

dalone od niego, przeto ta droga lub koło, w którym się słońce widocznie około ziemi obraca, musi być krzywe. Koło to krzywe zowie się Ekliptyką (zobacz §. 10.) Gdy podczas tego na Ekliptyce obrotu, słońce znajduje się między ziemią i pewnymi gwiazdami, takowych gwiazd widzieć nie możemy; i wtenczas mówimy, że słońce weszło w ten lub ów znak zodyaku, a czas, w którym znak ten zodyaku jest niewidoczny z przyczyny takiego położenia słońca, nazywa się *Astronomiczno-słonecznym miesiącem*.

Przestroga. Ekliptyka nie tylko się dzieli na 360° , iak wszystkie koła, ale jeszcze podług rachuby naszych miesięcy na 12 równych części jest podzielona. Każda z nich ma 30° , lubo słońce w jednym znaku dłużej, w drugim krócej zostaje. Części te mają nazwiska od następujących postaci gwiazd, przy których słońce przed 2000 lat blisko było.

Na północ:

Baran, Byk, Bliźnięta, Rak, Lew, Panna;

♈ ♉ ♊ ♋ ♌ ♍ ♎

Na południe:

Waga, Koziorożec, Strzelec, Kozioł, Wodnik, Ryby,

♎ ♏ ♐ ♑ ♒ ♓

W pierwszych trzech znakach znajdowało się słońce od 21. Marca do 21. Czerwca; dla tego nazywają się znakami wiosiennymi, tak iak 3 następujące znakami letnimi, trzy po tych iesiennymi, a ostatnie trzy znakami zimowymi. Teraz znajdują się te gwiazdy około 30° daley na'wchód tak, że, gdzie teraz wyrażamy Barana, tam się gwiazdy Ryby znajdują. Ta zmiana wynosi rocznie 5 minut, a w 72 latach jeden stopień.

§. 3. W czasie biegu stawa słońce na Ekliptyce tak dwa razy do roku, że środek ziemi naprzeciwko niego jest obrócony i to jest przyczyną porównania dnia z nocą. Pozorne ustąpienie słońca z tego punktu stałego na Ekliptyce, sprawia na iedney półkuli zimę, a na drugiey lato. Skoro się słońce w swéy drodze krzywey naybardziej oddali od ziemi, w ten czas stoi albo w znaku kozła albo raka, a iedna połowa kuli ma dnie naykrótsze, druga zaś naydłuższe. Gdy się słońce na Ekliptyce zdaie zwracać do góry lub na dół, nazywamy to zwrotem słońca, a okrąg około ziemi, który sobie wystawiamy na punkcie jego zwrotu, zwrotnikiem.

§. 4. Ziemia jest okrągło-podługowata czyli w kształcie sferoidy. Dowodem tego prócz rozmiarów i obrachunków szczególniej to bydź może, że słońce prędzej wschodzi u mieszkańców na wschodzie, niż na zachodzie; że cień ziemi na księżycu jest okrągły, że ją obiechano od r. 1519 kilka razy, że odpływając okręta na wzwyż morza, naprzód same, a później maszty z oczu nam nikną i przeciwnie; że spostrzegamy na iednych częściach ziemi pewne gwiazdy, których w tymże czasie w innych okolicach nie widać i t. d. Ponieważ ziemia ze wszęch stron może bydź zamieszkałą, zatem znajduią się także mieysca, w których mieszkańcy w prostey linii nogami do siebie są obróceni. Ci nazywają się Przeciwnożni (*Antipodes*).

§. 5. Linia prosta czyli średnica, którą sobie wystawić możemy między dwoma punktami ziemi poprowadzoną, około któręy się ziemia obraca, na-

zywa się osią, jest długa na mil 1716 $\frac{2}{3}$, a zatem jest 5 milami krótsza od średnicy ziemi; najodleglejszy punkt osi na północ zowie się Biegun północny (*polus arcticus*), a na południe Biegun południowy (*polus antarcticus*).

§. 6. Koło, które na powierzchni naszej ziemi równie jest oddalone od bieguna północnego, iak od południowego (90° od każdego bieguna) i dzieli powierzchnią globu na część południową i północną, nazywa się Równikiem (Aequator) (*linea aequinoctialis*).

Przestroga 1. Każde koło dzieli się na 360 części lub stopni (°), każdy stopień na 60 minut (′), minuta na 60 sekund (″); ztąd wypada, że całe koło obemyknie minut 21,600 lub 1,296,000 sekund.

Przestroga 2. Każdy stopień (*gradus*) wynosi 15 mil jeograficznych czyli 57,173 $\frac{1}{2}$ sążni.

§. 7. Łuki poprowadzone od północy na południe przez Równik i bieguny, dzielą w każdym miejscu ziemię na wschodnią i zachodnią część; takie łuki zowią się południkami lub merydyanami, ponieważ słońce w tych miejscach, przez które przechodzą, znajduje się w południe t. i. o 12 godzinie.

§. 8. Odległość iakiego miejsca od Ekwatora na północ albo południe, czyli liczba stopni Południka, rachując od Równika, wskazuje szerokość jeograficzną; jest północną albo południową, podług tego iak się miejsce na południowey albo północney półkuli znajduje.

Przestroga. Szerokość miejsca równa jest wysokości bieguna, to jest: biegun podniesiony nad horyzont miejsca tyle prawie zawiera stopni, ile szerokość miejsca obejmie.

§. 9. Odległość miejsca iakiego od Południka, który podług upodobania za pierwszy Południk bierzemy, nazywa się długością.

Przestroga 1. Pospolicie prowadzi się pierwszy Południk od wyspę Ferro (20° na zachód od Paryża), niektórzy prowadzą go od Teneryffy, Londynu (L. 17° 35' od Ferro), Greenwichu (17° 41'), Wiednia, Petersburga, Upsalu, Pekingu it. d.

Przestroga 2. Niektórzy dzielą Ekwator na dwie półkule, i oznaczając długość miejsca iakiego, rachują 180° od pierwszego południka na wschód i tyleż na zachód; zdad powstaie długość wschodnia i zachodnia. Inni rachują stopnie długości przez cały Ekwator aż do 360°.

Przestroga 3. Punkt, w którym się przecina Południk z Równoleżnikiem (§. 11), oznacza długość i szerokość szczególnego miejsca, tak, iak dwa Południki i dwa Równoleżniki, kray iaki zamykające, obszerność jego podług jeograficzney długości i szerokości oznaczają.

Przestroga 4. Ponieważ Południki im są bliższe biegunów, tém są węższe i nakoniec pod nimi w ieden się punkt zbiegają, zatem gradusy Równoleżników im są bliższe biegunów, tém są węższe, aż nareszcie żadney między nimi miary znaleźdź nie podobna. Zmniejszenie to dzieie się w następującym stosunku:

Stopnie szerokość .	Mile.
0	= 15
10	= 14,792

Stopnie szerokości,	Mile.
20	= 14,095
30	= 12,990
40	= 11,490
50	= 9,641
60	= 7,500
70	= 5,130
80	= 2,604
90	= 0

§. 10. Koło wielkie, które Równik przecina w dwóch punktach na przeciwko siebie leżących pod kątem około $23^{\circ} 28'$, zowie się Ekliptyką, kołem słońca, drogą słoneczną (zobacz §. 2) i okazuje pozorny bieg roczny słońca około ziemi od zachodu na wschód; w tym czasie raz się ziemia przybliża do słońca, drugi raz od niego oddala. Punkta, w których Ekwator Ekliptykę przecina, nazywają się Równonocne (*Aequinoctiales*). Jeden z nich zowie się punktem wiosennym, od którego się słońce biegiem pozornym do północnego bieguna zbliża; drugi ięsienny, od którego się zbliża pozornie do bieguna południowego. Czas, w którym się znajduje słońce w jednym z tych punktów, zowie się porównaniem dnia z nocą (*Aequinoctium*). Punkta na Ekliptyce, w których słońce najwyżey lub najgłębiey stoi, zowią się solstycyalne punkta; dnie zaś, w których się to dzieie, nazywają się *Solstitia*, albowiem w ten czas przez kilka dni nie można widzieć z pewnością różnicy wysokości południowej. Bieg ukośny słońca na Ekliptyce przyczyną iest dni i nocy niejednostajnych i odmiany pór roku. Skoro słońce weydzie na Ekwator, na tém póikółu, nad którym się wznosi, zaczy-

na się wiosna czyli wiosienne porównanie dnia z nocą, gdy przychodzi do Zwrotnika, natenczas przypada letnie porównanie dnia z nocą i zaczyna się lato. Gdy wraca do Równika dla przejścia na drugą półkulę i sprawienia tamże wiosny i lata, na tamtej zaczyna się jesień, a gdy słońce dojdzie do Zwrotnika, na tamtej jest zima. Lato więc i zima są ostateczne punkta na obydwóch półkulach, a wiosna i jesień stykają się przy Ekwatorze.

Przestroga. Ponieważ mieszkańcy pod równikiem i w okolicy jego mają słońce dwa razy do roku prosto nad głowami, i również dwa razy w największej odległości; mają więc dwa razy lato i zimę, a przy przejściu słońca z jednego półkóła na drugie, dwa razy wiosnę i jesień. Gorącey strefy mieszkańcy ku Zwrotnikom będący mają do roku dwa razy lato i wiosnę, ale raz tylko zimę i jesień. W umiarkowanych i zimnych strefach przypada każda pora raz tylko do roku.

§. 11. Linie równoległe do Równika i w równy zawsze odległości prowadzone w okrąg całej ziemi, zowią się równoleżnikami. Do nich należą szczególniej zwrotniki i koła biegunowe.

§. 12. Zwrotniki (*tropici*) są w północnej i południowej półkuli z obu stron Równika blisko $23\frac{1}{2}$ stopni od niego oddalone, i nikną w punktach, w których Ekliptyka najbliższa jest bieguna północnego i południowego. Jeden z nich, między Równikiem i północnym biegunem, zowie się zwrotnikiem Raka, zwrotnik letni (*tropicus cancri*); między Ekwatorem zaś i biegunem południowym, zowie się zwrotnikiem Koziorożca, zwrotnik zimowy (*tropicus capricorni*). Przy pierwszym jest

słońce w ten czas, kiedy u nas są dni najdłuższe, przy drugim zaś w dni najkrótsze.

§. 13. Koła biegunowe są blisko $23\frac{1}{2}$ gradusów od każdego bieguna oddalone, i przechodzą przez bieguny Ekliptyki. Biegun Ekliptyki północny (*Circulus polaris arcticus s. borealis s. septentrionalis*) jest $23\frac{1}{2}$ stopni od bieguna północnego oddalony; południowy (*Circulus polaris antarcticus s. australis s. meridionalis*) również tyle stopni od południowego bieguna odległy.

§. 14. Południki, które przecinają bieguny i Ekwatora w punktach ekwinokcyjnych i solstycjalnych, zowią się Kolurami i dzielą Równik wraz z Ekliptyką na cztery części równe. Kolur porównania dnia z nocą (*Colurus aequinoctiorum*), styka się z punktem przecięcia Równika z Ekliptyką. Kolur obrotu słońca (*Colurus solstitiorum*) przerzywa dwa punkta solstycjalne naprzeciwko siebie będnące.

§. 15. Gdzie promienie słoneczne pionowo spadają, tam oczywiście ciepły bydz musi, niż gdzie indziej. Im ukośniej spadają, tém słabsze jest ich działanie; chociażby inne okoliczności do tego się nie przyczyniały. Ze względu na zimno i ciepło różniemy pięć pasów czyli stref na ziemi: gorąca (*Zona torrida*) z dwóch stron Równika do $23\frac{1}{2}$, obeymuie mil kwadr. 3,701,158, więc blisko $\frac{2}{3}$ całej powierzchni; dwie umiarkowane (*Zonae temperatae*) między Zwrotnikami i kołami biegunów od $23\frac{1}{2}$ do $66\frac{1}{2}^{\circ}$, iako to: północną umiarkowaną (*Zona temperata borealis*) między północnym bie-

gunem i Zwrotnikiem Raka (gdzie leży po większej części Europa), i południowa umiarkowana (*Zona temperata australis*) między południowym kołem biegunowym i Zwrotnikiem Koziorożca; każda z nich obeymuie mil kwadr. 2,405,462 lub trochę więcey iak $\frac{1}{4}$ powierzchni ziemi; nakoniec północna i południowa strefa zimna (*Zona frigida borealis et australis*) od $66\frac{1}{2}^{\circ}$ aż do bieguna, z których każda blisko 384,924 mil kwadr. obeymuie.

Gdybyśmy podzielili całą powierzchnią ziemi na 1000 części równych, zatem przypadłoby na gorącą strefę 398, na umiarkowane 520. a na zimne 82, a zatem większa część ziemi jest do uprawy zdolna; przyczyną tego jest mądre postawienie osi przeciw słońca (zobacz §. 10.)

§. 16. Rozmaite położenie ziemi względem słońca, przez co promienie słoneczne raz równoodlegle z horyzontem na ziemię padają, drugi raz ukośnie, jest przyczyną dni nierównych w zimie i w lecie, tak iak przeciwnie dwa miejsca równej wysokości biegunów, od iednego Zwrotnika do drugiego, podobną mają różność co do dni. Żeby więc oznaczyć tę rozmaitość, podzielono powierzchnią ziemi Równoleżnikami na pewne klimata (których iednak nie można porównać z klimatami fizycznymi. Zobacz w fizycznój Jeografii §. 6). Tych jest 36 z obu Ekwatora do biegunów. Pierwsze zaymuie miejsca pod Równikiem aż dotąd, gdzie różnica między naydłuższym i naykrótszym dniem w roku nie przechodzi godziny, drugi miejsca, które z obu stron Równika tak daleko od niego leżą, że różnica między naydłuższym i naykrótszym dniem wynosi prze-

szło od 1 do 2 godzin, i tak daley aż do 24. klimatu. Dwanaście innych biorą się wewnątrz kół biegunowych, gdzie różnica naydłuższych dni od iednego równoleżnika do drugiego, wynosi 15 dni, aż pod sam biegun, gdzie 6 miesięcy iest dnia a 6 nocy. A ponieważ zmrok w tych okolicach trwa blisko 54 dni, więc noc zupełna nie trwa więcej nad 2 miesiące, lecz i ta bywa bardzo skracana iasnym xiężycem i częstemi północnemi i południowemi zorzami.

Przestroga. Na każdej półkuli pod następującymi stopniami szerokości przybierają po godzinie naydłuższe dni:

Pod	o stop.	o minut	= 12 godzin,
16	≈	44 ≈	= 13 ≈
30	≈	48 ≈	= 14 ≈
41	≈	24 ≈	= 15 ≈
49	≈	2 ≈	= 16 ≈
54	≈	31 ≈	= 17 ≈
58	≈	27 ≈	= 18 ≈
61	≈	19 ≈	= 19 ≈
63	≈	23 ≈	= 20 ≈
64	≈	50 ≈	= 21 ≈
65	≈	48 ≈	= 22 ≈
66	≈	21 ≈	= 23 ≈
66	≈	32 ≈	= 24 ≈

Od 66° 32' zaczawszy, długość dnia rachuje się nie na godziny, lecz na miesiące; a w samych końcach biegunów 6 miesięcy.

§. 17. Punkt, który sobie wprost nad głową aż do nieba wystawiamy, zowie się Zenith; punkt

zaś na drugiey półkuli pod naszymi nogami zowie się Nadir.

Przestroga. Każde miejsce i każdy człowiek ma więc swój Zenith i Nadir.

§. 18. W każdym otwartém miejscu ziemi, niebo wystawia nam koło, w którego środku stoimy; takie koło nazywamy horyzontem pozornym, dla rozróżnienia go od prawdziwego horyzontu czyli Widokregu; to jest koła wszędzie na 90° od Zenithu i Nadiru równoległe oddalonego.

§. 19. Wszystkie linie, poprowadzone do iednego z punktów horyzontu, nazywają się okolice świata (*plagae*). Znaczniejsze okolice są: Wschód lub Ost, Południe lub Süd, Zachód lub West, Północ lub Nord, a te dzielą się znowu na mniejsze części, pospolicie na 32 lub 64. Środek między północą i wschodem zowie się stroną północno-wschodnią (NO), między wschodem i południem południowo-wchodnią (SO) i t. d. Podług nowego podziału, między temi miejscami powstały strony: Północno - północna - wchodnia (NNO), Wschodnio-południowo-wschodnia (OSO), Wschodnio-północno-wschodnia (ONO), Południowo-południowo-wschodnia (SSO) i t. d. Okrąg podzielony podług okolic nieba, zowie się Różą, tak iak Kompasem skrzyneczkę, z okręgiem podług okolic nieba podzielonym, z sztyftem w środku koła podzielonego na gradusy, na którym się znajduje igielka magnesowa, lub sztucznie magnesowany pręcik żelazny. Ponieważ igielka magnesowa wskazuje tylko północ i południe, zatem wiedzieć potrzeba,

iak daleko się usuwa, w każdym mieyscu, w którym ją użyć chcemy, od prawdziwego południka ku wschodowi lub zachodowi. W Berlinie jest to zboczenie $17^{\circ} 47'$; gdzie indziej $17, 22$ i t. d.

§. 20. Obwód Ekwatora ziemskiego ma mil jeograficznych 5400; średnica ziemi wynosi 1719 mil jeograficznych. To pomnożone przez siebie czyni mil kwadratowych 9,281,910 powierzchni ziemi, która pomnożona średnicą Równika, a podzielona przez 6, daie nam bryłowatość ziemi wynoszącą 2,659,072,000 mil sześciennych, a przez 6 podzielone, czyni mil kubicznych 2,659,072,000 bryłowatości ziemi.

Przestroga. 1. Mila jeograficzna = 1972 prętów Reńskich = 23,622 stop Reńskich = 22,800 stop Paryzkich = $3807\frac{1}{10}$ sążni (sążeń = 6 stop) = 12,000 zwyczajnych kroków (1 krok więcej nieco nad 3 stopy.) Mila kwadratowa jest powierzchnia na 1 milę długa i szeroka. Mila kubiczna czyli sześcienna, jest bryła w kształcie sześciianu (to jest iak kostka do grania) mająca milę długości, szerokości i wysokości.

Przestroga 2. Jeden stopień Ekwatora zawiera:

250 (193) Chińskich mil czyli Li.

$104\frac{3}{5}$ Rossyiskich m. lub Wersztów (dokładniey 104 Wersztów $131\frac{1}{2}$ nitek (Saschen) i $7\frac{1}{5}$ werszek, cali.)

86 nowych Greckich m.

$69\frac{1}{10}$ Angielskich m.

$66\frac{6}{10}$ Tureckich m. lub Berri.

60 Włoskich m., morskie mile w marynarce,

$56\frac{2}{3}$ Arabskich m.

$54\frac{1}{2}$ Irlandzkich m.

50 Tamulskich m.

$49\frac{1}{2}$ Szkockich m.

- 33 Karnatyiskich m.
 25 dawnych Francuzkich *Lieues*.
 22½ (17) Perskich m. lub Parasangów.
 20 Hiszpańskich i Polskich m.
 20 Angielskich i Francuzkich m. morskich.
 19 Holenderskich m.
 18 Portugalskich m.
 17½ (19, 20, 26½) Hiszpańskich m.
 27 Insländzkich m.
 17 Szląskich m.
 17 Sułańskich m. (w Mysorze).
 16 (12) Czeskich m.
 15 jeograficznych lub Niemieckich m.
 14½ Austryackich m.
 14 $\frac{70}{100}$ Duńskich m.
 12 Meklenburgskich m. czyli dawnych Węgierskich.
 11½ Francuzkich Myriametrów.
 10 $\frac{41}{10}$ Szwedzkich m.
 10 Norwęgskich m.
 10 Wschodnio-Fryzyjskich m.

Jednak we wszystkich krajach nie zawsze odpowiada długość mil ustanowionemu rozmiarowi.

II. Jeografia fizyczna.

Ziemia jest otoczona ciałem, subtelném, płynném, przezroczystém, ciężkiém i elastyczném, które się zowie powietrze, a część jego, do którego się ziemne wapory wznoszą, Powietrzokrąg atmosfery. Powietrze przy ziemi jest najgęstsze, w pewnej wysokości daleko rzadsze, a w najwyższej

nayradsze; dla tego obłok podzielony jest na 3 warsztwy; na naybliższą czyli nayciepleyszą, warsztwę zimną, gdzie się formuje deszcz, śnieg, grad (nie wszędzie iednakowo i nie w każdey porze roku) i na naywyższą. Wszystkie w tym okręgu przytrafiające się odmiany nazywają się powietrzne widoki, ziawiska, meteory, n. p. rosa, mgła, chmury, deszcz, tęcza, oberwanie chmury, trąby morskie, szron, śnieg, grad, lony słońca i zieżyca, dym słoneczny, mrok, zorze ranne, wieczorne, błędne światła, ogniste kule, przelatanie gwiazd, burza, zorze północne i południowe, wiatry, wichry, orkany.

Przestroga. Przenoszenie się powietrza czyli wiatr jest zimne, kiedy przechodzi przez lody i śniegi; gorące, kiedy przez piaszczyste pustynie, rozgrzane od słońca; wilgotne, kiedy przez morze. Wiatry Samum w Azji, Schamsin w Egipcie, Harmatan na brzegach Gwinei, Solano i Sirocco w południowej Europie, są bardzo szkodliwe. Wiatry morskie uśmierzają w strefach umiarkowanych, a po części i między zwrotnikami, w lecie upały, a w zimie zimno. W niektórych okolicach przemieniają się regularnie nocne lądowe wiatry z wiatrami w dzień wiejącymi. Między zwrotnikami wieie ciągle wiatr wschodni, z północney strony Ekwatora północno wschodni, a z południowej południowo wschodni, Passat nazwany. Indyjskie Monsoos czyli Moussons (Mussony) wieją po półroku w iednym kierunku, n. p. od Kwietnia 6 miesięcy od południa na zachód, a od Października 6 miesięcy od północy na wschód; po upłynionym czasie zamieniają się w ciszą i orkan.

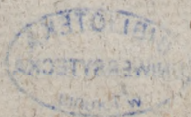
§. 2. Powierzchnia ziemi składa się z wody i lądu. Pierwsza obeymuie większą część, gdyż

z 9.282,060 kwadr. mil całej powierzchni ziemi przypada tylko 2,379,951 kwadr. mil na ląd stały, a zamieszkałego jest tylko 2,332,000 mil kwadr. Ląd składa się z wielkich i małych brył, które albo się z sobą łączą, albo są odosobnione. Największe bryły nazywają się Kontynentem lub częściami Ziemi. Jest ich 5. — Największa z nich leży na półkuli zachodniej, nazywa się Ameryką; inne cztery leżą po większej części na wschodniej półkuli; najmniejsza jest Europa, na południe jej leży Afryka, a na wschód obydwoj leży Azja; południowo-wschodnie względem Azji położenie ma Australia, która się składa z wielkich i małych wysp, między Azją i Ameryką leżących. — Kiedy kraj nie ma gór, lub niewiele, nazywa się krajem równym czyli płaszczyzną. Składający się zaś z wielu gór, zowie się górzysty, a kraj leżący między górami, doliną. Wąwóz jest wązka droga przez góry, a przedgórze, *Cap*, jest ląd spiczasty wchodzący w morze. Najwyższa góra na ziemi jest Chimborazo (Czymboraso) w Ameryce, na 20,158 stóp wysoka. Naktóre góry, (Wulkany) wyrzucają ogień i t. d. Góry te przedzielają się dolnami i rzekami, ciągnąc się pod morzem. Po dług stopni wysokości rosną po górach rośliny rozmaite, tak iak na wierzchołkach śniegiem okrytych lub w kłęśnościach gór wysokich przywalonych lodem nieprzerwana zima panuje. Linia, od której się ta warsztwa zaczyna, nazywa się linią śnieżną, która podług rozmaitości stopni zmienia się. W okolicy Równika zaczyna się od wysokości 14,760, a w Pirenejskich górach od 9000 stóp; im się dalej od Równika oddala, tém się bardziej zniża, aż

nareszcie przy biegunach równa się z powierzchnią ziemi. Ziemia na około wodą oblana, zowie się Wyspą; która jeżeli z iedney strony styka się z stałym lądem, zowie się Półwyspa; Międzymorze iest wązki kawałek ziemi między dwoma morzami łączący dwa lądy; a wązki kawałek, ciągnący się w rzekę lub morze, zowie się ięzyk lądowy. Niskie wyspy, przez które woda przepływa, zowią się skały albo głazy ieśli są śpiczaste; mielizny albo piaski, ieżeli mają wielką powierzchnią, Düny są pagórki piaszczyste, po których chodzić można, a które oddzielają ląd stały od morza, Watty są miejsca piaszkowe, przez które morze przy wezbraniu płynie, a przy opadaniu się zwraca.

Powierzchnia ziemi składa się częścią z ziemi żyzney, to iest złączoney z istotą wegetującą, albo częstkami zwierzęcemi, na którey rosną zioła pożywne dla ludzi; częścią z step, to iest krain, w których ani krzaki, ani drzewa nie rosną, które ie-dnak dla trawy są dobrimi pastwiskami; częścią z piaszczystych pustyń (których równiny są mchem Islandzkim porośte, mieysce nayulubiejsze dla pszczoł i owiec, i tylko się w Europie naydują, to iest: w północno-zachodniey stronie Harcu i na brzegu północnych Pireneiów, sławna Boiońska puszcza; podziwienia godném iest pasmo stepów w kształcie , naywyższą otoczone okolicą Ameryki, górą Chimborazo i Antizana szczytem dawnego świata, Himlą i w trawę obfitującą równiną Kobi, ciągnące się na północ od Ekwatora w Ameryce na lewym brzegu Orinocco przez Afrykańską puszcę Saharra, Arabskie Dzesira i Perskie Degrosia, a

kończą
częścią
mniey
kwaśn

stru
ieziór
dy do
dnie si
plywai
kniejel
nie, zo
mniey lu
szy lub
rzą rze
zas iey
ką wpac
który gł
ka nie d
nadbrz
nawszy
Niekto
w zimie.
mi w p
daią, z
mi są t

Zbió
morcem
głębokoś
morska
ciemno-

kończące się przy zwrotnikach na Brzegu Indostanu); częścią z bagien, błot, to iest z kraiu więcey lub mniey wodą stojącą napelnionego, z zgniley lub kwaśney, niezdatney do wegetacyi ziemi.

§. 3. Do wód ziemskich należą źródła, strumyki, rzeki, ieziora, morza. Źródła i ieziora lub stojące wody, którém iednak źródła wody dodaia są początkiem strumyków i rzek (znayduie się iednak bardzo wiele iezior, które nie odpływaią widocznie i są ze wszech stron lądem zamknięte). Granice, w których zamknięta rzeka płynie, zowią się korytem, iest to powierzchnia mniey lub więcey pochyła, przez co rzeka mocniejszy lub słabszy ma bieg. Połączone strumyki tworzą rzekę, wpływ rzeki zowie się źródłem, uyscie zaś iey iest tam gdzie w morze lub inną wielką rzeką wpada; nadrzeczem zowie się kray, ów cały, który główney rzece wody dodaie. Jeżeli się rzeka nie daleko w kray rozciąga, zowie się rzeką nadbrzezną, a iezli ginie w piasku, nie dopływający do morza, zowie się rzeką stepową. Niektóre źródła są w lecie zimne, inne nie marzną w zimie. Wody zmieszane z cząstkami mineralicznymi w proporcyi takiej, iż w nich minerały czuć się daią, zowią się mineralne, a ciepłemi źródłami są te, które są ciepleysze od atmosfery.

Zbiór wody, która ziemię oblewa, zowie się morzem powszechném, Ocean. Naywiększa iego głębokość nie przechodzi mili niemieckiey. Woda morska iest słona i gorzka, ma kolor pospolicie ciemno-błękitny, lecz w niektórych okolicach iest

czerwone, zielone, czarne, mętne, siwe, białe, biorąc ten kolor od roślin, robaczków, gruntu i od eieni obłoków, czasem świeci w nocy, czego są przyczyną robaczki świecące lub zgniłe ciała, n. p. rozproszone gniące korzonki rozmaitych roślin. Najczęściejey płynie morze od zachodu na wschód z przyczyny obrotu ziemi; przy Zwrotnikach osobliwie naybystrzey. Z téy przyczyny woda płynąc do brzegów Ameryki, o nie się odbiia, i tworzy ukośnie płynące strumienie. Godne podziwienia poruszenie morza, skutek którego przypisuią sile przyciągającej księżycy, iest opadnienie i wezbranie, woda bowiem w 24 godzinach i 49 minutach dwa razy się do brzegów przybliża i tyleż razy oddala; opadnienie iest to zniżenie się wód, a wezbranie iest ich podniesienie. Każde to poruszenie trwa przeszło 6 godzin; lecz opadnienie więcej zawsze czasu potrzebuie niż wezbranie; w niektórych okolicach przy porównaniu dnia z nocą, trwa opadanie godzin 9, a wezbranie 3 tylko i t. d. Po dług rozmaitych okolic podnosi się morze od 1 do 50 stóp. W morzu śródziemnym podniesienie nie iest tak wielkie, a w wschodnim morzu cale iest nieznaczne, wyiawszy przy brzegach Duńskich, gdzie pochodzi z pędu Oceanu przez morze północne i Kategat. W niektórych okolicach morza, wody kręcą się w koło, to iest robią wiry czyli zakręty morskie. Szumny pęd czyli wpływ i wpływ wody z przeciwnie biejącym pędem, często się zdarza w cieśninach, zwłaszcza takich; które łączą wielkie odnogi z Oceanem, n. p. z morza śródziemnego do Oceanu, na Sundzie. Bałwany odbiiające się od brzegów sprawiają zatoki.

§. 4.
dzy nim

1. N
północn
białe,
Waigac,
i t. d.

2) Z
a) O
północn
Niemiecki
morze w
wielki i m
cka, Rig
Eskim o.

b)
Atlanty
Czarnem
tyckie i
piyskie,

3) Oc
goż, które

a) K
b) N
Arabską

c) C
i Malacca

d) O

e) A

4. Oc
morze
ludniow

§. 4. Cały Ocean podzielony jest lądem między nim leżącym na 5 głównych części:

1. Morze północne lodowate w zimney północney strefie z następującemi odnogami: morze białe, odnoga złączona z morzem białem cieśniną Waigac, odnoga Obayska, Jonizeyska, Lenayska i t. d.

2. Zachodni Ocean obejmuie:

a) Ocean Skandynawski lub północny, północne morze, w górze Norwęgskie, na dole Niemieckie, krótko mówiąc, morze północne; morze wschodnie lub Bałtyckie, Kategat, wielki imaty Belt, Sund, odnogę Botnicką, Finicką, Rigawska, Hafr; morze zachodnie lub Eskimo.

b) Ocean Atlantycki, isko to: morze Atlantyckie, z morzem śródziemném, Marmora, Czarném i Azowskiém; morze zachodnie Atlantyckie i południowe Atlantyckie czyli Etiopijskie, od Równika na południe bieżące.

3) Ocean Indyjski. W znanomey części tegoż, która prawie cała w gorącej strefie leży, są:

a) Kanał Mozambicki.

b) Morze Arabskie i Perskie z odnogą Arabską i Perską, i buchtami Sindi i Combaja.

c) Odnoga Bengalska z cieśniną Ceylon i Malacca.

d) Odnoga Siam i Tunkin.

e) Archipelag Indyjski.

4. Ocean wschodni i wielki Ocean, morze spokojne, które się zowie morzem południowém, części jego między innemi są nastę-

puiące: morze Kamczatskie i Anadyrskie, odnoga Penszińska, morze Japońskie, Chińskie, żółte, północny Archipelag i t. d.

5) Morze lodowate południowe wcale jeszcze nieznanne.

§. 5. We wszystkich okolicach ziemi werznął się Ocean w ląd stały, te werznięcia zowią się odnogi, Golfy (*Haffy*), mniejsze zaś Baie i Buchty. Odnogi z natury lub przez sztukę tak urządzone, iż w nich okręta mogą być bezpiecznymi podczas nawałności, zowią się porty. Woda morska płynąca między dwoma lądami, łącząca dwa morza, zowie się cieśnina, przesmyk, Sund, Bosporus, Kanał.

6. Klimat fizyczne miejsca iakiego (którego nie można porównać z klimatem matematycznym (zobacz wyżej I. §. 15) jest to naturalna jego własność oznaczona przez położenie i grunt iego.

Przestroga. Nie we wszystkich kraiach pod Ekwatorem są nieznośne upały; w niektórych wyższych okolicach w gorącey strefie (zobacz tamże) są nadzwyczajne zimna. Im jest wyższa powierzchnia iakiey okolicy nad morzem, tém klima iey jest zimnieysze. Kraie odległe od morza, w których są góry, lasy, bagniska, iewziora, mają klima zimnieysze, niżeli kraie nad morzem, które są w lecie chłodnieysze od powietrza, a w zimie ciepleysze. Góry wysokie, pokryte śniegiem, oziębiaią powietrze, lecz często wstrzymują daleko ostrzeysze wiatry. Uprawny kraj ma zawsze klima przyjemnieysze od nieuprawnego, lubo obydwu w iednéyże strefie są położone; w nieuprawnym bowiem wstrzymują ciepło słoneczne lasy, krzaki i krzewy. Im daléy na

wschód kray leży, i im daley od morza południowego jest oddalony, tém ostrzeysze ma klima.

§. 7. Wszystko to, co ziemia i morze bez pomocy ludzkiej wydaie, zazywa się produktem; te dzielą się w historyi naturalney na 3 Królestwa: na Królestwo zwierząt, Królestwo roślin i Królestwo rzeczy kopalnych. Naywięcey produktów ma pas gorący; znajduią się w nim nayszacownieysze metale i kamienie, nayskutecznieysze korzenie, rośliny i zioła, nayprzednieysze owoce, najlepsze gatunki drzew, nayszlachetnieysze i naypięknieysze zwierzęta. Te bogactwa gorącego klimatu rozciągają się ieszcze w okolicy iego, w klimacie umiarkowanym, któremu iednak więcey pospolitych metali, ziół, roślin, gatunków drzew, zwierząt natura udzieliła. Kraie przy biegunach naymaiey są bogate. Ich bogactwami są korzonki, plecianka, mech i krzewy, owoce jagodowe i futra; w małym tylko obrębie tey strefy znajduią się reny i psy. Niektóre produkta z roślin i zwierząt, z klimatu ich oyczystego, można przyswoić w innym bez uszkodzenia, innych zaś nie. Dzikie zwierzęta, którem natura pewne klima wskazała, za zmianą tego klimatu, opuszczają swoje siedlisko i przechodzą do innych kraiów. W Ameryce niemasz słoni, iak w Azyi i Afryce, a domowe Europeyskie zwierzęta dopiero po odkryciu tam zaprowadzone.

Przestroga Autora. Dokładnieysze opisanie tego §. z wyszczególnieniem wszystkich płodów, które są głównym przedmiotem w jeografii, znajduie się w moim dziełku „*Handb. der Naturgeschichte.*“ 2 Tomy. Lipsk 1812. 8. z rycinami, i w moiey „*Naturgeschichte für Real- und Bürgerschulen.*“ Lipsk 1813. 8. z rycinami.

§. 8. Między wszystkimi stworzeniami na ziemi jest człowiek najznakomitszy co do duszy i ciała. Liczba ludzi wynosi do 706,879,600 (podług innych 1000 milionów, z których w Europie 170, w Azji 550, w Afryce 150, w Ameryce 130 milionów się znajduie). Różnią się wielce co do powierzchownego kształtu, mowy, sposobu życia, przemysłu, religii i rządu. Podzielono ich na 5 rodzajów: 1. Kaukaski, znakomity z pięknego i regularnego kształtu czaszki, włosów prostych, płci białey, lica mniej lub więcej rumianego; Europeyczy, wiawszy Lapończyków i Finiyczyków, zachodni Azyatycy aż do rzeki Obi, morza Kaspijskiego i źródeł Gangesu, północni Afrykanie, wiawszy Koptów; 2. Mongolski, czaszka prawie czworo-kątna, twarz płaska wklęsła, między oczami miejsce szerokie, nos płaski, policzki okrągłe sterczące, powieki wąskie, w linii prostey otwarte, podbródek nieco wystający, włosy czarne, tęgie, ostre a cienkie, kolor ciała żółtawy; mieszkańcy południowey i wschodniej Azji, Kałmuki, Mongolowie, Indyanie z tamtej strony Gangesu, Chińczycy, Japończycy, Finiyczycy i Lapończycy, Grenlandczykowie i inni mieszkańcy północney Ameryki; 3. ród Etiopijski albo murzyński, czaszka wązka, po bokach nieco ściśniona, czoło wypukłe, podniesione, oczy na wierzchu, nos szeroki, zadarty, wargi wypukłe, włosy krótkie, wełniaste i czarne, kolor ciała czarny i ciemno-brązowy; Murzyny, Kafry i t. d.; 4. Amerykański; czoło niskie, oczy głęboko leżące, nos cokolwiek spłaszczony, iednak wystający, twarz szeroka z sterczącemi szczękami, włosy czarne, tęgie, ostre a cienkie, kolor ciała brązowo-czerwony; pier-

wsi mietzkańcy Ameryki. 5. Malayski, głowa trochę wązka, czoło nieco wysokie, nos trochę pełny, szeroki, gruby, usta wielkie, wyższa szczeka u niektórych stercząca, rysy twarzy przyjemne i znaczne, włos czarny, miękki, zwilający się gruby i gęsty, kolor ciała biały z brunatno-żółtym zmieszany, także ciemno-brunatny i czarniawy; mieszkańcy wysp na Oceanie, Malaki, Filipińskich, Maryańskich, Moluckich, Sundu, Australskich. Niektórzy żyją z polowania i połowu ryb, inni włączają się jako Normady z trzodą, inni trudnią się uprawą ziemi, rzemiosłami, kunsztami i t. d. Znajduje się 175 milionów Chrześcian, 160 mil. Machometanów, 9 mil. żydów, 656 mil. pogan.

III. Jeografia polityczna.

§. 1. Każdy kraj, którego mieszkańcy połączeni w związek pewnemi prawami ustalony, żyją rządzeni od wspólny zwierzchności najwyższey, nazywamy Państwem. Każde zaś Państwo uważane stosownie do swy rozległości i kształtu rządu, zowie się: Cesarstwem, Królestwem, Arcyksięstwem, Wielkorządztwem, Wielkiem Xięstwem, Margrabstwem, Hrabstwem, Xięstwem, Rzeczą pospolitą lub wolnym kraiem (wolne miasto).

§. 2. W każdym kraju naprzód uważać powinniśmy granice, położenie, wielkość i podział. Granice są albo naturalne, iako to: góry, morza, rzeki, język (mowa); lub polityczne

podług umowy państw postanowione. — Położenie uważa się podług matematycznój szerokości i długości, i jest w względzie fizycznym wysokie lub niskie. Wielkość wyraża się pospolicie w milach kwadratowych. — Podział jest albo jeograficzny, kiedy się państwo składa z stałego lądu i wysp, kiedy jego części są oddzielone górami, rzekami i kiedy klima i grunt znacznie się różnią od siebie; lub historyczny, kiedy opisujemy nieznaczne powiększenie się granic państwa w różnych czasach; a nakoniec polityczny, kiedy uważamy iakiego państwa, pojedyncze prowincye, wielkorządztwa, departamenta i t. d. — Posiadłości i Kolonie są prowincye podległe kraiovi, do którego należą, w bliskości lub oddaleniu od niego leżące. Ludzie krajów polorównych mieszkają na wsiach, miasteczkach, w miastach, twierdzach i t. p.

§. 3. Co się tyczy mieszkańców państwa, uważa się ich liczba, podział, mowa, religia, oświecenie i rzemiosła. Liczbę dusz pokazują naydokładniey obrachunki roczne; w niedostatku tego rachują się podług liczby dymów, porównyując umierających z rodzącemi się — Główne klasy narodu są: Szlachectwo, Duchowieństwo, Mieszczanie i Chłopi, ostatni są albo wolni, albo poddani. Każdy prawie naród w Europie, każde wielkie państwo, iako też i wiele przyległych krajów i pomnieysze narody, mają swoią właściwą mowę; w niektórych narodach są jeszcze: język uczonych, religijny i dworski. — Religia panująca jest ta, która szczególnych przywilejów w kraju używa, albo którą większa

część mieszkańców wyznaie; ta zaś, która tych prerogatyw nie posiada, zowie się tolerowaną. Rozmaite partye religii podzielone są: 1) na pogańską, któręy wyznawcy czczą gwiazdy, ogień, zwierzęta, ludzi, obrazy; 2) wyznających jednego Boga; tu się mieszczą: a) żydzi, b) chrześciance; aa) lacińscy czyli zachodni (Katolicy, Lutrzy, Kalwini); Menonici; Kwakry, Hernhuty, Methodysci, Unitarysci, Socynianie, Aryanie; bb) grecy albo wschodni; A) Prawowierni, Melchitowie, Rossyianie z Kozakami, Roskolniki lub Starowiercy; B) Nestoryanie (Tomasisci, wyznawajacy Dalai Lama), Monfisci (Jakobici, Kopty, Armenianie); c) Mahometanie, Sunici i Sezytenczycy. Naystarszy duchowny w Mahometaniskiej religii iest Mufty; w Lamayskiej Dalai Lama i Bogdo Lama. W Katolickiej religii są naywyższemi głowami: Papież, Patryarchowie, Prymasi, Arcybiskupi, Biskupi, Opaci, Xienie, Proboszcze i t. d. Niektóre z tych godności znaydują się także w religii protestanckiej (iako to: Superintendentenci, Arcykapłani i t. d.) i w kościele Greckim. Polor narodu zasada się na przykładaniu się do rozmaitych umiejętności, kunsztów; zakładaniu szkół i innych urzędzeń dających do rozszerzenia wiadomości potrzebnych i pożytecznych.

Co się tyczy rękodziel, mieszkańcy wsi, trudnią się szczególniey uprawą roli, chowaniem bydła, a mieszkańcy miast rzemiosłami, kunsztami, handlem. Jeżeli takimi rzemiosłami kray lub miasto iakie iedynie się bawi, w ten czas zowie się kraiem handlowym lub miastem rękodziel-

ném; ieżli leży nad morzem, zowie się miastem nadmorskiem.

§. 4. Do powszechnego urządzenia kraiu należy nakoniec Konstytucya, dochody i siła zbroyna.

§. 5. Rząd monarchiczny iest w ten czas, kiedy naywyższa władza iest w ręku iednego, czy to Cesarza, Króla, Wielkiegoxięcia, Xięcia it. d. Kiedy rządca żadnemu prawu nie podlega i podług swey woli życiem, wolnością i majątkiem swych poddanych zarządzać może, wtedy rząd iest despotyczny. Samowładnym rządcą iest ten, który ma moc nadawania praw podług swey woli. W Rządach ograniczonych, czuwanie nad prawami poruczone iest stanom państwa, to iest reprezentantom z głównych klas ludu wybranym (§. 3), którzy zbierają się na Seymach, w Parlamentach, i niedozwalają naywyższemu rządcy nadużywać swéy władzy. W Rzeczypospolitey lub państwie niepodległém iest rząd albo w ręku nayznakomitszych osób, albo w mocy całego ludu; w pierwszym razie iest rząd możnowładny czyli arystokratyczny, w drugim gminowładny, demokratny. Jeżeli w Rzeczypospolitey w główném mieście iest stolica rządu całego państwa, w ten czas zowie się iednowładną; ieżli się zaś składa z kilku miast wolnych, z których każde ma swoje właściwe urządzenie, a z innemi iest tylko złączone dla bezpieczeństwa wspólnego, nazywa się rządem składanym.

§. 6. Dla utrzymania bezpieczeństwa tak wewnętrznego iako i zewnętrznego potrzebne przychody pieniężne wpływają z podatków, które są produkta naturalnych lub pieniądze. Jeżeli te podatki nie wystarczają na potrzeby, w ten czas pożyczają od miast i całego narodu. — Oprócz bitych pieniędzy lub monety brzezcącéy są także bilety bankowe i monety rachunkowe.

§. 7. Dla bezpieczeństwa zewnętrznego państwa służy woysko, które się dzieli na lądowe i morskie. Siła lądowa składa się z Infanteryi, piechoty (na bataliony i kompanie podzieloney), Kawaleryi, konnicy (kiryssyery, dragony, lekka konnica, huzary, ulany i t. d. na szwadrony), Artyleryi (inżyniery, kanoniery, bombardyery, sapersy, mine-ry). Wszystkie dzielą się na półki czyli regimenta; prócz tych iest gwardya, milicya, powstania. Siła morska składa się z liczby okrętów. Woienne okręty, które mają 50—120 dział, zowią się liniowymi, gdyż w potyczkach morskich formują pospolicie linię prostą; te, które mniej mają dział, zowią się fregaty, korwety, kutty i t. d. Dziesięć okrętów lub więcej składają flotę, mniejsza zaś liczba flotyllę. W czasie wojny używają także Karpów.

Rozdział Pierwszy.

EUROPA.

§. 1. *Położenie, granice i obszerność.* Europa, najmniejsza, lecz najpotężniejsza, najludniejsza i nayoświecieńsza część ziemi leży od 35° — 75° (36° — 71° Kan.) północney szerokości, a 6° — 86° (8° — 77° K.) wschodniej długości; graniczy zaś na zachód z Oceanem Atlantyckim, na południe z Atlantykiem, śródziemnym i czarnym morzem, na wschód z Archipelagiem, cieśniną Dardanełską, morzem Marmora, cieśniną Konstantynopolitańską, morzem czarnym, cieśniną Feodozyą, morzem Azofskim, rzeką Don, górami Uralskimi i Werchoturyskimi, na północ z morzem lodowatym. Obszar na iest na 153,700 mil kwadr. (licząc to wyspy, które same 10,600 m. kw. wynoszą.

§. 2. *Góry:* Pirenejskie między Hiszpanią i Francją, Szwajcarskie, Austriackie i t. d., Alpy, Apeniny, Karpaty, Hemus, Cewenckie, Walchońskie albo Waldayskie, Uralckie. Naywyższa góra w Europie iest Montblanc (góra biała) na 14393 stóp wysoka. *Przytądki:* Przytądek czyli Cap północny, Cap Matapan, Cap S. Wincéntego, Cap Finisterre i t. d. *Wulkany:* Etna na 10,630 stóp wysoka, Wezuwiusz na 3283, Hekla na 5,600 i t. d.

§. 3. *Morza:* 1) Morze północno lodowate czyli północne na półn. z odnogą bratym morzem. 2) Morze Skandynawii lub półno-

cny Ocean na stronie północno zachodniéy z morzem Norweskim na zachód Norwegii, z morzem Brytyjskim na wschód Wielkiej Brytanii, z morzem Niemieckim albo północnem, z morzem południowem, Kategatem lub Skagerakiem, morzem wschodniem czyli Bałtyckim, z odnogą Finicką i Botnicką. 3) Atlantyckie czyli zachodni Ocean z Hiszpańskim czyli Biskajskim, Akwitańskim morzami, kanałem Brytyjskim (*la Manche*), morzem Irlandzkim, między Anglią i Irlandyą, morzem śródziemném, do którego należą morze Adryatyckie (*Golfo di Venetia*), Archipelag Turecki albo morze Marmora, morze czarne i Azofskie.

§. 4. *Cieśniny*: 1) Cieśnina Gibraltarska łączy morze śródziemne z Atlantyckim. 2) Cieśnina Calais albo *Pas de Calais* prowadzi z morza północnego do kanału Brytyjskiego. 3) Cieśnina Sund, Belt wielki i mały łączą Kategat z morzem wschodniem. 4) Cieśnina Sycylijska albo *Faro di Messina* między Neapolem i Sycylią. 5) Cieśnina S. Bonifacego między Sardynią i Korsyką. 6) Cieśnina Dardanejska między morzem Marmora i Archipelagiem. 7) Cieśnina Konstantynopolitańska łączy morze czarne z morzem Marmora. 8) Cieśnina Feodozja (*Kaf-fa*), łączy morze czarne z morzem Azofskim.

§. 5. *Jeziora*: Najwięcey ich znajduje się w północney Europie, nayznakomitsze są: w Szwaycaryi Vierwaldstätter, Czernik, a na granicy jezioro Genewskie, Nayburgskie, Bodeńskie albo Kostnickie; we Włoszech Lago maggiore albo di Lacorno, Lugano, Como it. d.; w Węgrzech jezioro Platten; w Rossyi Ladoga (największe ze wszystkich Europejskich) i Onega; w Szwecyi Meler, Wener, Wetter; w Polsce Gopło.

§. 6. *Rzeki*: Na północ płynie Sekwana, Ren, Elba, Odra, Wisła, Dniester, Dyna, Dźwina it. d.; na południe Ebro, Rodan, Dniepr, Don, Wolga; na wschód Dunaj, Po, Tamiza it. d.; na zachód Tejo, Garona, Liżiera.

§. 7. *Klima* bardzo jest różne. Na północ leżące kraje od $75-60^{\circ}$ szer. w Rosyi północney, w Szwecyi, Norwegii, Szkocyi północney, mają wiosnę dopiero w Maiu albo Czerwcu; lato jest bardro krótkie, ponieważ się kończy w Wrześniu, a niekiedy nawet w Sierpniu; naywięcey mają tylko 2 pory roku: długą bardzo i bardzo śnieżystą zimę, krótkie lato, a dla dni długich bardzo gorące. Za 65° żadna roślina nie rośnie. Srednie klima od $60-50^{\circ}$ s. jest w południowey Rosyi, w Danii, Prusach, Polsce, Niemczech, Węgrzech, Galicyi, północney Francyi, Anglii, Szwajcaryi, zaczyna się wiosna w Marcu lub Kwietniu, a lato w Lipcu, a trwa aż do Października. Południowe klima od $50-35^{\circ}$ s. jest w Portugalii, Hiszpanii, południowey Francyi, Włoszech, Turczech, w których zaczyna się wiosna w Styczniu albo Lutym; lato w Kwietniu albo Maiu, w Październiku zaś i Listopadzie pada wiele deszczu; nigdy śnieg nie leży i nie masz gwałtownego mrozu.

§. 8. *Produkta*: Ponieważ Europa leży na półkuli północney, w strefie północno umiarkowaney, i w większey iéy części jest zimno ustawiczne i gwałtowne, dla tego zbywa iéy na wielu płodach natury. Naywięcey produktów i najpiękniejsze, które ma, winna jest inném częścią światu, osobliwie Azy, z której sprowadzone i zaszczone, przyswoionymi zostały. *Królestwo roślin* dostarcza: zboża, ryżu, łatkarki, prosa, orkisz, wiele ogrodowych i kuchennych ziół, owoców, iako to: śliwek, wisien, moreli, jabłek, orzechów it. d.; południowych owoców, iako to: cytryn, pomarańczy, fig it. d.; drzewa oli-

wnego, morwowego, wina, kartofli, tabaki, bawełny, trzciny cukrowej, drzewa, lnu, konopi, chmielu i t. d. *Królestwo zwierząt*: z domowych, konie, rogate bydło, owce, świnie i t. d.; z dzikich: dziki, niedźwiedzie, tury, wilki, bawoły, lisy, dźbiki, jerze, małpy (w Gibraltar); futrowe zwierzęta, wiele ptastwa, jedwabników, pszczół, ryb, nawet śle dzi, perel i t. d. *Mineralogia* dostarcza: złota, srebra, miedzi, żelaza, cyny, ołowiu, żywego srebra, soli, saletry, siarki, kamiennych węgli, torfu, drogich kamieni, marmóru, wapna, kamieni piaskowych, bursztynu, porcelany, mineralnych wód.

§. 9. *Mieszkańcy i Religia*: Liczba mieszkańców wynosi do 180,000,000 dusz, z których 21 przypada na wyspy. Składają się oni z ludów różny początek mających i mówią wielu językami zupełnie różnymi. Tych jest głównych 11 następujących: 1) Biskajski z obu stron Pireneów; 2) Celto-galicki w Szkocyi północnej i Irlandyi; 3) Kimerijski w Walis i w północno-zachodniej Francyi; 4) Finiński w Finlandyi, Laponii, w Węgrzech, (podług nowszych śledzeń mają tuteysi mieszkańcy od Mongołów pochodzić) u Samoiedów, Estonów, Liwonów, Czeremisów, Czuwaszów; 5) Nowo-grecki w Turcyi, Węgrzech i t. d.; 6) Pochodzące z języka łacińskiego we Włoszech, we Francyi, Hiszpanii, Portugalii, u Włochów i t. d.; 7) Arnautów na wschodnio-południowych brzegach morza Adryatyckiego; 8) Niemiecki w Niemczech, Prusach, Inflantach, Siedmiogrodzkiej ziemi, Szwajcaryi, Francyi, z którego powstał Angielski, Niemiecki, Duński, Norwegijski, Szwedzki, Islandzki; 9) Litewski w Litwie, Inflantach, Kurlandyi; 10) Słowiański w Rosyi, Polsce, Morawie, Szląsku, Czechach; 11) Turecko-Tatarski w Turczech i Krymie. — Prócz tego język żydowski i cygański. — Główne religie są: *Chrześcijańska*, która jest religią panującą; (do niej należą: kościół Katolicki, (Rzymski i Grecki

obrzędów), Kalwiński, Luterski (r. 1817. dnia 1go Listopada te obydwą w jeden połączone zostały), Anglikański czyli Angielski, prócz niektórych innych sekt, iako to: Kwakrów, Menonitów, Nowo-chrześciców, Unitów) *Zydowska i Mahometañska*; znajduie się nawet tak nazwana *Pogańska* w małym obrębie Rossyi i Norwegii.

§. 10. *Podział*: Linia, poprowadzona od białego morza przez środek Finickiey odnogi aż do brzegów północnych morza Adryatyckiego, przedziela Europę naturalnie na 2 części: na zachodnią i wschodnią.

W zachodniej Europie:

1) Kraie przy Alpach; na północ Alpów, Szwajcarya, Niemcy, Czechy, Szląsk; na południe Włochy; na zachód Francya.

2) Pireneyski półwysep: Hiszpania, Portugalia.

3) Północne kraie nadmorskie; na zachód W. Brytania, Feroer, Islandya; na wschód Dania, Norwegia.

4) Wschodni nadmorskie kraie; na zachód Szwecya, na wschód Rossya, na południe Prusy.

W wschodniej Europie:

1) Na południe Karpatów; Węgry, Ziemia Siedmiogrodzka, Tureckie kraie i Dalmacya.

2) Na północ Karpatów: Galicya, Polska.

Wyobrażenie Europy i innych części świata podług naturalnych granic znajduie się w dziele pod tytułem: „(Geographie für Real- und Bürgerschulen)“. Lipsk 1811. 8. z 1. mappą.

Uważając granice podług umowy postanowioney i godności Monarchów, ma Europa:

1) 3 Cesarstwa: Austryackie, Rosyiskie i Tureckie.

2) 15
cuskie
nowe
cylijs
Pruski
Norwe
kie.
cya, L
Wenec
Królestw

3) Wi
marski
Strelia
Toska
skie i
skiego,
stwa Ni
do Baw
z wielk

4) X
Genua
Berg, 1
Pruskieg
do państ

5) Xig
stein,
i t. d. (
sarstwa A
Rossyi.

6) Ma
vii i L
do Austr
części n

7) Rze
Maryań
Bremer

2) 15 *Królestw*: Bawarskie, Duńskie, Francuskie, Wielkiej Brytanii i Irlandyi, Hanowerskie, Włoskie, Neapolitańskie i Sycylijskie, Niderlandzkie, Portugalskie, Pruskie, Saskie, Sardyńskie, Szwedzkie i Norwęgskie, Hiszpańskie, Wirtembergskie. (Królestwa Czeskie, Węgierskie, Galicya, Lodomerya, Illyrya i Lombardzko-Weneckie należą do Cesarstwa Austryackiego, a Królestwo Polskie do Cesarza Rosyjskiego.)

3) *Wielkich Xięstw*: Badeńskie, Heskie, Weimarskie, Meklenburgsko - Szweryńskie i Strelickie, Holsztyńsko - Oldenburgskie, Toskańskie i t. d. (Wielkie Xięstwo Poznańskie i niższego Renu należą do Państwa Pruskiego, W. Xięstwo Luxemburgskie do Królestwa Niderlandyi, a W. Xięstwo Wirzburgskie do Bawarskiego.) Wreszcie Elektorstwo Heskie z wielkiem Xięstwem Fulda.

4) *Xięstwa*: Nassau, Anhalt, Xięstwa Saskie, Genua i t. d. (Szląska, Pomerani, Saskie, Berg, Magdeburskie i t. d. należą do państwa Pruskiego; Styrya, Karyntya Karniolia zaś do państwa Austryackiego.

5) *Xięstwa udzielne*: Hohenzollern, Lichtenstein, Waldek, Lippe, Szwarcburg, Reufs i t. d. (W. X. Siedmiogrodzkie należy do Cesarstwa Austryackiego, a W. X. Finlandzkie do Rosyi.

6) *Margrabstwa*: Brandenburgskie, Morawii i Luzacyi; pierwsze należy do Prus, drugie do Austrii; trzecie także do Prus, oprócz małej części należący jeszcze do Saxonii.

7) *Rzecz - wospolite*: Szwaycarska, Święto-Maryańska, i wolne miasta Hamburg, Lubeka, Bremen, Frankfurt nad Menem i Kraków.

§. I. Królestwo Portugalskie.

Położenie, granice i obszerność. Portugalia leży od $8^{\circ} 15'$ — $11^{\circ} 55'$ długości, $36^{\circ} 55'$ — $42^{\circ} 13'$ szerokości, graniczy na północ i wschód z Hiszpanią, na południe i zachód z oceanem Atlantyckim; obszerna jest na 2667, podług Kannabicha 1933 *) mil kwadr.

Grunt i klima: Kray ten ma po większey części pagórki i niziny urodzajne. Znacnieysze góry są: Serra da Amarao, Serra de Estrella, de Monchique i t. d. Przylądek Świętego Wincentego. Klima jest bardzo przyjemne.

Rzeki: 1) Tajo (Tejo), wypływa w Aragonii z gór Muela de San Juan, a wpada pod Lisboną w morze Atlantyckie; 2) Duero bardzo bystra woda, wypływa z północney strony miasta Osma, a przy Oporto wpada do morza Atlant. W nią wpadają Akweda, Koa, Sabor, Tua, Tamega. Jest ona splawna na 22 mil długości; 3) Minho, także splawna, wpada podobnie do m. Atl.; 4) Gwadyana; ta powstaie w Prowincyi La Mancha, potem niknie pod ziemią, i znou się pokazuje, i dwoma korytami wlewa się do m. Atlant. Prócz innych drobniejszych rzek, są godne pamięci jeziora: długie, okrągłe i ciemne.

Produkta: Wino, drzewo oliwne, ryż, trochę zboża, południowe owoce (figi, pomarańcze, cytryny, migdały, kasztany i t. d.), drzewo korkowe, su-

*) Tę liczbę podaje Kannabich podług dzieła w języku hiszpańskim przez P. Atillon napisanego; który obszerność Portugalii podał, 3437 Legow (Legów 20 idzie na jeden stopień). I inne obrachunki przestrzeń w Portugalskich i Hiszpańskich Prowincyach, podług Kannabicha podane, wyjęte byź mają z tegoż Antillona pisma.

mach; ie
na), ryb
sól morsk

Miesz
nia w rok
ligia pan
obrzędkon
dyalektem
sownią i
eńskiego
Fabryki
jachtowyc
del jest p
dów.

Rząd
w Rio-Jan
ryki), któ
wi Królest
lestwo P
gabryi.
cankantara
Państwa
chodami K
6 fenik.) I
zad. wynos
Indzi i mili
okreptów, i

Podzi
talskie

I. Król
prowincyi:

1) Estr
bności zan
lona (Lis
2400 mies
nolica Patry
nadi. Mi
jęcią mias

mach; iedwabniki, pszczoły, owce (z delikatną wełną), ryby; złoto, srebro, żalazo, miedź, marmór, sól morska.

Mieszkańców liczba wynosi podług obrachowania w roku 1798 3 683.000 dusz. Katolicka tylko religia panująca; Żydzi nawet są iey zewnętrznym obrządkom podlegli. Język Portugalczyków jest dyalektem Hiszpańskiego, od którego się tylko piśmownią i wymawianiem różni. Pochodzi on od łacińskiego i ma w sobie wiele wyrazów Arabskich. Fabryki iedwabiu, wełny, bawełny, mydła, skór iuchtowych, żelaza i t. d. są niewystarczające, a handel jest po większey części w rękach innych narodów.

Rząd jest monarchiczny. Król Jan VI. mieszka w Rio-Janeiro w Brazylii (w kraju południowey Ameryki), która wraz z Portugalią od roku 1815 stanowi Królestwo pod nazwiskiem: Połączone Królestwo Portugalii, Brazylii i obydwóch Algabryi. Starszy Syn Królewski *Don Pedro d'Alcankantara* jest Xiążęciem Brazylii. Dochody Państwa 15,000 000 złotych niemieckich, a z dochodami Kolonii 32,000 000 kruzad (po 19 Zlt. niem. 6 fenik.) Dług Państwa przeszło 120 milionów kruzad. wynosi. Siła lądowa składa się z 25,000 ludzi i milicyi 33,600; siła morska z 8 liniowych okrętów, 16 fregat i maytków 12 000.

Podział: Państwo dzieli się na Królestwo Portugalskie i Algabryi (*Algarve*).

I. Królestwo Portugalskie zamyka w sobie 3 prowincyi:

1) Estremadura, która 463 mil kwadr. i 827 000 ludności zamyka; miasto stołeczne całego państwa *Lisbona* (*Lisboa*) nad rzeką *Tejo*, ma 44,057 domów, 264,000 mieszkańców prócz garnizonu; cytadelę, port, stolica Patryarchy; Akademia, i znakomity handel prowadzi. Miasteczko *Belem* albo *Bethlehem*, teraz jest częścią miasta z Królewskim zamkiem i klasztorem, w

którym jest grób familii Królewskiej. Miasto *Setuval* czyli *S. Ibes*, ma fabrykę soli morskiej.

2) *Beira*, m. s. *Coimbra* z Akademią. *Nova Braganza*.

3) *Entre Minho e Douro*, m. s. *Porto* nad rzeką *Douro*, ma 63,505 mieszk., port, miasto handlowe; *Braga* stolica Biskupa; *Ponte de Lima*, fabr. kapeluszy kaszrorowych.

4) *Traz oz Montes*, m. s. *Miranda de Douro*, forteca pograniczna. *Braganza*, zkąd panująca familia pochodzi.

5) *Alen Tejo*, miasto *Evora*, stolica Biskupa i forteca *Elvas*.

II. Królestwo *Algarve*, mieści 130 mil kw. i 128,000 mieszk. miasto stołecz. *Tavira*. Forteca *Lagos*.

Należące kraie do Portugalii są następujące: w Azji: *Diu*, *Goa*, *Macao* i część wyspy *Timor*; w Afryce: wyspy *Azorskie*, *Madero* i *Porto Santo*, wyspy *Przylądku zielonego*, wyspa *S. Tomazsa*, województwo *Mozambique* i *Angola*, i osada w *Gwinei* na wyspie *Bissao* i t. d.; w Ameryce: *Brazylia* i *Guiana portugalska*. Wszystkie Portugalskie osady mają 100,000 mil kw., a tylko 3,000,000 mieszkańców.

§. 2. Królestwo Hiszpańskie.

Położenie, granice i obszerność. Hiszpania leży od $8^{\circ} 26' 15''$ — $20^{\circ} 55' 25''$ dług. $36^{\circ} 0' 30''$ — $43^{\circ} 46' 10''$ szerok., graniczy na północ z morzem Biskajskim i Francją, na wschód z Francją i morzem śródziemnym. Na południe z morzem śródziemnym, Atlantyckim i łączącą te dwa morza cieśniną Gibraltarską; na zachód z morzem Atlantyckim i Portugalią. Obszerna jest na 8878 mil kwadr.

Grunt, Klima. Prócz Pirenejskich gór są jeszcze znakomite Kantabryjskie, Asturyjskie, Galicyjskie i Sierra Morena. Powietrze na północy jest chłodne i wilgotne, w środku gorące i suche, na południe bardzo gorące i wilgotne. Żółta febra czyni tam często okropne spustoszenia.

Rzeki: Hiszpania liczy 155 wielkich i małych rzek, i wiele strumieniów. Ebro, Minho, Duero, Tajo, Guadiana, Guadalquivir, Tinto, Xuear, Lobregat. Kanał Kastylijski, i CesarSKI (Karola V.)

Produkta: Wino, oliwa, południowe owoce, trzcina cukrowa, kapary, bawełna, ryż, tabaka, zioła farbiarskie (Waid), solne zioła, len, konopie, szafran, sumach, drzewo korkowe; barille i nieco zboża; owce z naydelikatniejszą wełną w Europie, iedwabniki, konie wyborne, osły, muły, czerwce, pszczoły, ryby; złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, żywe srebro, źródła mineralne, sól kopalna i morska i t. d.

Mieszkańcy 10,372,500. Podług Kannab. przeszło 12,000,000. — Mową jest 1) Hiszpańska z dyalektów: Kastylijskiego, Katalońskiego i Galicyjskiego złożona; 2) Biskayska mniej używana. Panująca religia jest Katolicka. Fabryki skór, tabaki, cukru, mydła, szkła, zwierciadeł, porcelany, faian-su, wełny, bawełny, iedwabiu, płótna, papieru, wydają dobre towary, ale nie wystarczające na potrzeby kraju. Handel jest po większej części w ręku innych narodów.

Panowanie jest samowładne monarchiczne i dziedziczne. Królem jest teraz *Ferdynand VII.* (po ustąpieniu mu korony od oycy, dotąd jeszcze w Rzymie mieszkającego *Karola IV.*, 19 Marca 1808), ma tytuł Katolickiego Króla, a następcą korony, *Xiążęcia Asturyi.* Inne Królewskie dzieci zowią się Infanty, Infantki. Dochody z Ameryką wynoszą do 60 milionów Złt. niem. Dług w roku 1809

431,636,008 Złt. n. w r. 1817 w dochodach pokazał się brak 65 mil. Franków. dla którego załatwienia nowy powszechny podatek ma być zaprowadzony. Siła zbrojna lądowa liczyła 1806. 282,894 ludzi; siła morską w 1808 miała 218 żagłów to jest: 42 okrętów liniowych, 30 fregat, 20 kórwetów, 59 innych zbrojnych statków i 67 drobniejszych.

Podzielona jest na 30 prowincyi, prócz miasta *Antequera*, które do żadney prowincyi nie należy.

1) *Madrid*, miasto stołeczne i rezydencya *Madrid* nad rzeką *Manzanera*, ma 9000 domów, 176,607 mieszkańców, 77 Kościołów, wspaniały pałac Królewski z Obserwatorium, biblioteką, gabinetem malowideł i naturalnych rzeczy; Akademię, szkoły, fabryki; wielki Amfiteatr, w którym się bawoły spotykają. *Cytadella Forteca Retiro*. Zamki *El Pardo*, *Casa del Campo* i *La Florida*.

2) *Toledo*, 370 000 mieszkańców liczy; m. s. tegoż imienia nad rzeką *Tajo*, podwójnym murem opasana; miało dawniej do 200,000 mieszk. teraz jest bardzo puste. Stolicą pierwszego Arcybiskupa (Primasa Hiszpańskiego) Miasteczko *Aranjuez* nad *Tagiem* z zamkiem Królewskim.

3) *Guadalaxara*, m. s. t. i., fabr. sukna.

4) *Cuenca*, m. s. t. i.

5) *La Mancha*, m. s. *Ciudadreal*. Miasteczko *Almada*, kopalnia żywego srebra.

6) *Burgos*, m. s. t. i., Akademia. Miasteczko *Santander*.

7) *Soria*, m. s. t. i.

8) *Segovia*, m. s. t. i., fabryka sukna; wodociąg *Traiana*. Miasto *S. Ildefonso*, zamek Królewski, fabryka szkła i zwierciadeł, i *Escorial*. Klasztor Hieronimitów i pałac *S. Lorenzo al Real*, grób Królów Hiszpańskich, ma 22 wielkich dziedzińców, 11,000 okien, 890 drzwi, biblioteki, zbiór monet.

9) *Avilla*, m. s. t. i. leżące na skale; 1000 dom. 5000 mieszk. fabr. bawełny.

10) *Leon*, m. s. t. i., miasto *Astorga*.

- 11) Palencia, m. s. t. i. nad *Cariona*.
- 12) Toro, m. s. t. i.
- 13) Zamora, 71,000 mieszk. na wzgórkach, nad rzeką *Duero* leży m. s. t. i.
- 14) Valladolid, m. s. t. i., Akademia, szkoła geografii.
- 15) Salamanca, 209,000 m. m. s. Salamanca, w urodzajnej okolicy między trzema górami i 2 dolinami, nad rzeką *Tormes*, na której stoi most dawny Rzymski o 27, kablakach; ma wiele budynków znakomitych 3000 dom. 15,000 mieszk., Akademią; miasto *Ciudad Rodrigo* 11,000 m.
- 16) Asturya, m. s. *Oviedo*, Akademia, port, fabr. broni.
- 17) Galicya, m. s. *Coruna*, port. *Ferrol*, port obronny z najlepszym warsztatem okrętów wojennych w Hiszpanii. *San Jago di Compostella*, miejsce pielgrzymowania do ciała Jakóba młodszego, Hiszpańskiego Patrona; port, Akademia. *Orense* nad *Minho*.
- 18) Estremadura, m. s. *Badajos* nad *Guadiana*, forteca pograniczna. Miasto *Merida* nad *Guadiana*, Klasztor Hieronimitów *S. Just*, w którym Karól V. resztę dni życia swego przepędził.
- 19) Cordova, m. s. t. i. nad *Guadalquivir*, fabryki. Stada koni (Andaluzyjskich).
- 20) Sevilla, m. s. t. i. nad *Guadalquivir*, ma mieszk. 80,569. Stolica Arcybiskupa, Akademia, Królewska fabryki tabaki, handel morski. *Kadyx* w północnym końcu wyspy *Leon*, ma 75,000 mieszkańców, najsławniejsze miasto handlowe, z fortecą, portem, *Xeres de la Frontera* nad *Guadaleta* (Angielska forteca *Gibraltar* zobacz Anglia).
- 21) Jaen, m. s. t. i.
- 22) Granada, m. s. t. i., 70,000 mieszk., mieszkanie Arcybiskupa, Akademia, handel; *Malaga* z portem.
- 23) Murcia, m. s. t. i., port *Carthagera* wzmiancone szanćami.
- 24) Valencia, m. s. t. i. nad *Guadalaviar*, 106,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, fabr. iedwabiu, *Alicante* z portem.

• 25) Catalonia, m. s. *Barcellona*, 150,000 mieszk., forteca, Akademia, ludwisiarnia armat, fabr. wełny i płótna, handel. *Gerona*, forteca. *Lerida* nad *Segrą*. *Tarragona*. Miasteczko *Cardona* z zamkiem obronnym, na górze w sól obfitéy. *Montserrat* z Klasztorem pustelników, po większey części zruynowanym w r. 1812.

• 26) Arragonia, m. s. *Saragossa* nad *Ebro*, stolica Arcybiskupa, Akademia. *Huesca* nad *Izuelą*, Akademia. *Teruel* przy uściu *Alhambry de Guadalaviar*.

• 27) Navarra, m. s. *Pampelona* przy górach Pirenejskich i miasteczko *Arga*.

28) Guipuzcoa, m. s. *San Sebastian*, forteca, handel morski.

29) Alava, m. s. *Vittoria*, handlowe, ma fabryki.

• 30) Biscaya, 60 mil kwadr., 111,000 mieszk., zamka; w piękney równinie, na prawey stronie obfite w ryby rzeki leży; m. s. *Bilbao*, handlowe.

Do tego należą jeszcze: 1) Miasto *Antequera* między *Granadą*, *Sevillą* i *Cordovą*, 40,000 mieszk. 2) Królestwo *Majorca* czyli *Mallorca*, które obeymuie: a) wyspy *Balearskie*, *Majorca* albo *Mallorca*, miasto *Palma*, portowe i *Minorca*, w której iest miasto *Port Mahon* z portem i fortecą, a nakoniec forteca *Cindadella*; b) *Pityusiskie* wyspy: *Yvissa* albo *Iviza*, 5 mil długa, 4 szeroka; obfituie w sól, *Formentera* mała wysepka obfitująca w zboże i t. d.

Kraie zewnątrz Hiszpanii leżące należą do niéy; są: w Azji: wyspy *Manilijskie* czyli *Filipińskie*, *Maryańskie*, *Karolińskie*, *Bachańskie* i *Magiudanao*; w Afryce: Miasto *Ceuta*, *Melilla*, *Pennon de Velez* i t. d. Wyspy *Kanaryjskie*, *Anabon*, *Xiążece* i *Fernando del Po*; w Ameryce: *Florida*, nowy *Mexyk*, nowa *Navarra*, *California*, stary *Mexyk*, *Terra firma*, część *Guany*, *Peru*, *Chili*, *Paraguay* z *Tukumanami*, kraj *Magielański*, wyspy *Sokole*, wyspa *Kuba*, *Portorico* i t. d.

§. 3. Królestwo Francuzkie.

Położenie, granice, obszerność. Francya leży od $42^{\circ} 23'$ — $51^{\circ} 3'$ szer. $12^{\circ} 21'$ — $26^{\circ} 4'$ dł., graniczy na północ z Niemcami, Niderlandami i morzem północnem, *Pas de Calais* i kanałom; na zachód z morzem Atlantyckiem i Hiszpanią; na południe z Hiszpanią i morzem śródziemnem; na wschód z Włochami, Szwajcaryą i Niemcami. Obszerna jest na 10,264 podług Kannab. 10,050 mil kwadr.

Grunt i klima. Na granicach są Alpy, Jura, Pirenejskie góry (*Mont perdu* wysoka na stóp 10,578); w środku zaś kraiu góry Sawańskie, Auwerńskie (*Mont d'or* wysoka na 6288 stóp i *Cantal* na 5964); góry Wogiewskie i Ardony. Klima jest tylko w okolicach górzystych ostre, w innych zaś po większej części umiarkowane.

Wybrzeże Liońskie.

Rzeki. 1) Garona, wypływa z Pyreneów na granicy Hiszpańskiej a wpada w morze Atlantyckie; 2) Rodan, z Szwajcaryi płynie i trzema korytami uchodzi do morza śródziemnego; 3) Ligiera, bierze początek w górach Sawańskich, a wpada do morza Atlantyckiego; 4) Sekwana, wypływająca z gór Côte d'or wpada do kanału; 5) Ren, w której Ill i Mozela wpada; 6) Mas; 7) Skalda. Z kanałów najsławniejszy jest Południowy czyli Langwedocki, który morze Atlantyckie z Śródziemnem łączy.

Produkta. Kraj ten posiada wszystkie produkta do zaspokojenia potrzeb należące. Liczba koni niedostateczna i nie są wyborne. Z resztą ma zboże, wino, owoce, bawełna, len, konopie, tabaka, kapary, oliwne drzewa; rogate bydło, owce (z wełną piękną), pszczoły, ryby, ostrygi, muszle, iedwabniki, czerwiec; żelazo, miedź, ołów, ałun, arsenik, kamienne węgle, sól morską i źródlaną, skałki do flint, mineralne wody i t. d.

Liczba mieszkańców wynosi 28,992,613; podług Kann. 29 161 000. Katolicką religią (która ma 9 Biskupów) większą część wyznaie; lecz i inne wyznania mają wolność odprawowania swych obrzędów.

Fabryki są osobliwie iedwabiu, wełny, bawełny, płótna, papieru, porcelany, fajansu, faiek, tabaki, cynobru, wódki, zegarków, złota, srebra i towarów galanteryinyh i t. d. Szczególniey kwitną fabryki broni i prochu. Zewnętrzny handel zaczyna się od niedawnego czasu wzmacniać.

Rząd. Rząd monarchiczny w osobie Króla *Lu dwika XVIII.*, który podług nowéy Konstytucyi ma moc wykonawczą i prawodawczą, którą dzieli z Izbą Parów (tych Król mianuje, wyiąwszy członków z familii Królewskiej, którzy z urodzenia Parami są) i Izbą Deputowanych z Departamentów (ci na seymach w Departamentach są obierani), których Król corocznie zwołuje. Tamtych, iest oprócz Xiążąt i małoletnich, 214, tych 258. Naywyższą Magistraturę stanowi Rada stanu; publicznyh sprawami zawiadują Miistrowie. Wydatki Francyi wynosiły w r. 1807 i 088 949,557 franków; przychód 774 milion; niedochód 314 milion. Dług państwa 1600 mil. fr. podług Kannab. 3,000 mil. franków, nie licząc w to 700 milion. dla mocarstw sprzymierzonych, na 5 lat, co rok po 140 milionów. — Siła lądowa wynosi 150,000 ludzi, a morska 40 liniowych okrętów, 30 fregat i t. d. Dla utrzymania pokoju zostało we Francyi 150 000 woyska sprzymierzonego przez 5 lat i obsadziło 18 fortec, n. p. Condé, Valencyą, Cambray, Quesnoy, Moubenge, Avesnes, Roncy, Mezières, Thionville, Longwy; woysko to utrzymywane iest kosztem Francyi.

Podział: Francya dzieli się na 86 Departamentów, które się składają z obwodów i kantonów.

1) Sekwany, zamyka 8½ m. kw. i 631,000 mieszk. miasto stoł. całego państwa Paryż nad Sekwaną, ma

7 mil obwodu, a dwie średnicy, 29,400 domów, 580,000 mieszk., 1089 ulic, 144 uliczek, 70 publicznych placów, n. p. Pole Marsowe (*Champ de Mars*), Ludwika XVI. (*Place de Louis XVI.*) i t. d. 53 bram, 16 mostów (także most Ludwika XVI.), wiele publicznych ginachów, n. p. Tuilerie (mieszkanie Króla z ogrodem), Louvre (Pałac umiejętności i kunsztów), Luxemburg, Palais Royal, szpital inwalidów z kopułą godną zadziwienia i t. d.; wiele Kościołów, n. p. S. Sulpicyusza, S. Genewefy, Panny Maryi (na 400 stóp długi, 70 szeroki i 200 wysoki); przy nim pałac Arcybiskupa i t. d.; regencya i stolica Arcybiskupa. Instytut kunsztów i umiejętności, publiczne biblioteki, kilka publicznych gabinetów, obejmujących zbiór starożytnych malowideł, rycin i t. d.; gwiazdopatrz, gabinet historii naturalney z kosztownym ogrodem botanicznym i zwierzyńcem, *Musée d'industrie* (kunsztów i rzemioł), Akademia; wiele szkół, n. p. 4 licea, politechniczna szkoła), aptekarska, budownicza, kunsztów; Conservatorium muzyki dla 115 wirtuozów i 600 uczniów oboiej płci, instytut głuchoniemych i ślepych, 11 szpitalów, n. p. *hospital de l'humanité*, który niekiedy na rok do 30.000 stąbych utrzymywał; instytut szczepienia ospy, domy dla ubogich. Fabryka kobierców, złota, srebra, jedwabiu, kryształu, szkła, siodeł, zwierciadeł, 33 fabryk porcelany; Królewska drukarnia, mająca liter dla 131 ięzyków, banki; główny telegraf, mający związek z telegrafami w Brest, Lille, Bayonie, Strazburgu, Toulon i t. d. Miasto to ma 32 przybrzeżów (szerokie brukowane place w podłuż rzeki), i 9 portów, 10 teatrów, 2000 restauratorów, 3000 kawiarni, 2800 fiaków, 2500 kabriolów; oświecone bywa 4500 latarniami. Dawniey miało miasto wafy, które teraz w piękne spacery zamienione zostały pod nazwiskiem starych i nowych Boulevards. Bitwa pod Montmartre 30. Marca 1814. Ustanowienie pokoju 30. Maia 1814 i 20. Listop. 1815. Miasto *S. Denys* z opactwem niegdyś Benedyktynów, w którym jest grób Królów, szkoła dla córek ubogich członków legii honorowey. *Charenton* dom szalonych. Szkoła z pobliskim zamkiem *Alfort*.

2) Seine i Oise, m. s. *Versailles*, 27,574 mieszk. skład zegarków, fabr. broni. *St. Germain en Laye*, szkoła iazdy. *Marly*, stawne wodociągami. *St. Cloud*; w okolicy niego jest pałac *Malmaison* z ogrodem bo-

tanicznym i małym zwierzęciem. Miasteczko *Rambouillet*, owczarnie.

3) Oise, m. s. *Beauvais*, fabr. obicia, Miasto *Compiègne*, szkoła artyleryi, prytaneum.

4) Ainse, m. s. *Laon*, szkoła artyleryi. Miasto *St. Quentin*, fabr. płótna i batystu. *Soissons*, fabr. wełny i skór.

5) Sein i Marne, m. s. *Melun*, fabr. indygo, skór, szkła. *Meaux*, stolica Biskupa.

6) Somme, m. s. *Amiens*, fabr. obicia, iedwabiu, manszestru, wełny i skór. Sławne traktatem pokoju między Francją i Anglią 1812. *Abbeville*, fabr. sukna, płócien i batystu.

7) Pas de Calais, m. s. *Arras*, fabr. batystu, koronek, obicia. *Calais*, miasto portowe. *S. Omer*, żupy solne i fabr. tabaki. *Boulogne sur mer*, port, fabr. cukru i faiansu.

8) Ardenneen, m. s. *Mézières*, cytradella, forteca *Rocroy*, *Givet*, *Sedan*. Miasta *Rethel* i *Charleville*, fabr. wełny.

9) Marne, m. s. *Rheims*, fabr. iedwabiu i wełny; tu się Królowie koronują. Miasto *Châlons* nad Marną, forteca. *Epernay*, fabr. wełny i papieru; w okolicy tego miasta rośnie nayprzedniejsze szampańskie wino. Miasto znaczniejsze *Menhould*. *Vitry le François*.

10) Wyższego Renu, m. s. *Chaumont*, fabr. rękawiczek, płótna i noży. *Langres*, fabr. noży i wełny.

11) Aube, m. s. *Troyes*, miasto stołeczne w pięknej okolicy, 30,000 m., fabr. lnu, konopi, bawełny. Miasto *Arcis* nad Aubą, handluie zbożem. *Bar* nad Aubą, fabr. płótna i mydła. *Bar sur Seine*. *Nogent sur Seine*.

12) Yonne, m. s. *Auxerre*, handluie winem. Miasto *Joigni*, winnica. *Sens*. *Tonnerre*.

13) Rhône, m. s. *Lyon* po Paryżu nayznakomitsze miasto Monarchii Francuzkiéy, leży przy łączeniu się Saony z Rodanem, 115,128 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, szkoła ekonomiczna, publiczna biblioteka, fabr. iedwabiu, złotych i srebrnych galonków i kapeluszy. *Ville-franche*.

14) Loire, m. s. *Montbrisson*. Miasto *St. Etienne*, fabr. broni. *Roanne*, handlowe.

15) Allier, m. s. *Moulins*, fabr. noży i stali. Miasto *Gannat*. *Mont Luçon*, fabr. wstążek.

16) Puy de Dôme, m. s. *Clermont*, Akademia, fabr. papieru, płótna i inne. Miasto *Ambert*, fabr. wstążek, wełny, drótu i igieł. *Issoire*. *Thiers*, fabr. noży i innych sprzętów żelaznych (*Quincaille*).

17) Cantal, m. s. *Aurillac*, fabr. koronek, galonek i obicia. Miasto *S. Flour*, fabr. obicia, sukna i noży. *Mauriac*. *Murat*.

18) Wyższej Ligiery, m. s. *Le Puy*, fabr. skór, bawełny, koronek. Miasta *Brionde* i *Yssengeaux*.

19) Creuse, m. s. *Guèrer*, handel bydła. Miasto *Aubusson*, fabr. tabaki. *Bourganeuf*. *Boussac*.

20) Charente, m. s. *Angoulême*, ogród botaniczny, fabr. papieru, handlowe. Miasto *Cognac*, fabr. likwor. *Barbezieux*, fabr. płótna. *Ruffec*. *Consolens*.

21) Côte d'or (złoty pagórek), zamyka 156 m. kw. i 355,000 mieszk., m. s. *Dijon*, w bardzo przyjemny i urodzajny okolicy, pięknie zabudowane i warowne; ma 2209 dom. i 20,000 mieszk. Miasto *Beaune*, winnica. *Semur*, fabr. sukna. *Chatillon* nad Sekwaną, żelazna kuźnia.

22) Saona i Loire, m. s. *Macon*, winnica. Miasto *Chalons* nad Saoną, fabr. pończoch, kapeluszy i czapek. *Autun*.

23) L'Ain, m. s. *Bourg* nad Ressousse, 6984 mieszk. *Trovoir* nad Saoną. *Nantua*.

24) Isère, m. s. *Grenoble*, cytradella, Akademia, szkoła artyleryi, fabr. skór, rękawiczek, kadzideł. Miasto *Vienne*, fabr. żelaza i stali. Miasto *Marcellin*. *La Tour du Pin*.

25) Drôme, zawiera 124 m. kw. i 253,000 mieszk. Na wzgórkach nad Rodanem leży; m. s. *Valence*, stolica Biskupa, fabr. wełny. Miasto *Montellimar*, fabr. iedwabiu, skór, wełny.

26) Wyższych Alp, m. s. *Gap*. Fortece *Embrun* *Briançon*, *Mont Dauphin*.

27) Uścicia Rodanu, m. s. *Marseille*, mieszk. 96.413, port, dom kwarantany na wyspie Pemegues, odległy na 6 mil morskich od miasta. Potów koralu, fabr. cukru, sukna, sahanu, porcelany i inne; prowadzi handel do Lewantu i północnej Afryki. Miasto *Aix*, stolica Arcybiskupa, cieplice. *Arles* nad Rhône, fabr. szarży, złota i srebra. *Tarascon*.

28) Niższych Alp, m. s. *Digne*, fabr. żelaza. Miasteczko *Sisteron*, *Cattellane*, *Barcelonette*.

29) Var, m. s. *Draguignan*. Forteca *Toulon* z wygodnym portem dla wojennych okrętów, handel. Miasto *Frejus*, *Brignoles*. Niedaleko brzegu wyspy Hiryjskie.

30) Vaucluse, m. s. *Avignon*, stolica Biskupa, fabr. iedwabiu. Miasto *Apt* z fabryką wełny i woskowych świec. *Orange*.

31) Ardèche, m. s. *Privas*, fabr. wełny. Miasto *Annonay*, fabr. papieru. *Tournon*. *Argentière*.

32) Lozère, m. s. *Mende*, stolica Biskupa, fabr. szarży. *Marvejols* i *Florac*.

33) Gard, m. s. *Nimes* lub *Nismes*, cytradella, fabr. iedwabiu i wełny. Miasto *Beaucaire*, skład towarów. *Alais*, handel iedwabiu. *Uzès*, fabr. sukna i szarży. *Begnols*, fabr. iedwabiu.

34) Hérault, zamyka 133 mil kw. 301.000 mieszk. m. s. *Montpellier*, niedaleko Mardanson, nie bardzo dobrze zabudowane; ma 33 000 mieszk. Znajduje się tu szkoła medycyny, fabr. witryolu, grynszpanu. Miasto *Sette* z portem wygodnym. *Frontignan*, winnica. *Béziers*, fabr. likworu i iedwabiu. *Lodeve*, fabr. sukna i kapeluszy.

35) Tarn, m. s. *Alby*, fabr. płótna, handel. Miasto *Castres*, fabr. wełny, bawełny i mydła. *Lavaur*, fabr. wełny i iedwabiu. *Gaillac*, handel winny.

36) Wyższej Garony, mieści 112 m. kw. i 367.000 mieszk. Nadszłąwną tu Garoną, w pięknej i urodzajnej równinie leży, m. s. *Toulouse* stolica Arcybiskupa, fabr. wełny i skor; początek kanału południowego. Miasto *Muret*, *St. Gaudens*. *Villefranche*.

37) Aude, m. s. *Carcassonne*, niedaleko kanału po-

łudniowego; leży po części na skale, po części w przy-
iemnej równinie i ma 1600 dom. i 10,000 mieszk. fabr.
wełny, handel. Miasto *Castelnaudary*, fabr. sukna i
materyi. *Limoux*, winnica. *Narbonne*, niedaleko mo-
rza śródziemnego, z któremu połączone jest za pomocą
kanału *Robine* i ma 9,000 mieszk., fabr. wełny.

38) Wschodnich Pireneów, m. s. i fort *Per-
pignan*, ludwisarnia, fabr. wełny i winnica. Fort *Bel-
legarde* i *Mont Libre*. Miasto *Rivesaltes*, oley i win-
nica. *Prades*. *Cerret*.

39) *Arrigè*, m. s. *Foix*, kuźnia żelaza i miedzi.
Miasto *Pamiers* i *St. Giron*.

40) *Gironde*, m. s. *Bordeaux* przy uściu *Garony*
do morza Akwitńskiego, z portem wzmocnionym, li-
czy 90,992 mieszk., Arcybiskupstwo; fabr. szkła, cukru,
wódki i inne, jarmark wielki, handel. Miasto *Bazas*,
gdzie handel szkła. *Blaye*. *Libourne*, prowadzi handel
solą.

41) *Landes*, m. s. *Mont de Marsan*, handel zbo-
ża. Miasto *Dax*, cieplice, handel wosku, *St. Sever*.

42) Wyższych Pireneów, m. s. *Tarbes*. Mia-
sto *Bagnères*, źródła mineralne. *Lourde*, fabr. ołowiu,
żelaza i miedzi. Zamek z więzieniem.

43) *Gers*, m. s. *Auch*, fabr. płótna i wełny.

44) *Lot* i *Garonne*, m. s. *Agen*, stolica Biskupa,
fabr. wełny i iedwabiu. Miasto *Nérac*, z garbarnią i
fabr. sprzętów miedzianych. *Marmande*, handel zboża
i wina.

45) *Dordogne*, m. s. *Périgueux*. Miasto *Sarlat*,
handel oleykiem orzechowym. *Bergirac*, ludwisarnia;
fabr. sytopu, żelaza i fajansu. *Le Roche-Beaucourt*, lu-
dwisarnia.

46) *Lot*, m. s. *Cahors*, fabr. wełny, winnica. Mia-
sto *Gordon*.

47) *Tarn* i *Garonne*, m. s. *Montauban*, Bisku-
pstwo, szkoła teologii Kalwińskiej, handel. Miasto
Castel Sarrazin, fabr. płótna, wełny i kapeluszy.

48) *Aveyron*, m. s. *Rhodes* albo *Rodès*, fabr. su-
kna, wełny, linonu i kapeluszy. Miasto *Villefranche*,
fabr. muszliu i płótna. *St. Afrique*. *Espalion*.

49) Niższy Charente, m. s. *Saintes*, fabr. skór i wełny. *Rochelle*, forteca, handel. Miasto *Rochefort*, forteca, szkoła marynarki, port, handel. *St. Jean d'Angely*, młyn prochowy. *Marennnes*. *Jonzac*. Wyspy *Dix, Ré, Oleron*.

50) Wyższy Vienne, m. s. *Limoges*, fabr. żalaza, handel. Miasto *S. Leonarda*, fabr. sukna i papieru. *Bellac*. *St. Yrieux*. *Rochechouart*.

51) Corrèze, m. s. *Tulles*, fabr. broni i papieru. Miasto *Brives*, fabr. iedwabiu i bawełny. *Ussel*, fabr. skór i kozuchów.

52) Niższych Pireneów, zamyka 147 m. kwad. i 384,000 mieszk. m. s. *Pau*, nad rzeką *Pau*, przez którą idzie bardzo wysoki most o 7 kablakach; jest miejsce urodzenia Henryka IV. i terazniejszego następcy Tronu w Szweeyi, ma 2000 dom. i 8700 mieszk., fabr. sukna i linonu. Miasto *Oleron*, fort. *Bayonne*, port, handel. *Pontac*, winnica. *Sallies*, żupy solne.

53) Eure i Loire, m. s. *Chartres*, fabr. wełny, linonu. Miasto *Deux*, fabr. wełny. *Nogent le Rotrou*, handel skór.

54) Loir i Cher, m. s. *Blois*, fabr. wełny i szkła. Miasto *Vendôme* i *Romorantin*.

55) Loiret, m. s. *Orleans* nad Ligierą, stolica Biskupa, publiczna biblioteka, blech wosku, fabr. cukru. Miasto *Gien*. *Montargis*, handel. *Pithiviers*.

56) Mayenne, m. s. *Laval*, fabr. nici, linonu. Miasto znaczniejsze *S. Suzanne*, fabr. papieru. *Château Gonthier*, fabr. wełny i linonu.

57) Sarthe, m. s. *Le Mans*, fabr. wosku i pytlów, skład towarów. Miasto *La Flèche*, szkoła Kadetów. *S. Calais*. *Mamars*.

58) Orne, m. s. *Alençon* fabr. pytlów, koronek, kapeluszy; pończoch, skór, szkła. *Argentau*, fabr. koronek, wełny i linonu. *Mortagne*, fabr. płótna.

59) Indre i Loire, m. s. *Tours* nad Ligierą, Arcybiskupstwo; fabr. linonu, iedwabiu, faiansu, drótu i inne. Miasto *Amboise*, fabr. skór, guzików, wełny i iedwabiu. *Loches*. *Chignon*.

60) Indre, m. s. *Châteauroux*; fabr. sukna i noży. Miasto *Issoudun*, handlowne, *Châtre*, fabr. sukna. *Le Blanc*.

61) Mayene i Loire, m. s. *Angers*, dobrze zabudowane, przez które płynie Maiena, ma 5400 dom. i 54,000 mieszk. Tutaj jest stol. Biskupa, fabr. cukru, blech wosku i t. d. Miasto *Saumur*, fabr. linonu. *Beaupréau*. *Segré*. *Beauge*.

62) Vienne, m. s. *Poitiers*, stolica Biskupa, garbarni, fabr. wełny, linonu. Miasto *Châtellerault*, fabr. wosku, płótna, wełny, stali, noży. *Loudon*. *Mont-Morillon*. *Civray*.

63) Vendée, m. s. *Bourbon-Vendée* (dawniej *Napoléon* i *Roche sur Yonne*), fabr. wełny, handel bydła. Miasto *Fontenay le Peuple*, fabr. wełny. *Sables d'Olonne*, port. Wyspy *Noirmoutier* i *Bouin*.

64) Obadway Sèvres (Nantaise i Niortaise), m. s. *Niort*, fabr. skór i wełny. *Parthenay*. *Thouars*, przy niem zamek *Thouars*, teraz Xięstwo Esslingen Xięcia Rivoli (Masseny). *Melle*.

65) Cher, m. s. *Bourges*, gdzie Auton i Evre się zchodzą, ma 3700 domów, pomiędzy którymi wiele budynków wspaniałych; mieszk. 16,000, Arcybiskupstwo, fabr. wełny i płótna; iarmarki wielkie. Miasto *Vierzon*, fabr. linonu i wełny. *Sancerre*, winnica. *St. Amand*, fabr. wełny,

66) Nièvre, m. s. *Nevers*, fabr. wełny, skór, fiansu, saka. Miasto *Château-Chinon*, fabr. wełny. *Clamecy*, fabr. stali. *Cosne*, fabr. noży, żalaza i stali. *Charité*, fabr. guzików metalowych i różnych sprzętów żelaznych.

67) Finisterre, m. s. *Montagne sur Odet* czyli *Quimper*. Miasto *Brest*, forteca, szkoła budowania okrętów, port wojenny i handlowy. *Morlaix*, port morski, handel. *Châteaulin*, połów iesiotrów; fabr. żelaza i miedzi. Wyspa *Quessant*.

68) Północnych brzegów, m. s. *Brioux*, port. Miasto *Dinan*, forteca, fabr. linonu. *Lamballe*, fabr. płótna i pergaminu.

69) Isle (Ille) i Villaine, m. s. *Rennes*, Bisku-

pstwo, fabr. wełny i kapeluszków, garbarnia i blacharnia. Miasto *S. Malo*, port, arsenał morski, handel, rybołówstwo. *Fougères*, fabr. szkła. *Vitré* albo *Vitray*. *Montfort*.

70) *Morbihan*, m. s. *Vannes*, port, handel. Miasto *l'Orient*, port, warsztat okrętów. *Port libre* czyli *Port de la liberté* z portem. *Ponthiwi*, półwysep *Quiberon*. Wyspy *Belle-Isle*, *Houet*, *Hedie*.

71) Niższej Ligiiery, m. s. *Nantes* handlowe i bardzo znakomite miasto Francyi niedaleko uścia rzeki *Loire*, 77,162 mieszk., cytadella, port, Biskupstwo; fabr. lin, powrozów, fajansu, cukru. Miasta *Painboeuf*, port. *Ancenis*, huta żelazna i ludwisarnia. *Guérande*, zupy solne. *Nazaire*, port.

72) Niższej Sekwany, m. s. *Rouen*, port, stolica Arcybiskupa; fabr. wełny, bawełny, cukru, grzebieni, map, wityriolu i inne. Miasto *Dieppe*, forteca, port, fabr. tabaki i koronek. *Hâvre* czyli *Hâvre de Grace*, arsenał morski, fabr. tabaki i cukru, handel. *Elboeuf*, fabr. sukna.

73) *Eure*, m. s. *Epreux*, fabr. wełny. Miasto *Louviers*, fabr. sukna, linonu, skór. *Vernevil*, garbarnia skór cielecych.

74) *Calvados*, m. s. *Caen*, miasto piękne zabudowane w dolinie przy uściu Odony do Orny leżące. Ma Uniwersytet; fabr. sukna, koronek, linonu, handel. Miasto *Bayeux*, stol. Biskupa, fabr. linonu, szarży, fajansu, iarmarki wielkie. *Houfleur* z portem.

75) *Canal lub Manche*, m. s. *St. Lo*, garbarnie. Miasto *Coutances*, stolica Biskupa, fabr. płótna, barakanu, noży. *Cherbourg*, forteca, port wojenny, fabr. wełny, szkła, porcelany, warsztat okrętów, handlowe, magazyn towarów z osad.

76) *Norden*, m. s. *Lille* lub *Ryssel*, jedna z najwarowniejszych twierdz, nad *Deule* i *Lys*, jest pięknie zabudowane, ma 11,000 dom. i 54,000 mieszk.; fabr. sukna, szarży, koronek i inne. Forteça *Douay*, ludwisarnia, szkoła artyleryi, fabr. płótna, koronek, czyszczenie cukru i soli, browar. *Dunkirchen* lub *Dunquerque*, port, fabr. tabaki, cukru, wełny, handlowe. *Valenciennes*, fabr. batystu, kamlotu, barakanu i skór. *Nord-Libre* (*Condé*).

77) Wyższey Saôny, m. s. *Vesoul*, iest w oko-
ło winnicami otoczone, ma 5,400 mieszk. Miasto *Lu-*
xeville, cieplice. *Pierre les Melisey*.

78) Doubs, m. s. i forteca *Besançon*, stolica Arcy-
biskupa, szkoła roboty zegarków dla 200 uczniów, fabr.
linonu, drukarnia kartunu. *Pontarlier* z zamkiem *Souce*
na górze. *S. Hippolite*, fabr. flaneli. *Baume*. *Mon-*
beillard czyli *Mömpelgard*.

79) Jura, m. s. *Lous-le-Saulnier*, kopalnia srebra,
marmóru, alabastru. Fortecla *Dôle* z fabryką czapek i
kapeluszy. *Salins*, źródła słone. Miasto *Poligni*,
S. Claude, *Longwy*.

80) Meurthe, m. s. *Nancy*, stolica Biskupa, Aka-
demia, fabr. iedwabiu, sukna, faiansu, leży w piękney
okolicy, ma 6,000 dom. 29,000 mieszk. Miasto *Lunevil-*
le, sławne zawarciem pokoju między Francją, Austryą
i Niemcami. 1801. *Toul*, garbarnia, fabr. kapeluszy i
czapek. *Château Salins*, źródła solne. *Saarbourg*.
Phalsbourg lub *Pfalsbourg*, fortecla.

81) Vosges, m. s. *Epinal*, handel. Miasto *Mire-*
court, fabr. koronek i muzycznych instrumentów. *Gi-*
romagni, szkoła praktyczna górnictwa. *Plombières*,
cieplice.

82) Mosel, m. s. *Metz*, bardzo warowne przy uy-
ściu Seille do Mozeli, ma 5,800 domów, 41,000 mieszk.
cytadelę. Nowe miasto piękniejsze iest niż dawne.
Znaczne tu są fabryki osobliwie bawełniane. O milę
od Metz są ruiny pozostałe z wielkiéy Rzymskiéy ma-
szyneryi do prowadzenia wody. Fortecla *Longwy*.
Thionville lub *Diedenhofen*. *Bitsche*. *Sargemund* lub
Sarguemines. *Briey*.

83) Maas, m. s. *Bar sur Ornain*, fabr. stali, płó-
tno, wełny, bawełny, cukru z rzepy i inne. Fortecla
Verdun, garbarn., fabr. likworu. Miasto *Montmédy*.
Varenes. *Commercy*.

84) Niższego Renu, m. s. i fortecla *Strasburg*
nad rzeką Ill i Breuche, niedaleko Renu, 49,056 mieszk.
stolica Biskupa; Kościół katedralny z wieżą na 490 stóp
wysoką; Akademia, Katolickie i Protestantckie semina-
ryum; szkoła artyleryi, fabr. tabaki, broni, wełny, gis-
sernia liter; iarmarki; telegraf do Paryża. *Hagenau*,

fabr. fajansu. *Weissenburg* (Weissembourg). Miasto *Aischweiler* czyli *Bischwiler*, fabr. sukna, tabaki, skór; *Buchsweiler*, *Säverne* lub *Zubern*. *Bergzabern*.

85) Wyższego Renu, m. s. *Colmar*, szkoła wo-
ienna, fabr. indygo. *Forteca Neuf Brisac* i *Bèfort* czy-
li *Belfort*. Miasto *Hünigen*. *Mühlhausen*, fabr. płó-
tna, kartunu. *Thann*. *Türkheim*. *Soulz* lub *Sulz*.
Altkirch.

86) Wyspa Korsyka, zamyka 180 mil. kwadr.
i 175,000 mieszk. Odnoga *Bonifacio* odtacza ją od Sar-
dynii. Znaczne góry przechodzą przez nią, naywyższa
jest *Monte rotondo* na 8226. Stolicą téy wyspy jest
piękne miasto *Ajaccio* albo *Ajazzo*, Akademia, port,
handel, miejsce urodzenia *Napoleona Bonapartego*.
Miasto *Bastia*, cytradella, port, fabr. pałaszy, garbar-
nia. *S. Fiorenzo* lub *S. Florent*, port. *Calvi*, cytadel-
la, port. *Certe*.

Posiadłości Francyi w innych częściach świata
są, w Azji: prowincya *Pondichery*; w Afryce:
La Calle i *Bonne* w prowincyi Algierskiej; wyspy
Senegal i *Gorce*; port *François* i. t. d., i niektóre
faktorye w Gwinei; *Maskareńska* wyspa *Isle Bour-
bon*; w Ameryce: Część *Guianny* z wyspą *Cayen-
ne* (teraz ieszcze od Portugalczyków zajęta); część
S. Domingo (teraz w ręku Murzynów); *Martinique*,
Guadeloupe, *Desiderade*, *Marie galante*, *Saintes*.

§. 4. W ł o c h y.

Granice, położenie i obszerność. Półwysep
Włochy do którego kilka wysp należy graniczy na
północ z Szwajcaryą i Niemcami; na wschód także
z Niemcami i morzem Adryatyckiem; na południe
i południowo-wschodnią stronę z morzem śródziem-
nym; na północno-zachodnią z Francją; leży od

23° 13'—36° 10' dług., a od 37° (35° Kan.) 50'—46° 42' szerok. Obszerność iéy wynosi z wyspami mil kwadr. 5412½; (podł. Kann. 5600 mil kw. nie licząc Korsyki należący do Francuzów) na wyspy wypada około 1000 mil kw.

Grunt i klima. Na północ rozciągają się w rozmaitych kierunkach niebotyczne Alpy, między nimi Montblanc, 14,795 stóp wysoka. Monte rosa, 13,428 stóp. Na półwyspie coraz niżéy rozciągają się Apeniny, z których największa jest Velino, w stronie północno-wschodniej od Rzymu, wysoka jest na 7872 stóp. W Sycylii jest Etna czyli Monte gibello, na 10,630 stóp. Klima jest bardzo przyjemne, wyjąwszy okolice górzyste. Na południe wieie wiatr Scirocco w lecie bardzo dokuczający. Trzęsienia ziemi i Wulkany kray bardzo pustoszą.

Odnogi, jeziora, rzeki. Odnogi są częścią w morzu śródziemném, iako to: Golf Genueński, Gaeta, Neapolitański i Salerno; częścią w morzu Adryatyckiem, iako to: Squillac, Taranto, Puglia i t. d. Najznakomtsze jeziora są: Lago Locarno czyli maggiore, Lucano, Como, Iseo, Garde i t. d. Znaczniejsze rzeki: 1) Po wypływa z góry Viso należący do Alp Kotyckich, płynąc od zachodu na wschód, bierze w siebie wiele pomniejszych rzek i kilku korytami wlewa się do odnogi Wincenckiey; 2) Adyga czyli Etsch, przychodzi z Tyrolu i równoódmie do rzeki Po idąc, wpada do teyże odnogi; 3) Brenta; 4) Piawa; 5) Tagliamento, wypływają z gór Tyrolskich i wpadają w też samą odnogę; 6) Arno; 7) Tyber, z Apeninów wychodzą i wpadają w morze Tuskie.

Produkta: Zboże, prawie wszędzie; kukurydza, ryż, wino, oliwa, szafran, manna, wszystkie gatunki południowych owoców, bawełna, trzcina cukrowa, drzewo korkowe, len, konopie, lasy wielkie

sosnowe, dębowe, bukowe i t. d. Bydła rogatego i owiec aż do zbytku; podostatkiem koni, osłów, mułów, kóz, jedwabniczek, pszczoł, ptastwa rozmaitego gatunku i ryb, korali, ostrzygi, muszli i t. d., w stronie północno-zachodniej kozy dzikie, kozły, bobaki i t. d. Złoto, srebro, żelazo, miedź, ołów, alabaster marmór, węgle kamienne i ziemne, sól, saletra, siarka, alun, salmiak, braunsztein, wody mineralne, kąpiele zimne i ciepłe, z gazami widocznie wychodzącymi, a czasem w płomieniu wybuchającymi.

Liczba mieszkańców wynosi przeszło 19,000,000, z których 2,800,000 mieszka na wyspach. Religia Katolicka jest panująca, lecz cierpią tu także, po części nawet do prerogatyw przypuszczają Greców, Unitów i Nieunitów, Syryczyków, Armenczyków, Protestantów, Żydów, Osmanów, Waldenczyków i t. d. W wielu miejscach są fabryki znakomite, osobliwie jedwabiu, wełny, korali, zwierciadeł, szkła, fajansu, porcelany, mydła i t. d. Handel znany tylko w *Wenecyi*, *Genui* i *Liworno*.

Części oddzielne są:

I. Państwa Króla Sardyńskiego obemylią mil kwadr. 1277, mieszkańców 3,974,500. Podług obrachunku czynionego w roku 1816, wydatek krajowy ma wynosić 56, a przychód 48 milionów lirów. Siła zbrojna składa się z 70,000 ludzi. Leczą z każdego półku po jednym batalionie w ciągłej jest w służbie (podług rozporządzenia w r. 1816), reszta na przemian służy. Do obrony nadbrzeż jest 2 Fregaty, 2 małe zbrojne statki i 4 galery. Panującym jest Król *Wiktor Emanuel*, którego władza ograniczona jest na wyspie Sardynii przez stany państwa, w Królestwie zaś Genuenskiem przez urzędnika temu krainowi dozwolone, a na kongresie Wiedeńskim potwierdzone.

Prowincye:

1) Xięstwo (Sawoyskie) Sabaudzkie leży między Piemontem, Francją i Szwajcaryą, m. s. *Chambery*, kąpiele, fabr. koronek i iedwabiu. Miasto *Montmeliant*, forteca, winnica. *Anniocy. Moustiers*, sól warzoka. *St. Jean de Maurienne*.

2) Xięstwo Piemont, między Sabaudją, Francją, Nizza, Genua, Montferrat, Mediolanem i Szwajcaryą, zamyka 310 m. kw. i 1,400,000 miesz. m. s. i rezydencya Króla *Turin* nad rzekę Po, 88,588 mieszkańców; stolica Arcybiskupa, Królewska Akademia woyskowa, Liceum, szkoła leczenia bydła, fabr. iedwabiu, axamitu, obicia, tabaki, papieru, broni i t. d. Miasto *Novalese* przy górze *Cenis* wysokiej na 5879 stóp. *Susa (Suze)*. *Pignerol (Pigneroło)*, forteca. *Fenestrelle*, także forteca. *Ivrea*, stol. Biskupa. *Vercelli (Verceil)*, stol. Biskupa. *Asti*, stol. Biskupa. Do tego należą jeszcze: a) Xięstwo *Aosto* z miastem tegoż imienia; b) Hrabstwo *Nizza*, m. s. *Nizza (Nize)*, port, kąpiel morska, handel i miasto *Ville Franca*, port, warsztat okrętów.

3) Xięstwo Montferrat, m. s. *Casale* i miasto *Acqui*.

4) Część Medyolanu (druga część należy do Królestwa Lombardzko-Weneckiego) z miastem *Alessandria*, lub *Alexandria*, forteca, handel. *Arona* nad *Lago maggiore*, zamek, warsztat okrętów, handel. *Nowara*, 12,955 miesz. *Wigevano* nad *Tycyną*. *Tortona*. Miasteczko *Marengo*, sławne bitwą 14. Czerwca 1800.

5) Xięstwo Genueńskie, m. s. i forteca *Genua* czyli *Genova*, 75,861 miesz., port, stolica Arcybiskupa, Akademia, Instytut głuchoniemych, nowicyat Jezuitów; fabr. iedwabiu, aksamitu, tabakierek papierowych, handel, bank *S. Jerzego*. Miasto *Savona*, port. *San Remo*, port, handel. *Spezzia*, port, warsztat okrętów. *Sarzana*.

6) Wyspa lub Królestwo Sardyńskie, od którego wyspa *Korsyka* jest oddzielona kanałem *S. Bonifacego*, leży na morzu śródziemnym, jest 37 mil długie, a 18 szerokie, i zamyka 430 mil kw., mieszkańców 520,000., składa się z 4 prowincyi: *Logodori*, *Gallura*, *Arborea* i *Cagliari*; Wice-Król niem zarządza, mieszka w m. s.

Cagliari przy uściu Mulargii do rzeki Mailen i nad golfem Kagliari, ma 25,000 mieszk., Arcybiskupstwo, Akademia, kwarantana, główny skład handlu Sardynskiego, port, fabr. papieru, tabaki, warsztat okrętów. Miasto *Sassari* nad rzeką Torres, 4 mile od morza, Akademia, Arcybiskupstwo. Około Sardinii leży jeszcze więcej wysp, po większej części niezamieszkałych, n. p. *Tavolara, Asinara, Caproja*.

Między Genuą i Piemontem leży Xięstwo Monaco, które zostaje pod opieką Sardynską. Xiążę *Honoryusz IV.* mieszka w mieście *Monaka*, forteca, port, fabr. tabaki.

II. Królestwo Lombardzko-Weneckie rozległe jest na 816 mil kw., liczy 3,998 862 mieszk. leży nad rzekami Po (z *Tessino, Adda, Oglio, Mincio*), *Etsch, Benta, Piave, Tagliamento, Isonzo* i t. d., należy do Cesarza Austriackiego, *Franciszka I.*, w osobie jego zarządza tём Królestwem Wice-Król, który częścią w Medyolanie, częścią w Wenecyi mieszka. Od 2. Stycznia 1816 zaprowadzony jest nowy Cesarski rząd, i całe państwo na 2 wielkie woiewodztwa (*gouvernements*), a te na Delegacye i prowincye zostały podzielone. Każde Woiewodztwo ma swoje zgromadzenia centralne, a Delegacya zgrom. prowincjonalne.

1) Woiewodztwo Medyolańskie z 9 Delegacyami: Medyolan, Pawia, Kremona, Lodi, Sondrio, Komo, Bergamo, Brescia, Mantua z m. s. Milano czyli Mailand między Tessiną i Adelą, mieszk. 124 798, wiele pałaców, 67 Kościołów (między którymi jest Kościół Metropolitański od lat 400 jeszcze nieskończony, długi na 454 stóp, a szeroki na 270, z wspaniałymi kaplicami i nagrobkami); rezydencya sądu najwyższej appellacyi, stol. Arcybiskupa, szkoła umiejętności i kunsztów, muzeum, kilka publicznych szkół, Akademia wojskowa, publiczna biblioteka, dom podrzudków i sierot wojskowych; fabr. iedwabiu, aksamitu, wstążek, galonków, fajansu, kattunu, sycu, prowadzi znaczny handel. Miasto *Pawia* nad Ticino, Akademia, szkoła wojskowa. *Monza*. *Como* nad izejorem t. i., fabr. iedwabiu i metalów, handel. *Cremona* nad Po,

awiera mies
kła, skrzyP
Po, handel.
nad Adą, st
skini, Tre
na izejorze,
tra wnijcia
stanców. A
wadi. Jest
nit w pobl
Sondrio nad
Loven i Chi
stanie Bisk
czek obronn
legamo z sz
weiny, ma

2) Woiew
Wenecya,
za, Trewia
wystawione
Mallamocco
ławami złąc
4000 żydów,
których w cz
ze na pólach
Prymasa Da
kiego. Pał
biblioteki, m
ziorami star
nazym Grec
Piet, w któ
kow z wosk
pobrutków
w wielką sta
twa, iubile
dru, laku
ellany. A
Zadua nad
nia długa n
między któr
Akademia,
Akademia u
ue, fabr. s

zawiera mieszk. 25 256, Akademia, fabr. iedwabiu, sukna, skrzypców i stron baranich. *Casal maggiore* nad Po, handel. *Pizzighetone*, forteca nad Addą. *Lodi* nad Addą, sławne robieniem sera nazwanego Parmezan-skim. *Treviglio* nad Addą, handel, iarmarki. *Mantua*, na jeziorze, utworzonem z rzeki Mincio, przez które dwa wnieścia są tylko do miasta; forteca, ma 22.896 mieszkańców, Akademią umiejętności i znaczny handel pro-wadzi. Jest tu pomnik Wirgiliusza, który się urodził w pobliskiem mieście *Pistola* (niegdyś *Andes*). *Sondrio* nad Addą; miasteczka *Worms* albo *Bormio*, *Kleven* i *Chiawena* nad Addą, *Krema* nad Seryą, mie-szkanie Biskupa. *Brescia* nad rzeką Mella i Zarca; zamek obronny, fabryka broni, stali i żelaza, handel. *Bergamo* z szkołą Muzyki, fabryką iedwabiu, wełny i bawełny, ma z iarmarki.

2) Woiewodztwo Weneckie z 8 Delegacyami: Wenecya, Werona, Padwa, Wicenza, Polesy-na, Trewizo, Belluno, Frial. M. s. *Wenecya* wystawione na odnodze morskiej, z porządnym portem *Mallamocco*, na 60 wyspach, które są z 450 mostami i ławami złączone, 150,000 mieszk., między którymi iest 4000 żydów. Znaczniejszemi ulicami są kanały, po których w czółnach jeżdżą; wszystkie domy są stawiane na pólach. Jest tu stolica Katolickiego Patriarchy (Prymasa Dalmacyi), Arcybiskupa Greckiego i Armeń-skiego. Pałac Cesarski na placu S. Marka, publiczne biblioteki, między któremi znakomita iest S. Marka, z zbiorami starożytnymi, iakko to: pieniądze i t. d. Gim-nazyum Greckie, szkoła muzyki, Conservatorium della Pieta, w którym więcey niż 100 dzieci uczą robić kwiat-ków z wosku, muzyki, prócz innych umiejętności; dom podrzutków, w którym do 4000 chłopców i dziewcząt z wielką starannością pielęgnują, póki nie dorosną. Fabr. złota, iubilernia, fabr. sukna szkarłatowego, iedwabiu, cukru, laku, dryakwi, mydła, zwierciadeł, szkła, por-cellany. Arsenał i warsztat okrętów, handel. Miasto *Padua* nad Brentą, forteca, dom radny, w którym iest sala długa na stóp 256, szeroka 86; napełniona statuami, między któremi iest piękny pomnik Tyta Liwiusza; Akademia, Seminaryum Biskupskie, Greckie gimnazyum, Akademia umiejętności i kunsztów, towarzystwo różni-cze, fabr. sukna, skór i iedwabiu. *Vicenza* nad rzeka-

mi Bachiglione i Recone, fabr. iedwabiu. *Treviso* lub *Trevigi* nad rzeką Sile i Piavesella, fabr. iedwabiu, wełny i noży, *Bassano* nad Brentą, fabr. iedwabiu i kapeluszy słomianych; sławna remondyńska drukarnia z 17 prassami do drukowania pism, 21 do rycin, a 4 do marmurkowego papieru i t. d. *Verona* nad rzeką Etsch, 41,503 mieszk. Liceum, Kollegium Królewskie dla płci żeńskiej, fabr. skór, iedwabiu, wełny. *Feltre*. *Cadore*. *Ampezzo*. *Primiero*. *Udina* nad kanałem La Rosa. *Palma nova*, forteca.

III. Kraie Xiężny Parmy *Maryi Ludwiki*, Arcyksiężniczki Austryackiej, małżonki byłego Cesarza Francuzkiego, Napoleona, składają się z Xięstw Parma, Piacenza i Gwastalla; zamykają 102 mil kw. i 385,000 mieszk., religii katolickiej. Dochody wynoszą 1½ miliona złotych. Wojsko składa się z półku *Maryi Ludwiki* mającego ludzi 3600; z tych 1320 służą w czasie pokoju, reszta zaś 2280 są wolni od służby, dopóki nie zostaną powołani.

1) Xięstwo Parma nad rzeką i z. m. s. t. i ma 28,449 mieszk., cytradella, Biskupstwo, Akademia, fabr. porcelany, iedwabiu, płótna, sławna drukarnia.

2) Xięstwo Piacencya, m. s. *Piacencya* przy uściu Trebii do Po., cytradella, Biskupstwo, Kollegium. Miasto *Borgo San Domino*.

3) Xięstwo Guastalla, m. s. t. i. przy uściu rzeki Crostoli do Po.

IV. Xiążęce Modeńskie kraie obszerne są na mil kwadr. 92½, mieszk. 375,000, należą do Xięcia *Franciszka IV.*, Arcyksięcia Austryackiego. Dochody wynoszą 1½ miliona złotych. Wojsko stanowi półk liniowy 1200 ludzi i szwadron Dragoonów.

1) Xięstwo Modena, m. s. i rezydencya *Modena*, 19,535 mieszk. Akademia, szkoła kunsztów. wojskowa, Kollegium Jezuickie, cytradella i t. d.

2) Xięstwo Reggio, m. s. t. i. nad-Tessoną, fabr wstążek iedwabnych; nie daleko od niego leży zamek *Canossa* na górze.

3) Xięstwo Mirandola, warowne miasto stoł. t. i.

4) Xięstwa Novellara, Coreggio, Carpi i Hrabstwo Rywolo. Xięstwa Massa i Carrara i Państwo Garfagnana 23 mil kw. i 60,000 mieszk. liczące, należą, stosownie do rozporządzenia Wiedeńskiego Kongresu, do matki Xięcia Modeny, *Maryi Beatrycy*. Tutaj są miasta *Massa* nad rzeką Frigido. *Carrara* niedaleko morza, kopalnia marmóru i Akademia rzeźby, *Castel novo di Garfagnana*.

V. Xięstwo Lucca ma mil kwadr. 19½, mieszk. 137,523, należy, do Xiężney *Maryi Ludwiki*, owdowiałey Królowey Etruryi, która ten kraj dostała w nadgródę za dziedziczne iey państwa Parmę i Placencyą; lecz dotąd nie chcą obić rządu iego. Dochody wynoszą 720,000 złotych. Siła zbroyna była dawniey z 1400 milicyi kraiowey złożona. Miasto stoł. *Lucca* nad rzeką Serchio, 17,160 mieszk., Akademia, fabr. iedwabiu, wełny i bawełny, handel; w pobliskości są kąpiele zdrowe.

VI. Wielkie Xięstwo Toskańskie, leży nad morzem śródziemnym (które się tu zowie morzem Tuskiem lub Tyrreńskim) i graniczy z Modeną, Lukka i kraiem Papiezkim. Obszorne iest na mil kwadr. 410, a liczba mieszkańców 1,250,000 (1,178 000 K). To państwo leży nad *Arno*, *Cecina*, (*Chiano*), *Ombrone*, *Albegna* i t. d., które wpadają do morza śródziemnego. Wielkim Xięciem iest *Ferdynand III.*, Wielki Xiąże Austryacki. Dochody wynoszą 5 milionów złotych, a siła zbroyna ma prócz milicyi, 3000 ludzi.

Dzieli się na następujące powiaty:

1) Florencki, m. s. i rezydencya *Florenca* nad *Arno*, 75,207 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, liceum osobliwie historyi naturalney, *Academia della*

Crusca, Konserwatorium sztuk i rzemiosł, Akademia nauk wyzwolonych dla 300 uczniów, 172 Kościołów, pomiędzy którymi Kościół Metropolitanski jest najznakomitszy, białem i czarnem marmorem zewnątrz powleczone i wyborczymi obrazami przyozdobiony. Kościół S. Wawrzyńca z kaplicą, wysadzoną drogimi kamieniami, która jest grobem W. Xiążąt. Pałac Pitti, galerya, gabinet naturalny, zbiór monet i starożytnych rzeczy, fabr. iedwabiu, axamitu, wełny, porcellany i czarna farbiernia; 2 cytadelle. Miasto *Arezzo*, miejsce urodzenia Petrarki. *Pistoja*, ogród botaniczny do przyswaiania obcych a pożytecznych roślin.

2) Pizański, m. s. *Piza* nad Arną, Akademia; fabr. bawełny, iedwabiu, zegarków, stali i złota; cieplice. *Livorno*, 50,582 mieszk., pomiędzy któremi znajdują się Grecy, Armenczykowie i Żydzi (przeszło 10,000), Osmańcy, port wolny, forteca, zbrojownia, kwarantena, fabr. korali i faiansu; skład towarów z Lewantu, Włoch i t. d.

3) Sienski, m. s. t. i., Akademia.

4) Stato degli Presidii, z miastem stołecznem warownem t. i. *Piombino* nad kanałem, który oddziela ląd od wyspy Elby. Miasteczko *Orbetello* nad morzem z dobrym portem. Wyspy: *Elba* z fortecą *Porto Ferrajo*, port, i *Porto Longone*, port; *Pianosa*, *Palma-jota*, *Gorgona*, *Giglio*, *Melora*, i t. d.

VII. Rzecz - pospolita San Marino (St. Maryańska) w państwie Kościelnem, przy złączeniu się *Tamaro* z *Kalorą*, ma mil kw. $1\frac{1}{2}$, 7000 mieszk.

Jedno tylko miasto *Marino* z 3 obronnymi zamkami i 6000 mieszk.

VIII. Państwo Kościelne, teraz znowu do swojej dawnéj wielkości przywroczone, leży między Lombardzko-Wenecyańskim Królestwem, Modena, Toscana, Neapolém, morzem Tuskiem i Adryatyckiem, mieszk. 2,354,674 nad Tybrem (z rzekami *Chiascio*, *Paglio*, *Nera*, *Teverone* i t. d.), *Musone*, *Tronto*, *Po* (która jest granicą Królestwa

Lombardzko-Weneckiego) i t. d. Rządca państwa jest Papież, głowa Kościoła katolickiego, *Pius VII.* (*Grzegorz Barnabas Chiaramonti*). Ten rządzi samowładnie. Kollegium Kardynałów stanowi najwyższy sąd duchowny. Dochody wynoszą 8,000 000 złotych, licząc w to, co Papież z katolickich krajów pobiera. Długi dochodzą do 90 milionów Skudów (190,130,044½ złotych). Siła zbrojna lądowa mieć może najwięcej 2000 ludzi. Cały kraj, oprócz Dystryktów Rzymu, Tywoli i Subiako, podzielony jest na 17 Delegacyi, z których 5 pierwszych mają tytuł Legacyi, kiedy Kardynał stanie na ich czele.

Miasto stołeczne i rezydencya Papieża Rzym nad Tybrem, wystawiony na 12 pagórkach. Ma mieszkańców 128,548, Kościołów 328, między któremi Laterański jest najpierwszym Kościołem wszystkich Katolików. Kościół S. Piotra (długi na 750 stóp, szeroki na 520; największą na siebie uwagę ściąga Kościół katedralny z podwójną kopułą, wystawiony na 4 słupach, z których każdy ma średnicy 90 stóp, wieża wysoka na 503 stóp; wewnątrz ołtarzy 29, pod wielkim ołtarzem, przy 112 nieustannie palących się lampach spoczywają zwłoki S. Piotra z niezliczonych liczbą Świętych, 4 statuy olbrzymiej wielkości ojców Kościoła: S. Ambrożego, S. Augustyna, S. Chryzostoma i S. Atanazego; wewnątrz i zewnątrz marmórem powleczony; przy nim plac Sgo. Piotra z trzema posagowemi ulicami, w których jest przeszło 300 posagów, a w środku obelisk Egipski na 180 palmów wysoki i dwie wspaniałe fontany), Kościół S. Maryi *ad Martyres* nazwany (Rotonda, niegdys Pantheon, wybudowany na 25 lat przed Chrystusem, z kwadratowych kamieni, a wewnątrz marmórem powleczony; jest to okrągły gmach nie na słupach, i nie ma okien, lecz tylko przez otwór okrągły w sklepieniu jest oświetlony, z popiersiami sławnych ludzi tak przez sztukę, iako też nauki: Rafaela, Hannibala, Karacjusza, Pousina, Winckelmana, Mengsa, Metastaso i t. d.) Na jednej stronie kościoła S. Piotra jest Watykański pałac z 22 dziedzińcami, i 11,246 pokojami, z biblioteką, gabinetem pieniędzy, zbrojownią, Konklawe do obierania Papieży, które łączy Belvedere z zbiorem posagów; na

drugiej zaś stronie zamek Anielski (*Castello de Genio*), mocna cytadella, która jest także więznią winowajców. *Campidoglio* (z wielkim zbiorem instrumentów mechanicznych). Posąg Trajana, obeliska, (n. p. na placu przy *Porta del popolo* wspaniały obelisk wysoki na 120 palm z czerwonego wschodniego marmuru, cały hieroglifami okryty, niegdyś od Ramazesaa w mieście Egipskiem Heliopolis wystawiony, a przez Augusta do Rzymu sprowadzony); fontany, ruiny i t. d. Akademia, Kolegium Niemieckie i Greckie, kilka Akademii i towarzystw uczonych, n. p. Arkadyczyków; Akademia pięknych kunsztów u S. Łukasza, szkoła muzyki i szkoła roboty mozaiki, Instytut głuchoniemych, Kollegium *de propaganda fide* dla Missyonarzy do nawracania pogan; w tym obszernym gmachu utrzymują wiele chłopców z rozmaitych narodów; jest w nim piękna biblioteka i drukarnia, przez Francuzów zruynowana, a w której więcej niż 30 językami drukowano; wielu kunsztmistrzów; fabr. sukna, iedwabiu, sycu, kwiatków, essencyi, pomady. W pobliżości jest wieś *Ostia* przy uściu iednej odnogi Tybru, port.

17 Delegacyi są następujące:

1) *Urbino* z m. s. t. i. przy źródle rzeki Foglio, Cytadela, Uniwersytet; miejsce urodzenia sławnego Rafaela. *Pezara* przy uściu rzeki Foglio do morza. *Synygoglia* mocna nadmorska forteca, port, handel, wielkie bywają iarmarki.

2) *Rawenna* m. s. t. i. nad uściem Montony do morza Adryatyckiego. *Imola* na iednej z wysp rzeki Sarneterno. *Faenza* nad Amoną, fabr. fajansów.

3) *Forli* z m. *Forli* nad rzeką Ronka. Uniwersytet, Akademia umiejętności, fabr. iedwabiu, solne żupy. *Cezena* nad Sawią. *Rimini* z portem.

4) *Ferra* z stolicą t. i. nad rzeką Po. Akademia wymowy woyskowej. Fortecca *Comachio* na bagnach między dwoma korytami rzeki Po. W tych obydwóch miastach może Austrya trzymać swoje załogi.

5) *Bologna* z m. s. t. i. między rzekami Reno i Sarwena 64,078 mieszk. Uniwers., szkoła muzyki, towarzystwo Sokratyczne (do rozkrzewiania towarzyskiego szczęścia w roku 1816 założone); fabryka wełny, iedwabiu, axamitu i flory.

- 6) *Frozynone* z m. s. t. i.
- 7) *Rieti* z m. s. t. i. Biskupstwo.
- 8) *Witerbo* z. m. s. t. i. mieszkanie Biskupa.
- 9) *Cywitaweczya* z m. s. t. i. forteca, wolny port.
- 10) *Perugia* z m. t. i. Cytadela, Uniwers. Akadem. umiejętności.
- 11) *Spoleto* z m. t. i. mieszkanie Biskupa, Cytadela.
- 12) *Kameryno* z m. t. n. Uniwersytet.
- 13) *Macerata* z. m. t. i. Uniw., szkoła rycerska.
- 14) *Fermo* z m. t. i. Arcybiskupstwo, Uniwers.
- 15) *Askoli* z m. t. i. przy uściu rzeki Kastalano w Tronto, 2 Cytadele, Biskupstwo.

16) *Ankona* z m. s. t. i. nad morzem Adryatyckiem, Cytadela, port, molo, kwarta, fabryka iedwabiu, mydła z oliwy, bleywasu, cukru; handel. Miasto *Loret* na wzgórk z świętym domkiem, w którym Najswiętsza Panna mieszkać miała, a który w r. 1294 od Aniołów miał tam być przyniesionym.

17) *Benewento* w obrębie Królestwa Neapolitańskiego, z m. s. *Benewento* przy uściu rzeki Sabato do Kalory, 13,500 mieszkańców, mieszkanie Biskupa, dostarcza towarów w złoto i srebro powleczonech, skóry, pergaminu; ma 5 iarmarków. *Pontekorwo*.

IX. Państwa Króla oboyga Sycylii, *Ferdynanda I.* Następcą tronu *Franciszek* ma tytuł Xięcia Kalabrii, i jest namiestnikiem Sycylii. Obydwa te kraie zawierają 2034 $\frac{1}{2}$ mil kwadr. i 6,619,038 mieszk. Dochody wynoszą 17 milionów złotych, a dług w 1808 był 67 milion. Dukatów (134 mil. złotych). Siła wojskowa ma 30,000 ludzi. 14,000 Austryackich żołnierzy łącznie z wojskiem Neapolitańskim trzymają dotąd fortece. Morska siła składa się z 3 liniowych okrętów, 5 fregat i wielu mniejszych zbroynych statków.

I. Królestwo Sycylii przy odnodze morskicy (Neapel albo Napoli) ma 1447 $\frac{1}{2}$ mil kwadr. i 4.963,562 mieszcz., leży nad Garigliano, Volturno, Zelo, Tronto, Peskaro, Ofanto i t. d. i dzieli się na 15 prowincyi.

1) Neapel albo Napoli z stolicą i rezydencją t. i. nad pięknym wybrzeżem morskim, naybogatsze i nayludniejsze miasto Włoskie z 6 zamkami obronnymi i wyborynym portem, 330,468 mieszcz. (między którymi 60—80,000 Lazaroni t. i. żebraków, i 4,000 Adwokatów (Paglietti t. i. słomiane kapelusze); 121 kościołów, 130 kaplic czyli domów modlitwy, 11 Szpitalów, 37 domów ubogich a 381 na robotę przeznaczonych; mieszkanie Arcybiskupa, Uniwersytet, szkoła wojskowa, Akademia żeglugi morskiej, Kollegium dla młodych Chińczyków i Indyjanów, szkoła muzyki, Instytut głuchoniemych, zbiór ksiązek, starożytności, malowideł, pieniędzy, waz i starożytności z Herkulanum w gmachu *gli Studj* (to iest nauk), szkoła Królewska rysunków, towarzystwo Królewskie nauk, filologii i kunsztów, szkoła prawa, ogród botaniczyy, observatorium na wzgórku Capo di Monte; bank, 7 teatrów, fabr. złota, srebra, iedwabiu i axamitu, mydła, koralu, porcelany, fajansu, stron flacznych, cukru z kasztanów, makaronu, warsztat okrętów, handel. Niedaleko iest miasto *Portici* z pałacem Królewskim. Tutay to stały roku 79 po Chr. miasta zasypane *Herculanum* i *Pompej*, a w roku 1711 znowu odkryte; odkopują ie raz wraz z ulicami i domami. Góra ogień wyrzucająca *Wezuwiusz*, którego krater na 3283, a *Somma* na 3509 stóp wysoki. W tey okolicy iest *Solfatara*, głębia na górze, szeroko na 1000 stóp, a długa na 1246, w której się nieustannie ogień pali i zdaie się bydz złączona z *Wezuwiuszem*. *Sudatorii* lub kąpiel gorąca *S. Germana*, iaskinie ciepłe, w których się w kilku minutach można mocno spocic; iezioro *Lukryńskie* i *Averneyskie*, których wyziewy tak zarażliwemi przedtem były, że ptaki przez nie lecące natychmiast padały. Psia iaskinia, na której dnie wszystko uduszeniem życie traci; *Monte nuovo*, które dopiero w roku 1538 powstała i t. d. Miasta *Pozzuoli* lub *Puzzuolo* przy odnodze której ziemię *Pouzolan* znalezione, ta zmieszana z wapnem kamienieie. *Caserta* z Królewskim zamkiem. *Sorrento*,

miejsce ur
1592. Na
nam minet

e) Ter
warownem
je Woltur
Benedykty
wybrzeżem

3) Pri
na Golfem

4) Pri
sto Cozza
fabr. sukna

5) Ab
ni się szaf

6) Ab
nie Biskup

7) Ab
e iarmarki

8) Ca
głowne m
Miasto Ma

9) Mo
handel. M
nad Ofanta
mianami.

10) Te
płona, ha

11) T
low i bay
Tuantelle
płuka t. i.
pół, fort
port. Bri
portem, s

12) B

13) C
ny, hand
nych, że

miejsce urodzenia Torquato Tasso (umarł 15. Kwietnia 1596). Nad brzegiem są wyspy: *Ischia* z gorącemi i zimnemi mineralnemi źródłami, *Capri*, *Procida*.

2) Terra di *Lavoro*, z stolicą *Gaeta*, miastem warownem nad Golfem tegoż imienia. *Kapua* nad rzeką *Walturno*, forteca. *Monte Kassyno*, bogate opactwo Benedyktynów. najstarszy Klasztor Królestwa. Nad wybrzeżem wyspy *Penza* i t. d.

3) Principato citra, m. s. wzmocnione *Salerno* nad Golfem t. i., port, Akademia, iarmarki.

4) Principato oltra, albo *Montefusco*; miasto *Cozza* nad Ofanto, stolica Arcybiskupa. *Avellino*, fabr. sukna; *Montefusco*.

5) Abruzzo oltra I., m. s. wzmocnione *Aquila*, tu się szafran rodzi.

6) Abruzzo oltra II. z stolicą *Teramo*, mieszkanie Biskupa.

7) Abruzzo citra z m. s. *Chieti* nad Peskarą, ma 2 iarmarki.

8) Capitanata, m. s. *Foggia* nad rzeką *Cervara*, główne miejsce handlu Neapolitańskiego, iarmarki. Miasto *Manfredonia*, sól morska.

9) Molise, z m. s. *Campo basso*, fabryka stali, handel. Miasto *Molise*, gdzie wiele szafranu. *Canne* nad Ofantą, sławne zwycięstwem Annibala nad Rzymianami.

10) Terra di *Bari*, forteca nad morzem, port, fabr. płótna, handel.

11) Terra di *Otranto*, m. s. *Lecce*, fabr. koronków i bawełny. Miasto *Taranto* (od którego biorą imię *Tarantelle*, które się w tej okolicy znajdują) na przyładku t. i. z portem i mocnym zamkiem, handel. *Gallipoli*, forteca, port, fabr. bawełny. *Otranto*, forteca, port. *Brindisi* z sławnym dawniej, a teraz zasypanym portem, stolica Arcybiskupa.

12) Basilica, m. s. *Potenza*. Miasto *Matera*.

13) Calabria citra, m. s. *Cosenza*, zamek obronny, handel iedwabiu, glinianych naczyń tutaj wyrabianych, żelaza i stali.

14) i 15) Calabria oltra I i II. w pierwszój jest m. s. *Reggio*, a po jego zburzeniu w r. 1783, *Agatha della Galline* nad kanałem Sycylijskim, port. W ostatniej jest stolica *Catanzaro*, mieszkanie Biskupa, Lyceum, fabryka iedwabiu.

2) Królestwo Sycylijskie z tamtój strony odnogi morskiej, największa wyspa na morzu śródziemnym, oddzielona od Neapolu wąską cieśniną, zwaną *Faro di Messina*, sławną wirem *Charybdis* i *Scylla* zwaną, teraz *Calofaro* lub *Charilla* i *Rema*, ma mil kwadr. 587½, mieszkańców 1655536. Kraj jest podzielony na 3 krainy lub doliny (*Valle*).

1) *Val di Mazzara*, m. s. *Palermo*, 140,000 miesz. Arcybiskupstwo, Uniwersytet z bogatym zbiorem medalów i monet, obserwatorium, 8 opactw, 71 Kościołów, port z dwiema cytadelami, w którym rocznie do 150 okrętów ma swoje stanowisko. Tu środek płodów i handlu Sycylijskiego. *Trapani*, forteca, port, żupy solne, fabr. koralu, marmóru i alabastru. Nad brzegiem morza za miastem jest piękny spacer la *Merina* z publicznym ogrodem *Flora*. *Girgenti*, port, przy nim wulkan ziemny i wodny *Maccaluba*.

2) *Val di Demona*, miasto *Messina* nad cieśniną *Faro di Messina*, w roku 1783 prawie zupełnie spustoszone przez trzęsienie ziemi; 80,000 miesz., Arcybiskupstwo, fabr. iedwabiu, port wolny, handel. *Catania*, pod wulkanem *Etna* lub *Montegibello*, 60—100,000 miesz., stolica Biskupa, Akademia, szkoła rycerska, fabr. bursztynu i iedwabiu, handel, stolica zakonu Sgo. *Jana Jeruzolimskiego* (Kawalerowie *Maltańscy*), który roku 1815 *Papież* i *Król Hiszpański* i obojga *Sycylii*, znowu przywrócili, i który otrzymał naprzód dobra w tych państwach leżące.

3) *Val di Noto* z miastem *Siragossa* lub *Syrakusza*, cytadella, port, kopalnia kamieni z wielkimi iaskiniami; ucho *Dyonizjusza*, winnica.

Przy *Sycylii* leżą jeszcze wyspy: 1) *Liparyjskie*, n. p. *Lipari*, *Stromboli*, *Volcano*, dwie ostatnie z *Wulkanami*. 2) *Agatyjskie*, n. p. *Maretimo* zamkiem obronnym. 3) *Pantalaria* i *Marzameni* na południe leżące. *Lampeduza* pustynia z wybrzeżem.

X. Wyspa Malta, Gozzo i Comino mają mil kwadr. 8 i 114,000 (94,000 Kan.) mieszk., należą do Anglii.

Na Malcie 6 mil kwadr. rozległej, mającój 80,000 mieszk. jest m. s. *La Valetta* lub *Citta nuova*, ma 23,000 mieszk., dwa porty z mocnym zamkiem *St. Elmo*, przy tém ogród botaniczny i ekonomiczny, z biblioteką i zbiorem starożytności, wykopanych na téj wyspie. Wyspa *Gozzo* ma około 2 mil kw. *Comino* jest bardzo urodzajna; ma tylko 5000 kroków w obwodzie i 600 mieszk.

XI. Zjednoczone stony wysp Jońskich przy brzegach Albanii, Liwadyi i Morei, obeymują mil kwadr. 46½, mieszk. 187,000, po większej części Greków, Włochów i Żydów. Zaymują 7 wysp głównych pod opieką Angielską, mającój prawo garnizony w fortecach utrzymywać i siłą lądową rozrządzać; wszystkie porty i wybrzeża tych wysp, co się tyczy praw honorowych i wojskowych, poddane są władzy Anglików.

1) Corfu, przedtém Corcyra na 2 mile od lądu oddalona, leży na przeciw Albanii, rozległa na 10 mil kwadr., ma 65,000 mieszk. Warowna stolica t. i. leżąca najwyższym wierzchołku wyspy przy cieśninie Albańskiej, ma mieszk. 14,000, stol. Senatu, Arcybiskupa Greckiego, Biskupa Katolickiego i Jońskiego, towarzyszy uczonej ekonomii rolniczój, handlu i przemysłu; ma port, warsztat okrętów, arsenał morski i znaczny handel prowadzi.

2) Paxo, a przy niey Anti-Paxo.

3) Santa Maura, dawniej Leukadia nad kanałem Malta, m. s. *S. Maura* lub *Leucas* złączona mostem z lądem stałym Epiru.

4) Cephalonia z 60,000 czynnymi mieszkańcami, którzy są uznani za wybornych żeglarzy, m. s. t. i., port, handel. *Argostoli* z najlepszym portem na tej wyspie.

5) Theaki lub mała Cephalonia, oddzielona od Cephalonii kanałem Guiscard, zapewne dawna Itaka.

6) Zante, dawniej Zacyntus, m. s. t. i., górni-
etwo, port, handel, 2 kwarantany.

7) Cerigo, przedtém Cythera, na zachód Morei,
przy weyściu do morza Egieyskiego, m. s. t. i., zamek
obronny, port, handel.

§. 5. Szwajcarya lub Helwecya.

Położenie, granice, obszerność. Helwecya leży
od $23^{\circ} 24'$ — $28^{\circ} 10'$ wschod. dług., $46^{\circ} 10'$ — $47^{\circ} 41'$
szerok., graniczy na zachód z Francją, na północ i
wschód z Niemcami, na południe z Włochami. Ob-
szerna jest na $870\frac{1}{2}$ mil kwadr.

Grunt i klima. Helwecya jest naygórzystszym
kraiem w Europie. Nayznakomitsza jest góra S. Go-
tarda, której wierzchołek wszystkie inne przynosi,
Fibia, 9964 stóp wysoka, a znajdujący się na niej
Klasztor Kapucynów na 6367 stóp; Góra Jura
lub Leberberg, której wierzchołek naywyższy,
Dole zwany, 5785 stóp wysoki; góra Simplon z
nowym traktem; góra wielka S. Bernarda, na
10,380 łokci, a Klasztor na niej w wysokości 7731
stóp; Finsteraarhorn 13,234 stóp wysoka; Fur-
ka 13,171; Schrekhorn 12,562; Panna 12,872;
Dedi 11,037 i t. d. Przy Alpach są także góry
Gletscher, Lawiny. Klima na górach jest zim-
ne; w dolinach często upały nieznośne.

Jeziora: Genfer, Boden, Neuenburg,
Vierwaldstädter, Zurich i t. d.

Rzeki. Szwajcarya ma wiele wód. W niej zna-
czna liczba rzek swój ma początek. Główne są:
1) Ren, który w Graubynthen z 3 źródeł powstaie,
łączących się pod Reichenau; on stanowi granicę
Tyrolu i Szwajcaryi; 2) Rhone, ma swój początek

w Kantonie Wallis, wpada w jezioro Genfer, i znowu z niego wychodzi. Inne mniejsze rzeki są: 1) Tessino albo Ticino; 2) Adda; 3) Jun.

Produkta. Szwajcarya ogólnie uważając, dla górzystej ziemi, nie jest krajem urodzajnym, iednak ma rozmaite plody naturalne, a mianowicie: żelazo, miedź, ołów, siarka, witryol, węgle kamienne, marmór, glina, torfy, terpentyna, kryształy, nieco soli, wody mineralne; zioła Alpeńskie, wino, owoce, len, konopie, trochę zboża i drzewa; kozły, kozy dzikie, rogate bydło, owce, pszczoły, ryby i t. d.

Mieszkańców 1,713,800 (1,719,000 Kan.), którzy się naywięcej bawią fabr. sukna, bawełny, płótna, iedwabiu, floru, wstążek, papieru, zegarków i innymi fabrykami.

Religia iest pomieszana. W małych kantonach: Lucernie, Freiburg, Solothurn, Tessin i Wallis iest Katolicka panująca; reformowaną zaś wyznają wyższe kantony Zurych, Bazyleia i Szafuza; wspólne panujące są w Graubünden, S. Gallen, Appenzell, Glarus, Thurgau, Aargau, Waadtland, Neuenburg i Genf.

Rząd republikański. Każdy z 22 Kantonów ma swoją właściwą administracją, mniej lub więcej demokratyczną lub arystokratyczną; są one iednak z sobą złączone Seymikami z deputowanymi od kantonów, które się co dwa lata odmienią w Zurych, Bern i Lucern, iako głównych miastach Rzeczypospolitej. W urzędzie zostający Burmistrz czyli Wójt tych kantonów prezyduje na zgromadzeniu. Siła zbrojna utrzymywana ciągle we wszystkich Kantonach razem wynosi 32,886 ludzi, a stały dochód pieniężny 540,317 franków Szwajcarskich.

Podział tych 22 Kantonów jest następujący:

1) Zurich, m. s. t. i., wałami i fosami otoczone, w dolinie górami zamkniętej, nad rzeką Limmat, która tu bierze początek z jeziora Zurych, mieszk. 7668; Instytut polityczny, szkoła medycyny i chirurgii, instytut głuchoniemych i niewidomych, arsenał, fabr. iedwabiu i inne, handel. Miasto *Bulach*. *Winterthur*, druk indyjski, handel. *Horchen*, port nad jeziorem Zurych. *Lauffen*, kaskada Renu na 50 stóp.

2) Bern, m. s. t. i. nad Aar, mieszk. 12,000, Akademia nauk i Akademia wojskowa, muzeum historyi naturalnej. arsenał, fabr. iedwabiu, wełny, linonu i fajansu. Miasto *Thun* nad jeziorem t. i. *Aarberg* na wyspie Aary. *Porentruy* lub *Bruntrut*. *Biel* nad jeziorem t. i. 2,666 mieszk. *Delmont* lub *Delemont*. Wsie *Lauterbrunnen* z kaskadą na 925 stóp, i *Hofvyl* lub *Wylhof* z godnym podziwienią urzędzeniem ekonomii wiejskiej *Emanuela Fellenberg*, i szkołą dla ubogich.

3) Lucern, m. s. t. i.; tu bierze początek rzeka Reuls z jeziora Vierwaldstädter; ma liceum, Akademią śpiewania, piękne zbiory rzeczy kunsztownych i do historyi naturalnej należących, 620 domów, między którymi najwspanialsze Po-Jezuickie Kolegium i Kościoł, ma 4000 mieszk., Seminarjum księży, wolną szkołę rysunków. Miasta inne są *Willisau*. *Sursee*. *Sempach*. *Ruswil*, Seminarjum nauczycieli.

4) Uri, m. s. *Altorf*, dolina *Ursen*.

5) Schwyz lub Schweiz, m. s. t. i. Miasto *Gersau*, handel. *Brunnen* nad jeziorem Vierwaldstädter. splaw, handel. Klasztor Benedyktynów *Maryi pustelniczki*. Kaplica w wąwozie przy wsi *Küfnacht*.

6) Unterwalden, m. s. *Sarnen* i *Stanz*.

7) Glarus, m. s. t. i., fabr. sukna i kapeluszy, blech.

8) Zug, m. s. t. i. nad jeziorem Zug. Góra *Morgarten*.

9) Freyburg, m. s. t. i. nad rzeką Saane, fabr. materyi, soli, mennica. Miasta *Wislisburg*, *Peterlingen*, *Murten*, *Romout*.

10) Solothurn, m. s. t. i., arsenał, Kolegium katolickie, handel. Miasto *Olten*, *Biberist*, *Ballstall*.

11) Bazyleia, z m. s. t. i. w piękney okolicy, nad Renem; jest w dawnym guście stawione, ma 220 ulic, 2100 domów i 15000 mieszk.; Akademia pięknych sztuków, Towarzystwo zachęcające do pomnożenia potrzeb powszechnych; fabr. wstążek, iedwabiu, papieru. Miasta *Liestall* i *Wallenburg* lub *Waldenburg*.

12) Schafuza. m. s. t. i. nad Renem, cytadela, fabr. iedwabiu i baweiny; kaskada Renu.

13) Appenzell, m. s. t. i., handel. Miasteczko *Herisau* 7000 mieszk. *Gais*, 2500 m. *Trogen*, prowadzi znaczny handel płótnem.

14) S. Gallen, m. s. t. i., 8118 mieszk.. Akademia, gimnazyum, fabr. linonu, batystu, drukowanych chustek do nosa; prowadzi znaczny handel. Miasto *Rorschach*, port nad jeziorem Boden; fabr. płótna, muszlinu, kartunu. *Gossau*. *Rhineck*, facr. bawełniana i linonu, handel. *Sargans* (dnia 3. Grudnia 1811 r. zupełnie spalone) i *Pfaffersbade*. *Utzmach*.

15) Graubünden lub Bünden, m. s. *Chur*, stolica Biskupa, szkoła tego kantonu, Towarzystwa górnictwa i ekonomii wiejskiej, handel przewozowy. Miasto *Maienfeld*, winnica. *Ilauz*. *Disentis*. *Thusis*.

16) Aargau, m. s. *Aarau*, fabr. noży, kartunu, skór, wstążek. Miasto *Zoflingen*, fabr. kartunu, muszlinu i wstążek. *Brugg* lub *Bruck*. *Lenzburg*, torwarzystwo Szwajcarskie elementarne. *Zurzach*, iarmark wielki. *Bremgarten*. *Murg* lub *Murl*. *Baden*, cieplice. *Lauffenburg*. *Rheinfelden*.

17) Thurgau z obu stron rzeki Thur, m. s. *Frauenfeld*, ma tylko 3 ulic, fabrykę iedwabiu. Miasto *Arbon*, druk indyjskiej materyi, handel. *Steckborn*. *Weinfelden*. *Bischofzell*. *Tobel*. *Gottlieben*. *Diessenhofen*.

18) Tessin lub Szwajcarya Włoska, m. s. *Bellinz* lub *Bellinzona*, handel. *Lugauo* lub *Lavis* albo *Lauwerz*, z iarmarkami.

19) Lemán lub Wadtland (*Pays de Vaud*, Szwajcarya Francuzka), m. s. *Lausanne*, Akademia, jubile-

ry i t. d. Miasta *Aelen* (*Aigle*), żupy solne. *Morsee* lub *Morges*, port nad jeziorem *Genfer*, winnica. *Vevay*, fabr. skór garbowanych i galanteryi. *Yverdun* lub *Ifer-ten*, port nad jeziorem *Neuenburg*, blech, handel, szkoła *Pestalocego*. *Jouxthal* z wielu ślusarzami, zegarmistrzami i kamieniarzami.

20) *Wallis*, m. s. *Sitten* lub *Sion*, przy uściu rzeki *Sitten* do *Rodanu*; ma *Gimnazyum* i 5,000 mieszkk.; stolica *Biskupa*. Miasteczko *Leuk*, kąpiel siarczana. *Martinach* lub *Martigny*, winnica. *St. Moriz*.

21) *Neuenburg* lub *Neufchatet* nad jeziorem t. i. z *Hrabstwem Vallengin* należy do *Króla Pruskiego*, lecz ma właściwy rząd, i jako *Kanton*, jest w związku z resztą *Szwajcaryi*. M. s. *Neuenburg* lub *Neufachtel* nad jeziorem t. i., fabr. cyny i kartunu, kuźnia żelaza i miedzi, handel; ma 550 domów i 3500 mieszkk. *Wsie Loche* i *Chaux de Fonds*, osadzone *kunstmistrzami*, zegarmistrzami i t. d.

22) *Genewa*, m. s. t. i. przy wyściu *Rodanu* z jeziora *Genfer*, *Akademia Kalwińska*, *Akademia handlu*, szkoła rysunków, publiczna *biblioteka*, obserwatoryum *astronomiczne*, gabinet *naturalny*, ogród *botaniczny*; fabr. zegarków, złota i srebra, iedwabiu. Nad *Rodanem*, który to miasto na 3 części dzieli, jest *hydrauliczna*, machina, która częściom miasta od rzeki oddaloném wody dostarcza, i w iednéy godzinie przeszło 34,400 *konewek* dostawia.

§. 6. Królestwo Niderlandzkie.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo *Niderlandzkie* leży od 20°—25° 48' *dług.* a 49° 30'—53° 45' *szerokości*. Na północ i wschód graniczy z *morzem północném*, na południe z *Francyą*, na wschód z *Niemcami*; obeymuie *mil kwadr.* 1164½.

Grunt i klima. *Kray* jest równy, na północ niski, bagnisty, w którym są bory i grunt *piasczy-*

sty, prz
lewn m
nie jest
wane,
Czysta

Odr
bus z Y
zem.

Rze
Wszystk
tu swój
który p
która z
da. Wi
mi znay

Pro
ny, zio
tki; by
tego ba
owce (z
ptastwo
ly i t. c.

Mie
w półno
cyach).
na półn
rschód

Fab
lem), ko
ru, por
w stawia
czycy c

Har
i od 2

Rze
Willhel

sty, przetrzynięty wielu kanałami, zasłonięty od wylewu morza wysokimi wałami, których utrzymywanie jest bardzo kosztowne. Powietrze umiarkowane, iednak na północ gęste, mgliste, wilgotne. Czysta woda wszędzie tu jest osobliwością.

Odnogi. Dollart i Zuydersee, który łączy Pambus z Y (Ey) i morzem Haarlemer, właściwie ieżio-rem.

Rzeki. Ten kraj wiele ma spławnych rzek. Wszystkie prawie przychodzą z innych krajów, a tu swój bieg kończą. Znaczniejsze są: 1) Ren, który przyplływa z Księstwa Klewe; 2) Mozela, która z Francyi przychodzi, równie iak i 3) Skalda. Wiele Kanałów ten kraj przerzyna. Nad tymi znajduią nappiękniejsze ogrody i ulice z drzew.

Produkta. Len, tabaka, reezka (tatarka), iarzy-ny, zioła i rośliny kuchenne, zboże, piękne kwiatki; bydła podostatkiem, osobliwie rogatego (dla tego bardzo wiele masła i sera za granice wywożą), owce (z piękną wełną), konie, pszczoły, wodne ptastwo, gęsi, ryby morskie, ostrzygi; żelazo, torfy i t. d.

Mieszkańców 5,226,857; p. K. 5,200,000 (1,800 000 w północnych, 3,400 000 w południowych Prowincjach). z wolnem wyznawaniem religii; iednak na północ największa liczba jest Kalwinów, a na wschód Katolików.

Fabryki dostarczają sukna, płótna (blech w Harlem), koronek (w Bruxelli, Mecheln i t. d.), papieru, porcelany, faiansu, faiek, tabaki, cynobru i t. d.; w stawianiu młynów przewyższają dotąd Niderlandczycy całą Europę.

Handel rozciągał się przedtém po całej ziemi, i od 2 lat podnosi się znacznie.

Rząd monarchiczny. Dziedzicznym Królem jest *Wilhelm I.* od r. 1815. Reprezentantami ludu są

stany generalne, które się dzielą na dwie izby i mają tytuł szlachejnych możnych Panów; składają się one z stanu rycerskiego, miejskiego i wiejskiego. Najstarszy syn Królewski lub przyszły następca tronu ma tytuł *Xiącia Oranii*. Wydatki na rok 1877 wynosiły 73,400 000 złotych holenderskich. Dług Państwa dochodzi 1,800 milionów złt. niem. Siła lądowa składa się z 35,000 milicyi; morska z 10 okrętów liniowych, 8 fregat i kilku małych statków.

Królestwo dzieli się na 18 prowincyi, mają znaczenie takie, jak za Karóla V.

1) i 2) Xięstwo Brabanckie północne i południowe, m. s. *Brüssel* lub *Bruxela*, 72,280 mieszkańców, rezydencya Królewska, fabr. koronków, galonków, złotych i srebrnych drutów, pojazdów, wełny, siodeł i inne. Miasta *Löwen* lub *Louvain*, Akademia, fabr. sukna. *Nivelles*, fabr. płótna i batystu. *Herzogenbusch* lub *Im Bosch*, forteca. *Breda*, forteca. *Bergen op Zoom*, forteca. *Mastricht*, forteca; fabr. sukna i broni. *Dortrecht* z portem; fabr. płócien, sól morską, warsztat okrętów. *Helvoetsluys*. Przy austeryi *Belle-Alliance* na gościńcu od Namur do Bruxeli zaszła bitwa 1815. 18. Czerwca, w której Prusacy i Anglicy pod dowództwem Blüchera i Wellingtona zupełne zwycięstwo nad Francuzami, którymi dowodził Napoleon Bonaparte, odnieśli; nazwana od Anglików bitwą pod Waterloo, a od Francuzów bitwą przy górze St. Jean.

3) Xięstwo Limburg, m. s. t. i., fabr. sukna.

4) Xięstwo Geldern z miastem wzmocnionem *Roermonde* lub *Rüremonde*. *Venlo* nad Mozela. *Nymwegen* lub *Nywegen*. *Zütphen*. Miasta *Aruheim*, *Harderwyk*. *Ateneum*.

5) Xięstwo Lüttich, m. s. i fort *Lüttich* (*Liège*), Akademia, fabr. broni, gwoździ, skór, zegarków. Miasto *Spaa*, kąpiel. *Verviers*, fabr. sukna. *Stavelot* lub *Stablo*, fabr. sukna i skór. *Huy*. *Tongern*. *Dinant*.

6) i 7) Hrabstwo Flandryi wschodnie i zachodnie, m. s. *Gandawa*, Akademia, fabr. orzy, tabaki, cukru, bleywasu i inne; przewodzi znaczny handel

Miasto *Brügge* (Antwerpa), dwana, sark, także ma ków i lin *Nieuport* Genz, fort

8) Hrabstwo forteca *M*ny i cukru

9) i 10) meki *Het*

a) W listwa i i nad rzek z strony l między k jest zam w nawy prócz ban duża, a warsztate mań, z ne umiętnośców, nazwane są n muzykę, szkoła ma ludzo oc warzystw i t. d. W lu, kan warszat nad morz bliwie by rya mors dam albo tatem okrętów. wybruko na, iż n

Miasto *Oudenarde*, forteca, fabr. linonu i kobiercy, *Brügge* (*Bruges*), fabr. koronków, fajansu, barhanu, korduanu, sahanu i inne, warsztat okrętów, szkoła marynarki. *Ypern* (*Ypres*), forteca, fabr. płótna i wełny, szkoła marynarki. *Courtray* lub *Cortryk*, fabr. koronków i linonu. *Ostende*, forteca, port, szkoła morska. *Nieupoort*, połów ryb. *Sluys*, port, handel. *Sas van Gent*, forteca. *Furnes*.

8) Hrabstwo Hennegau lub Hainaut, m. s. i forteca *Mons* lub *Bergen*, fabr. fajansu, koronek, wełny i cukru.

9) i 10) Prowincya Holandya podzielona wodą rzeki *Het Y*: na południową i północną:

a) W północney Holandyi: m. s. całego Królestwa i pierwsza rezydencya *Amsterdam* nad Amstelą i nad rzeką Y, przetrnięte wielu kanałami, wzmocnione z strony lądowej portem; 26,296 domów, 193,053 miesz., między którymi jest 20,000 żydów. Godny widzenia jest zamek Królewski, wystawiony na 13,689 palach; w najwyższym piętrze jest zbrojownia, a w najniższym prócz banku są więzienia; giełda kupiecka na 250 stóp długa, a na 140 szeroka; gmachy admiralicy z dobrym warszlatem okrętów i t. d. 40 Kościołów dla 14 wyznań, z nabożeństwem w 8 językach, 2 teatry, szkoła umiejętności, kunsztów, instytut umiejętności i kunsztów, nazwany *Pelice meritis*, w których nauki podzielone są na filozofią, matematykę, wyzwolone sztuki, muzykę, rysunków i t. d.; szkoła budowania okrętów i szkoła marynarki, kilka szpitali, domy ubogich i sierot, bardzo ochędożnie utrzymywane, dom podrzutek; Towarzystwa ratowania tonących i innych nieszczęśliwych i t. d. Wiele fabryk, n. p. 101 cukrowni, fabryk cynobru, kamfory, boraxu, siarki, serwaseru, porcellany; warszrat okrętów; handel znaczny. Miasto *Haarlem* nad morzem t. i.; sprzedawają tu wiele kwiatków, osobliwie hyacinty; sławne blechy i t. d. *Alkmar*, rafineria morskiej soli, handel. *Edam*, *Enkhuysen*, *Zaardam* albo *Zaanredam* z 700 młynami wietrznymi, warszlatem okrętów, gdzie się Piotr Wielki uczył stawiać okrętów. *Brök* w Waterlaadzie, wioska bardzo pięknie wybrukowana, i tak troskliwie w czystości utrzymywana, iż nawet mieszkańcy nie pozwalają iść podrużniać.

cym. Wyspa *Texel* (Tessel), z sławnym portem, gdzie okręty do Amsterdamu lub ztamąd płynące stawaia, dla wyładowania lub wypakowania towarów. *Eierland*.

b) W południowéy Holandyi: miasto *Haag* albo *Grafenhaag* z wielu pałacami i kanałami 42,714 mieszkańców, biblioteka, ludwisiarnia. *Delft* szkoła Królewska artyleryi i Inżynieryi, fabryka fajansu, kobierców i sukna. *Layda* nad Renem, Uniwersytet, fabryka sukna. *Guda* fabr. faiek. *Rotterdam* nad Merwą 52,212 mieszk., port morski, fabryka okrętów, igieł, bleywasu, serwaseru, Lakmusu i t. d. *Szydam*. Wieś *Ryswik* sławna r. 1697.

11) Prowincya Zelandya czyli Seeland podzielona wylewami Skaldy na kilka wysp, n. p. *Walchern*, m. s. *Middelburg*, port, handel, forteca; *Fliessingen*, port, warsztat okrętów; *Zuid Beveland*, z miastem *Goes*; *Schouven*, z miastem *Ziericksee*, port.

12) Hrabstwo *Namur*, m. s. i forteca *Namur* nad *Mozelą*; fabr. drótów mosiężnych i miedzianych kotłów, noży, fuzyi, instrumentów chirurgicznych i inne. Miasto *Charleroy*. Forteca *Marienburg* i *Philippeville*.

13) Margrabstwo *Antwerpia*, m. s. *Antwerpia* lub *Antorf* (Anvers), nie daleko uścia Skaldy, cytadela, port, fabr. obicia, koronków, złota i srebra i t. d., handel. Miasto *Tournhout*, fabr. płótna. Do tego należą Hrabstwo *Mechlińskie* i dobra *Doornik*, z miastem *Mecheln* (*Maliens*), stolica Arcybiskupa; fabr. koronków, bawełny, obicia, nici, igieł, der wełnianych i inne. *Doornik* (*Thournay*), fabr. kamlotu, obicia, floru, porcelany, bronzu, czapek i pończoch.

14) Prowincya *Utrecht*, m. s. *Utrecht* nad Renem i *Vicht* z wielu kanałami, 34,880 mieszk., Akademia, stolica Biskupa z kapitułą, muzeum kunsztów z wszystkimi instrumentami mechanicznymi, rólniczemi i do fabryk potrzebnymi, fabr. iedwabiu, naparsztków, broni. Mieysca znaczniejsze są: miasto *Amersfoort*. Wieś *Zeyst*, kolonia *Hernhutów*.

15) Prowincya *Friesland*, m. s. *Louwarden* lub *Liewerden* z wielu kanałami. Miasto *Francker*, ma *Atheneum*.

16) Prowincya Oberyssel, m. s. *Deventer*, forteca. *Zwoll*, także forteca, handel.

17) Prowincya Gröningen z powiatem *Drenthe*, gdzie miasto stołeczne warowne *Gröningen*, z Akademią. Forteca *Delfzyl* z portem, i *Coevorden*. Miasteczko *Assen* główne mieysce Powiatu *Drente*.

18) Wielkie Xięstwo *Luxemburg*, dla którego Król Niderlandzki jest członkiem związku Niemieckiego, m. s. i mocna forteca *Luxemburg*, należąca do związku Niemieckiego, której *Kommandanta* Król wyznacza. *St. Hubert*, wody mineralne. *Arlon*. Pod zwierzchnictwem Króla Niderlandzkiego zostaje jako państwo stanu Xięstwo *Buliońskie* (*Bouillon*) z stolicą t. i. nad rzeką *Semois*, 1980 mieszkk. Miasto *Bastogne*, 2354 mieszkk., handel bydła i zboża.

Posiadłości Niderlandyi w innych częściach świata są: w Azyi powiat *Paliacate*; powiat na *Karnacie*, powiaty *Cochin* i *Collam* w *Malabar*; powiat *Malacca* i *Riouw*; Wielkorządztwo *Batawskie* na *Jawie*; większa część wysp korzennych; osady na *Borneo*, *Celebes* i *Sumatra*. W Afryce: forteca *Elmina* i t. d.; kilka faktoryi na brzegach *Gwinei*. W Ameryce: część *Guiany* z kolonią *Surinam*; *Antille Curussao*, *St. Eustach* i *Saba*, i połowa *St. Martin*.

§. 7. N i e m c y.

Położenie, granice, obszerność. Niemcy, które przez ostatnie zwycięstwa, prawie do téj rozległości powróciły, którą miały przed pokojem *Lune-*

wilskim *), leżą od 23°—37° dług., 45°—55° szerokości, graniczą na północ z morzem wschodniem, Danią i morzem północnym, na wschód z państwem Pruskiem i Austryackiem, na południe z morzem Adryatykiem, Włochami i Szwajcaryą, na zachód z Francją i Niderlandami; obeymuie mil kw. 11,600.

Grunt i klima. Grunt jest tu i owdzie, a osobliwie na północ bardzo górzysty, przedzielany urodzaynemi i piaszczystemi równinami. Znaczniejsze góry są: Harc (*Brocken* na 3485 stóp wysoka), *Schwarzwald*, *Hundsrück*, *Alb*, góry *Bawarskie* (*Ortelos* lub *Oertler* na 14,466 stóp wysoka, *Großglockner* na 11,466, *Hochhorn* na 10,630, *Terglu* 10,194, *Kogel* 6100, *Watzmann* 9050). Góry *Fichtel* z górą śnieżną, wysoką na 3682 stóp, *Kalenberg*, *Birnbaumerwald*, góry *Tyrolskie*, *Olbrzymie*, *Turyński las*, góry *Erc* i t. d. Powietrze jest umiarkowane, tylko w górzystych kraiach nieco zimniejsze, a w południowych nieco cieplejsze.

Jezióra. Jezioro *Boden*, *Bregenzer* (przeszło 7 mil długie a 3 szerokie i bardzo głębokie), *Chiemsee*, i jezioro czernickie, jeziora *Manfeldskie* słone i słodkie, *Meklenburskie*, *Brandenburgskie* i *Pomorskie*, *Dummersee* i t. d.

Znaczniejsze rzeki. Niemcy zawierają do 500 rzek, z których 60 splawnych. Znaczniejsze są 1) *Dunaj*, którego główne źródła w W. Xięstwie *Badeńskim*; 2) *Ren* wypływający z *Szwajcaryi* i wchodzący do *Niderlandów*; 3) *Wezera*, która pod *Hanowerskiem* miastem *Münden* początek swój bie-

*) Cyrkuł *Burgundzki*, dawniej do Niemiec należący, przyłączony został do Królestwa *Niderlandzkiego*; lecz natomiast W. Xięstwo *Luxemburskie* przybyło do związku *Niemieckiego*.

rze z połączenia Werry z Fuldą; wpada w morze północne; 4) Elba, której źródło w Czechach pod pasmem gór Olbrzymich, a uyscie do Oceanu północnego; 5) Odra, zaczyna się w północno-wschodniéj stronie Morawii, a trzema korytami do Oceanu wschodniego wpada. Z resztą Iżera, Lechem, Inn, Nekara, Men, Mozela, Sala, Hawel i inne. Kanatów nie wiele w Niemczech. Celnieysze są: K. Wiedeński; K. Fryderyka Wilhelma czyli Müllneroser dla połączenia Sprei z Odrą; K. Finow łączący z Hawlą Odrę, a Plauński Elbę.

Produkta. Bydło, zwierzyna, ryby, drób swojski i dziki, pszczoły, iedwabniki, muszle perłowe i t. d.; zboże, zioła ogrodowe, leguminy, len, konopie, tabaka, chmiel, rzepak, gorczyca, owoce, wino, zioła farbiarskie i korzenne, drzewo i t. d.; złoto, srebro, miedź, ołów, cyna, żywe srebro, kobalt, arsenik, cynk, siarka, węgle kamienne, marmór, alabaster, wapno, gips, alun, witryol, torfy, ziemia porcelanowa, drogie kamienie, sól, wody mineralne, kąpiele ciepłe.

Mieszkańców 29 015,100 dusz, z równem prawem tak obywatelstwa, iako też sądownictwa dla Katolików i Protęstantów. Cierpią tu także po większęj części żydów. Wiele Akademii, gymzazyów, szkół, towarzystw uczonych, autorów (więcey niż w iakiem innem państwie Europeyskiem) i t. d., starają się o rozszerzenie umiejętności i powszechnego oświecenia. Fabryki dostarczają wybornych płócien, towarów wełnianych, iedwabnych, skórzanych i bawełnianych, koronków wybornych, obicia, papieru, szkła, zwierściadel, porcelany, faiansu, tygli chemicznych, towarów z złota, srebra, żelaza, stali, broń, proch i t. d. Handel lądowy i morski iest bardzo kwitnący w niektórych okolicach.

Rząd. Xiążęta panujący i wolne miasta Niemieckie tworzą związek Niemiecki podług ustawy 8. Gręwca 1815, którego iest celem utrzymywanie bezpie-

czeństwa Niemiec tak zewnętrznego, iako i wewnętrznego, i całości, niepodległości krajów Niemieckich. Interessa, tyżące się tego związku, utrzymuje zgromadzenie związkowe w *Frankfurcie* nad *Menem*, które ciągle posiedzenia odbywa, a po rozwiązaniu przedstawionych mu przedmiotów, ma prawo, na pewny czas, nie dłużej jednak nad 4 miesiące, odłożyć posiedzenie. 38 członków mają prawo głosowania przez swoich pełnomocników, częścią pojedynczo, częścią wspólnie. Pojedyncze głosy mają: Austria, Prusy, Bawaryja, Saxonia, Hannover, Wirtemberg, Baden, Elektorstwo Heskie, W. Xięstwo Heskie, Dania dla Holsztynu, Niderlandy dla W. Xięstwa Luxemburg, Wspólne głosy mają: Wielko-Xiążęce i Xiążęce domy Saskie, Brunświckie i Nassau; Meklenburg-Szweryn i Strelitz, Holstein i Oldenburg, Anhalt i Szwarzburg; Hohenzöllern, Lichtenstein, Reufs, Schaumburg-Lippe, Lippe i Waldek; miasta wolne Lubeka, Frankfurt, Brema i Hamburg.

I. Kraie Niemieckie, należące do Cesarstwa Austryackiego, są: Arsyxięstwo Austryackie, Xięstwo Styryi, część Królestwa Illiryi (dawne Xięstwa Karyntyi i Karniolii), Hrabstwo Tyrolskie z posiadłościami Vorarlbergskimi, Królestwo Czeskie, Margrabstwo Morawskie, część Austryacka Szląska; zobacz §. 9.

II. Do Króla Pruskiego należące kraie są: Prowincye Brandebarskie, Pomerania, Szląsk, Saxonia, Westfalia, Julich-Klewe-Berg, Xięstwo niższego Renu; zobacz §. 8.

III. Królestwo Bawarskie składa się teraz z dwóch części; z których mniejsza z tamtéj strony Renu leży, ma mil kwadr. 1226, mi szkańców 3,276,000, leży nad Dunaiem (Naab, Lech, Regen,

Iser, Inn), Renem i Menem, (w które wpadają Frankońska Saala, Wehrn, Baunach i Tauber); należą do Króla *Maxymiliana Józefa*. Korona jest dziedziczna w linii męskiej, i dopiero po zupełnem wygaśnięciu teyże, przeyść może na córki. Dochody Państwa wynoszą dotąd 20 milionów złotych niemieckich. Siła zbroyna 60,000 ludzi. Królestwo jest na 8 cyrkułów podzielone i kilka krain ieszcze niepodległych na cyrkuły.

1) Cyrkuł Isar, m. s. i rezydencya Królewska *Munich (Monachium)* nad Izerą, 3494 domów, 60,000 miesz., z wspaniałym zamkiem rezydencyonalnym, w którym osobliwie jest godna podziwienia Kaplica zamkowa, zbiór malowideł i t. d. Akademia umiejętności (z tak nazwanemi atrybutami: centralna biblioteka Królewska, zbiór starożytności, gabinet naturalny, ogród botaniczny, instytut anatomii i chemii, obserwatoryum, gabinet politechniczny, zbiór matematyczny i fizyczny, gabinet Królewski monet); Akademia sztuków wyzwolonych z szkołą woyskową, artyleryi, Akademią, szkołą lekarską, liceum, seminaryum filologiczne, szkoła leśnicza, ogród botaniczny i t. d.; fabr. kobiercy, kartunu, pończoch, materyi iedwabnych i wpoł-iedwabnych, skór, tabaki, drutu złotego i srebrnego, kart, papieru, pędzli, mebli i t. d.; Instytut na instrumenta matematyczne (z kutą szklaną w Benedykt Baiern), druk kamienny, Królewska mennica, tokarnia armat, młyny prochowe i t. d., handel. Zamki *Nymphenburg* i *Schleissheim*, przy pierwszym fabr. porcelany, przy ostatnim fabr. stali; w obucli znajduje się galerya malowideł. Miasto *Landshut* nad Izerą, z Akademią, fabryką papieru, tabaki, miedzi, krochmalu i pończoch. *Freisinger* nad Izerą, 3310 miesz., seminaryum, instytut głucho-niemych.

2) Cyrkuł Zalcach, gdzie miasto *Burghauzen* nad rzeką Zalcach, *Traunstein* i *Reichenhall*; żupy solne. Miasteczka *Bereutesgaden* i *Berchtoldsgaden* między wysokimi górami, mieszkańców 3000, i *Rumzan* mające bryły solne, z których w *Szelenberg* robią warzonkę.

3) Cyrkuł niższego Dunaju, m. s. *Passawa* przy uysciu Inn i Ilz do Dunaju, 6161 miesz., forteca.

Ober- i Unterhaus z 8 warowniami; warsztat okrętów, fabr. tabaki, w pobliżności sławny most nad Rothflus z iedney arkady, której cieżiwa od iednego brzegu do drugiego na 200 stóp iest szeroka. Arkada ta iest największą w całej Europie. Miasto *Straubing* nad Dunajem z 6188 mieszk. Miasteczko *Hafnerzell* czyli *Oberzell*, fabr. garków i tyglów do topienia metalów.

4) Cyrkń *Regen*, m. s. *Regensburg* przy uściu *Regen* do *Dunaju*, przez którą idzie most iuż od 600 lat stojący, długi na 1091 stóp, a szeroki na 23, z 15 arkadami wielkimi, prowadzący do miasta; zawiera 18,843 mieszk., gimnazyum *Katolicko-Luterskie*, towarzystwo botaniczne, pomnik tu zmarłego astronoma sławnego *Kepler*. Miasto *Burglengenfeld* nad *Nabą*, fabr. skatek do strzelb. *Stadt am Hof* czyli *Baterischer Hof* przy *Dunaju*, na przeciwko *Regensburga*, prowadzi znaczny handel. *Sulzbach*, *Amberg* nad *Vils*, z 7340 mieszk., fabr. broni, faiansu i tabaki.

5) Cyrkń *Menu*, bogaty w minerały i mający do 300 gatunków marmuru; gdzie m. s. *Baireuth* nad czerwonym *Menem*, z miastem przyległém *S. Grzegorza* ma 10,000 mieszk., gimnazyum, fabr. kartunu, porcelany, skór, pargaminu, sukna, marmuru, kart, szlifiernia okularów, browar. Miasto *Culmbach* nad białym *Menem*, 2,839 mieszk.; przy niem forteca *Plassenburg*, sławne archiwem prowincyonalném. *Hof* nad *Saalą*, 6,500 mieszk., gimnazyum, fabr. floru, kapeluszy, rombku, wełny, bawełny, skór, fabr. papieru; prowadzi znaczny handel. *Wunsiedel* nad *Rosławą* ma 25,90 mieszk., liceum, fabr. atunu, tokarnia rogowa, handel. *Bamberg* nad *Redeicą*, ma prócz woyska 16,397 mieszk., seminarium biskupie, liceum, szkoła niedzielna do ćwiczenia się maystrów, czeladzi i uczniów, seminaryum nauczycieli, szkoła lekarska, wyborny szpital, browar. Ogrody, w których iest 386 ogrodników, trudniących się uprawą kuchennych i wielu aptecznych roślin, iako to: gorczycy, koriandru, kopru i t. d.; fabr. porcelany, poiazdów, marmuru, fabr. dzwonów, wyrabianie złota i srebra, warsztat statków, splaw. *Kronach* lub *Kranach* przy uściu *Kronach* i *Hasbach* do *Rodach*, ma wiele puszkarzy, prowadzi handel drzewem; przy niem forteca *Rosenberg* na górze. *Neustadt* nad *Kulmą*. Miasteczko *Streitberg* pod górami nader przyjemnymi,

Muggendorf nad Wisent z godnemi podziwienia iaskiniami. Wsie *S. Jana* z pięknym Eremitarzem, browarem. *Sanspareil*, przedtem *Cwernic*, w okolicy bardzo przyjemney. *Sichersreuth* z wodami kwaskowemi, kąpiel *Alexandra*, i skalistym *Luisenburg* (dawniey *Luxburg*).

6) Cykuł *Rezat*, gdzie uprawa ogrodów iest w naywyższym stopniu, zawiera 5,66,000. mieszkańców; m. s. *Ansbach* przy uýściu Olzy lub *Holzbach* do *Rezat*, ma 12,849 mieszk., Królewska szkoła, szkoła płci żeńskiej, fabr. sukna, materyi, faiansu, kart, bleywasu. Miasta *Rothenburg* nad *Tauber*, 5651 mieszk., gimnazyum. *Dinkelsbühl* nad *Wernitz*, fabr. wełny, barakanu, kapeluszy, elastycznych papierowych tabliczek, skór. *Erlangen* nie daleko uýścia *Schwacach* do *Regnitz*, prócz studentów 3592 mieszk., Akademia protestantska, gimnazyum, towarzystwo badaczy natury, fizyczno-lekarskiego i powszechney ekonomii kameralney; fabr. bawełny, pończoch, rękawiczek, kapeluszków, tabaki, skór, zwierciadeł, papieru, towarów stalowych, druk na kartunie i płótnie, gorzelnia, kuźnia; dostarcza galonów złotych i srebrnych, towarów *Norymberskich*, tabakierek ze zwierciadłami i t. d. *Neustadt* nad *Aisch*, 1818 mieszk., garbarnie, chmielnik. *Forchheim* przy uýściu *Wisent* do *Regnitz*, forteca, garbarnia i fabryka zwierciadeł. *Nürnberg* nad *Pegnitz*, 26,000 mieszk.; znakomitsze budynki są: zamek rządowy czyli twierdza na wzgórk u prostopadłym, w którym dawniey była stolica *Burgrabiów Norymberskich*, przodków domu *Brandenburgsko-Pruskiego*; piękny dom radny z malowidłami *Alberta Dürer*; 2 wielkie fontany a 133 małych, gimnazyum, instytut i szkoła Królewska, publiczna biblioteka, Akademia malarstwa i rysunków, wyższa szkoła płci żeńskiej, towarzystwo fizyczno-lekarskie, towarzystwo do pomnożenia przemysłu narodowego (*Norymberskiego*) z szkołą przemysłu, założoną dla płci żeńskiej i rysunków dla chłopców i t. d.; fabr. drótu, zwierciadeł, mosiądzu, igieł, faiansu, tabaki, kartunu, kart, serwaseru, witryolu, fabr. lazuru i innych farb, laku, znaczny handel prowadzi towarami *Norymberskimi*, przytem papierem, plackami, faykami z piany morskiej, towarami alabastrowemi, mappami i innemi. *Altdorf*, chmielaik, fabr. towarów drewnianych. *Schwa-*

bach nad rzeką tegoż imienia, fabr. sukna, materyi, igieł, kartunu, galonków, pończoch, złota i srebra, drótu, tabaki, obicia, laku. Miasteczko *Fürth* przy uściu *Pegnitz* do *Rednitz*, z 12 705 mieszk., pomiędzy którymi jest żydów 2673, którzy tu mają sądownictwo duchowne i świeckie, szkołę wielką i drukarnią; jest tu także fabr. zwierciadeł, pugilaresów, okularów, tokarze, stolarze, rymarze, złotnicy, pończocharze, zegarmistrze, jubilery, siodlarze i t. d.

Do tego cyrkułu należą następujące powiaty oddzielne:

a) Posiadłości Xięcia *Schwarzenberg*; zamek na górze t. i. i miasto *Markt-Schainfeld*.

b) Hrabstwo *Castell*, podzielone między 2 Hrabiów poczęści nad *Steigerwald*, z miastecz. *Castel*.

c) Majętności *Speckfeld*, należące do Hrabiów *Rechtern Limburg*, miasteczka *Sommerhausen* i *Winterhausen*, rozdzielone Menem.

d) Posiadłości Hrabiów *Giech*, miastecz. *Thurnau*.

e) Posiadłości Xiążęcia *Hohenlohe-Schillingsfürst*, zamek rezydencyonalny *Schillingsfürst* na wysokiej górze.

7) Cyrkuł wyższego *Dunaiu*, gdzie ludność do 389.000 wynosi, m. s. *Eichstädt* nad *Altmühl*, z 5596 mieszk., gimnazjum, fabryka sukna, przy niem zamek obronny *Wilibaldsburg* na górze. Miasto *Weissenburg* nad *Sandą*, fabr. złota, srebra, igieł, kąpiele; leży przy górze, na której jest forteca *Wülzburg*. *Neuburg* nad *Dunaiem*, z liceum. *Ingolstadt* nad *Dunaiem*, forteca. *Donauwörth* nad *Dunaiem*. *Lauingen* nad *Dunaiem*, sptaw. *Dillingen* nad *Dunaiem*, 3118 mieszk., instytut handlowy. *Höchstädt* nad *Dunaiem* z wsią *Blindheim*, sławną bitwami r. 1703, 1704 i 800. *Wertingen*. *Nördlingen* nad *Egłą*, fabr. wełny i płótna. *Zugsburg* nad *Lechą*, z 28.902 mieszk., gimnazjum, szkoła politechniczna, rysunków dla płci żeńskiej, Akademia pięknych kunsztów, galerya malowideł i t. d.; fabr. kartunu, tabaki, skór, złotych i srebrnych towarów, iedwabiu, zwierciadeł, ceraty, cukru z rzepy i inne; prowadzi handel znakomity. W ratuszu między innemi godnemi podziwienia przedmiotami, jest na drugim pięttrze wiel-

ka sala z
trzecim p
pięknym
wysadzon
Ozdoba n
bliskości
10 mil d
kleską W
igieł, fuz

Do t
wiaty:

a) Po
miasto O

b) Po
miastecz

c) Po
decyona

d) P
Nornd

8) C
mieszk.,
jeziora B

stwo, w
nad rzek

tach, fab

ła Karoli
tabaki,
Ottobene

Do t
wiaty:

a) P

b) P

c) B

d) M

e) H
f) M
Do
stryi:

ka sala z wielu kolosami z czerwonego marmuru, na trzecim piętrze sala złota, która ma 52 okien i wiele pięknych malowideł; podłoga w tych dwóch salach jest wysadzona białym, czerwonym i siwym marmorem. Ozdobą największą miasta są publiczne fontany. W poblikości jest *Lechfeld*, między Lechą i Wertach, na 10 mil długie miejsce, gdzie bitwa 10. Sierpnia 955 z kłeską Węgrów zapadła. Miasteczko *Monheim*, fabr. igieł, fuzyi. *Allersberg*, fabr. drutu złotego i srebrnego.

Do tego cyркулу należą następujące oddzielne powiaty:

a) Posiadłości Xięcia Oettingen-Spielberg, miasto *Oettingen*, nad rzeką Wernitz.

b) Posiadłości Xięcia Oettingen-Wallerstein, miasteczko *Wallerstein*.

c) Posiadłości Hrabi Fugger-Glött, zamek rezydencyonalny *Glött*.

d) Posiadłości Hrabi Fugger-Nordendorf lub Norndorf.

g) Cyrkuł Iller, m. s. *Kempton* nad Iller, 5238 mieszk., fabr. płótna, handel. *Lindau* na 3 wyspach jeziora Boden, 2701 mieszk., port *Maxymiliana*, rybołówstwo, warsztat okrętów, spław, handel. *Mindelheim* nad rzeką Mindel, 2400 mieszk. *Kaufbeuern* nad Wertach, fabr. kartunu i płótna. *Memmingen*, liceum, szkoła Karolińska dla biednych dziewcząt; fabr. kartunu, tabaki, skór; prowadzi znaczny handel. Miasteczko *Ottobeuern*.

Do tego cyркулу należą następujące oddzielne powiaty:

a) Posiadłości Xięcia Fugger-Babenhausen.

b) Posiadłości Hrabiego Fugger-Kirchheim.

c) Burgrabstwo Winterrieden Xięcia Sincendorf.

d) Maiętności Thanhausen Hrabiów Stadion.

e) Hrabstwa Edelstetten Xięcia Esterhazy.

f) Maiętność Buxheim Hrabiów Bassenheim.

Do tego należą zamiast cyркуłów ustąpionych Austrii: Tyrolu z maiętnościami Woralbergskimi, Inn- i

Hausrukviertel, Salzburga (wyiąwszy częśćkę leżącą między Salzach i Saala), Berchtelsgraden):

1) Wielkie Xięstwo Würzburgskie, m. s. *Würzburg* nad Menem, siedlisko głównego Komisoryatu i sądu Apelacyjnego, leży w przyjemnej okolicy, otoczone wałami i forsami; ma mieszk. 21,380, Akademia, gimnazjum, szpital Juliusza, szkoła leczenia bydła, towarzystwo do doskonalenia kunsztów mechanicznych, szkoła klinikotechniczna i muzyki, szkoła protestancka, rysunków, do wsparcia i pomnożenia robót różnych kociących, z szkołą centralną przemysłu, z praktyczną nauką przedzenia, pończoch robienia, szycia; ogrodnictwa i t. d. Gabinet roboty mozaikowej z piór, skrzydełek motylowych, mchu i kory z drzew; fabr. sukna, skór, zwierciadeł, lakiernia, szałw Menu. Przed miastem na skale jest forteca *Marienberg* czyli *Frauenberg* na iedney odnodze skały, która się zowie *Leiste* i na drugiey *Steinaerg* rodzi się wino podobnychże imion. Miasto *Schweinfurt* nad Menem, 5114 mieszk., gimnazjum, fabr. iedwabiu. *Kitzingen* nad Menem, mieszk. ma 3500, winnica; fabr. czernidła do rycin, pończoch i kapeluszy, farbiernia, garbarnia, fabr. octu, prowadzi handel; cech przewoźników na Menie jest tu nayliczniejszy. *Kissingen* nad Saalą, ma 920 mieszk., wody mineralne, żupy solne. *Königshofen w Gröbfelde*, wzmocnione nad Saalą. Miasteczko *Markstest* nad Menem, z winnicą; dośc handlowne. Wieś *Wipfeld* nad Menem, siarczyste źródła.

Do tych cyrkułów należą między innemi:

a) Maiętność Hrabiego Schönenborn, *Wiesenheim* zamek i wieś t. i. Wieś *Pommersfelden* z wspaniałym zamkiem *Weissenstein*, gdzie jest piękna galerya malowideł.

b) Ekonomia *Marktbreit* Xięcia *Schwarzenberg*, z miasteczkiem t. i. nad Menem, handlowne.

c) Maiętność *Fambach* Hrabiów *Ortenburg*.

2) Xięstwo *Aschaffenburg*, m. s. t. i. nad Menem i *Aschaff*, z 6394 mieszk., Kapituła, Akademia, gimnazjum, siminarium duchowne, szkoła leśnicza, gabinet phelloplastyczny; garbarnia, fabr. cukru z rzepy, handel drzewem, szałw. W okolicy są zamki pod na-

zwiskiem: *piękny gajk*, *Aufenau*, *piękna dolina* z Angielskim ogrodem. Miasteczko *Orb*, z 5239 mieszk., posiada saliny. Wios *Dettingen* nad Menem, gdzie bitwa 1743 zaszła. Do tego Xięstwa przyłączone zostały w roku 1816 należące dotąd do W. Xięstwa Ekonomie *Alcenau*, *Amorbach*, *Miltenberg* i *Heubach*; *Amorbach* i *Miltenberg* należą teraz do Xięcia *Leiningen*; tu są miasta *Amorbach* nad rzeką *Müdt* z 2445 mieszk., *Miltenberg* nad Menem z 2675 mieszk., rez-dencya Xięcia, gimnazyum, cło na Menie. *Heubach* należy do Xięcia *Löwenstein-Wertheim*.

Bawarya nadreńska z miastem *Dwumosty* (*Zweibryken*); fabryka sukna i stali. *Kaiserslautern* fabryka bawełny. *Speier* nad Renem, 5157 mieszkańców, mieszkanie rządu, fabryka tabaki, rety, handel Reński. *Bliescastel*. *Landau* forteca niemieckiego związku, nad rzeką *Kwaich*, ma 4,000 mieszk. *Frankental* nad Kanałem, który miasto z Renem łączy, 448 domów, 3459 mieszk., fabryka iedwabiu, pończoch, igieł, papierowych kobierców, kapeluszków. *Pirmasens* 4050 mieszk. bitwa r. 1793.

Podług urządzenia Królewskiego pod dniem 20 Lutego 1817 zostało Królestwo Bawarskie na 8 okręgów czyli Cyrkułów podzielone; iak następuje:

1) Izar; zajmie miejsce dotychczasowego Cyrkułu *Salcach*, wjąwszy miasto *Burghausen*. Siedlisko głównego Komisoryatu i Sądu Apelacyjnego jest w *München*.

2) Cyrkuł niższy naddunayski, ten sam co i dawniej z przydanem miastem *Burghausen*.

3) Cyrkuł Regenski; dodano mu z wyższego naddunayskiego obwodu miasto *Ingolstadt*.

4) Od Cyrkułu wyższego naddunayskiego opadły miasta *Weissenburg* i *Nördlingen*, pośrednie posiadłości *Oetingen-Spielberg* i *Wallerstein*; lecz dodano do niego obwód *Illerski*.

5) Do obwodu *Rezat* przydane miejsca, które od poprzedzającego Cyrkułu opadły. Odięte mu zaś miasto *Forchheim*; które przyłączone zostało do następującego Obwodu.

6) Wyższego Menu (zob. 5.)

7) Cyrkuł niższego Menu zajmuje dotychczasowe Wielkie Xięstwo Würzburg i Xięstwo Aszafenburg.

8) Cyrkuł nadreński dotychczasowa Bawaryja nadreńska, z mieyscami *S. Julian* i *Eschenau*.

X IV. Królestwo Saskie w roku 1815 prawie o połowę zmniejszone, składa się z największych części cyrkułu Miśnieńskiego i Lipskiego, z wyższej Luzacyi i innych pomniejszych krain; graniczy na półn. i wschód z krajem Pruskim; na zachód z tymże, z Xięstwem Altenburg i krajem Pruskim, na południe z Królestwem Bawarskiem i Czechami. Położenie jego jest $29^{\circ} 35'$ do $32^{\circ} 35'$ dług., a $50^{\circ} 10'$ do $51^{\circ} 30'$ szer. półn. Zawiera mil kwadr. $338\frac{1}{2}$, mieszkańców 1,232,644. Kraj ten jest dobrze zabudowany i należy do najlepszych krajów Niemieckich; posiada bowiem wiele rozmaitych produktów, których i innym krajom udzielać może. Jest wiele zboża, bydła i t. p.; w Elstrze się znajdują perły, których tu więcej wydobywają, niż w którym innym Niemieckim kraju. Lecz zbywa Saxonii na soli gdyż iey żupy należą teraz do Króla Pruskiego; który 150 (a w potrzebie do 250) tysięcy Centnarów za pomierną cenę Saskim krajom dostarczać rocznie przyobiecał. — Przemysł tu w bardzo wysokim się znajduje stopniu. Wiele jest fabryk i rękodzielni. Panuje Król *Fryderyk August*. Dochody czynią dotąd 9 mil. złotych, Niem. Siła zbrojna 10,000 ludzi.

Celniejsza rzeka jest Elba, która z Czech przychodzi. Po niej Mulda, Elster, Neisse; tudzież dwie małe rzeczki, które tu mają swoy początek: czarna Elster i Sprea.

Poiedyncze części są:

1) Cyrkuł Miśnieński, m. s. *Drezno* nad Elbą (na której jest wspaniały most, 710 łokci długi, a 18 szeroki), 2644 domów, 55,717 mieszk., z których 6623

wysokowy
miasta, no
la i kraio
z zielonem
przedmurz
rzeczy, p
tności i p
z kompozy
chem płasi
ściany są
Panny Ma
dowany z
bez naym
malarstwa
ska, szkoł
sakoła leś
lą leczeni
mieyska,
mularzy,
Towarzys
iedwabiu
ru, wosł
dwisiarni
Królewsk
ri z burg
Elbą z 43
na, winni
mieszk.,
kopalnia
ku Sonne
Bielabach
z kamieni
rey jest f
gradami
Elbą przy
ziemców
mieszk. n

2) Cy
Pleils z
watoryun
warzystw
zbiór ku
ły, szk

wojskowych. Składa się prócz przedmieść z starego miasta, nowego miasta i miasta Fryderyka; stolica Króla i kraiovych Kollegii. Godnemi widzenia są: zamek z zielonem sklepieniem, galerya obrazów, zbrojownia, przedmurze z gabinetem monet, kunsztów i naturalnych rzeczy, pałac Japoński z biblioteką, zbiorem starożytności i porcelany, zbiór starożytnych rzeczy, lanych z kompozycyi, gabinet rycin, Kościół katolicki (z dachem płaskim i podwóyną galeryą, którego podłoga i ściany są powleczone marmurem włoskim). Kościół Panny Maryi (z wybórną podwóyną kopułą, cały zbudowany z samego kamienia Pirenejskiego piaskowego bez najmniejszego kawałka drzewa) i t. d. Akademia malarstwa, rzeźby, ryciny i budowli; Akademia rycerska, szkoła inżynieryi, artyleryi, wojskowa i kadetów, szkoła leśnicza, Akademia chirurgii z akuszerią, i szkołą leczenia bydła. szkoła Królewska, wyższa szkoła miejska, szkoła Katolicka, instytut edukacyi wolnych mularzy, seminarium nauczycieli, instytut ślepych i t. d. Towarzystwo rady i uczynku, towarzystwo Biblyjne; fabr. jedwabiu, wełny, skór, złota, srebra, żelaza, marmuru, wosku, tytoniu, kapeluszy słomianych i t. d. Ludwisiarnia, mennica. Nie daleko miasta wielki ogród Królewski; zamki letnie Królewskie Pillnitz, Moritzburg z pięknymi ogrodami. Miasto *Meissen* nad Elbą z 4353 mieszk., kanonia, szkoła Xiążęca, porcelana, winnica, źródła mineralne. *Pirna* nad Elbą z 4397 mieszk., dom sierót i ubogich; fabr. kartunu i pończoch, kopalnia kamieni piaskowych, handel; w dawnym zamku Sonnenstein dom waryatów. *Königstein* przy uściu Bielabachs do Elby pod górą prawie spadzisto ściętą, z kamienia piaskowego, wysoką na 1400 stóp, na której iest forteca Königstein z lasem, gruntem ornym, ogrodami i studnią na 900 stóp głęboką. *Wahlen* nad Elbą przy tem miasteczku są sławne skały od Cudzoziemców dla piękności odwiedzane. *Grossenhayn*, mieszk. ma 3300, fabr. sukna, sycu, kartunu, farb.

2) Cyrkuł Lipski, m. s. *Lipsk* przy złączeniu się Pleiś z Pardą, mieszk. ma 34,342; Akademia, Obserwatoryum astronomiczne, towarzystwa uczonych, towarzystwo ekonomiczne i mineralogiczne, biblioteki, zbiór kunsztów i naturalnych rzeczy; 2 wysokie szkoły, szkoła miejska, instytut głucho-niemych; Akade-

nia rysunków, drukarnia, rycin na kamieniach i papierze; fabr. iedwabiu, axamitu, ceraty, złota, srebra, tabaki, skór, papieru, obić papierowych, kart muzycznych instrumentów, liter do druku i t. d.; handel sławny trzema iarmarkami znacznemi i giełdą kupiecką. Miasto Lipsk sławne jest głównem mieyscem Niemieckiey księgarni, i bitwą narodów 16 — 19. Października 1813. Miasto *Grimma* nad Muldą, z 2971 miesz., szkołą xiążęcą; fabr. kartunu i faiek. *Waldheim* nad rzeką Zschopa, zawiera 1500 miesz.; fabr. sukna, płótna, spirytusu, dom poprawy z domem funduszowym osobliwie dla nieuleczonych waryatów. Dawny zamek polowania *Hubertsburg*, fabr. pergaminu kamiennego (drzewo czyli tabliczki delikatną czarną kamienną masą powleczone), sławne pokoiem r. 1765. Miasto *Wurzen* nad Muldą, należące do tuteyszey kanonii Wurzen, ma miesz. 1921; fabr. linonu, blech, pończocharnią, farbiernią, browar.

3) Cyrkuł *Erzgebirgski*, został zupełnie przy Saxonii. Miasto *Freyberg* nad Mołdawą, z 8737 miesz., naywyższy rząd górniczy, Akademia górnictwa z muzeum mineralogii Wenera, gimnazjum z szkołą ćwiczeń dla nauczycieli szkół mieyskich i wieyskich; fabr. wety, kartnu, galonków złotych i srebrnych, siarki, wityriolu, tombaku, prochu, szrótu, miny srebrne, chuty. *Tharand*, kąpiel, szkoła leśnicza. *Altenberg* nad źródłami rzeki *Weißeritz*; fabr. cynku, koronków, wityriolu. *Zöblitz*, gdzie wiele kamieniarzy z tuteyszego kamienia *Serpentin* rozmaite rzeczy wyrabiają. *Annaberg* z 4120 miesz., liceum; fabr. koronków i wityriolu; górnictwo znaczne. *Schneeberg* nie daleko Mołdawy, 4110 miesz., gimnazjum; fabr. nici, koronków, blondynków, wityriolu, serwaseru, miny srebrne, kopalnia lazuru. *Johann Georgenstadt* w nayzimnieyszey i naynieprzyjemnieyszey okolicy gór tuteyszych, gdzie rólnictwo zupełnie ginie i wszystko dzikim lasem iest okryte, 2610 miesz., utrzymuje się z górnictwa. *Zwickau* nad Mołdawą, 4147 miesz., gimnazjum; fabr. skór, sukna, kaźmierku i kartunu, węgle kamienne. *Chemnitz* nad rzeką t. i. ma 18,000 miesz., fabr. bawełny i pończoch, blecharnią.

4) Cyrkuł *Voigtlandzki*, miasto *Plauen* nad białą Elstrą, z 6082 miesz., szkoła woenna, wielka fabr.

bawełn
w któr
Kirchen
Rode

5)
Budiss
fabr. w
tu bitw
Würze
3226, f
handlen
miesz.,
kna i p
dżę i p
Kolonii
stolica
27. Ma
wyższe
mi kol
iacemi
Klein

P
Saski
burgs
się na
ską (2
burg-
Remi
Hinter
selbu

Zn
z 3000
tna i b
stolica
ny, lin
nad M

V
689,

bawełniana, kartunu i sycu, blech. *Oelsnitz* nad Elstrą, w której się łowią perły, tkalnia bawełniana. *Neukirchen* z 1500 miesz., fabr. muzycznych instrumentów. *Rodewisch*, fabr. mosiądzu i tombaku. *Reichenboch*.

5) Cyrkuł wyższej Luzacyi, m. s. *Bautzen* lub *Budissin* nad rzeką Sprą z 9600 miesz., gimnazyum; fabr. wełny, skór, linonu, bawełny, papieru. Zaszła tu bitwa dnia 20—21. Maia 1813 (właściwie przy wsi *Würschen*). Miasto *Kamenz* nad czarną Elstrą ma miesz. 3226, fabt. sukna i płótna. *Lobau* 2500 miesz., sławne handlem. *Zittau* nad Altwasser lub Mandau z 7827 miesz., gimnazyum, szkoły miejskie i wolne; fabr. sukna i płótna; główne mieysce handlu Luzacyi na przędzę i płótno; sławne iest bombardowaniem roku 1757. Kolonia *Herrnhutów*: *Herrnhut* 2200 miesz., oycyzna i stolica *Herrnhutów*, skład towarów. *Berthelsdorf* (dnia 25. Maia 1813 r. prawie całe się spaliło), mieysce najwyższej rady bractwa, mającego dozór nad wszystkimi koloniami we wszystkich częściach świata znajdującymi się. *Uhyst* nad niższą Sprą, ma pedagogium. *Klein-Welka*, fabrykami sławne.

Pod najwyższym rządem Królewsko-Saskim zostają także książęce i hrabskie *Schönburgskie* majątności, których dziedzice dzielą się na wyższą czyli *Schönburg-Waldenburgską* (Książęcą) i niższą czyli *Hrabiowską Schönburg-Penigską* linią; te znowu składają się z *Remissauskiej* (z których są *Rochburgska* i *Hinterglauchska* pobocznemi liniami) i *Wechselburgskiej*.

Znakomitsze miasta są: *Waldenburg* nad Mołdawą z 3000 miesz., rezydencya Książęcia; fabr. wełny, płótna i bawełny. *Glauchau* nad Mołdawą z 3939 miesz., stolica regencyi i t. d.; fabr. barakanu, dzbanów, wełny, linonu, kuźnia żelaza i miedzi. *Penig* czyli *Penig* nad Mołdawą, 2152 miesz., fabr. wełnianych materyi.

V. Królestwo Hannowerskie ma mil kw. 689, mieszkańców 1,303,270, leży nad Wezerą,

(razem z rzeką Aller) do której wpadają Ocker, Fahse, Leina i t. d.), Wimma, Hunta), Elbą (z Jeztą, Ilmeną, Ostą, Schwingą i t. d.), Ems i t. d.; należy do *Jerzego III.*, Króla W. Brytanii i Irlandyi, którego dla pomięszanych zmysłów zastępuje miejsce Xiążę Walis *Jerzy*, Regent. Dochody wynoszą 9 milionów złotych niemieckich; dług przeszło 20 milionów. Siła zbrojna 12.000 ludzi zawiera. Przemysł tego kraiu w ogólności nie bardzo jest znaczny. Naywięcey się trudnią wyrabianiem płótna. Dochody Państwa liczą do 5,000 000 Talarów. Lecz dług kraiowy (w kraich dawnych Hannowerskich) wynosi teraz 10 000 000 Tal. Siła zbrojna składa się z 20,000 ludzi.

Poiedyncze części są:

1) Xięstwo Calenberg, m. s. Królestwa *Hannower* nad Lainą odtąd spławną, 1584 domów, 17,512 mieszkańców, Kollegia rządowe, teatr, zbrojownia i ludwisiarnia, liceum, seminaryum nauczycieli, instytut dla żydów, szkoła dworska, szkoła płci żeńskiej, towarzystwo biblii i t. d.; fabr. tabaki, cykoryi, faiansu, ceraty płócienney i kitaykowej, ołówków, galonków złotych i srebrnych, kartunu, farb, laku, kart. faiek; wyrabianie korków, gorzelnia, browar, handel. Na Esplanadzie jest popiersie Leibnica, a w bliskości zamek *Montbrillant* i *Herrenhausen*; przy ostatnim sławna fontana, która wyrzuca wodę grubości człowieka z wielkim szumem na 120 stóp wysokości, wielka oranżerya z szkołą drzewek. Miasto *Rehburg*, kąpiele zdrowe. *Hamelu* przy uściu Hamli do Wezery z 5064 miesz., fabr. wełny, bawełny, faiek; rybołówstwo, spław, handel. *Göttingen* nad Lainą z 8132 miesz., Akademia z biblioteką, złożoną z tomów 280,000, zbiorem malowideł i innych rzeczy, gwiazdopatrzem, ogrodem botanicznym i ekonomicznym, teatrem anatomicznym, instytut akuszeryi i t. d.; Akademia umiętności, towarzystwo Niemieckie, szkoła łacińska i rzemiość; fabr. mydła, wełny, amidonu i krochmalu, garbarnia, handel płótnem. *Münden* lub *Hannowerski-Minden* przy złączeniu się Werry z Fuldą, odtąd Wezerą nazwane, z 521 domów, 4512 mieszkańców; wyższa szkoła płci żeńskiej,

fabr. tab.
handel.
Tu upra

2) Pr
przez od
jednak L
bezona o
nu z 10
pienne.
3625 mie
kru, fabr
czajna p
miesz., f
warzystw
ta i srebr

3) Pr
ką Meden
del zbożo

4) X
ma 4730
z 1849 n
Miaszcz
nerlehe
miesz.
Wörpe,

5) X
Aller, z
Thienmü

6) H
z 1822 do

7) H
qd Lohn

8) X
miesz.,
Dollart.
Leer, ha
nią mors
Spikero

9) X
Jima z 5

fabr. tabaki, fajansu, skór, octu, warsztat okrętów, handel. *Nordheim* 510 domów, 3,093 mieszkańcow. Tu uprawiają tabakę.

2) Xięstwo Lüneburg lub Celle, zmniejszone przez odstąpienie Prusom posiadłości Klötze, za którą jednak Lauenburska część z téj strony Elby będąca przyłączona do niego została. Miasto *Lüneburg* nad Hilmēnau z 10,039 miesz., żupy solne, handel, kamienie wapienne. *Harburg* nie daleko uścicia Sewy do Elby, z 3625 miesz., zamek obronny, blech wosku, rafinerya cukru, fabr. żagli i wstażek iedwabnych; z tąd jest zwyyczajna przepiawa do Hamburga. *Celle* nad Allera z 8149 miesz., forteca; jest tu sąd naywyższy appellacyiny, towarzystwo ekonomii wieyskiej, blech wosku, fabr. złota i srebra, spiaw, browar. *Uelzen*.

3) Prowincya Hadeln, miasto *Otterndorf* nad rzeką Medem (Mäme) 361 domów, 1739 miesz., port, handel zbożem, owocami, cegłami.

4) Xięstwo Bremen, miasto *Stade* nad Schwingą, ma 4736 miesz. i znaczny handel. *Buxtehude* nad Ostą z 1849 miesz., skład drzewa i wapna, rafinerya cukru. Miasteczko *Horneburg*, plantacyą chrzanu sławne. *Bremertehe* lub *Lehe* nie daleko Wezery 309 domów, 1395 miesz. Wieś *Lilienthal* między miastami Wümme i Wörpe, ma Obserwatoryum astronomiczne.

5) Xięstwo Werden, m. t. i. nad spławną rzeką Aller, z 3599 miesz., o pół mili ztąd są wody mineralne Uhlenmüllerskie, które równają się Pyrmonckiem.

6) Hrabstwo Hoya, miasto *Nienburg* nad Wezerą, z 362 domów i 3426 miesz.

7) Hrabstwo Diepholz, m. t. i. nad Huntą, oddział Lohną nazwaną, z 1988 miesz., fabr. wełny.

8) Xięstwo Ostfriesland, m. s. *Aurich* z 2533 miesz., handel. *Emden* przy uścieniu Ems do odnogi Dollart, port, 11,128 miesz. *Norden* 3538. Miasteczko *Leer*, handel, miesz. 4815. Wyspy *Borkum* z latarnią morską; *Nordernay*, kąpiel morska; *Langeroog*, *Szpikeroog* i inne.

9) Xięstwo Grubenhagen, miasto *Eimbeck* nad Ilmą z 5080 miesz., fabr. wełny, skór, płótna, blech,

handel. *Ostende* nad Sösą z 4585 miesz., 338 domów, fabr. bleywasu i wełny, fabr. naczyń drewnianych. *Clausthal* z 7311 miesz., gimnazyum, mennica, w bliskości naybogatsze mąny srebrne w górze Harc. *Cellerfeld* odłączone od niey Cellerbachem, ma 3208 miesz. Miasteczko *Salz der Helden* nad Leiną, ma żupy solne; również i wieś *Sülbeck*.

10) Xięstwo *Hildesheim* z miastem *Hildesheim* nad Inerstą z 1961 dom., 10,788 miesz., ma sądownictwo, Konsystorz Ewangelicki i Katolicki, inkwizytoryat, szkołę Katolicką, Luterskie gimnazyum, tak nazwane *Andreanum*; prowadzi handel przędzy i płótna. *Goslar* w północney stronie Harcu nad Gosą, która nie daleko ztąd wpływa do Ocker, z 1109 domów, 5670 miesz., handel prowadzi zboża i owoców; górnictwo na górze *Ramel* przy mieście, browar. (*Gose*), fabr. wityriolu, ołowianek, fabr. drótu i mosiądzu, fryszerka. Miasteczko *Salzliebenhall* lub *Salzgitter*, gdzie żupy solne.

11) Xięstwo *Osnabrück*, m. t. i. nad Hasą, 9276 miesz., gimnazyum, Kapituła, towarzystwo biblii, handel płótna; w tutejszym ratuszu zawarty był pokój Westfalski roku 1648. Z tego Xięstwa wyjączona teraz została posiadłość *Rekenberg*, ustąpiona Prusom.

12) Niższe Hrabstwo *Lingen*, m. t. i. nie daleko *Ems*, 281 dom., 1738 miesz., gimnazyum, Akademia.

13) Część Hrabstwa *Hohenstein* z miasteczką *Ilfeld*, 614 miesz., 77 dom., pedagogia.

14) Hrabstwo *Bentheim*, z obu stron spławney *Vechty*, z miasteczkiem t. i.; gdzie kąpiele zdrowe, ma 298 domów, 1376 miesz. Dotąd zostaje w zastawie; który gdy zostanie wykupionym, Król *Hannowerski* otrzyma zwierzchność nad niem.

15) Państwo *Plesse* i *Ekonomie Neuengleichen*, *Freudenberg*, *Ucht*, *Auburg* i t. d. Pod zwierzchnictwem Króla *Hannowerskiego* zostają:

1) Hrabstwo *Meppen* albo *Emsland*, należące do Xięca *Prospera Ludwika Artemberg*, z. m. *Meppen*, gdzie *Haza* w *Emzę* wpływa, 1590 miesz., handel *Cykoryą*. Miasteczko *Papenburg* 3251 miesz., kopalnia torfu, warsztat okrętów.

Münster zdaje się być największym Kościołem w Niemczech, z wieżą wysoką na 337 stóp, i ratusz z kunsztownym zegarem. Miasto *Biberach* nad Ruis z 4341 miesz.; fabr. płótna, sukna, kartonu, barakanu, wody mineralne. *Ehingen* nad Dunajem, 2163 miesz. *Munderkingen*. *Riedlingen*. Maiętność *Heggbach* Hrabi *Waldbott Basenheim*. *Ochsenhausen* Xięcia *Metternich-Winneburg*. *Ochsenhausen* z miastem *Ochsenhausen*.

12) Wóytostwo nad jeziorem *Boden*, zamek *Weingarten*, mieszkanie rządcy wóytostwa; jest tu fabr. wełny i pończocharnia. Miasto *Buchhorn* nad jeziorem *Boden*, przez połączenie portów *Buchhorn* i *Hofen* utworzył się port nowy r. 1811, wolny jedynie dla kupieckich towarów. *Tettwang* nie daleko rzeki *Schussen*. *Wangen* nad rzeką *Argen*, kuźnica i fab. broni. *Ravensburg* nad rzeką *Schussen*, fabr. płótna, tokarnia; farbiernia, fabr. skór i papieru. *Leutkirch*, fabr. bawełny i płótna. *Meugen*. *Saulgau*. Miasteczko *Söflingen* nad *Blau*. *Aldorf* z 2634 miesz. Maiętności *Bainc* Hrabiego *Aspermont Liden*, z wsią t. i. nad rzeką *Schuls*; *Eglos* Xięcia *Windischgrätz*, z wsią t. i. nad rzeką *Argen*; *Jfsny* Hrabi *Quadt*, z miastem t. i., garbarnia; fabr. płótna, handel płótnem; *Neu-Ravensburg* Xięcia *Dietrichstein*, z wsią t. i.; *Gustenzell* Hrabi *Törting* z wsią t. i.; *Königsegg-Aulendorf* Hrabi *Königsegg*, z miasteczkiem *Aulendorf* i zamkiem na górze *Königsegg*; *Roth* Hrabi *Wartenberg-Roth* z wsią *Roth*; *Schussenried* i *Weissenau* Hrabiny *Sternberg* z wsią *Schussenried* i zamkiem *Weissenau*; *Thannheim* Hrabi *Schäsberg* z wsią t. i.; część maiętności Xięcia *Waldburgskiego* na kilka oddziałów podzielone, z miastem *Waldsee* i *Wurzach* nad *Atrach*; maiętność *Buxheith* Hrabi *Ostein*; część posiadłości Hrabi *Fugger-Kirchberg* i *Fugger-Dietenheim-Brandenburg*; *Sulmingen* Hrabi *Plettenberg*.

VII. Wielkie Xięstwo *Badeńskie* ma mil kwadr. 272½, mieszkańców 1,001,630, (między tymi 600,000 Katolików, 300,000 Lutrów, 14,000 Żydów, 1100 Menonitów; reszta Kalwinów), leży nad *Reneri* (z *Nekarą* (z *Enz*, a ta z *Nagold* i *Jaxt*), *Murg*;

Menem (z Tauber), Kraiach, Kinzig lub Kinzing i t. t.) i Dunaiem. Rządząca jest *Karól* (*Ludwik Fryderyk*) Dochody 5½ milion. złot. niem. Siła zbrojna 18,000 ludzi. Kraj ten ma znaczne fabryki, któremu 10,000 ludzi się trudni, jednak nie są wystarczające potrzebie.

Kraj podzielony jest na 8 cyrkułów:

1) Pfinz i Enz, m. s. Wielkiego Xięstwa i rezydencya *Carlruhe* nad Hartwald, mieszk. ma 15,789 z woyskiem. Jest tu stolica regencyi, Administracya krajowa, liceum, szkoła Królewska, szkoła inżynierów, seminarjum nauczycieli; instytut głucho-niemych, instytut dla Kandydatów leśniczych, szkoła leczenia bydła, szkoła architektycznych malowideł i rysunków, biblioteka dworska, gabinet pieniędzy, gabinet modellów, starożytności i fizyczny; fabr. pudru, amidonu i tabaki; ma 9 głównych ulic, które się ciągną w kształcie wachlarza do zamku rezydencyonalnego w najlepszym guście wystawionego. M. s. cyrkułu *Durlach* nad Pfinz z 3873 miesz., fabr. fajansu, blech. Miasto *Bretten* nad Salzbach z 2594 miesz., miejsce urodzenia Filipa Melanchtona. *Bruchsal* nad rzeką Salza z 5447 mieszk., stolica Biskupa i Katolickiego Konsystorza, żupy solne. *Pforzheim* nad Enz, odtąd spławną, Nagold i Würm z 5301 miesz., gdzie się znajdują groby panujących; fabr. sukna, materya wełnianych, ponczoch, skór, iubilernia, fabr. zegarków, blech płótna, handel drzewem.

2) Obwód See, m. s. *Constancya*, tu wypływa Ren z jeziora Boden z 4503 miesz., gimnazyum akademiczne, liceum, fabr. sukna, płótna, kartunu, handel winem i owocami ogrodowemi. Miasto *Meersburg* pod północnym brzegiem jeziora Boden, z 1317 miesz. *Pfullendorf* nad Cellenwaser z 1481 miesz., rolnictwo i sady. *Ueberlingen* nad jeziorem Boden z 2608 miesz., winnica; handel jeziorem Boden, *Stoksch*, *Thengen* nad Wurtach z 154 miesz. Ekonomia margrabstwa Badańskiego: *Herwangen*, *Hilzingen*, *Salem*, *Unterehlingen*.

3) Cyrkuł Dunaiu, m. s. *Villingen* nad Briegiem w czarno-lesiu, z 3216 miesz. Ekonomie xiążęce Für-

A. J.

stenbergskie; *Hüfingen*, z miastem *Donaueschingen* lub *Doneschingen* z 2082 miesz., zamek rezydencyonalny, w dziedzińcu którego jest jedno z głównych źródeł Dunaju, gimnazjum, i *Fürstenberg* z 212 miesz.; *Neustadt* z miastem t. i. nad Wutach, w którym wyrabiają bardzo wiele zegarów drewnianych i metalowych; w bliskości tego jest wąwoz długi na milę, zwany *Hölle*; *Stühlingen* z miastem t. i. nad rzeką Wutach.

4) Cyrkuł *Treisam*, z m. s. *Fryburg* nad *Treisamą*, z 10,108 miesz., Akademia Katolicka, szkoła normalna, szkoła leśnicza, fabr. cukru. Miasto *Breisach* czyli *Altbreisach*, na przeciwko Francuzkiej fortecy *Neubreisach*, gdzie fabr. sukna i żelaza. *Lörrach* nad rzeką *Wiesen* z 1906 miesz., fabr. kartunu. *Kleintaufenburg*, gdzie niebezpieczna kaskada *Renu*. *Waldshut*. *Heitersheim* z 1438 miesz. Wieś *Badenweiler*, gdzie kąpiele ciepłe i Rzymska łaźnia dobrze utrzymywana. Ekonomia Xięžno-Schwarzenbergska *Thiengen* z miastem t. i. nad Wutach, z 873 miesz.

5) Cyrkuł *Kincings*, m. s. *Offenburg* nad rzeką *Kinzig*, 2380 miesz. Ekonomia Xięstwa *Fürstenbergskiego* *Wolfach* z miastem t. i. przy uściu *Wolfach* do *Kinzig* z 1388 miesz.

+ 6) Cyrkuł *Murg*, m. s. *Rastadt* regularnie postawionem nad *Murgą*; ma piękny zamek, wystawiony na wzór *Wersalskiego*, liceum z seminarjum nauczycieli, fabr. żelaza. Sławne zawarciem pokoju 1714 r., Kongressem pokoju 1797 i 1798 r. Miasto *Baden* nad *Oelbach* z 3085 miesz., muzeum palaeotechnicum, w którym jest skład wszelkich znalezionych pamiętnych malowideł *Rzymskich*, tak w niem, iako i w okolicy iego; kąpiele ciepłe; fabr. mydła, świec i potażu. *Sasbach*, wieś 900 miesz., gdzie (1575) *Marszałek Turene* od kuli armatnéy poległ.

+ 7) Cyrkuł *Neckar*, m. s. *Mainheim* przy uściu *Neckar* do *Renu*, 1578 domów, 18,213 miesz., zamek, Obserwatorium, teatr, zbrojownia, ogród botaniczny, galerya malowideł, liceum, Akademia handlu; ludwisniarnia; fabr. tabaki, skór, kapeluszy, wełny, płótna, iedwabiu, metalów. Miasto *Heidelberg* nad *Neckar* z 9719 miesz., gdzie Akademia, ogród botaniczny i ekonomiczny, gimnazjum, połączone instytutem leśnictwa

i budowli, fabr. woskowych świec, mydła i safianu. Oddal zaczyna się gościniec długi na 7 mil, ieszcze od Rzymian zrobiony, prowadzący do Darmstadt. *Ladenburg* z 1033 miesz.; sławna tu uprawa tabaki. *Neckar-gemünd* nad uściem Elsatz do Neckaru z 1686 miesz., garbarnia i fabr. garaków, są tu sławnemi. *Philipsburg* nad Renem. *Weinheim* nad gościniecem górnym z 4039 miesz.; winnica. *Schwetzingen* z zamkiem W. Xięcia i pięknym ogrodem. Ekonomia Xięstwa Leining-skiego *Morbach* z m. t. i. 2122 miesz., fabryka sukna, i Ekonomia Hrabstwa Leining-skiego *Neudenau* z miastem t. i.

3) Cyrkuł Menu i Tauber, w których są Ekonomie, Xięstwa i Hrabstwa Löwenstein-Wertheimskie: *Wertheim* przy uściu Tauber do Menu z 3227 miesz., gimnazjum, rafinerya weinszteinu, fabr. kartunu, gorzelnia, fabr. octu; spław Menu, winnica; *Rothenfels*, *Gerichtsstetten*, *Brombach*, *Rosenberg*, *Freudenberg* i t. d.; Ekonomia Xię. Leningskiego *Bischofsheim* z miastem t. i. nad Tauber z 1873 miesz.; Ekonomia Xięstwa Salm-Krauthemskiego *Krautheim* z miastem t. i. nad Jaxt z 714 miesz.

+ VIII. Elektorstwo Heskie obeymuie mil kw. 202, i ma 550.000 mieszek. Rzeki celnieysze są: Ren, Men, Nida. Rząd iest monarchiczny nieograniczony (poddani oczekuią przywrócenia dawnego Rządu stanów Państwa) w ręku Xiążęcia *Wilhelma* Elektora i Wielkiego Xiążęcia (Fuldy). Dochody 4 miliony złot. niem. prócz 3 mil. wynoszącego majątku własnego tego Xięcia. Siła wojskowa 12,000 ludzi.

Poiedyncze części są:

1) Niższa Hessya lub północna część Hrabstwa Hessen, n. s. i rezydencya Xiążęcia *Cassel* nad Fuldą, składa się z starego miasta, wyższego i niższego nowego miasta, także z dwóch przedmieść, ma 1495 domów, 18,500 mieszek., 5 zamków n. p. Bellevue, modelle, teatr, zbrojownia, ludwisiarnia. Muzeum z Xiążęcą biblioteką i doskonałym zbiorem fizycznych i matematy-

cznych instrumentów, starożytnych i terażniejszych statuów, monet i naturalnych rzeczy, popiersi, snycerskich robot na pół wypukłych, starożytności, rżniętych kamieni; galeria obrazów z zbiorem porcelany; publiczne place, jako to: Zamku, Parady, Fryderyka (z wspólną statua Hrabia Fryderyka) i Gensd'arme; towarzystwo starożytności, towarzystwo uprawy gruntu i kunsztów, Akademia malarstwa, rzeźby i budownictwa, liceum, szkoła mieyska, woyskowa, seminaryum nauzczycieli, szkoła żydowska z seminaryum dla żydowskich teologów i. t. d.; fabr. kapeluszy, jedwabiu, bawełny, galonków, wstążek, tabaki, obić papierowych, farby żółtej; ma do roku 2 iarmarki. Za miastem jest zamek Xiążęcy, Orangerie, z godnym widzenia ogrodem i kapielnią marmurową. Połtory godziny drogi do Kassel jest zamek Xiążęcy pod lasem iastrzębim, *Wilhelmshöhe*, z zamkiem rycerskim, sławną kaskadą i innymi ozdobami sztuką i naturą utworzonemi. Na wierzchołku góry *Carl* wznosi się ośmioboczny murowany budynek, *Octogon* (tak zwana zimowa skrzynia), który się składa z 3 skrzydeł z wielkimi arkadami, a 224 stóp ma średnicy. Na płaskim dachu stoi piramida z kamienia czworograniastego, 96 stóp wysoka, a na niej 11 stóp wysoki miedziany postument, na którym stoi 31 stóp wysoka statua miedziana Herkulesa, w którego palcu 12 osób mieścić się może. Ze spodu tego ośmiokątnego budynku spadają kaskady w rozmaitych podziałach dolinami między niemi będącemi, fontanami i t. d., aż nakoniec wpływa woda przez grotę do doliny szerokiej na 200 stóp. Pod górą jest fontana, która wyrzuca wodę na 136 stóp. W bliskości leży także przyjemny zamek *Wilhelmsthal* w lesie, i dom wieyski *Schönfeld* z pięknymi ogrodami. Miasto *Carlshafen* przy ujściu Diemel do Werra z 1173 miesz., port, dom inwalidów; fabr. tabaki, kapeluszy, pończoch, octu; kopalnia lazuru i żupy solne. *Eschwege* nad Werrą z 4373 miesz., fabr. tabaki. *Hofgeismar*. *Homburg*. *Allendorf*. Miasteczko *Grossalmerode* nad Fahrenbach, gdzie wyrabiają wiele tyglów chemicznych, glinianych naczyń, faiek i t. d. — Do tego należy tu jeszcze miasteczko *Rothenburg* nad Fuldą, rezydencya Xięcia *Hessen-Rheinfels-Rothenburg*.

2) Wyższa Hessa, część południowego Hrab-

stwa Hessen, miasto *Marburg* nad Lahn z 5447 miesz., Akademia z instytutem chirurgii Wilhelma, pedagogia, seminarjum nauczycieli.

3) Xięstwo Hersfeld, z m. s. t. i. nad Fuldą, tu, taj splawną, z 4952 miesz.; posiada gimnazyum, fabr. wełny, źródła mineralne. Leży tu także miasteczko *Kreuzberg* czyli *Philippsthal* nad Werrą, z zamkiem rezydencyonalnym Landgrafa *Hessen-Philippsthal*.

4) Hrabstwo Ziegenhein z miastem warownem t. i. które opływa Szwalma; leży ono w bagnistey okolicy, i z przedmieściami daleko większym, *Weichhaus*, ma 300 domów i 1400 miesz., *Treyra*, nad Szwałmą, na której stoi most kamienny, 2100 m.

5) Hrabstwo Hanau z miastem t. i. przy uściu Kinzig do Menu, ma 1466 domów, 11,997 miesz., gimnazyum, szkoła rysunków, towarzystwo badaczów historii naturalney; fabr. rękawiczek skórzanych, zwierzciadeł, mosiężnych trąbek i trąb, wozów, wełny, iedwabiu, tabaki, złota i srebra, galanteryi, kamlotu, kapeluszy, guzików, handel drzewem tarcicami, korzeniami, winem i t. d., z 2 iarmarkami do roku; była tu potyczka dnia 30go Października 1813. Miasto *Gelnhausen* nad Kinzig z 4000 mieszkańcami. Zamek *Philippsthal* z kąpielami *Wilhelmsbad*. Miasto *Nauheim* czyli *Nauenheim*, gdzie żupy solne.

6) Xięstwo Fritzlär, z miastem *Fritzlär* nad Ederą, 1829 miesz. *Naumburg* czyli *Numburg* nad rzeką Eder. *Ameneburg*.

7) Maiętność Schalkalden, z miastem t. i. nad rzeką t. i. z 5,228 miesz., fabr. żelaza, stali, noży, broni, cynowych guzików, barakanu, wełny, faiek z morskiej piany, żupy solne.

8) Hrabstwo Schauenburg, z miastem *Rinteln* nad Wezerą, z 2286 miesz., gimnazyum, handel. Wieś *Soaldorf*, gdzie żupy solne. *Gross-Nenndorf* z siarczystą kąpielą zimną.

9) Wielkie Xięstwo Fulda, z m. t. i. nad rzeką Fulda, 9000 miesz., liceum, szkoła leśnictwa, monaster czyli kościół z grobem S. Bonifacego; fabryka płótna, wełny, porcelany i drewnianych towarów.

† IX. Wielkie Xięstwo Heskie ma mil kw, 168, a mieszkańców 569,822. leży nad Renem, Menem, Schwalmą, Lahną, Ohną i Niddą. Pannie W. Xiążę Ludwik. Dochody wynoszą 4 miliony złotych niemieckich. Siła zbrojna 9000 ludzi.

Kray zawiera następujące prowincye:

1) Xięstwo Starkenburg, m. s. i rezydencya **Darmstadt** przy początku drogi górney, ma 800 domów, 11380 miesz., Kollegiat administracyiny, pedagogia, gimnazyum i t. d. Wielki dom dla exercyrunku, długi jest na 519 stóp, 157 stóp szeroki, a 83 stóp wysoki. **Grosgerau**, na piaszczystey równinie ma 240 dom., 2650 m. **Erfelden**, wieś, przy której stoi słup Szwedzkim zwany, 56 stóp wysoki. który Gustaw Adolf postawił na pamiątkę przeyscia Renu; 540 miesz. **Seligenstadt** nad Menem, 2300 miesz. Miasto **Zwingenberg** przy drodze górney, pod górą Malchą, wysoką na 1800 stóp, z 1144 miesz. **Friedberg** nad Usbach z 1740 miesz., letnia rezydencya **Auerbach**,

Do tego należą następujące lenności:

a) Maiętności **Breuberg** i **Habitzheim**, Xięstwo **Löwenstein-Wertheim**.

b) Hrabstwo **Erbach** po **Odenwaldzie**, należy do Hrabiów **Erbach** na trzy linie podzielonych, z miastem **Michelstadt** maiącem 1147 miesz., stolica regencyi najwyższey, fabr. żelaza. **Erbach** nad rzeką **Mümling**.

c) Dobra szlacheckie.

2) Xięstwo wyższéy Hesyi, m. s. **Giessen** nad **Lahn** i **Wieseck**, z 7000 miesz., Akademia, pedagogia, seminaryum nauczycieli. **Friedberg** nad **Hohe** z 1993 miesz., szkoła leczenia bydła. **Nidda**,

Do tego należą następujące lenności:

a) Hrabstwo **Geudern**, czyli Hrabstwo **Königstein**, miasto **Geudern** czyli **Gedern**.

b) Maiętność **Schliz** z Hrabstwo **Görzisch**, z miastem t. i.

c) Kraie Xiążąt i Hrabiów **Solms** w **Wetterau** nad rzeką **Lahn**, **Weiter** i **Niddą**. Z domu **Solms** są dwie

Xiążące linie, iako to: Braunfels (miasto *Hungen*) i Hohensolms; i 5 linie Hrabskie, iako to: Rödelsheim, Laubach (z miastem t. i. nie daleko źródła Wetteru z 1400 miesz.) i Wildenfels (miejność tegoż imienia należy do Króla Pruskiego), Hohensolm, Braunfels i Greifenstein (zobacz Prusy).

d) Należące do Starostwa Ridesselskiego gminy Lauterbach, Stockhausen, Moos i Freienstein, z miastem *Lauterbach*.

e) Burgrabstwo czyli zamek Friedberg w Wetterau z Hrabstwem Kaichen, po śmierci terażniejszego Burgrafa Hrabi Waldbott-Bassenheim spada na W. Xięcia Hessen.

f) Miejność Ilbenstadt należy do linii starszej Hrabów Leiningen-Westerburg.

g) Kraie Isenburgskie, które składają część Hrabstwa Oberisenburg. Podzielone są między linią Xiążącą i pomiędzy zma liniami Hrabskimi. W części Xięcia Karóla Isenburg-Birsteina, leży w przyziemnej i żyznej okolicy uad południowym brzegiem Menu pięknie zabudowane, od Frankfartu na pół mili oddalone miasto *Offenbach* z 700 dom., 9000 miesz., gdzie fabr. kapeluszy, iedwabiu, płócien, wełny, bawełny, fajansu, ceraty, obicia, woskowych świec, biżuteryi, galanteryi, tabaki, papieru, safianu, wełnianych kólder, cukru z rzepy, wozow; blech kunsztowny, handel. Wieś *Birstein*, rezydencya Xiążęcia, nad Riedbach, z kopalnią kamieni. Odnoga Hrabstwa téy linii iest linia *Philipseich* z zamkiem rezydencyonalnym *Philipseich*. Trzy linie Isenburgskie są: Isenburg-Büdingen (z miastem *Büdingen*, ma 2000 miesz., winnica, sól, ruda żelazna, chuta szklenna), *Wächtersbach* (rezydencya t. i. i *Neuenschiede*, gdzie wiele rudy) i *Meerholz* (z miasteczkiem t. i. nie daleko *Kinzig* z 1000 mieszkańcami).

h) Miejności *Heussenstamm* Hrabi *Schönborn*.

i) Dobra szlacheckie.

W obwodzie tego Xięstwa wyższego Hessen, nie należące do W. Xięstwa Hessen, leży państwo Landgrafa Fryderyka Ludwika (*Wilhelm Christian*)

Hessen-Homburg, $1\frac{1}{2}$ mil kw., 6826 mieszk. oprócz posiadłości z tamtéj strony Renu, które 10,000 mieszk., zawierają z miastem *Homburg vor der Höhe*, 2700 mieszk., szkoła leśnicza, fabr. wełny, flaneli, iedwabiu i wełnianych pończoch.

3) Posiadłości na lewym brzegu Renu, część byłego departamentu Francuzkiego *Donnersberg* z miastem *Mainz* na przeciwko uścia Menu do Renu, ma 23,670 mieszk., (forteca związku Niemieckiego), liceum, sptaw, handel. Miasto *Bingen* nad Renem. *Alzey* nad rzeką Sulzbach, mieszk. 2560, gdzie fabr. płótna, pończoch, skór. *Worms* nad Renem, fabr. tabaki. *Oppenheim* nad Renem. Miasto *Petersinsel* na Renie.

X. Xięstwo Holsztyńskie Króla Duńskiego i Lauenburg zobacz §. 12.

XI. Wielkie Xięstwo Luxemburg Króla Niderlanoyi, zobacz §. 6.

XII. Wielkie Xięstwo Sasko-Weymarskie ma mil kwadr. $66\frac{1}{4}$, 192,871 mieszkańców, leży nad Saalą, Ilm, Unstrut i nad Fuldą. Panuje Wielki Xiążę *Karol August*. Dochody $1\frac{1}{2}$ milion. złotych niemieckich. Siła zbrojna 1000 ludzi. Kraj ten dzieli się na Xięstwo Weimarskie i Eisenach.

1) Xięstwo Weimar, m. s. t. i. nad Ilm, 9000 mieszk., rezydencye, Kollegia rządowe, biblioteka Xiążęca, gabinet monet i medalów, archiwum linii Xiążąt Saskich, gimnazyum, seminaryum nauczycieli wiejskich, szkoła rysunków; fabr. likworu, pończoch iedwabnych, kart, towarów metalowych i kamiennych naczyń; przy mieście jest park W. Xięcia, a w pobliskości zamki *Belvedere* i *Tieffurt*, oraz zamek letni *Ettersburg*. Miasto *Jena* nad Saalą, 7000 mieszk., Akademia z wyborną szkołą kliniki, gabinet naturalny i kunsztów, towarzystwo Xiążęce mineralogii; fabr. bleywasu, przędzenie bawełny, uprawa chrzanu i winnica. Odbyła się tu potyczka dnia 14go Października 1806. *Apolda* z 4000 mieszk., fabr. pończoch. *Ilmenau* nad rzekę Ilm,

2000 miesz., fabryka porcelany, kopalnia miedzi, w której się srebro znajduje, browary. *Neustadt* nad Orlą 2492 miesz., fabryka wełny. *Weyda* nad rzeką t. i. 2200 miesz., fabr. wełny, farbiernia. *Blankenhan*.

2) Xięstwo Eisenach, m. t. i. nad Nessą z 8214 miesz., gimnazjum, fabr. sukna, sieci (Chalons), sarży, bai, płótna, kobierców, faiek z piany morskiej i drzewa, grzebieni, pilśni, skór, grempli, bleywasu, glinka, W pobliżności zamek *Wartburg* na górze. *Ruhla* (połowa do Gothy) z 2720 miesz., szkoła leśnicza, fabr. żelaza, źródła mineralne. *Wach* nad Werrą 253 dom., 1871 mieszk. *Leugsfeld* 252 dom., 1779 mieszk. *Geißa* 292 dom., 1563 miesz.

XIII. Państwa Xiążęce Sasko-Gotha obeymują mil kwadr. 54 $\frac{1}{2}$, 190 000 mieszkańców, leżą nad Unstrut, Lainą, Werrą, Nessą, Gerą, Pleissą, Saalą, Orlą i Rodą. Panuje Xiąże *August* (*Emil Leopold*). Dochody 1,500,000 złot. niemiec. Siła zbrojna 1200 ludzi.

Poiedyncze części są:

1) Xięstwo Gotha, m. s. t. i. nad Leiną, 11,500 miesz., zamek rezydencyonalny *Friedenstein* z Xiążęcą biblioteką, gabinet monet, w którym samych monet złotych jest do 11,000 przeszło dukatów ważących, muzeum wschodnie i t. d., gimnazjum, seminaryum nauzcycieli (najdawniejsze w Niemczech), wolna szkoła rysunków; fabr. wełny, bawełny, skór, porcelany, obić papierowych, płótna. Przy mieście park Xiążęcy z domem letnim *Friedensthal*, a w pobliżności Obserwatoryum na górze *Seeberg*. *Ruhla* (połowa do Waimaru). *Waltershausen* nad rzeką *Horsel*, z 2000 miesz.; w bliskości *Schnepfenthal* z szkołą *Salzmana*. W obwodzie Xięstwo Gotha leży należące do niego Hrabstwo *Gleichen*, do którego należy wyższa Neusteinska linia z Xiążęcego domu *Hohenlohe* (miasto *Ohrdruf* nad Ohrą, gdzie liceum, fabr. płótna, wełny, skór) i niższa część Xięcia *Schwarzburg-Sondershausen*.

2) Xięstwo *Altenburg* z m. s. *Altenburg* nad Pleissą, 8800 miesz., gimnazjum, fabr. wełny, bawełny,

porcelany, k
leży zamek n
1455. *Bonne*
wełny.

5) W H

XIV. Pa
skie obeym
miesz. leż
hard (*Erich*
Dochody 35
du.

Do tyc

1) Część
ningen nad V
Elisabethenb
ve. liceum
sukna, barak
rą, z 1500 n
Salzungen,
mek Xiążęc
wody kwasn

2) Część
1757 miesz.
fabr. miedzi,
bliskości robi
celana i pud
tamitu i w

XV. P
hausen le
lsu, nad
kwadr. II,
się trzymają
ra, Rodach
chody 200,
100 ludzi.

porcelany, krochmalu, handel zbożem. Przed miastem leży zamek na skale, sławny wykradzeniem Xiążąt roku 1455. *Ronneburg*, 3000 miesz., wody mineralne, fabr. wełny.

3) W Hennebergskiej części kilka wsi.

XIV. Państwa Xiążęce Sasko-Meining-skie obeymują mil kwadr. 18 $\frac{1}{4}$ mil kwadr. i 64,375 miesz., leżą zaś nad Werrą. Panuie Xiąże *Bernhard* (*Erich Freund*) pod opieką swoiey matki. Dochody 350,000 złot. niem. Siła zbroyna 300 ludzi.

Do tych należą:

1) Część Hennebergska, m. s. i rezydencya *Meiningen* nad Werrą, 4120 miesz., zamek rezydencyonalny *Elisabethenburg* z znaczną biblioteką, Kollegia rządowe, liceum, seminarjum nauczycieli wieyskich, fabr. sukna, barakanu i płótna; tytuń. *Wasungen* nad Werrą, z 1500 miesz., fabr. barakanu i płótna, noży; tytuń. *Salzungen*, żupy solne. We wsi *Driesigacker* jest zamek Xiążęcy z Akademią leśniczą *Liebenstein*, gdzie wody kwaśne.

2) Część Koburgska, miasto *Sonnenberg* nad Rötą z 1757 miesz., garbarnia, malarze, kotlarze, pasamoniki, fabr. miedzi, handel bawidłami z drzewa i ciasta w pobliskości robionemi, zwierciadła, farba Berlińska, porcelana i pudełka z deszczek dla fabrykantów iedwabiu, axamitu i wstążek.

XV. Państwa Xięstwa Sasko-Hildburg-kausen leżą w południowéy stronie Turyńskiego lasu, nad rzekami Werra i Rodach, mają mil kwadr. 11, mieszkańców 33 000 (29,200 Kan.) który się trzymają obrządków Luterskich, leżą nad Werrą, Rodach i Bahr. Panuie Xiąże *Fryderyk*. Dochody 200,000 złt. niem. Siła zbroyna (w r. 1815) 400 ludzi.

Do tych należą:

- 1) Część Kobergska, miasto *Hildburghausen* nad Werrą, z 2503 miesz., rezydencya Xiążęcia, Kollegia rządowe, szkoła, seminaryum nauczycielów; *Königsberg*, żupy solne *Friedrichshall*.
- 2) Część Hennebergska, miasteczko *Behrungen* z 500 miesz.

XVI. Państwa Xięstwa Sasko-Koburg-Saalenfeldyjskie mają mil kwadr. 27 $\frac{1}{2}$, mieszkańców 57.266, leżą nad Istach, Rodach, Steinach i Saale. Panuje Xiąże *Ernst* (*Karol Ludwik Antoni*). Dochody wynoszą 425.000 złot. niem. Siła zbrojna w r. 1815 ludzi 800.

Tu należą:

- 1) Część Kobergska, m. s. *Koburg* nad Itsch 752 domów, 7746 miesz.; z zamkiem rezydencyonalnym Xiążęcia *Ehrenburg*, Administracya, gimnazyum z obserwatoryum i z bibliotekami, seminaryum nauczycieli; fabr. płótna i bawełnianą; handel wełny, chustek, mirtwi i t. d.; do roku z iarmarki; w pobliskości forteca *Koburg* z dobrze urządzonem więzieniem.

- 2) Część Altenburgska z miastem *Saalfeld* nad Saalą z 609 domów, 3613 miesz.; zamek, liceum; fabr. sukna, materyi, skór, kopalnia atunu. Nie daleko miasta przy *Mölsdorf* jest pomnik Ludwika Ferdynanda Xięcia Pruskiego, który tu walcząc poległ 10. Października 1806. *Pösnek*, 441 domów, 3016 miesz.

- 3) W części Hennebergskiej miasto *Themar* z 1200 miesz. Jest tu papiernia.

Tu jeszcze należą (od Września r. 1816) posiadłości na lewym brzegu Renu z 20,000 miesz., gdzie leżą *S. Julian* i *Eschenau*.

XVII. Kraje Xięstwa Brunświcko-Wolfenbüttelskiego mają mil kwadr. 71 $\frac{1}{2}$, a 209.527 mieszkańców; leżą nad Wezerą, z którą się Aller

łączy, do których wpadają Leina, Innersta, Fuse i Ocker; lecz tylko Ohra i Boda płyną wprost do Elby. Panuje Xiążę Karól (*Fryderyk August Wilhelm*) zostaje pod opieką Xięcia Regenta W. Brytanii. Dochody wynoszą 1,800,000 złotych, a długi państwa 10 milionów. Siła zbrojna 2000 ludzi.

Poiedyncze części są: Xięstwa Wolfenbüttel i Blankenburg z Ekonomią Walkenried, które od roku 1814. 1. Stycznia na 21 Cyркуłów są podzielone. M. s. rezydencya Xięcia *Brunszwickiego* nad Ocker z 29,950 miesz., 2 zamki, muzeum z godnym widzenia zbiorem kunsztów, starożytności i naturalnych rzeczy. Collegium Carolinum (szkoła dla wyższych stanów); Xiążęce Kollegium anatomiczno-chirurgiczne, gimnazjum; fabryka lakieru i bibuły grubey, tabaki, soli stuczney i farb; sieją także wiele cykoryi i manny; handel, 2 iarmarki do roku. Miasto *Wolfenbüttel* nad Ocker z 6747 mieszkańcami, gimnazjum, biblioteka. *Scheppenstädt* z 1642 miesz. *Helmstädt* z 5179 miesz., pedagogium, wody mineralne. Zamek letni *Salzdahlum* z zbiorem porcelany, żupy solne. Miasto *Blankenburg* z 2681 miesz. W pobliskości iaskinia *Bauman* i *Biel* zwana, *Gandersheim*, *Holzminden*.

XVIII. Xięstwo Nassau maia 104 mil kw., 297,000 miesz., leży nad Renem, Menem i Lahną. Panuje Xiążę *Grzegorz Wilhelm*. Dochody wynoszą 1,800 000 złotych. Siła zbrojowa składa się z 3000 ludzi.

Xięstwo to od 1. Czerwca 1816 podzielone jest na 25 Ekonomii, gdzie stolica *Wiesbaden* z 2300 miesz., Regencya i Kousystorz, szkoła Fryderyka; ciepłe kąpiele; fabr. sahant i mebli. Miasto *Usingen* nad *Usbach*, fabr. pończoch. *Königstein* z zamkiem obronnym na górze. *Höchst* nad Menem z 1100 miesz., przedzieńnie bawełny; fabr. cukru z rzepy, makaronu i tabaki. *Hochheim* z 1800 miesz. *Kaub* nad Renem z 1050 miesz., splaw. *Limburg* nad Lahn z 2700 miesz. *Diez* nad Lahn z 2700 miesz., sławna szkoła drzewek z 700 gatunkami jabłek, 300 gruszek i t. d.; o ¼ mili ztąd jest pię-

kny Xiążęcy zamek *Oranienstein*. *Weilburg* nad Lahną 1786 mieszkańców wraz z *Kirchheim* rezydencye Xięcia *Unkel* nad Renem. *Montabaur* 1500 miesz., gimnazyum Katolickie. *Hachenburg*. *Dillenburg* nad rzeką *Dill*, 5000 miesz. *Herborn* nad *Dill* 2500 miesz., reformowana Akademia, garbarnia, fabryka wełny i pończoch. *Hadamar*. *Beilstein*. Miasteczko *Nassau* 300 domów, 1600 miesz. Ztąd pochodzi cała familia *Nassau* (Król *Niderlandzki* i Xiąże *Nassau*. *Schwalbach*, źródła mineralne. *Rüdesheim* i wieś *Asmannshausen*, winnice. *Fochingen*, sławne kwaśne wody. *Selters* i *Niderselters* z zdrowemi wodami. *Elsfeld* czyli *Eltville*, główne miejsce w *Rheingau*. *Katzenelubogen* z zamkiem na górze. *Ems* nad Lahną, ciepłe kąpiele. Wieś *Biberich* nad Renem, zamek Xiążęcy.

Pod zwierzchność tego państwa należą:

1) Państwa *Holzappel* i *Schaumburg* nad Lahną, które należy do *Hermini*, córki zeszłego roku 1812 Xięcia *Anhalt-Bernburg* *Schaumburg* *Hoym*, teraźniejszey małżonki *Arcyxięcia* *Józefa*, *Palatyna* *Węgierskiego*, z miastem *Holzappel*, 1200 miesz. mającem, obfite w miny srebrne; 2) Hrabstwo *Leiningen-Westerburg* czyli majątności *Westerburg*, *Schadeck* i *Wältersburg* z miastem *Westerburg* z 1300 miesz., zamak rezydencyonalny. Miasteczko *Wältersburg*, *Schadeck*; 3) Posiadłości Xięcia *Leyen* lub Hrabstwo *Hohengeroldseck* nad rzeką *Kinzig*, z wsiami *Selbach* i *Dautenstein*, gdzie 500 miesz. *Plinzbach* w miny srebrne obfite; 4) Państwo *Runkel* Xięcia *Wied-Runkel*; 5) Ekonomia *Gränzenhausen* Xięcia *Wied-Neuwied*; 6) Posiadłości Xięcia *Solm-Hohensolms* z jego rezydencyą *Lich* nad *Wetterą*, i Hrabiego *Solms-Rödelheim* z rezydencyą *Rödelheim* na rzece *Nidzie*. W obwodzie Xięstwa *Nassau* leży jeszcze wieś *Johannesberg* albo *Bischofsberg* z wyborną winnicą, darowana od *Cesarza Franciszka I*, Xięciu *Metternichowi* w r. 1816.

XIX. Państwa Xiążęce *Mecklenburgsko-Szweryńskie* mają mil kwadr. 224, miesz. 349,508; (358,000 *Kann.* podług *Kalendarzyka* z roku 1816);

leżą nad Warnową, Reckenitz, Trebel, Peeną, Elbą (z Eldą, Stör i Havel). Panuje W. Xiążę Fryderyk Franciszek. Dochody wynoszą 1,500,000 złot. niem. Wojsko składa się z 3800 ludzi.

Wielkie Xięstwo podzielone jest na 6 powiatów:

1) Powiat Elby albo Szweryński między Elbą i Stoer z miastem *Schwerin* na czylu raczey w jeziorze t. i., długiem 3 a jednę milę szerokiem, podzielone na stare i nowe miasto, ma 9546 miesz., wzmocniony zamek rezydencyonalny i oraz Xiążęce Kollegium sądownictwa i administracyi. Sławne tu są gorzelnie, stolarze, fabr. octu. *Boitzenburg* nad uysciem Boizy do Elby z 1973 miesz., cło na Elbie, połów łososi, gorzelnia, handel zbożem.

2) Powiat Warnowy z miastem *Bützow* przy złączeniu się Warnowy i Nebel z 3657 miesz., sąd kryminalny, gorzelnia, fabr. kart. *Rostock* nad głęboką odnogą, którą Warnowa przed uysciem do morza wschodniego tworzy, z 12,507 miesz.; Akademia, seminaryum pedagogiczno-teologiczne; towarzystwo badaczów natury, szkoła leczenia bydła; fabr. skór, płótna, amidonu, tabaki, mydła, kowale kotwic i browary octu; prócz tego posiada znaczne gorzelnie, browary, fabr. pł. konopnego, fabryki statków wodnych, rybołówstwo, spltaw, handel. Do tego należy port *Warnemünde* z miasteczkiem tegoż imienia nad źródłami rzeki Warnów. *Sternberg* i *Malchin*, w których na przemiany co rok seymiki się odprawiają. Miasteczko *Ludwigslust* z 4000 miesz., rezydencya, seminaryum nauczycieli, szkoła leczenia bydła, fabr. bibuły grubey. *Dobberan* nie daleko morza wschodniego i świętey grobli, gdzie kąpiel morska. Wieś *Wöbbelin*, pomnik Teodora Körnera, poległ 26 Sierpnia 1813).

3) Powiat morza wschodniego z miastem *Wismar* nad odnogą, która ma najlepszy port na morzu wschodniem z 9295 miesz., handel, spltaw. Wyspa *Pöhl* na morzu wschodniem.

4) Powiat Eldy z miastem *Parchim* nad Eldą, ma 3902 miesz., gimnazyum, fabr. amidonu, bai, kudźbai, salamoniaku, soli glauberskiey i zieloney farby Brunswickiey.

5) Powiat Recknitz, miasto *Güstrow* nad Neblą, ma 6741 miesz., sąd nadworny i powiatowy; szkoła kantonicka, gorzelnia, browarnia, handel morski.

6) Powiat Müritz (tak nazwany od największego w kraju jeziora) z miastem *Malchin* nad jeziorem Kumeroiskiem, ma 2313 miesz., gdzie seymiki na przemian z *Sternberg* odbywają się. *Plau* z 2061 miesz., gorzelnia, fabr. sukna i biał.

XX. Meklenburgsko-Strelickie Wielko-Xiąże państwa mają mil kw. 36, a 76 000 (70,000 Kan.) mieszkańców, i leżą nad *Trawą* i *Tollensee*. Panuje Wielki Xiąże *Grzegorz (Fryderyk Karól)*. Dochody wynoszą 450,000 zlot. niem. Siła zbrojna 300 ludzi.

Do tego należą: *Neustrelitz* nad jeziorem *Zirke*, zbudowane na kształt gwiazdy ośmiokątnej, tak że te 8 ulic prostych zbiegają się w środek rynku, ma 3820 miesz. Rezydencja W. Xiącia, Administracja, gimnazjum *Carolinum*, szkoła miejska z instytutem ćwiczenia się w sztukach i nauczycieli wiejskich; fabr. nici i adamaszku. O milę stąd jest miasto *Altstrelitz* z 3000 miesz., gdzie fabr. skór i tabaki, oraz fabr. miodu. *Neubrandenburg* nad jeziorem *Tollen* z 4700 miesz., m. s. tego cyrkułu w okrąg zabudowane; na 630 domów, 4700 miesz., którzy się trudnią fabryką sukna. Jest tu prócz tego fabryka tabaki, kart, druk kartunu, gorzelnia i chmielnik. *Stargard* 1000 miesz., fabr. garnków, sukna.

XXI. Wielkie Xięstwo Oldenburskie nad *Wezerą*, *Huntą* i *Delmą*, ma mil kw. 117 a 196,141 mieszkańców. Panuje W. Xiąże *Piotr (Fryderyk Ludwik)*. Dochody wynoszą przeszło 1,200,000 zlot. niem. Siła zbrojna 1650 ludzi.

Xięstwo dzieli się na 7 cyrkułów:

1) *Oldenburg*, m. s. t. i. nad *Huntą* z 4500 miesz., mocno obwarowane, zamek rezydencyjalny; rezydencja tu Administracja; prócz tego znajduje się gimnazjum,

seminaryum nauczycieli i port. Miasteczko *Elsfleth* przy ujściu Hunty do Wezer, cło na Wezer, warsztat stawków wodnych.

2) Neuenburg, gdzie miasteczko *Varel* nad morzem północnym.

3) Ovelgönne.

4) Delmenhorst z m. t. i. nad Delmą, 1526 m.

5) Wildeshausen nad Huntą 2408 miesz.

6) Kleppenburg z m. t. i. nad Sostą.

7) Iever z miastem t. i. mającem 2801 miesz. i wyspą Wangeroog. Ma także Xiążę zwierzchność nad państwem Kniephausen, Hrabiego Bentink, leżącym przy Iever nad Jadą. Państwo to ma oprócz zamku rezydencyonalnego *Kniephausen* także miasteczko *Sengwarden*. Posiada także ten Xiążę Xięstwo Lübek albo *Cutin*, w obwodzie Xięstwa Holsztyńskiego, z miastem *Cutin* (na jeziorze rybnym t. i.) mającem 2341 miesz., zamek. Jest ono siedliskiem Kolegiów państwa, ma szkołę łacińską i browary. w r. 1816 dostał xiążę z woli wiedeńskiego Kongresu na lewym brzegu Renu kraj mający 20,000 m. z dobrą paszą, urodzajnymi górami. gdzie główne miejsce *Birkenfeld*; a w r. 1817 przydano mu z Hanover obwód z 5,000 mieszkańcami.

XXII. Xięstwo Anhalt-Dessau nad Elbą i Muldą, ma mil kwadr. 17, a 33,500 mieszkańców, należy do Xięcia *Leopolda* (*Fryderyk Franciszek*). Dochody wynoszą 500,000 złot. niem. Wojsko 800 ludzi.

Miasto s. *Dessau* nad Muldą, 9220 miesz., między którymi znajduje się 900 żydów, Regencya, szkoła główna, Xiążęca maneża i zbrojownia, sławny cmentarz; fabr. sukna i tabaki. W pobliskosci zamki letnie: *Georgium*, *Louisium* i *Vogelheerd*. Miasto *Wörlitz* ma 1850 miesz., zamek Xiążęcia i wspaniały ogród, seminaryum nauczycieli. *Zerbst* ma 7000 mieszk., szkoła p. t. żeńskiej, fabr. złota i srebra; blech wosku.

XXIII. Xięstwo Anhalt-Bernburg nad Elbą i Saalą ma mil kwadr. 16, mieszkańców 35,193, należy do Xięcia *Alexego* (*Fryderyk Chrystyan*). Dochody 360,000 złotych niem. wynoszą, wojsko 460 ludzi.

M. s. *Bernburg* nad Saalą, gdzie 4844 miesz., Regencya, szkoły; fabr. fajansow, kamienie, fabr. amidonu, pudru, skór; winnica i hamernia. Miasto *Ballenstädt* nad rzeką Getel z 2500 miesz., rezydencya Xiążęcia; fabr. flaneli. *Harzgerode* z 1798 miesz., Xiążęca kopalnia żelaza w okolicy zwaney dziewczym-skokiem; przytem często odwiedzane saliniskie źródła żelazne w dolinie Selke i *Alexisbad*.

XXIV. Xięstwo Anhalt-Köthen nad Elbą i Mulda ma mil kwadr. 13, miesz. 28,842, należy do Xięcia *Ludwika* (*Augusta Karóla Fryderyka*) pod opieką Xięcia Dessau. Dochody wynoszą 230,000 złot. niem., 400 ludzi stanowi siłę zbroyną.

M. s. i rezydencya *Köthen* nad rzeką Zittau, ma miesz. 5074; jest tu główna szkoła złączona z seminaryum nauczycielów, szkoła pfcii żeńskiej; fabr. złota i srebra.

XXV. Xięstwo Schwarzburg-Sondershausen ma mil kwadr. 19, miesz. 45,050, należy do Xięcia *Günther* (*Fryderyka Karóla*). Dochody wynoszą 275,000 złot. niem. Siła zbroyna zob. następującą liczbę.

M. s. i rezydencya *Sondershausen* przy uýściu Berber do Wipper, ma 3100 miesz., gimnazyum, Xiążęcy gabinet naturalny. Miasto *Arnstadt* nad Gerą z 4600 miesz., liceum; fabr. mosiądzu, sukna i materyi. Wieś *Stockhausen* nad Wipper, gdzie kąpiel siarczana.

XXVI. Xięstwo Schwarzenburg-Rudolstadt ma mil kwadr. 22, miesz. 54,577, należy do

Xięcia *Fryderyka Günther*. Dochody wynoszą 220,000 złot. niem. Obydwa Xiążęta Szwarzburscy mają 650 ludzi zbroynych.

M. s. i rezydencya *Rudolstadt* nad Saalą ma 4100 miesz., gabinet naturalny, gimnazyum; fabr. porcelany i wełny. Miasto *Königsee* z 1500 miesz., między którymi jest wiele laborantów. *Frankenhausen* z 2930 miesz., szkoła kraiowa, kopalnia soli, źródła ciepłe. Wieś *Volkstädt*, fabr. porcelany i *Schaale*.

XXVII. Xięstwa Hohenzollern - Hechingeńskiego kraie, mają mil kwadr. 5, 13,000 (14,000 Kann.) miesz. Dochody 80,000 złot. niem.

Miasto rezydencyonalne Xięcia Fryderyka (*Herrmann Otto*) *Hechingen* nad rzeką Starzel na wzgórku, ma 2600 miesz., Kollegia rządowe; fabr. wełny. Wieś *Hausen* w dolinie Killer ma 1262 miesz., handel korzonkami *Encyanny*. Stary zamek na górze *Hohenzollern*, mieszkanie przodków domu Xiążęcego Brandenburgsko-Pruskiego, na górze wysokiey 800 stóp, z zbiorem godnym widzenia dawnych broni i ryszunków wojskowych.

XXVIII. Xiążęce kraie Hohenzollern-Sigmaringeńskie mają mil kwadr. 14, mieszkańców 31,000. Dochody 300,000 (240,000 Kann.) złot. niem.

Rezydencya Xiążęcia Antoniego (*Aloyzego Mainrada Franciszka*) *Sigmaringen* nad Dunaiem z 3000 miesz.; jest tu Regencya. Miasto *Vöhringen* nad *Lauchart*, 700 miesz. *Haigerloch* nad *Evach* czyli *Dejat* ma 2000 miesz. Do tego należą jeszcze majątności *Achberg* i *Hohenfels* i klasztory zniesione *Klosterwald* i *Habsthal*.

Pod najwyższym rządem Xięcia Hohenzollern-Sigmaringen są:

Majątności Xięstwa Fürstenbergiyskiego (zobacz *Baden*) *Trochtelfingen* i *Jungnau*, z miastem *Trochtelfingen*, gdzie 2275 miesz. Miasteczko *Jungnau*, i część majątności *Möskizch* na lewym brzegu

Dunaju leżącej; miłośności Strafsberg i Ostrah, Xięstwo Thurn i Taxis; nakoniec dobra szlacheckie Gammertingen, Hettingen i t. d.

XXIX. Xięstwo Lichtenstein czyli miłośności Vadutz i Schellenberg między Szwajcaryą i Tyrclem, ma mil kwadr. $2\frac{1}{2}$, mieszkańców 5010, którzy żyją po części z przędzenia bawełny i wyrabiania drzewa. Panuje Xiąże Karól (Jan Antoni) Lichtenstein. Dochody czynią 50,000 (40 000 Kann.) złt. niem.

Miasteczko Vadutz z 1800 miesz., u spodu skały, na której zamek Lichtenstein stoi.

XXX. Kraje Xięstwa Reuskiego czyli miłośności Graiz, Bürg, Gera, Schleiz, Lobenstein i t. d.; leżą w Woytostwie nad Elstrą i Saalą, mają mil kwadr. $28\frac{1}{2}$, a miesz. 74 381. Dochody wynoszą 550,000 złot. niem.

Dziela się na następujące linie:

1) Linia Xiążęca Reufs Graiziska, Henryka XIX, gdzie miasto Graiz nad Elstrą, do której wpływa Gräslitz z 6195 miesz.; jest tu seminaryum nauczycieli i kanzodziei; fabr. wełny i bawełny. Zeulenroda z 3615 miesz., fabr. materyi i pończoch.

2) Linia Xiążęca Lobensteiniyska, Henryka LIV., miasto Lobenstein nad Lemnitz z 2716 miesz.; fabc. sukna.

3) Xiążęca linia Schleitz, Henryka XLII., miasto Schleitz nad Wiesenthal z 4620 miesz., fabr. sukna, bawełny, muszliny. — Xiążęca linia poboczna Köstricka, miasteczko Markt Hohenleuben, fabr. wełny i bawełny. Köstritz nad Elstrą, z browarem.

4) Xiążęca linia Ebersdorfska, Henryka LI, wieś Ebersdorf z 1068 miesz., między którymi znajdują się 450 Herrnhutów, fabr. bawełny, iedwabiu, tabaki, handel. Miasto Hirschberg nad Saalą z 1280 miesz.

Trzy domy pod No. 2, 3 i 4 posiadają wspólnie majątność Gera, m. t. i. nad Elstrą z 6687 miesz.; wspólna jest regencya i Konsystorz młodszey linii główney (2—4), gimnazyum; fabr. kartunu, poiazdów, skór, porcelany; farbiernia. Za miastem zamek *Osterstein* na wzgórkach lasem zarosłym.

XXXI. Xięstwo Lippe-Detmold nad Lipką i Werrą ma mil kwadr. 21, miesz. 67,238, należy do Xięcia *Pawła Alexandra Leopolda*, pod opieką matki. Dochody wynoszą 300,000 złot. niem. Wojsko składało się w r. 1815 z 900 ludzi.

M. s. i rezydencya *Detmold* nad Werrą z 2188 miesz., Regencya, gimnazyum, seminaryum nauczycieli, towarzystwo biblii. Miasto *Lemgo* czyli *Lemgow* nad Bega ma 3050 miesz., gimnazyum; fabr. wełny, płócien, faiek z morskiej piany. *Horn* przy lesie Teitoburskim ma 1294 miesz.; nie daleko stąd *Exterstoina*, *Salz-Ulfen* nad Salzą z 1170 miesz., solne żupy. *Lippstadt*, zobacz Prussy.

XXXII. Xięstwo Lippe-Schauenburg ma mil kwadr. 10, a 23,684 mieszkańców, należy do Xięcia *Grzegorza Wilhelma*. Dochody wynoszą 180,000 złot. niem. Wojsko (w r. 1815) 400 ludzi.

M. s. i rezydencya *Bückeburg* nad Auą z 2000 miesz. i Administracyą. *Stadthagen* z 1450 miesz., ma wody mineralne. *Blomberg*, 1691 miesz. z fabr. wełny. Wyspa i forteca *Wilhelmsstein* na jeziorze *Steinhuder*. Wieś *Eilsen*, gdzie kąpiel siarczana, stalowa.

XXXIII. Xięstwo Waldek nad źródłem rzek *Dymel*, *Itter*, i t. d. zawiera mil kwadr. 21½, a miesz. 48,000, należy do Xięcia *Grzegorza (Fryderyka Henryka)*. Dochody dochodzą 400,000 złot. niem. Siła zbrojna wynosi 1800 ludzi.

Zawiera następujące oddziały w sobie:

1) Xięstwo Waldeck z m. s. *Corbach*, gdzie sąd nadworny i gimnazjum. *Arolsen* nad Aar, gdzie rezydencja i Administracja.

2) Hrabstwo Pyrmont, z miasteczkiem t. i., ma 2000 miesz., z zamkiem Xiążęcym i sławnymi wodami mineralnemi; Kolonia Kwaków.

XXXIX. Wolne miasta.

1) *Lübeck a*, forteca nad rzeką Trawą, *Steckenitz* i *Wackenitz*, które łączą morze wschodnie z morzem północnem, ma 5300 domów, 25,526 miesz., Kościół Panny Maryi z zegarem astronomicznym dobrze sporządzonym; gimnazjum, szkołę mieyską, rysunków dla rzemieślników; instytut handlu; towarzystwo patriotyczne dla wzniesienia przemysłu krajowego i powszechnego dobra, zbrojownia, dom poprawy, roboczy i sierot; fabryki tabaki, cukru, skór, bursztynu, amidonu, mydła, iedwabiu, kartunu, sukna, złotych i srebrnych galonków, piór chartowanych, kapeluszy, korduannu, pergaminu, obić papierowych, wełny, drótu, fiszbinu, kleju. Handel coraz się bardziey wznosi. W obwodzie miasta leży miasto *Trawemünde* przy uściu Trawy do morza wschodniego, gdzie port, latarnia morska, szaniec i kępiel morska.

2) *Frankfurt nad Menem*, mające 3467 domów, 40,485 miesz., między którymi iest 5000 żydów; leży w bardzo przyjemny okolicy, na prawym brzeżu Menu, przez który przechodzi kamienny most długi 400 kroków, łączący część *Sachsenhausen* z miastem; odbywa się tu seym rzeszy Niemieckiey. Miasto przyozdobione szkołą lekarsko-chirurgiczną, liceum, gimnazjum, żydowską szkołą; fabr. iedwabiu, axamitu, wełny, bawełny, złota i srebra, ceraty, tabaki, czernidła do rycin, kobiercy złotych i srebrnych drutów i innych. Prowadzi bardzo znaczny handel prócz nawet dwóch iarmarków; ma wielki skład win Reńskich i Francuzkich. Szczególniey godnym iest uwagi Ratusz, w którym się złota Bula zachowuje, Kościół Katedralny, Teatr i posąg przed bramą stojący z francuzkich armat ulany na pamiątkę poległych w wojnie (1792). Do te-

go miasta należy przedmieście *Sachsenhausen*, które jest złączone z miastem, na 400 kroków długim mostem.

3) Bremen nad Wezerą i Wümmą z 5350 domów, 37.725 mieszk., ma gimnazyum Kalwińskie i Luterskie, muzeum cyyli towarzystwo fizyczne; fabr. wełny, bawełny, cukru, tabaki, skór, bleiwasu, Bremergrün, czekolady, cykoryi, kart i zwierciadeł, druk kartonu, fiszbin, znaczny browar, olejne stępy; warsztat statków spławnych i znaczny handel, wsparty bankiem i kompanią assekuracyjną. Do tego miasta należy miasteczko *Vegesack* nad Wezerą z portem.

4) Hamburg nad Elbą (18 mil od iey uścia do morza północnego), Billą i Alstrą, ma 8124 domów, a w roku 1812 rachowano tu 106,920 mieszk., między którymi było 8000 żydów. Od 23. Marca 1814 tylko 59 855 mieszk. liczy. Miasto z strony ładu jest bardzo warowne; ma dwa porty dla okrętów rzecznych i morskich. Między publicznymi budynkami jest godnym podziwiania Kościół S. Michała, szpital maytków, dla starych i wysłużonych, dom sierot dla 900 dzieci, zbrojownię, 2 teatry i t. d. Domy są po większey części murowane, z których większa część ma od 6 do 7 piętr. Większa część domów handlowych leży w niższych częściach miasta nad kanałami, tak, że ich właściciele tuż przy domie towary z okrętów mogą wyładować. Są opatrzone blokami, któremi towary z wielką łatwością aż na najwyższe piętro, gdzie są składy, wciągają. Miasto *Hamburg* posiada dwa gimnazya, akademią handlu, towarzystwo patryotyczne do wzniesienia kunsztów i pożytecznych rzemioł, z szkołą rysunków, z szkołą dla młodych kunsztmistrzów, fabrykantów i profesyonistów, i towarzystwo ratowania zatopionych i zaduszonych; prócz tego publiczne biblioteki i inne zbiory; ogród botaniczny; towarzystwo Hamburgsko-Altonskiey biblii. Wiele fabryk, n. p. cukru, druku na kartunie, bielienia wosku, tabaki, złota i srebra, igieł, żagli, kapeluszy, płótna, axamitu i iedwabnych materyi, szkła, świec, faiek, fiszbinu, korków; młyny na nici, futra, tran, mydło, browar. Wyrabiają tu sztuczne kwiatki, pióra, wędzą wybornie mięso wołowe; wysyłają kilka okrętów na połów wielorybów. W mieście tém w wysokim stopniu handel kwitnie; prowadzą go bowiem Hamburgczycy ze wszystkimi narodami Europy i Ameryki.

tak iż nie nazwać można naybogatszem i nayhandlownieyszem miastem Niemieckim; a trzeciem w Europie. Znayduie się tu giełda, dżyrobank, kompania assekuracyjna i kassa ogniowa, do której nawet wielu zagranicznych należy. Ohwód wolnego miasta zamyka mil kwadr. 6. W nim mieszczą się: Starostwo *Ritzbüttel* (3700 mieszcz.), *Vierlanden* i *Bergedorf*.

§. 8. Państwo Pruskie.

Położenie, granice i obszerność. Państwo Pruskie leżące $25^{\circ} 35'$ — $40^{\circ} 30'$ wschodniéy długości, a $49^{\circ} 10'$ — $56^{\circ} 3'$ północnéy szerokości, graniczy na północ z Meklenburgiem, morzem wschodniem i Rossyą; na wschód z Rossyą i Królestwem Polskiem; na południe z Królestwem Polskiem, państwem Austryackiem, Królestwem Saskiem, Xięstwem Anhalt; na zachód z Francyą, Niderlandami i niektórymi krajami Niemieckimi; obeymuie mil kwadr. 3245.

Grunt i klima. Cały kray iest prawie równą rozległą i tylko w Szląsku są góry Sudety (podzielone na dwie części: Morawskie i olbrzymie góry (*Riesengebirge*)) i Karpaty z kilku odnogami. Naywiększe góry są: Wierzcholek śnieżny (*Schneekuppe*), która iest na 4950 stóp Paryz, nad powierzchnią morza wschodniego wzniesiona, wielki Szyszak (*Sturmhaube*) na 4540, Obręcz (*Reifträger*) 4280, Eula 3036, Żmia (*Otterstein*) 3158, góra śnieżna (*Schneeberg*) 4300 stóp i t. d. W północnem Magdeburgu i Halberstatskiem iest Harc, którego odnogi rozciągają się z iedney strony przez Westfalią i Marchią aż do Renu; z drugiey przez Waymarskie aż do lasu

Turyngskiego. W Wielkiem Xięstwie niższego Ren-
nu jest Hundsrück, Eifel i siedmiogród
(Siebengebirge) i a przez Neuenburgskie ciągnie się
pasma gór Jura. Klima jest umiarkowane i zdro-
we; tylko w kraiach nadbrzeżnych morza wscho-
dniego zimne, zmienne i wilgotne.

Wody. Morze wschodnie oblewa Prusy
wschodnie, zachodnie i Pomeranią na 100 mil dłu-
gości, i tworzy paucker Wiek: z niem złączone
są wielkie jeziora: Port Kuryiski przy Memel z Kuryiskim Nehrung; frische Haff
(port świeży) przy Pillawie z świeżem Nehrung;
i frische czyli Szczeciński port (z trzema wy-
pływami: *Diwenów, Swinemünde, Peenemünde*).
Do tego morza wschodniego wpływają następujące
rzeki: Memel, polski Niemen (który dwie mile
za Tilzycą dzieli się na Russe i Gilge), Pregel
(z Alle i Deine), Passarge, Wisła (z Drez-
wenz i Brahe) dzieląca się przy Montawie na
dwie odnogi, z których jedna, *Nogat*, przy Elblą-
gu wpada do frische Haff, a *Wisła* przy uściu
Wisły do morza wschodniego, Stolpa, Rega,
Persanta, Wipper, Odra (do której wpada
rzek około 30, n. p. *Oppa, Nyssa, Ohlau, Bartsch*
(z *Queis*), *Bober, Warta* z *Notecią* i t. d. *Peena*
do morza północnego wpływają: *Elba*, do której
wpływa *Saala* (z *Boda, białą Elstrą, Unstrut* i
Ilm), do której wpadaia *Havel* i *Alano*, a do
tych *Spree, Rhin* i *Dosse*; *Wezer* (z *Henne-*
bergskiem i *Lippiyskiem* *Werra, Pastane, Schleufs,*
Hasel i t. d.); *Ems, Ren* z *Ruhr, Lippą, Moze-*
lą, Nahą, Lanem, Saarą, Ahrą i t. d. *Maas*
koło *Julich* przeszedłszy, wpływa w *Ruhr* albo
Roer. Do tych rzek należą następujące kanały:
wielki i mały Kanał Fryderyka (*Friedrichsgra-*
ben) (dla uniknienia niebezpieczney żeglugi w por-
cie Kuryiskim), Kanał Bydgoski (łączy *Notec*
z *Wisłą*), kanał Fryderyka *Wilhelma* czyli
Müllroser (łączy *Spree* z *Odrą*), kanał *Fi-*

nów (łączy Odrę z Hawlą), Plauenński (łączy Elbę z Hawlą dla krótszej żeglugi) i t. d. Także Kraffuhl, który Elbląg z Nogat łączy, i ważny kanał Kłodnicki w Szląsku, godne są wspomnienia. Jezioro jest podostatkiem, n. p. Spirding w wschodnich Prusach (ma obwodu 12—14 mil), Drauzen, Jezerych, jeziora Rupińskie, Ukerskie, Madueńskie, dwa Mansfelder-skie jeziora, i jezioro Neuenburgskie.

Produkta. Rogate bydło (przeszło 7 milionów), konie (liczba nie wystarczająca 2 miliony), owce (przeszło 15 milionów), świnie, osły, muły, kozy, ptastwo, zwierzyna (nawet łosie i niedźwiedzie), bobry, pszczoły, iedwabniki, ryby (kawiar z ikry iesiotra); zboże wszelkiego gatunku, jarzyny, manna, ziemniaki, teltowska rzepa, warzywo, rośliny ogrodowe i kuchenne różnych gatunków, rzepak, owoce, wino, drzewo (z którego robią bardzo wiele masztów, desek, smoły, potaszu i t. d. co do innych krajów wyprawdane bywa), len, konopie, tytuń, chmiel, cykorya, farba czerwona i inne rośliny farbiarskie, kardy, konieczyna i t. d. Sól źródłana aż do zbytku, saletra, alun, witryol, węgle ziemne, torfy, siarka, bursztyn (częścią wyrzucony z morza wschodniego, częścią kopany z nadmorskich piaszczystych pagórków), marmór, alabaster, terpentyna, kamienie młyńskie, piaskowe i kwarcowe, łupek, kamienie wapienne, porcelana, glina na fayki, glina garncarska, gips, galman, cynk, miedź, żelazo, ołów; srebro, złoto, kobalt, drogie kamienie, szlifiarskie kamienie, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców 10,300,000, iako to: Niemców, Słowianów, Francuzów, Żydów i t. d. Religia jest bardzo rozmaita dla powszechny tolerancyi. Luterska jest panująca w Prusach wschodnich, Pomeranii, w Margrabstwa Magdeburkiem, Halberstadt, Minden, Ravensberg, w Marchii i t. d.; pomieszana w Szląsku, Kliwii, Erfurcie, Eichsfeldzie

i t. d. Katolicka jest panująca w Poznańskim, Paderborn, Münster, a pomieszana w Szląsku, Erfurcie, Eichsfeldzie, Kliwii, Neuenburgu, krainach niższego Renu i t. d. Kalwińską wyznaje dwór, panującą jest w Teklenburgu i Neuenburgu; pomieszana w Kurmark, Magdeburgu, Kliwii i t. d. Mennonici w Prusach i Berlinie, bracia Morawscy i Hussyci w Szląsku i Marchii; Unitaryści przy Andreaswaldzie; Herrnhuci, Żydzi i t. d. Liczne szkoły powiększają znacznie oświatę kraio-
wą. Mianowicie Uniwersytet w Berlinie, Wrocławiu, Królewcu, Hali, Greifswalde i t. d.

Przemysł doszedł do wysokiego doskonałości stopnia, i doznaje wielkiego wsparcia ze strony Rządu; dla tego znajdują się tu fabryki w różnych rodzajach, i dostarczają prawie wszystkich potrzeb mieszkańcom, a nawet i innym narodom udzielają. Najgłówniejsze są: płótna, wełny i żelaza, prócz tego bawelny, skór, jedwabiu, papieru, złota, srebra, porcelany, zwierciadeł i szkła, tabaki, cukru, kapeluszy, cerat, obicia, fajansu, zegarków i t. d.; browary, fabr. octu, gorzelnie, blechy wosku, warsztaty statków wodnych i t. d. Położenie kraju nad morzem, iako i połączenie rzek spławnych kanałami handel znacznie powiększają.

Rząd jest monarchiczny, (jednak we wszystkich prowincjach zaprowadzają się teraz stany państwa) i dziedziczny w płci męskiej i żeńskiej. Królem jest *Fryderyk Wilhelm III.*, urodzony 1770., Następca tronu, Xiążę Pruski, jest namiestnikiem Królewskim w Pomeranii. Dochody wynoszą 40 milionów Talarów. Siła zbrojna z milicją roku 1815 przeszło 250,000 ludzi.

Podług nowego rozporządzenia, oddzielne prowincye państwa zawiadują się przez urzędy wojskowe, skarbowe i policyjne. W względzie wojskowym państwo składa się z 7 wydziałów: (Prus, Brandenburgi

i Pomeranii, Szląska i Wielkiego Xięstwa Poznańskiego, Saxonii, niższego Renu, Westfalii, którém, każdemu z osobna, Komenda naczelną pod dowództwem Generała naczelnego dowodzi); a pod względem cywilnym składa się z ośmiu prowincyi następujących: Prus wschodnich, Prus zachodnich, Brandenburgii, Pomeranii, Szląska, W. Xięstw. Poznańskiego, Saxonii, Westfalii, Jülich-Cleve-Berg, niższego Renu. W każdej z tych zarządza Najwyższy Prezydent wszelkimi interessami kraiovymi; i ma przewodnictwo pierwsze: nad kulturą, naukami, medycyną, pojedyncze zaś Regencye, policyą i interessami skarbowymi, a Sąd najwyższy kraio wy sprawami sądowymi.

I. Prusy wschodnie zamykają w sobie dwa obwody rządowe Królewiec i Gumbinnen.

1) W obwodzie Królewieckim jest *Królewiec* (Königsberg) przy uściu Pregli do Frische czyli świeżego Haf (składa się z trzech głównych części z 4ma przedmieściami i kilku obwodów, s w o b o d y nazwanymi, to jest: starego miasta, Löbenicht z dwoma przedmieściami, Kneiphof (wyspa), 4ta część jest zamek Królewski z swobodami, a 5ta cytadella Friedrichsburg, którą Król roku 1811 darował miastu na wystawienie handlowych budynków; ma Królewiec 269 ulic i placów, 4505 domów z 622 szpichlerzami i stajniami (z których się spaliło 14. Czerwca 1811 bndynków 278). Rachując żydów, jest tu mieszk. 25,000. 17 Kościołów, z których 2 Kalwińskie, 1 Katolicki i jedna Kaplica Mennonitów, 1 Kościół polski, 1 Synagoga żydowska — W mieście tém rezydnie najwyższy Rządca (Oberpräsident) Królewca i Gumbinnen. Jest najwyższy sąd kraio wy, regencya, Kollegium handlu i admiralicyi Prus wschodnich; Akademia, niemieckie towarzystwo Królewskie, towarzystwo fizyczno-ekonomiczne, gimnazjum mieyskie, *Collegium Fridericianum*; szkoły wojenne, Löbenichtskie, Kneiphöfiskie i Kalwińskie; szkoły mieyskie wyższe, seminaryum polskie, Królewski dom sierot z szkołą normalną do ćwiczenia się nauczycieli, szkoła prowincyonalna, kunsztów czyli budowli, publiczna biblioteka i t. d.; fabr. wełniana, bawełny, płótna, wstążek, żagli, tabaki, mydła zielonego, cukru, skór, rumu i likworu, iedwabiu i materyi półied-

wabnych,
znacznym b
fortecą i p
półow ies
warsztat
li, 2697 m
Eylau (pr
n. 1807 sto
tyczka da
s 3798 mie
czkota dla
szkolych,
przy uści
1397 miesz
go Warmi
marc 1543)
wodna Ko
ogę Kury
miesz., wy
narski, sp
nie burszt

2) W
binnen na
skiey, Kr
cuna bibli
przy złąc
gła nazwa
kralowy,
tciu Tylży
lewskie, g
nastem, w
Lipca 1807
dnia 30. Si

II. P
wody reg

W ob
sig) przy u
miesz., fo
Gdańska i
wodowej

wabnych, metalu, fajansu; blech wosku, farbiernia i t.d., znaczny handel. Miasto *Pillau* na małym wybrzeżu z fortecą i portem, 2002 miesz., wyższa szkoła mieyska, połów iesiotrów, robienie kawioru; handel morski, warsztat statków. *Wehlau* przy uściu Alli do Prege-li, 2697 miesz.; sławne traktatem z r. 1657. *Preussisch Eylau* (pruski i t. d.) sławne bitwą dnia 7. i 8. Lutego r. 1807 stoczoną. *Friedland* z 2118 miesz., sławne potyczką dnia 17. Czerwca 1807. *Braunsberg* nad Pasargą z 5798 miesz., gdzie gimnazyum Katolickie, normalna szkoła dla ćwiczenia nauczycieli; fabr. wstążek adama-szkowych, oienkich nici i znaczny handel. *Frauenburg*, przy uściu rzeki Baude do Frische-Haff (świeżego) z 1392 miesz., Kościół katedralny Biskupstwa Katolickiego Warmińskiego; grób Mikołaja Kopernika (który u-marł 1543) w Kościele katedralnym, kunsztowna wieża wodna Kopernika. *Memel* przy wpływie Dangi w od-nogę Kuryiską, północne Pruskie miasto, port, 5111 miesz., wyższa szkoła mieyska, sąd handlowy i mary-narski, spust okrętów, zbrojownia, gorzelnia, wyrabia-nie bursztynu, fabryka mydła, handel.

e) W obwodzie Gumbinnen są miasta: *Gum-binnen* nad Pisą z 5246 miesz., stolica regencyi Litew-skiej, Królewskie gimnazyum Fryderyka zwane, publi-czna biblioteka; fabr. sukna i pończoch. *Insterburg* przy złączeniu się rzeki Angerapp i Inster, odtąd Pre-głą nazwaney, z 5253 miesz.; jest tu najwyższy sąd kraio-owy, wyższa szkoła mieyska. *Tylżyca*, przy u-ściu Tylżycy do Memel, 8248 miesz., gimnazyum Kró-lewskie, gorzelnie, łowienie łososiów, handel drzewem, masłem, woskiem, zbożem, uprawa lnu. Pokóy 7. i 9. Lipca 1807. Wieś *Groß-Jägerndorf*, sławna potyczką dnia 30. Sierpnia 1757.

II. Prusy zachodnie zamykają w sobie ob-wody regencyi Gdańska i Kwidzyna.

W obwodzie regencyi Gdańska m. s. *Gdańsk* (*Dan-zig*) przy uściu Radauny i Mottławy do Wisły z 47,511 miesz., fort., stolica Prezydenta naczelnego obwodów Gdańska i Kwidzyna (*Marienwerder*), oraz regencyi ob-wodowej Gdańskiej; towarzystwo badaczy natury z

obserwatorium, towarzystwo fizyczne, biblii, publiczny
 gabinet naturalny, Luterskie gimnazyum akademiczne z
 publiczną biblioteką i t. d.; cukiernia, gorzelnia wódek
 i likworów, warzelnia wiotryolu, potażu i saletry; fabr.
 sukna, galonów, korduanu; warsztat okrętów, handel
 znaczny. Przy oblężeniu w roku 1813 spaliły się po
 większej części przedmieścia; straciło także to miasto
 6go Grudnia 1815 r. przez wysadzenie się prochowni do
 100 domów, 2 Kościoły i 47 ludzi. W pobliskości są
 zjednoczone miasta *S. Woyciecha, Stolzenberg, Schild-
 litz (Szydlic)* i *Stara Szkocya* z 8218 miesz., gimnazyum
 akademiczne. Forteca *Minda* czyli *Weichselmünde*
 (Wisły uyscie) przy uysciu zachodniego ramienia Wis-
 ły do morza wschodniego i z tamtej strony rzeki *Neu-
 fahrwasser*, terazniejszy port Wisły. Dawniejsze opa-
 ctwo mnichów *Oystersów Oliva* z miasteczkiem pokoy
 1660. *Gdańska góra (Danziger Höhe)*, poławy *ep Flota*,
 przylądek, który tworzy wybrzeże *Pauzkerwiek* zwanę,
 gdzie wieś *Pätziger Heisternest*, t. j. latarnia morska.
Elbląg nad spławną rzeką t. j. 16,710 miesz., gimna-
 zyum Luterskie, dom przemysłowy; fabr. lazara, urze-
 tu (*Weidasche*), krochmalu, cukru, tabaki, mydła czar-
 nego, barakanu, bawełny, warsztat okrętów, warsztat
 powrózniczy wyrabiający liny i cumy (*Reperbahn*) mty-
 ny olejne, handel morski. *Marienborg* po polsku *Mal-
 borg*, nad *Nogat* z 5694 miesz., gdzie Akademia, 5 szkół
 elementarnych (z szkołą normalną jest także złączone
 seminarjum nauczycieli), browar, handel. Ruiny zam-
 ku mistrzów zakonu Teutońskiego. *Stargard* nad *Per-
 są* z 2778 miesz. *Kanitz* z 2499 miesz., gimnazyum
 Katolickie; fabr. płótna i sukna, farbiernia.

W obwodzie regencyi *Kwidzyna* są miasta: *Kwi-
 dzyn (Marienwerder)* nad *Liebą* i małą *Nogat* $\frac{1}{2}$ mili
 od Wisły z 4227 miesz., stolica regencyi niniejszego
 obwodu i wyższego sądu kraiowego Prus zachodnich,
 z szkołą łacińską, gorzelnią; stynie tu uprawa gruntu.
 W pobliskości jest most na tyżwach 2700 stóp długi,
 a 16 szeroki. *Grudziądz (Graudenz)* przy uysciu *Thien-
 ki* do Wisły, 4590 miesz., fabr. tabaki i wozów; forte-
 ca t. j. bardzo ważna leży na wzgórkach o $\frac{1}{4}$ mili od mia-
 sta oddalone. *Chełmno (Kulm)* nad Wisłą 3946 miesz.,
 Biskupstwo *Chełmża*. *Culmsee*, stolica Kapituły kate-
 dralnej Biskupstwo *Chełmińskiego* i oficjafatu Bisku-

piego. *Toruń (Thorn)* nad Wisłą z 8910 miesz., gimnazyum Luterskie; fabr. mydła i pierników; handel zbożem i drzewem; pomnik tu urodzonego roku 1473 astronoma Kopernika.

III. Brandenburgia zamyka w sobie obwody regencyi Berlina, Potsdamu i Frankfurtu.

1) Obwód regencyi Berlina obejmuje w sobie miasto *Berlin* z pobliskimi okolicami onegoż. Stolica ta całego państwa Pruskiego z obu stron Spreą oblana, iedyna z najpiękniejszych miast Europy, opasana jest częścią murem, częścią palisadami, ma obwodu 2 $\frac{1}{2}$ mile i składa się z 5 miast: z właściwego Berlina, Kölna nad Spreą, Friedrichswerder, Nowego czyli Doroty miasta i Friedrichstadt z wielkimi przedmieściami: przedmieście Królewskie, Spandawskie (z *Neu-voigtland* za murami), Stralawskie i Ludwiki; z 7133 domów, 133 ulic, 91 pobocznych, 22 publicznych placów i rynków, 15 bram, 34 mostów; rachując roku 1814 żydów 2698, liczba ogólna mieszkańców 173,592. Jest Berlin pierwszą rezydencją Króla, stolicą najwyższych Kollegiów rządowych państwa, regencyi niniejszego obwodu, oraz Komory sądowej (najwyższego sądu krajowego), obwodów regencyi Berlina, Potsdamu i t. d. Godne widzenia są: zamek Królewski rezydencyonalny z zbiorem kunsztów, gabinetem naturalnym i monet rozlicznych i t. d., zbrojownia, ludwisiarnia, dom opery, mennica, Akademia, teatr narodowy, Królewska biblioteka, Królewskie stajnie, obserwatoryum, Królewski dom Kadetów, Królewska Akademia rycerska, szpital Fryderyka, *charité*, dom inwalidów, plac Wilhelma z 5 statuami Pruskich Generałów: Szweryna, Winterfelda, Ziethen, Zeydlitz (*Seidlitz*) i Keith; ogród publiczny z statuą Xięcia Leopolda Anhalt-Dessau, długi most z statuą Xięcia Fryderyka Wilhelma Wielkiego; 27 Kościołów dla Lutrów, Kalwinów i Katolików; prócz tego Synagoga żydowska. Królewska Akademia umiejętności, Król. Akademia pięknych kunsztów, wiadomości mechanicznych i budowli; Akademia z ogrodem botanicznym, teatr anatomiczny i t. d.; 5 gimnazyów, do 250 szkół, szkoły wojskowe, Akademia lekarsko-chirurgiczna dla wojska, szkoła leśnicza, instytut głuchoniemych i śle-

nych, szkoła leczenia bydła, szkoła kunsztów i rysunków, szkoła budownicza, towarzystwo przyjaciół historii naturalnej, Akademia śpiewania. Fabr. iedwabiu, wełny, bawełny, płótna, kwiatków, złota i srebra, tabaki, cukru porcelany, naczyń z masy szteingut zwanej, pieców, świec i inne; rudnica i t. d.; drukarnie, księgarnie i t. d.; bank Królewski, towarzystwo handlu morskiego, towarzystwo asekuracyjne morskie; domy ubogich i chorych, instytut wsparcia podupadłych obywateli; szkoła przemysłu, niedzielne szkoły, domy sierot, szkoła Ludwiki (dla pćci żeńskiej), szkoła teyże (dla dzieci biednych stanu cywilnego), instytut Fryderyka (dla biednych żołnierskich dzieci, obadwa założone r. 1807), i t. d. Przed piękną bramą Brandenburgską zwierzyniec, ieden z naypiękniejszych ogrodów publicznych a przed bramą Kotbuską na wzgórku zarostym drzewami, *Hasenhalde*, iest pierwsze miejsce w Niemczech do Turniejów wojskowych. *Charlottenburg* nad Szpreą, miasto z letnim zamkiem Królewskim, ma 2 Kościoły, 440 domów i 3500 miesz.

2) W obwodzie Regencyi Postamskiéy iest stolica *Potsdam* na wyspie rzeki Hawel z szerokimi i równymi ulicami; ma 1550 pięknych domów, wiele wspaniałych budynków, 15400 mieszkańców. Przez miasto przechodzi kanał z rzeki Hawel; na tym 7 mostów się znayduie; druga rezydencya Królewska z zamkiem Królewskim w mieście i 3ma innymi zamkami za miastem (*Sanssouci*, ulubione mieszkanie Fryderyka II. z galeryą malowideł i t. d. z nowym pałacem Królewskim i pałacem marmurowym); stolica regencyi i towarzystwa ekonomicznego; szkoła Kadetów, liceum, dom sierot wojskowych, fabr. broni, tabaki i t. d. *Neustadt Eberswalde* nad rzeką i kanałem Finów z 2966 miesz., fabr. metalów. *Freyenwalde* nad Odrą z 2540 miesz., wody mineralne, kopalnia atunu. *Neuruppin* nad jeziorem Rupińskim z 6217 miesz., gimnazyum, dom waryatów; fabr. sukna i mebli. *Neustadt* nad Dosą, fabr. zwierciadeł, Królewska stadnina. *Rheinsberg* z 1356 miesz., fabr. fajansu i szkła. W pięknym ogrodzie przy zamku Xięcia Augusta Pruskiego są pomniki bohaterów Pruskich. *Brandenburg* nad Hawlą z 11,265 cywilnych miesz., gimnazyum, Akademia rycerska, dom ubogich; fabr. wełny, płótna, kapeluszy, winnica; sptaw. *Spandau* przy złączeniu się Sprei z Hawlą, z 4790 miesz.,

cytadella; fabr. broni, browar. *Rathenau* nad Hawlą z 4102 miesz., fabr. sukna, bawełny i płótna. Pomnik Elektora Wielkiego, który w pobliskości przy mieście *Fehrbellia* (962 miesz.) Szwedów poraził r. 1675. *Charlottenburg* nad Spreą z 3223 miesz., z zamkiem Królewskim, pomnikiem i grobem zeszcley Królowey Ludwiki. *Teltów* nad Teltową z 798 mieszk., obfitnie w rzepe; sławną pod t. i.; to miasto spaliło się po części r. 1801. *Treuenpriezen* z 3326 miesz., fabr. płótna i wełny. *Jüterbog* nad Angerbach, 3000 miesz., iarmarki lnu i wełny; przytém wieś *Dennewitz*, sławna potyczką dnia 6. Września 1813. Wieś *Mögelin* z szkołą gospodarstwa wiejskiego. *Rüdersdorf*, z kopalniami wapna. *Großbeeren*, sławne bitwą dnia 23. Sierp. 1813. *Perleberg* nad Stepenicą z 2877 miesz., fabr. cykoryi. Miasto *Pittstok* przy uściu Glinz do Dossy z 3734 miesz., ma dom ubogich i inwalidów. *Hawelberg* obłany Hawlą, z 1950 miesz., ma Kościół katedralny; dom ubogich, pończocharnią, handel drzewa, warsztat drzewa, warsztat statków. *Prenzlów* nad izeiorem i rzeką Uker z 7843 miesz.; jest tu fabr. wełniana, handel zboża. Miasto *Zehdenik* nad Hawlą z 1606 miesz., gdzie Królewska huta żelaza. *Jouchimsthal* z 1119 miesz., od którego gimnazyum Berlińskie t. i., które tu naprzód założone było, jest nazwane. *Schwedt* nad Odrą z 3962 mieszk., zamek Królewski.

3) W obwodzie Regencyi Frankfurtskiéy jest miasto stołeczne *Frankfurt* nad Odrą, ma osadę Francuzką, jest pięknie zabudowane; 12,418 mieszk., stolica regencyi i najwyższego sądu krajowego, gimnazyum Fryderyka; fabr. iedwabiu, cukru, wosku, fajansu, handel i 3 iarmarki. Pomnik Xięcia Leopolda Brunświckiego. Rocznie przechodzi tu do 2000 statków przez Odrę. Miasto *Küstrzyn* (*Küstrin*) przy uściu Warty do Odry z 5400 miesz. Jest małe miasto z siebie, lecz ma wiele obszernych przedmieść, z których iedno leży z drugiey strony rzeki, gimnazyum, fabr. rąszy i materyi różnych. *Soldin* nad izeiorem t. i. z 3123 miesz. *Królewiec* (*Königsberg*) nad Reryką z 3216 miesz., liceum. *Landsberg* nad Wartą, 6144 miesz., fabryka sukna, gorzelnia, dom poprawy i instytut pracowitości. *Sonnenburg* nad rzeką Lenzen z 1696 mieszk. *Krosno* (*Crossen*) przy uściu Bobry do Odry z 3258 miesz.; ma browar, gorzelnia;

fabr. sukna, winnicę, splaw. *Zillichau* z 5402 miesz., ma dom sierot, Królewskie pedagogium, seminaryum nauczycieli wiejskich, fabr. sukna, gorzelnia, winnicę, handel. *Luckau* nad Berstą z 5400 miesz., gdzie fabr. sukna, płótna, krochmalu, pudru; sławne potyczką 4. Czerwca 1813 r. *Guben* nad Nyssą tu splawną z 5200 miesz.; liceum; fabr. sukna, winnicą. *Sorau* z 3800 miesz., liceum, domem poprawy, waryatów i ubogich; fabr. sukna i płótna. *Lübben* nad Sprą i Berstą z 3100 miesz., liceum; fabr. sukna i płótna. *Calau* z 1500 miesz., handel lnu i wełny. *Spremberg* na wyspie rzeki Spry z 1800 miesz.; fabr. sukna, ogrodnictwo. *Kottbus* nad Sprą z 5560 miesz., fabr. sukna i płótna, i browar piwa białego. Wsie *Zondorf*, bitwa 26 i 27. Sierpnia 1758 i *Kummersdorf* bitwa 12. Sierp. 1750.

IV. Pomerania zamyka w sobie obwody regencyi Szczecina i Köslina (Cöslin). Prowincya ta składa się z dawnéj Pruskiéj i Szwedzkiéj teraz do Prus przyłączonej Pomeranii z wyspą Rugen, z obwodu Dramburskiego, Szyfelbeńskiego, północnéj części obwodu Arnswaldskiego, który dawniej do Nowej Marchii należał, tudzież z niektórych części Prus zachodnich.

1) W obwodzie regencyi Szczecińskiej (po większej części na zachód Odry, a po części na wschód teyże rzeki), m. s. *Szczecin* (*Stettin*) czyli *Alt-Stettin* nad Odrą, 20,575 cywilnych miesz.; forteca, stolica Prezydenta naczelnego obydwóch regencyi Pomeranii, regencyi i najwyższego sądu krajowego; zamek Królewski, arsenał, gimnazyum, seminaryum nauczycieli, szkoła rysunków, statua Fryderyka II., warsztat statków; fabr. tabaki, skór, mydła, wełny, likworów, galonów, węzów i wemborków do gaszenia ognia, kuznica kotwic, cukiernia, handel. Miasto *Anklam* nad Peeną niedaleko uścia rzeki Trebel i Tollensee z 5640 miesz., handel. *Demmin* nad Peeną z 3806 miesz., rybołówstwo, handel. *Pasewalk* nad splawnemi tu rzekami Uker i Randow, z 4024 miesz., handel. *Stargard* albo *Neustargard* nad splawną Ilną 8569 miesz., Królewskie i greningkie miejskie gimnazyum, fabr. wełny. *Kamin* nad rzeką Diwenow, 2124 miesz., rybołówstwo, handel.

Wyspy *Usedom* (gdzie miasto *Swinemünde* przy źródle rzeki Swina 2750 miesz., port Szczeciński i wieś *Penemünde* przy początku Peny) i *Wollin* (gdzie m. t. i. nad Diwenow 2648 miesz., rybołówstwo, kandel). *Przed-Pomerania* stanowi obwód żadnemu Prezydentowi niepodległy, lecz własny rząd mający (niegdyś *Pomerania Szwedzka*). Tu jest miasto *Stralsund* nad cieśniną *Gellen*, która odłącza wyspę *Rügen* od stałego lądu, z 15,000 miesz., port, wełny, płótna, mydła, tabaki, amidonu, zwierciadeł i innych, warsztat statków morskich, handel morski. *Greifswalde* nie daleko spławney *Ryck*, gdzie Akademia, seminarjum nauczycieli wiejskich; fabr. tabaki, karbarya. *Wolgast* nad uściem Feeny, port. *Barth* nad małą odnogą morską z portem, 3800 miesz., port. *Barth* nad małą odnogą 3200 miesz., port. Wyspy *Rügen* (z miastem *Bergen* i sławnymi górami kredzianymi *Stubbenkammer* zwanymi), 150 mieszkanców.

2) W obwodzie regencyi *Köslin*skiej (na wschód Odry) miasto stoleczne *Köslin* przy górze *Gollenberg* zwaney, 3726 miesz., stolica regencyi i sądu najwyższego krajowego, szkoła łacińska; fabr. tabaki i skór, farbiernia, statua Króla Fryderyka Wilhelma I. Miasto *Kolberg* (*Colberg*), $\frac{1}{2}$ mili od uścia Persanty, 6997 miesz., forteca, port morski, karbarya, fabr. sarży, handel. *Rügenwalde* nad *Wiprą*, 3314 miesz., port, fabr. żagli i płótna, warsztat okrętów, handel, kąpiel morska. *Stolpe* nad *Stolpą*, przy uściu której jest portowe miasteczko *Stolpemünde* z 5395 miesz., szkoła miejska, tokarnia bursztynu, handel morski. *Lauenburg*. *Bütow*.

✱ V. Szląsk zawiera w sobie obwody regencyi *Wrocławskiej*, *Reichenbachskiej*, *Lignickiej* i *Opolskiej*.

1) W obwodzie regencyi *Wrocławskiej*, która zawiera w sobie powiaty *Nowey Marchii*, *Wrocławia*, *Olawy*, *Strehlen*, *Brzegu* (*Brieg*), *Namslau*, *Oels*, *Wartenberg*, *Kreuzburg*, *Trebnitz*, *Milicz*, *Wohlau*, *Steinau* i *Guhrau*, jest m. s. *Wrocław* nad *Odrą* i *Olawą* (*Ohlau*), składa się z nowego i starego miasta i 3 przedmieść, ma 3025 domów, prócz garnizonu 62.789 miesz., między którymi jest 3255 żydów; 26 Kościołów

Katolickich, 7 Luterskich i 4 Kalwińskie, sala modlitw braci połączonych, Greków i Rossyanów, Synagoga; stolica regencyi, sądu naywyższego kraiowego niniejszego i następującego obwodu, Biskupstwa z Kapitułą katedralną i wikaryatem Biskupim, naywyższego urzędu górnictwa Królewskiego i t. d.; Akademia, teatr anatomiczny, obserwatoryum, szkoła woienna, gimnazyum Luterskie S. Elżbiety i S. Maryi Magdaleny, Kalwińskie gimnazyum Fryderyka, i gimnazyum Katolickie, seminaryum dla nauczycieli wiejskich i szkoła mieyska (także dla Katolickich), szkoła Fryderyka Wilhelma dla żydowskich dzieci, szkoła prowincjonalnych kunsztów, szkoła przysposabiająca do Akademii Królewskiey budownictwa w Berlinie, szkoła Królowey Ludwiki dla oficerskich córek, szkoły przemysłowe i t. d., towarzystwo Królewskie umiejętności i kunsztów, towarzystwo oświaty kraiowey, towarzystwo biblii, 17 publicznych bibliotek, 5 gabinetów monet i 5 zbiorów kunsztów. Sławna księgarnia i drukarnia Wilh. Bogum. Korna, a w którego licznym składzie znajdują się naykosztowniejsze i nayrzadsze dzieła literatury cudzoziemskiej, również manuskrypta wyborne na pergaminie przed wynalezieniem druku; tegoż znaczna drukarnia zatrudnia się bezustannie wydawaniem dzieł po większey części edukacyi młodzieży polskiej poświęconych. Posiada także wiele kosztownych rzadkości, osobliwie znaczny zbiór malowideł, gabinet monet i medalów, które chętnie każdemu obcemu oglądać dozwala); 13 szpitalów Luterskich, 4 Katolickich (prócz Klasztorów braci i siostr miłosiernych), i Kalwiński i 1 żydowski, szkoła domowego leczenia biednych; fabr. cukru, amidonu i pudru, Berlińskiej farby, kapeluszy, przędzy Tureckiey, sukna, pończoch, iedwabiu, złota i srebra, lakieru, igieł, ołówków, pit włosiennych, zwierciadeł, pras, tabaki; druk sycu i kartunu, garbarnie, blech wosku; fabr. serwaseru, gozzelnia, szlifiernia szkła, ludwisiarnia; fabr. liter do druku, mennica, fabr. słunu, octu, oliwy i t. d., handel znaczny. Przez zniesienie fortyfikacyi i zakładanie na to miast ogrodów i spacerów publicznych, miasto coraz większem i przyjemniejszym się staje. W ogólności miasto to jest środkiem handlu Szląskiego, i należy do pierwszych handlownych miast Niemieckich. Ma rocznie dwa iarmarki i dwa wielkie targi wełny. Miasto *Namylów* (*Namslou*) nad Weydą z 2730 miesz.

gdzie fabr. płótna i faiek drewnianych. *Brzeg (Brieg)* nad Odrą, 8565 miesz., tymczasowe siedlisko sądu najwyższego kraiowego, który do Opola przeniesionym bydź ma; Luterskie gimnazyum (*gimnasyum illustra*), wolna szkoła dla ubogich; fabr. płótna, floru, cienkiego sukna, bai, blech wosku, handel. *Wohlau*. 1296 miesz., fabr. płótna, adamaszku, sukna. Wieś *Molwitz*, potyczka roku 1741; *Leuthen* i *Lissa*, bitwa r. 1757. — Tutay należą; pośrednie Xięstwo Oleśnickie (*Oels*) Xięcia Brunświckiego z miastem *Olesnica* nad rzeczką t. i. z 3960 miesz., gimnazyum Luterskie) i *Trachenberg* (Xięcia Hatzfelda z m. s. t. i. nad Barczą z 1879 miesz., fabr. płótna) i lenne maiętności *Wartenberg*, *Militsch* i t. d.

2) W obwodzie regencyi Reichenbachskiej w górach Szląskich m. s. *Reichenbach* nad strumykiem Peil, 3236 miesz., stolica regencyi; fabr. sukna, płótna i krochmalu. *Swidnica (Schweidnitz)*, m. wzmocnione nad Weiseryc (*Weisseritz*) z 7990 miesz., gimnazyum z szkołą elementarną dla chłopców i dziewcząt; fabr. sukna, raszy, pończoch, iedwabnych wstążek, skór, rękawiczek wybornych, papieru, duku na płótnie; iest tu iarmark wolny na nici. Miasto *Waldenburg* z 1692 miesz., gdzie fabr. druku na płótnie. *Zobten* z 1009 miesz. przy górze *Zobten*, na 2318 stóp wysokicy, podobney do kręgla, na wierzchołku którey iest Kościół, do którego wiele pielgrzymów uczęszcza. *Landshut* nad Bobrem z 3000 miesz.; fabr. druku na płótnie i kartunie. *Jawor (Jauer)* m. przy zaczynających się tu górach *Riesengebirge* zwanych, nad bystrą *Neissą* z 4582 miesz., iest tu wyższa szkoła mieyska; fabr. bawełny i płótna. *Hirschberg* przy uściu *Zacken* do Bobru z 6228 miesz., gimnazyum; cukiernia, fabr. płótna, rąbku, sukna i pończoch, druk na kartunie i płótnie. *Schmiedberg* z 3771 miesz., fabr. tasiemek, adamaszku i towarów żelaznych, handel. *Greifenberg* nad *Queis* z 2319 miesz., fabr. cienkich płócien, handel nici, płótna i t. d. *Warmbrunn* z 1851 miesz., kąpiele ciepłe, rycina na szkle i kamieniach. Wieś *Krummhübel* przy górze *Scheekuppe*, gdzie wiele lekarstw z zbieranych na niey ziół wyrabiaią. *Hohenfriedeberg*, miasteczko sławne potyczką r. 1745. Miasto *Münsterberg* nad Olawą (*Ohlau*) z 2412 miesz., fabr. pliszu i manszestru, blech wosku;

garncarze. *Frankenstein* nad *Pausebach* z 4040 mieszk., huły saletry, fabr. serwaseru, blech wosku, fabr. sukna, płótna, kapeluszy słomianych. *Silberberg* z 1528 mieszk., z sławną fortecą t. i. na górze; forteca ta jest wykuta w skale. *Glac* nad *Nissą*, 6742 mieszk., fort. gimnazyum Katolickie; fabr. pliszu, adamaszku, różańcy i skór, druk na płótnie. *Landeck* nad *Bielą* z 1108 mieszk., ciepłe kąpiele, szlifiernia szkła. *Reinerz* z 1560 mieszk., wody mineralne kwaskowe; fabr. sukna, płótna i papieru. *Wież Kudowa*, gdzie wody mineralne.

3) W obwodzie regencyi *Lignickiej*, która zawiera powiaty *Bunzlau*, *Löwenberg*, *Liegnitz*, *Goldberg*, *Lüben*, *Głogów*, *Szprottau*, *Freystadt*, *Grünberg*, *Sagan*, i część (teraz do Prus przyłączonej) *Luzacyi* wyższej m. s. *Lignica* (*Liegnitz*) przy łączeniu się *Schwartzwasser* z *Katzbach*, z 10 021 mieszk., stolica regencyi i wyższego sądu krajowego, szkoła dla stanów wyższych, gimnazyum Luterskie; fabr. bawełny, płótna, koronków, skór, tabaki, blech wosku, fabr. iedwabnych pończoch, z nitki *Syryjskiej* iedwabnej rośliny, którą tu na około miasta utrzymują, blech, legumin dostatek. Miasto *Goluberg* nad *Katzbach* z 5949 mieszk., wyższa szkoła mieyska, fabr. sukna, bai, flaneli, pończoch wełnianych i rękawiczek, handel owoców. *Bunzlau* nad *Bobrem* z 3534 mieszk., Królewska szkoła sierot; fabr. garnków, sukna i płótna. *Głogów* (*Wielki Głogów*) m. z fortecą nad *Odrą*, 9438 mieszk., między którymi jest 1900 żydów; gimnazyum Luterskie i Katolickie; blech wosku, druk na kartunie, fabr. tabaki, krochmalu, kapeluszy słomianych, galmai. *Grünberg* miasto z 8316 mieszk., gdzie wyższa szkoła mieyska, sukienniki, druk płótna, fabr. kapeluszy słomianych, winnica i owoce sławne. *Görlitz* miasto w bardzo pięknej okolicy nad *Nissą* z 8200 mieszk., towarzystwo umiędności z biblioteką, zbiorem kart jeograficznych i kopersatyków, aparatem fizykalnym, gabinetem minerałów i t. d.; gimnazyum, fabr. sukna, garbarnie, iedwabnictwo. Godnym jest pamięci Kościół *S. Piotra i Pawła*, na skale, mający wielkie organy o 3250 piszczałkach, 82 rejestrach, 57 głosach i 3 manualach. *Lauban* nad rzeką *Queis*, 6091 mieszk., liceum, fabr. sukna i płótna. *Hernkuckie* miasteczko *Nieski*, 600 mieszk., seminarjum teologiczne i szkoła *Hernhutów*. *Wież Flinsberg*, gdzie wody mineralne

kwasko
Kwiec
r. 1813
Breche
tal Xie
gańsk
go roku
Sagan
wyższa
swana)
zwierci
rola th
Bytom
miesz.,
warszta
z zamki

4)
ny Szla
han, n
fabr. sl
tel nad
nad Od
wiez na
stolica
wegli z
Tutay
kausk
him i
nad uy
ryum l
) Fre
te czeg
Lich
miesz.
wiat K
rybisk
miesz.
ny (P
Bytom
miesz.
takta.

kwaskowe. Wieś *Wahlstadt*, sławne potyczką dnia 3. Kwietnia roku 1241 (z Mongołami) i dnia 26. Sierpnia r. 1813 (potyczką nad Katsbach, właściwie iednak przy *Brechelshoff*, odkąd Marszałek *Blücher* przybiecia tytuł Xięcia z *Wahlstadt*.) Tutaj należą Xięstwo Saganńskie (Xiężny *Katarzyny Fryderyki*) córki zeszętego roku 1800 Xięcia Piotra Kurlandy i Sagan, z m. s. *Sagan* nad Bobrem z 4675 miesz., gimnazym Katolickie, wyższa i niższa szkoła ewangelicka (pospolicie Xiążęca zwana), fabr. koronek, wstążek, tasiemek, sukna, zwierzciadeł, druk na kartunie i płótnie, blech). i *Carolath* (należące do Xięcia *Carolath*, z miastem *Bytom* (*Beuthen*) czyli *Nieder-Beuthen* nad Odrą, 2609 miesz., fabr. kapeluszy słomianych, garaków, winnica, warsztat statków, spław. Wieś *Carolath* z 600 miesz. z zamkiem Xiążęcym rezydencyonalnym.

4) W obwodzie regencyi Opolskiej która cały górny Szląsk zamyka m. s. *Opole* nad Odrą z 3125 (3500 Kan.) miesz., stolica regencyi, szkoła łacińska Katolików; fabr. skór, płótna, gorzelnie, chodowanie pszczół. *Kosel* nad Odrą, 2269 miesz., fort. *Raciborz* (*Rattibor*) nad Odrą, 3429 miesz., fabr. płótna, broni i skór. *Głiwice* nad Kłodnicą i kanałem Kłodnickim, 2823 miesz., stolica wyższego urzędu górniczego, rudnica, kopalnia węgla ziemnych. Wieś *Malapanie* z hutami żelaznemi. Tutaj należą Xięstwa: 1) *Nisseńskie*, także *Grottkauskiem* zwane, którego $\frac{2}{3}$ leży w Szląsku Austryackim i należy do Biskupa Wrocławskiego, z m. s. *Nissa* nad uściem Bielawy do *Nissy*, 22,000 miesz.; gimnazym Katolickie; fabr. broni, sukna, płótna; handel. 2) *Troppau* (Opawa) i *Jägerndorf*, których niektóre części leżą w Szląsku Austryackim, należą do Xięcia *Lichtenstein*, z m. *Leobschütz* albo *Lübschitz*, 5000 miesz., gimnazym Katolickie. — Należy tu także powiat *Kaczer* czyli Pruska *Morawia* należy do Arcybiskupa Ołomunieckiego, z miastem *Kaczer*, ma 1325 miesz. i fabr. płótna. Nakoniec lenne majątności *Pszczyny* (*Pless*) i *Bytomia* (*Beuthen*): w ostatniej miasto *Bytomia* z 1771 miesz., fabr. galwanu. *Tarnowice* z 1731 miesz., kopalnia żelaza, galmanu, srebra, ołowiu, szkła.

VI. Wielkie Xięstwo Poznańskie. Ta Prowincya nowa powstała, po rozwiązaniu się Xięstwa Warszawskiego, z większey części dawniejszego Departamentu Poznańskiego, części Bygdoskiego (którego druga część przyłączona została do Prowincyi Prus zachodnich) i części Departamentu Kaliskiego. Graniczy Xięstwo Poznańskie z Królestwem Polskiem, z Prowincyą Szląską, Brandeburską, Pomeranią i zachodniemi Prusami, i ma (podług Demiana 524 mil kwadr. i 772,000 mieszkańców. Celniejsza rzeka jest Warta, która z Odrą się łączy, Braha, która wpada do Wisły. Kanał Bygdoski łączy Brahę z Netzą. Jezior jest dosyć wiele, ale nie zbyt znacznych. Grunt jest po większey części równy, piaszczysty; gdzie nie gdzie znajdują się bagniska, pagórki i lasy. Część północna jest naywyżniejsza.

Prowincya ta składa się z następujących dwóch obwodów:

I. Obwód Regencyi Bygdoskiej zawiera część Prus zachodnich i część dawnego Departamentu Poznańskiego, i zawiera 122,000 mieszkańców.

Bygdoszcz jest stolicą i siedliskiem Rządu, w okolicy piaszczystey nad Brahą, przy początku kanału Bygdoskiego. Ma gimnazyum, rafineryą cukru, fabrykę skór i materyi, 1600 domów i 6100 mieszkańców, którzy dosyć znaczny handel prowadzą. *Fordon*, nad Wisłą, nie bardzo dobrze zabudowane miasto, ma 1400 miesz. *Inowrocław*, ma 5 kościołów, 350 domów i 2900 miesz.; między którymi 700 żydów handlujących sukniem. — *Gniezno*, dosyć złe zabudowane na równinie między jeziorami i pagórkami, ma gimnazyum, seminaryum, kościołów 7, prócz katedralnego, w którym zwłoki S. Woyciecha są zachowane, 570 domów, 4700 mieszkańców; z tych jest 700 żydów. Corocznie odbywa się tu ośmiotygodniowy iarmark na bydło i konie. *Wegrowek*, 150 domów, 1000 miesz., klasztor Cystersów. *Powiedz*, w okolicy gaistey, ma 700 miesz.

II. Ob
partamentu
tu dawniey

Pozna
dosyć porz
reka. M
um, fabryk
mów, i
4500 żydów
Polewskie
piękny Ra
w, 120 d
i fabryką
rych pot
ney okolic
ma, wyda
dom. 3700
rn, ma 2
Wschowa
kościół, zn
miesz. (n
i wełna h
tey okolic
zamek, p
Synagoge
7700 żydów
wadi har
stey lecz
piękny k
większey
postawów
znaczny
rubienni
ma, 530
na. Za
i handel
oko 100

VII
wody r
W
Merssb

II. Obwód Regencyi Poznańskiej zamyka część Departamentu Kaliskiego i naywiększą część Departamentu dawniej Poznańskiego. Liczba miesz. wynosi 560,000.

Poznań nad Wartą, stolica i siedlisko rządu, jest dosyć porządnie zabudowane, część przedmieść leży za rzeką. Ma zamek na wzgórku, gimnazyum, seminaryum, fabrykę sukna i tabaki, wiele kościołów, 1600 domów, i (z wojskiem) 25,000 miesz., między którymi 4500 żydów. Naypiękniejszy budynek jest Kolegium Poleszuckie; po niem idzie nowy Kościół Katedralny, piękny Ratusz i Fara. Handel dosyć znaczny. *Stenczewo*, 120 domów, 900 miesz. *Szwerenz*, nad izejorem, z fabryką płótna i sukna, 430 dom., 2800 miesz., z których połowa żydów. *Międzyrzec*, w piękney i buyney okolicy położone, ma zamek, znaczne fabryki sukna, wydające corecznie za 80,000 Talarów towaru, 530 dom., 3700 miesz., po większey części Niemców. *Szweryn*, ma 2 kościoły, 350 domów, 3400 miesz. (800 żydów). *Wschowa*, na Szląskiej granicy, ma gimnazyum, 4 kościoły, znaczne fabryki sukna i płótna, 1140 dom. i 7000 miesz. (naywięcey Niemców), którzy zbożem, bydłem i wełną handlują. *Lesno*, jedno z celniejszych miast tęy okolicy dla fabryk, które się w niem znajdują, ma zamek, piękny rynek, gimnazyum, 4 kościoły, wielką Synagogę, 1500 dom. i 9100 miesz.; między którymi do 3700 żydów i 250 sukienników. Miasto to znaczny prowadzi handel. *Rawicz*, w okolicy bagnistej i piaszczystej lecz dosyć porządnie zabudowane, ma gimnazyum, piękny kościół Luterski, 1070 dom. i 8500 miesz., po większey części Niemców. Wyrabiają tu rocznie 14,000 postawów sukna, znaczną ilość skór, płótna; handel znaczny. *Boianowa*, 440 dom., 2900 miesz., z tych 250 sukienników. *Krotoszyn*, z fabryką sukna, skór i płótna, 530 dom., 4300 miesz., którzy prowadzą handel wełną. *Zduny*, 600 dom., 5000 miesz., znaczne fabryki i handel. *Ostrowo* 380 dom., 3300 miesz., z tych przeszło 100 są sukiennikami.

VII. Prowincya Saska zamyka w sobie obwody regencyi Merseburga, Magdeburga i Erfurtu.

W obwodzie regencyi Merseburgskiej miasto stol. *Merseburg* nad Saalą z 7239 miesz., stolica regencyi,

instytut akuszerki, browary. W pobliskości m. *Lützen* z 650 mieszk., sławne potyczką dnia 6. Listopada 1632. (gdzie został na placu Gustaw Adolf) i d. 2. Maja 1813 (raczej przy wsi *Gros-Görschen* zwanej). *Lauchstädt* z 857 mieszk., kąpiele mineralne, żupy solne. *Dürrenberg*, *Tenditz* i *Körschau*. *Hala* nad Saalą z miastami *Glauchau* i *Neumarkt* z 19,504 mieszk., Akademia z ogrodem botanicznym, muzeum, obserwatorium i t. d., instytut wiadomości o górnictwie, towarzystwo badaczy natury, dom sierot z Królewskim pedagogium, sławne gimnazjum i szkoła Królewska, zbiór sztuk i naturalnych rzeczy, biblioteka, sławna drukarnia biblii, misyjonarze i t. d.; żupy solne; fabr. wełny, guzików, powozów, wozów, krochmalu, cukru z rzepy i igieł; w okolicy sieją podostatkiem iarzyiny i kminu. *Wettin* nad Saalą, 2702 mieszk., kopalnia węgla kamiennych. *Mannsfeld* z starym zamkiem. *Eisleben* z 5096 mieszk., miejsce urodzenia Marcina Lutra (d. 10. Listopada 1483). Wieś *Rothenburg* nad Saalą, gdzie się znajduje huta miedziana, rafinerya saletry, budowla stałków. *Querfurt* m. z 2479 mieszk., iest handel końmi. *Naumburg* przy uściu Unstrut do Saali, z 7700 mieszk., siedzisko sądu wyższego krajowego obydwóch regencyi Merseburga i Erfurtu; szkoła katedralna, szkoła mieyska; fabr. płótna, skór, mydła, iarmark, winnica. W pobliskości szkoła kraiowa *Pforta* czyli *Schulpforta*. *Zeitz* nad białą Elstrą z 7000 mieszk., fabr. kazmierku i kartunu. *Weissenfels* nad Saalą z 5010 mieszk., seminarjum nauczycieli; fabr. złota. *Eckartsberga* z 9000 mieszk., fabr. wełny, witryolu, ałunu, siarki. *Freyburg* nad Unstrut z 1400 mieszk., winnica, kopalnia kamieni wapiennych, fabr. sukna. Początek równiny złotej wzdłuż Unstrutu i Helmy. *Artern* nad Unstrut z 2677 mieszk., żupy solne. Wieś *Roszbach*, sławna bitwą 1757. Wieś *Auerstädt*, sławne potyczką dnia 14. Października r. 1806. Wieś *Kösen* nad Saalą, żupa solna. Miasto *Torgau* nad Elbą, 5000 mieszk., fort., garbarnie, sukienictwo, handel przedzą; potyczka d. 3. Listopada 1760. *Wittenberg* nad Elbą, miasto warowne niegdys stolica obwodu Wittenberskiego; ma liceum, fabr. sukna, ferbiernia, garbarnia. Sławny grób Marcina Lutra i Melanchthona, których obrazy w naturalney wielkości przez Łukasza Kranach malowane, zawieszony są na ścianach Kościoła; poniosło to miasto bombardowanie 1760 i 1813

pamiętne,
goby Lut
mioty. Prz
leca po utr
teraz 317
Pruskiemu
demia tutej
miesz.k., ins
Wieś Mosc
ppu. W
dnia 5. Paź
cerat York
Pod rządem
berg, kto
berg-Sto
tem, 3000
(wieś Rofj
miesz.).

2) W
teczne Ma
rydenta n
owego, c
naryum na
naczyń, w
płotna, w
ku i inne
miesz., żu
sukna. 2
Stendal n
i cerat.
395 mies
pławną,
Halberst
głównie,
ry; fabr
biących n
Przy mie
gal. M
miesz., k
neli. Or
um; fabr
tu Saala
hatów,

pamiętne, w czasie ostatniego Kościoła zamkowy, jako i groby Lutra i Melanchtona bardzo wiele szkody poniosły. Przed oblężeniem było tu 602 dom. i 4700 miesz. lecz po utracie 285 zamieszkałych domów, znajduje się teraz 317 dom. i 3600 miesz. Z tąd nadano Generałowi Pruskiemu *Tauenziu* tytuł Hrabiego Wittenberg. Akademia tutejsza jest złączona z Halską. *Annaburg* 1200 mieszk., instytut wychowawczy dla dzieci żołnierskich. Wieś *Moschwig*, fabr. wiotryolu, farb, krochmalu i syropu. *Wartenburg* nad Elbą, gdzie Blücher i York dnia 3. Paźdz. 1813 Francuzów zwyciężyli; dla tego Generał York przybiera tytuł Hrabiego York z Wartenburg. Pod rządem Króla Pruskiego są: 1) Hrabstwo Stollberg, które jest podzielone między Hrabiów Stollberg-Stollberg (gdzie jest miasto *Stollberg* nad Harcem, 3000 mieszk., górnictwo) i *Stollberg-Rossla* (wieś *Rossla* nad Helmą na równinie złotej z 1200 miesz.).

2) W obwodzie regencyi Magdeburkiej miasto stołeczne *Magdeburg* nad Elbą, 27,869 miesz., stolica Prezydenta naczelnego, regencyi i sądu najwyższego królewskiego, cyradella, Kościół katedralny, 4 szkoły, seminarjum nauczycieli wiejskich; fabr. fajansu, glinianych naczyń, wełniana, bawełniana, iedwabiu i półiedwabiu, płótna, wošku, kapeluszy, mydła, cykoryi, salamoniaku i inne, handel znaczny. Miasto *Schönebeck* z 4214 miesz., żupy solne, kąpiel. *Burg* z 7493 mieszk., fabr. sukna. *Ziesar* z 1754 mieszk., fabr. sukna i płótna. *Stendal* nad Uchtą z 4906 miesz.; jest tu fabr. wełny i cerat. *Tangermünde* przy uściu Tanger do Elby z 3195 miesz., ma browar. *Salzwedel* nad rzeką Jetze, tu spiawną, z 5932 miesz., fabr. wełny, płótna, faiek. *Halberstadt* nad Holzemą, ma 13,088 mieszk., 3 szkoły główne, seminarjum nauczycieli, towarzystwo literatury; fabr. wełniana, bai, flaneli, sarży; fabr. gołgasu, białych rękawiczek skórzanych, fabr. skórek Duńskich. Przy mieście *Spiegelberg* piękny ogród Dziekana *Spiegel*. Miasto *Aschersleben* nad Einą i Wipperą, 7758 miesz., kopalnia kamieni piaskowych, fabr. fryzu i flaneli. *Quedlinburg* nad Bodą z 10,452 miesz., gimnazjum; fabr. wełny, gorzelnia. *Barby* nad Elbą, w którą tu Saala wpada, 2814 miesz. mieszkanie Biskupa *Hernhutów*, ich Pedagogium, Obserwatorium, gabinet natu-

ralny tychże i drukarnia. *Gommern* 1000 mieszk. Miasteczko *Gnadenau* albo *Gnadau*, osada Henkutów, rękodzielnie. Wieś *Ströbek* czyli *Ströpke*, znana z mieszkańców, którzy bardzo dobrze grają w szachy. — Do tego należą tu pod rządem Króla Pruskiego zostające Hrabstwo *Wernigerode*, należące do Hrabi *Stollberg-Wernigerode*, z miastem *Wernigerode* pod górą *Brocken* z 4013 mieszk., gdzie fabr. sukna, browat, gorzelnia.

2) W obwodzie regencyi Erfurtskiej miasto stoł. *Erfurt* nad rzeką *Gera*, ma 16,000 mieszk., dosyć warowne z 16,573 mieszk., nieco wzmocnione dwiema cytafellami, stolica regencyi; Kościół kollegiacki z wielkim dzwonem, który waży 275 centnarów, Akademia z biblioteką, gimnazyum Luterskie z seminaryum nauczycieli, szkoła rysunków, Akademia pożytecznych wiadomości; Turyngskietowarzystwo biblii; iarżyny i urzet; fabr. bawełny, wełnianych materyi, indygo, wstążek, pończoch, tabaki, guzików metalowych, skór. *Langensalze* ma 5374 mieszk., liceum, Turyngskie towarzystwo wiejskie, fabr. krochmalu, iedwabiu i wełny, farbiernia, fabr. przędzoney bawełny; handel anyżu, koryandru, urzetu, mazanarety, handel zbożem, kapiel, siarczana. *Tennstädt* z 2600 mieszk., woda siarczana. *Heiligenstädt* nad *Leiną* i *Giesledą* z 3226 mieszk., gimnazyum, towarzystwo biblii. Miasto *Mühlhausen* nad *Unstrut* i *Schwemmotte* z 9322 mieszk., fabr. wełny, krochmalu, skór, farbiernie, handel anyżu i safloru. *Nordhausen*, 8629 mieszk., gimnazyum, fabr. serwaseru i witryolu, oley, handel owoców. *Ellrich* nad *Zorgą*, 2607 mieszk., z sławną iaskinią *Kelle*. *Schleusingen* nad *Schleusą* z 1179 mieszk.; jest tu gimnazyum, kopalnia miedzi i żelaza, fabr. wełniana, papiernia. *Suhlą* z 5884 mieszk., gdzie fabr. broni. pilników, fabr. stali i palenie teyże, oraz fabr. barakanu.

VIII. Prowincya Westfalska zajmuie obwody regencyi Münster, Minden i Arensburg.

1) W obwodzie regencyi Müsterskiej miasto stołeczne *Münster*, forteca nad *Aą* nie daleko *Ems*, z 13,976 mieszk., stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, Bi-

skupstwo z Kapitułą, Akademia, 3 gimnazya, seminaryum Katolickich księży, szkoła leczenia bydła, teatr anatomiczny, szkoła rysunków, inkwizytorjat, znaczne manufaktury, handel. Z znaczniejszych budynków są: Kościół Katedralny, Kościół S. Lamberta, na którego wieży trzy żelazne klatki wiszą, i zamek z ogrodem botanicznym. Miasto *Warendorf* nad Ems z 3730 miesz., gimnazyum; fabr. płótna, bawełniana i iedwabiu. *Ibbenbüren* nad Planną z 3000 miesz., gdzie kopalnia węgla kamiennych. *Tecklenburg* z 760 miesz. Należą tu także pod rządem Pruskim zostające następne kraie Xięząt i Hrabstw mediatysowanych, nazwanych zatem teraz Wazalami rzeszy. 1) Posiadłości Xięcia Salm-Salm i Salm-Kyrburg z miastem *Bocholt* nad Aą z 3074 miesz., fabr. kartunu, iedwabiu, żelaza; browar. *Aahaus* nad Aą z 1300 miesz. 2) Posiadłości Xięcia Salmhormstar z m. *Horstmar* i *Coesfeld* nad Berkel z 2061 miesz., fabr. płótna i wełny. 3) Posiadłości Xięcia Croy z m. *Dülmen* z 1684 miesz. 4) Część posiadłości Xięcia Loos-Corswaren; część druga zaś stoi pod rządem Hannowerskim. 5) Hrabstwo *Steinfurt*, z miastem czyli zamkiem *Steinfurt* nad Aą z 1200 miesz., *gymnasium illustre*. 6) Majełności Anhalt, *Gronau* i *Gehmen* (z miasteczkiem *Gehmen* nad Aą. 7) Hrabstwo *Recklingshausen* Xięcia *Artemberg*, z miastem *Recklingshausen* z warownym zamkiem.

2) W obwodzie regencyi Mіндеńskiej iest stolica *Minden* nad *Weserą*, przez którą przechodzi most kamienny 600 stop długi a 14 stop szeroki, miasto walemi otoczone do przechadzek służącymi z 6915 miesz., fert., stolica regencyi i sądu wyższego krajowego, gimnazyum, seminaryum nauczycieli, rafnerya cukru, blech wosku; fabr. świec woskowych, mydła, skór, pończoch, tabaki, sukna i materyi. Bitwa 1. Sierpnia 1759 w pobliskości Westfalska brama czyli główny otwór gór *Wezerskich* i wieś *Rehmen*, gdzie żupy solne. Miasto *Bielefeld* nad strumykiem *Lutter*, 5594 miesz., gimnazyum, handel płótnem, blech. Miasto *Herford* czyli *Hervorden* nad *Werrą* i Aą, 5017 miesz., gimnazyum, handel. *Paderborn* z 5398 miesz., Biskupstwo z Katedrą (z pod której, i przyległych domów, wypływa rzeka *Pader*, od której miasto ma nazwisko, z taką bystrością, iż o 20 kroków od swego źródła młyny o-

braca), gimnazjum. W pobliskości w lesie Teutoburgskim r. 9. legie Rzymskie Warusa przez Herrmana porażone zostały. *Höxter* nad Wezerą z 2191 mieszk., sptaw. Nie daleko ztąd zamek *Corvey* nad Wezerą, stolica Biskupa Korweyskiego. Tu należą następujące pod władzą Króla Pruskiego zostające kraie: 1) Hrabstwo *Rittberg* Xięcia *Kawitz* z miastem *Rittberg* nad Ems, 1346 mieszk.; fabr. mebli, płótna i nici. 2) Maiętności *Rheda* i *Gütersloch* Hrabi *Bentheim-Tecklenburg*, z miastem *Rheda* z 1138 mieszk.

3) W obwodzie regencyi *Arensbergskiej*, jest miasto stoł. *Arensberg* nad rzeką *Ruhr* 1745 mieszk., stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, towarzystwo doskonałenia ekonomii, gimnazjum. Miasto *Hamm*, przyłączeniu się *Asy* (*Ahse*, *Asse*) z *Lippą*, 2568 mieszk., tutaj odbywa posiadzenia Towarzystwo do rozkrzewienia gospodarstwa, reformowane gimnazjum illustre zwane, blech i handel płótna. Miasto *Unna* z 2279 mieszk., żupy solne. *Soest* z 5188 mieszk., posiada Archigimnazjum i prowadzi handel zbożem. *Iserlohn* nad rzeką *Baaren* z 4300 mieszk., fabr. drótu mosiężnego, igieł, spilek, haków, tańcuchów, wtełk, tabakierek i lasek, klanry i inne potrzeby do obicia komod; prócz tego są fabr. axamitu, sukna, papieru, blech nici, handel. *Altena* nad *Lenną* 3289 mieszk., fabr. stali, drutu żelaznego, igieł, szpilek, naparsztków, kótek do franek. *Schwelm* nad strumykiem t. i. z 2001 mieszk., wody mineralne; fabr. linonu, bawełniana i wstążek, siamois; prowadzi znaczny handel. *Dortmund* nad *Emszrą* z 4000 mieszk., archigimnazjum. Miasto *Brilon* z 2472 mieszk. *Stadtberg* czyli *Marsberg* nad *Diemelą* z 2227 mieszk., dom obłąkanych i chorych. *Werl* z 2254 mieszk., żupy solne. *Olpa* z 1544 mieszk., kuźnia miedziana. *Lippstadt* (w którym mieście Xiążęciu *Lippe-Detmold* część dochodów i praw zawarowano) nad *Lippą* 2660 mieszk., forteca, gorzelnia. Tu należą następujące kraie, zostające pod zarządnictwem Prus: 1) Hrabstwo *Witgenstein* podzielone między Xiążąt *Sayn-Witgenstein-Berleburg* (z miast. *Berleburg* 1400 mieszk.) i *Sayn-Witgenstein-Witgenstein* (z zamkiem na górze *Witgenstein* pod którym leży miasto *Luasphe* nad *Lahną* 1200 mieszk.). 2) Hrabstwo *Hohenlimburg* z zamkiem i miasteczkiem *Limburg* albo *Hohenlimburg* nad *Lenną*.

IX. Prowincya Jülich, Cleve i Berg obey-
muie obwody regencyi Kolonii (Cölln), Düsseldorf
i Kliwii (Cleve).

1) W obwodzie regencyi Düsseldorfskiej miasto s, *Düsseldorf* nad Düsseldorfą i Renem, z 15,000 miesz., a z należącemi częściami do miasta z 21,000 miesz., stolica regencyi, sądu wyższego kraiowego, zamek, port wolny, Akademia umiejętności, kunsztów, gimnazyum zwane *illustra*, Obserwatoryum; fabr. tabaki, bawełny, axamitu, kaźmierku, sukna, handel. To miasto składa się z trzech części z starego, nowego miasta i *Karlstadt*. W nowem mieście znajduje się wiele pięknych domów i szeroka ulica lipami obsadzona. Jest to miasto ważne dla Reńskiego handlu, a port jego wielu okrętom jest dogodny nad Renem. W pobliskości zamki Królewskie: *Jägerhof*, *Benrath* i *Bensberg*. Miasto *Elberfeld* nad Wipprą z 20,000 miesz., fabr. bawełny, blech, handel wexlowy znaczny. *Solingen* z 9500 miesz., fabr. stali, żelaza, bawełniana, linonu. *Mühlheim* nad Renem z 3200 miesz., fabr. axamitu i innych iedwabnych materyi, tabaki; handel winem, zbożem i t. d. Dolina długa na 2 mile *Barmen* nad Wipprą, w podłuż której rozciągają się domy fabryk rozmaitych, które się zdają być miastem długiem na milę; w środku jest miasto *Gemark* z 1800 miesz., gdzie fabr. naczyn kamiennych. Wieś *Remscheid* z 6000 miesz., kuźnia żelazna i stali, młyny druciane, fabr. bawełniana. *Essen* m. z 3970 miesz., gimnazyum; fabr. broni i sukna, kamienne węgle. *Warden* nad Ruhr z 3472 miesz., dom poprawy, fabr. sukna, fabr. przedzenia bawełny, węgle kamienne, kopalnia niebieskiej farby, fabr. atunu, kuźnia miedzi. *Crefeld*, 12,000 miesz., fabr. axamitu, iedwabiu, wełny, bawełny i inne; bitwa w roku 1758. Tutaj należą: 1) miętności Gimborn i Neustadt Hrabi Wallmoden-Gimborn. 2) Miętność Homburg Xięcia *Sayn-Wittgenstein-Berleburg*.

2) W obwodzie regencyi Kliwiiskim m. s. *Kliwia* nad Kermisdal o milę od Renu, złączone z niem kanałem spławnym, z 5100 miesz., stolica regencyi i sądu wyższego kraiowego; fabr. siamoisu. Pół ćwierci mili od miasta leży bardzo piękny zwierzyniec sławnymi wodospokami, źródłami i ulicami do przechadzek ozdo-

biony. Miasto *Wesel* przy uściu Lippy do Renu z 8300 miesz., fort. z cytadellą Blücher zwaną; fabr. wełniana i linonu, oraz skór; handel prowadzi znaczny; komunikacya wodą z Amsterdamem. *Xanten* czyli *Santen*. *Goch* fabr. materyi i igieł. *Emmerich* nad Renem z 3545 miesz., gimnazyum Katolickie, manufaktury, handel. *Duisburg* nie daleko Ruhr i Renu, z 4035 miesz., Akademia, gimnazyum; fabr. wełny, nici, skór, tabaki, bawełny, kleju i mydła, handel. *Meurs* czyli *Mörs*, cytadella. *Geldern* 5000 mieszk.

3) W obwodzie regencyi Kolońskiej jest warowna stolica *Kolonia*, po francuzku *Cologne*, po niemiecku *Cölln*, nad Renem z 42,766 miesz., stolica Prezydenta naczelnego, regencyi i wyższego sądu krajowego. Kościół katedralny; port wolny; fabr. bawełniana i naczyń kamiennych. *Bona* nad Renem, 9000 mieszk.

X. Prowincya Wielkiego Xięstwa Niższego Renu obeymuje obwody regencyi Koblenc, Aachen i Trier.

1) W obwodzie regencyi Koblenckiej m. s. *Koblenc* przy uściu Mozeli do Renu, 10,691 miesz., handel; rezydencya Prezydenta naczelnego i sądu wyższego krajowego. *Andernach* nad Renem; 2000 miesz. w pobliżości bardzo sławne kamienie młynne z lawy i popiół wulkaniczny, którym Niderlandczycy już od wieków swe groble utrzymują. *Goar* nad Renem, żegluga, handel, łowienie łososiów. *Bacharach* nad Renem, 1360 miesz., uprawa winnic. *Kreuznach* nad Nahą, 6000 miesz., kopalnia soli, którą W. Xiążę Heski posiada pod zwierzchnością Króla Pruskiego. *Trarbach* nad Mozelą, winnica. *Siegen* nad Siegą z 6000 miesz., kopalnia żelaza i fryszerka. *Altenkirchen* z 1500 miesz. *Friedwald* z 1060 miesz. *Wetzlar* przy uściu rzek *Wetzbach* i *Dill* w Lahnę, 4278 miesz., gimnazyum; aż do roku 1806 rezydencya sądu kameralnego Państwa. *Thal Ehrenbreitstein*, u spodu góry wysokiey 300 stóp, na której niegdyś forteca *Ehrenbreitstein* stała, 2100 miesz., fabr. tabaki, handel zbożem. *Engers* i *Cunosteinengers* nad Renem. Tutaj należy 1) część Xięcia *Wied-Runkel*; z miastem stołecznem *Dierdorf* nad

Wiedbach z 1600 miesz. 2) Hrabstwo Neuwied Xięcia z *Neu-Wied*, z miastem stołecznym *Neuwied* nad Renem z 5000 miesz., pomiędzy którymi jest 450 Hernhutów; fabr. iedwabiū, bawełny, wełny, kapeluszy, obić, pończoch, mebli, blachy, aptecznych i kuchennych naczyń, płótna, tabaki; sprzętów stolarskich, galanteryi i skór, handel. 3) Ekonomie Braunfels, Greifenstein i Hohensolms Xięcia i Hrabi Solms z miastem *Braunfels*, 1200 miesz. *Greifenstein*.

2) W obwodzie regencyi Aacheńskiej m. s. *Aachen* (*Akwisgran*, po francusku *Aix la Chapelle*), 27,164 miesz. stolica regencyi, Kościół katedralny, kąpiele ciepłe; fabr. sukna, igieł, miedzi, mosiądzu, siodeł, powozów. Miasto *Stolberg*, fabr. mosiądzu i drutu, *Bunscheid* 4000 miesz., fabryki. Miasto *Jülich* nad Ruhr, 4000 miesz., forteca. *Düren* nad Ruhr, 3700 miesz., fabr. sukna i żelaza. Miasteczko *Montjoye*, 2950 miesz. fabryka sukna. *Eupen* (*Neau*), 8668 miesz., fabr. sukna. *Malmedy*, fabr. skór i tektur gładkich papierowych, do prassowania sukna pospolicie używanych.

3) W obwodzie regencyi Trierskiej m. s. *Trier* nad Moselą z 9118 miesz., stolica regencyi i Biskupa, towarzystwo uczonych, fabr. porcelany. W pobliżności liczne zabytki z czasów Rzymskich. *Saarbrück* nad Saarą, złączone mostem z miasteczkiem *S. Jana*, 5000 miesz. *Saarlouis* (*Saarlibre*), nad Saarą 4000 miesz. *Saarburg* 2100 miesz. *Prüm*.

O Xięstwie Neuenburg i Neuschatel zobacz kartę

§. 9. Cesarstwo Austryackie.

Położenie, granice, obszerność. Cesarstwo Austryackie, prócz Królestwa Lombardzko-Weneckiego (zobacz Włochy), leży między $26^{\circ} 10'$ — 45° wschodniéy długości, 42 — 51° półnoenéy szerokości w umiarkowaney strefie Europeyskiej, graniczy na wschód z Rosyą i Turcyą na południe z Turcyą, morzem Adryatykiem i Włochami (Lombardzko-Weneckie Królestwo) na zachód z morzem Adryatykiem, Włochami i Niemcami, na północ z Niemcami, państwem Pruskim, wolném miastem Krakowem i Rosyą. Obeymuie mil kwadr. 11,200, a z posiadłościami Włoskimi 12,133; (12,167 Kannab. z których 3685 na Niemieckie kraie z Iliryą, 1529 na Galicyą, 6109 na kraie Węgierskie, a 844 na Włoskie wypada).

Grunt i klima. Po większey części iest pełno gór, które częścią są na granicach, iako to: Karpaty i Sudety; częścią przez kray się przerzynaia iako to: Alpy, Retyjskie, Karniolskie, Norydzkie i Julyjskie. Na północ tylko i wschód w południowo-wschodnich Węgrach, Sławonii i Galicyi znajdują się właściwe płasczyzny. Naywyższe znaiome góry są: Orteles 14,466 stóp, wielki dzwon (Grossglockner) 11,465 stóp, Hochhorn w Salcburgu, wysoka na 10,630 stóp; Terglou w Krainie, na 10,094 stóp; Kogel na 9100, góra Snieżna (Schneeberg) w niższej Austryi na 6870 stóp; wierzchołek Łomniecki w Węgrzech na 8316 stóp; Kriwan w Węgrzech na 7818 stóp; Stangalpe w Styryjskiej Marchii (Steiermark) na 7140 stóp; Budisław w Siedmiogrodzkiej ziemi, na 6888 stóp nad powierzchnią morza. W ziemi Siedmiogrodzkiej iest Wulkan z wyziewami siarczystymi Budesz. Nakoniec grunt Państw Austryackich leży po większey części w klimacie łagodnym, urodzaynym, a na południe zupełnie przyzwyczaiony do uprawy

owoców południowych: oliwy, wina, zboża ryżu, i tylko w kilku nadbrzeżnych okolicach, Węgier i Sławonii, gdzie zaraźliwe bagniska powietrze zarażają, jest klima trochę niezdrowe; w górzystych kraich jest powietrze daleko zimniejsze, a zimy wcześniejsze i dłuższe niż gdzie indziej.

Wody. Tylko morze Adryatyckie z odnogą Triest, Quarnero i Cattaro oblewa brzegi i jest złączona wybornemi drogami z kraiami Binneńskimi (Binnenländer). Wiele jezior kraie państwa Austriackiego posiadają, n. p. w Węgrzech na 24 mil kwadr. obszerne jezioro Platten i Neusiedler, które ma obwodu 10 mil; Wörth, Traun, albo jezioro Grudneńskie, Halstädtskie, Alter, Weisse, Osiach i Mühlstädter; w Krainie Cyrknieckie, obeymujące 3 mile kwadratowe i wiele iaskin i kanałów, przez które woda w pewnych czasach zupełnie upływa, a tak grunt czyni zdolnym do uprawy. W Czechach liczono dawniej do 20,000 jezior, w Galicyi 3859, w cyrkule Znaimskim w Morawii 468. Spławne rzeki są: Dunay (do którego wpadają *Inn, Ens, Traun, March, Raab, Leitha, Waag, Gran, Theifs, Drau (Drave), Sau* (czyli *Save* z *Laibach, Unną* i *Kulpą*), *Pruth, Temes, Aluta* i t. d.), Dniester, Wisła, Odra, Elba (z *Moldawą, Egerą* i *Iserą*), *Lisenzo, Zermagna, Cherka, Cettina, Narenta, Sireth, Bystryca* i t. d. Wiele kanałów posiada, n. p. kanał Franciszka, który łączy *Dunay* z *Theifs*; kanał Terezyi, łączący *Dunay* z *Sawą* i t. d.

Produkta. Mało Europejskich państw jest tyle od natury udarowanych w bogactwa i płody, iak kray Austriacki. Osobliwie zaś Węgry, niewyczerpanem źródłem narodowych bogactw przewyżzają wszystkie inne prowincye tego państwa, a pod niektórymi względami nawet wszystkie Europejskie

państwa. Znajduje się podostatkiem: domowego bydła, osobliwie koni, rogatego bydła, owiec, świń i prócz tego są kozy, osły, bawoły, zwierzyna, nawet niedźwiedzie, ostrowidze, wielki, łosie, tury, kozły, kozy dzikie, koziorożce, bobry, żółwie, ptactwo, morskie i rzeczne ryby (wyzina czasem do 15 cetnarów wielkości kawiar), ostrzygi, perłowe muszle, pszczoły, iedwabniki, muchy Hiszpańskie, kokcynella; zboże, mayż, ryż, nasienie rzepy rozmaitey, mak, kopr włoski, rośliny ogrodowe i kuchenne, owoce, nawet południowe owoce, drzewo (z którego się wydobywa wiele potażu, sadzy, smoły, węgla, dębówek gallasu i t. d.), wino (w Węgrzech przeszło 100 gatunków, z których najlepsze w Tokaju), oliwa, tabaka, chmiel (w Czechach najlepszy w świecie), len, konopie, szafran, lukrecya drzewna, musztarda, zioła farbiarskie, mastyx, cykorya, rumbabarum i t. d., złoto (z gór i rzek), srebro, miedź (także woda cement), ołów, cyna, żelazo, żywe srebro (przy Idryi osobliwie wydobywa się 16,000 cent. rocznie, co czyni dochodu 2 mill. złt. Reńsk.), cynober, kobalt, galman, arsenik, cynk, braunsztein, magnes, drogie kamienie, marmór, alabaster, serpentyn, kamienie piaskowe, kwadratowe, młyńskie, szlifiarskie, piekielne, ziemia porcelanowa zdatna do wyrabiania faiek, i tak nazwana pieczęciowa ziemia, gips, wapno, asbest, ziemię farbiarskie, piana morska, bursztyn, siarka, torfy, węgle kamienne, sól kopalna i morska, wiotryol, alun, saletra, siarka, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców jest z Włoskami posiadłościami 24 miliony (28,102 000 Kan.; z tych na Niemieckie i Illiryskie prowincye 9,465 000; na Galicyą 3,978,000; na Węgry 10,690,000. Niemcy, Słowianie (Sławaki, Hanaki, Czechy, Polacy, Selblanie, Racowie, Illiryczycy, Ruśniaki, Kroaty, Windy), Węgry (Magiary, Jazygi, Kumani czyli Uzen, Szekli, Scyty) Wolochoy (Kalibasi, Uskoci, Zyncarowie), Ży-

dzi, Cygany lub nowe Węgry, Klemeńczycy (Illyryczycy), Armeńczycy, Greci czyli Macedończykowie, Wallonczycy, Włochy, Francuzi, Osmani. — Katolicka religia jest panująca; cierpią tu jednak i Protestantów (w Węgrzech stosownie do artykułu praw mają nawet mieć równe prawa z Katolikami), Greków (także Filiponów czyli Lipowenów) Armeńczyków, Socynianów, Unitów, Menonitów, Żydów, Mahometan. — Akademie są w Wiedniu, Pradze, Pescie, i we Lwowie (do tego jeszcze we Włoszech). Prócz tego wiele instytucji edukacyjnych i szkół.

Fabryki coraz bardziej kwitną, i produkta surowe otrzymują (wyjąwszy bawełnę, cukier i niektóre farbierskie materiały) z kraju. — Dostarczają osobliwie płótna, żagli, towarów wełnianych, bawełnianych i iedwabnych, papieru, skór i futer, towarów żelaznych i szklanych, tabaki, cukru, oleju, mydła, krochmalu i pudru, wosku, z złota i srebra towarów, towarów miedzianych, mosiężnych, ołowianych, prochu, porcelany, fajansu, faiek, alunu, witryolu, szmalty (Schmalte), cynobru, drewnianych sprzętów, likworu; budowla statków i t. d. Przeto jest tu handel kwitającym.

Rząd monarchiczny w osobie dziedzicznego Cesarza *Franciszka I.* Dochody państwa dotąd 125 mil. złotych. Reńskich wynoszą. Siła zbrojna dochodzi w czasie pokoju 263,504 ludzi, w czasie wojny 535,394 ludzi. Flotta Wenecka składa się z 3 fregat, 2 Bryg i 2 Colet.

Podział. Cesarstwo Austryackie składa się z następujących państw:

I. Arcy-Xięstwo Austryackie.

1) Austria niżej rzeki Ens (niższa albo dolna Austria), zamyka 34 miast, 238 miasteczek, 4287 wsi, 354 mil kwadratowych i 1,048,000 mieszkańców, z miastem stołecznem wszystkich państw

Austryackich i rezydencyą Cesarza Austryackiego *Wiedeń* nad Dunajem i rzeczką Wiedeń; ma 7162 domów, 237.743 mieszkańców, między którymi jest żydów 1496, prócz 5000 woyska, które w garnizonie zostaje. Jest tu stolica wszystkich administracyi rządowych, Arcybiskupa i Akademii, pałac czyli zamek Cesarski z biblioteką, w której się znajduje przeszło 300,000 tomów różnych dzieł; skarbiec (w którym są ornaty i wiele innych rzeczy, ozdobionych złotem, perłami i drogimi kamieniami, kunsztowne rzeczy z złota, srebra, drogich kamieni, kryształu, słońowej kości i t. d., n. p. piramidalny puchar wysoki na 2 łokcie, z iedney sztuki kryształu, który się składa z 3 sztuk szrubowanych, z których każda jest osobnym kubkiem); gabinet naturalny i fizyczno-mechaniczny (gdzie jest n. p. ręka z metalu, która na podłożonym iey papierze pisze troiakiem charakterem to, cokolwiek sobie kto życzy, maczając przytém pióro w atramencie, kiedy tego potrzeba wymaga), zbiór starożytności, monet i medalionów. Główny kościół Arcybiskupa pod nazwiskiem S. Szczepana, z wieżą 435 stóp wysokości, 29 Kościołów farnych Katolickich, 17 Klasztorów, 1 Luterski i 1 Kalwiński kaplica, 2 Kościoły nieunitów Greków, a 1 dla unitów, 1 synagoga żydowska, 1 Mahometańska sala z Imanem; daley 4 zbrojownie, obserwatoryum, dom inwalidów, szpital główny; na placu *Józefa* jest statua Józefa II., na dziedzińcu zaś statua Maryi, i statua S. Trójcy nad kanałem. Akademia kunsztów z kilku zbiorami kunsztownemi, n. p. Cesarska galerya obrazów w Belwederze; Akademia rysunków i ryciny, Akademia Józefa lekarsko-chirurgiczna, Akademia wschodnia, towarzystwo gospodarstwa wieyskiego, towarzystwo przyjaciół muzyki Cesarstwa Austryackiego, szkoła inżynieryi, *Theresianum*, Uniwersytet Cesarski, gimnazyum, politechniczna szkoła, główna szkoła normalna, instytut głucho-niemych i ślepych i t. d.; fabr. bawełniana, iedwabiu, koronek, wstążek, porcelany, obić, broni, igieł, obić papierowych, bronzowych naczyń, wozów i inne; handel kwitnący. Na przedmieściu Leopoldskiem jest ogród bardzo piękny zwany Augarten, daley Prater i t. d. Sławne jest to miasto pokojem 14. Paźdz. 1809 i Kongressem od Paźdz. 1814 do 10. Czerwca 1815 trwającym. Cesarskie zamki letnie *Schönbrunn*, *Luxenburg* (z pięknym parkiem), *Hetzendorf*. Miasto *Baden*, 2333 miesz.

gdzie kąpiele ciepłe. *Neustadt* czyli *Wiedeńskie nowe miasto*, 5355 miesz., Akademia kadetów; fabr. sprzętów kuchennych. *Ips*, fabr. tygli chemicznych. *Krems* nad Dunaiem, 3563 miesz., fabr. żelaznych stalowych towarów, axamitu, iedwabiu, bleywasu, iarmarki na musztardę i szafran. *Wies S. Veit* nad rzeczką Wiedeń, gdzie pałac Arcybiskupi.

2) Austria nad Ens (górna Austria), gdzie miasto *Linz* nad Dunaiem 16,890 miesz.; stolica Biskupa, główna szkoła normalna, instytut głucho-niemych; fabr. materyi wełnianych i bawełnianych, berlińskiej farby, zieloney farby, prochu, iarmarki. *Steyer* przy uściu Steyer do Ens, fabr. wełniana, broni i żelaznych sprzętów; w czasie potyczki pod dniem 7. Maia 1809 po większej części się spaliło. *Ens* przy uściu Ens do Dunaju, fabr. żelaza i stali. *Braunau* nad Inn z 1648 miesz., fabr. sukna. *Vöklabrück* (Weklabryk) nad rzeką Wökla, gdzie fabr. sprzętów drewnianych. *Schwannstadt* z fabr. muszlinu i batystu. *Salzburg* nad rzeką Salzach, 13066 miesz., prócz obcych, uczniów i wojska, gimnazyum, fabryki żelaza, kart, drutu, laku, pudru, krochmalu, tabaki, wełnianych i skurzanych towarów; warowny zamek *Hohensalzburg* na rozpadłej skale z Arsenalem. Zamki wiejskie *Mirnbell*, *Leopoldskron*, *Hellebrunn* i *Klessheim*. *Hallein* albo *Halle*, u spodu góry w sól obfitę nad rzeką Salza 600 domów, 4600 miesz., kopalnia soli, fabryka szpilek i towarów wełnianych. Miasteczko *Friedan* z fabr. kartunu. *Hallstadt* i *Ischel*, gdzie kopalnia soli, węgla kamiennych, alabastru i gipsu.

II. Xięstwo Styrya, leży na południe niższej Austrii i zamyka 20 miast, 97 miasteczek, 5336 wsi, 400 mil kwadr. i 830.000 mieszkańców, z m. s. *Grätz* nad Muhr, ma 2656 domów, 31,652 miesz., stolica Biskupa Sekauskiego, ma 2 zbrojownie, liceum, gimnazyum, zwane *Johanneum* (muzeum historyi naturalnej i publicznych nauk), publiczna biblioteka; fabr. bawełny, iedwabiu, stali, żelaza, fajansu; iarmarki. Miasto *Radkersburg*, gdzie winnica, zamek na górze. *Gillt* nad rzeką Sau tu spławną *Bruck*, forteca. *Leoben*, stolica Biskupa, handel żelaza. *Eisenerz* czyli *Inneberg*

pod wysoką górą w kruszce obfitą, gdzie groty rozmaite pełne skryształizowanych kropli żelaza, tak nazwanych kwiatków żelaznych. *Judenburg* nad Murą. Miasteczko *Auscé*, gdzie warzelnia soli. Dalej jest *Mariazell*, sławne odpustami.

III. Królestwo Iliryjskie, z dwóch Gubernii złożone

1) Gubernia *Laibach* zamyka dawniejsze Xięstwa Karyntyi i Karniolii; gdzie m. s. *Klagenfurt* (po Karyntku *Sclanz*) nad Glan, nie daleko jeziora *Wördt* z 7442 miesz., liceum; fabr. bleywasu, cukru z ołowiu, grypszpanu; fabr. menningu sukna, iedwabiu, bawełny. Miasto *S. Andrzeia* (*St. André*), stolica Biskupa. *Villach* przy uściu Geil do Drau, tutaj spławney, z 330 domów, 3000 miesz., fort., handel. *Laibach* albo *Lublana* stolica Królestwa Iliryjskiego, a dawniey Xięstwo Karniolii nad spławną rzeką tegoż imienia, ma 1593 domów, 20,000 miesz., mieszkanie Biskupa, liceum, fabryka iedwabiu, skór, sukna, faiansu. Auerberskie Xięstwo *Gottschee*. Miasto na gorze *Idrya* 312 dom., 3500 miesz., kopalnia żywego srebra. Miasteczko *Adelsberg* z sławną grocią. *Karlowitz* nad Cyrknickiem jeziorem, fabryka szkła. *Ferlach* 384 dom., 2840 miesz. fabryka broni. *Bleiberg* u spodu góry t. i. w której sławny ołów kopią. *Nowa Idrya*, bogata kopalnia żywego srebra. Sławny przesmyk *Pantoffel* po Niemiecku, po Włosku zaś *Pontleba* zwany.

4) Gubernia *Triest* (Gubernia nadmorska, z miastem *Triest* nad odnogą t. i. 1541 domów, 40 000 miesz., cydadellą, szkołą żeglugi; wolny port, cukier, blech wosku; fabr. oleiu, mydła, rosolisu, bawełny, iedwabiu, koronków, bleiwasu, weinszteinu, skór, cukrowanych owoców, konfitur, kart, dobra fabryka rumu, araku, essencyi pończowej; fabr. tak nazwanych *Pasten* (suszone mączne potrawy), farbiernia nici czerwonych, warsztat okrętów, fabryka czyli warsztat powroźnicki do robienia lin okrętowych, kuźnia kotwic, ludwisarnia kul armatnych, handel morski. kompania assekuracyjna, domy kwarantane. *Capo d'Istria* na wyspie, która jest mostem złączona ze stałym lądem; 5119 miesz., żupy solne, handel. *Rovigno* czyli *Tre-*

signo na pół-wyspie, 9538 miesz., 2 porty wyborne dla największych okrętów, budowla statków, rybołówstwo. *Mitterburg*, *Biben* albo *Pitschen*, *Berscheez* port nad morzem Adryatykiem. *Görz* 9000 miesz., mieszkanie Biskupa, gimnazyum, fabr. iedwabnych i skórzanych towarów. *Montefalcone*, gdzie źródła solne. *Pola* 846 miesz., cząstki Rzymskiego Amfiteatru. Miasteczka *Tolmein* albo *Tulmino* i *Flitsch*, z mocnym pasem gór zwanym *Pletscherklause*. Wyspy: *Cherso* z m. t. i. port, handel, złączona jest mostem z wyspą *Osero*. *Veglia*, ma wiele iedwabiu i małych rzeskich koni. Tu jeszcze należy część prowincyałnéy kroacyi na prawym brzegu rzeki *Sau*, gdzie są miasta: *S. Veit* na *Ilum* albo *Fiume*, przy wpływie rzeki *Reka* do jeziora *Kvarnero*, 7576 miesz., wolny port, gimnazyum; fabr. płótna, sukna cukru, tabaki, skór, świc woskowych, potażu. Tu jest skład towarów Węgierskich, mających być na okręcie puszczanymi. *Buccari* 1805 miesz., wolny port, spust okrętów, rybołówstwo; handel. Miasteczko *Porto Ré* mające port, i dwa kastele do obrony.

IV. Dalmacya, z miastem *Zara* na wybrzeżu ziemskim, z 7409 miesz.; jest tu cytradella, arsenał lądowy i morski, port wzmocniony; fabr. iedwabiu, skór, wełny, fabr. rosolisu, częste iarmarki, handel. *Spalatro* nad morzem, towarzystwo uprawy roli, port, plac składu towarów między Wenecją i Turcyą; fabr. wełny, iedwabin, skór, rosolisu; iarmarki. — Wyspy: *Arbr. Pago*, *Lesina*, *Lissa*, *Milit* (*Meleda*) z m. t. i. *Zupana* i t. d. — Do Dalmacyi należą także: 1) Dawna Rzecz-pospolita *Poglicza* przy górze *Mostor*, między rzeką *Clissa*, *Duare* i uściem rzeki *Xarnovizza* i *Cettina*. Ten kraj górzysty obfituje w zboże, wino i bydło. Naywyższy z mieszkańców, których jest 20,000, zowie się Wielkim starostą, (*Großsgraf*); bywa on wybierany rocznie na powszechnych seymikach. Mieysce główne jest wieś *Pirun-Dubrava*. 2) Dawna rzecz-pospolita *Raguza* z miastem *Raguza*, po słowiańsku *Dobronich* na półwyspie morza Adryatyckiego, pod górą *Wergato*, z 15,000 miesz.; fort., port, stolica Katolickiego Arcybiskupa, liceum; fabr. iedwabiu, budowla statków, handel. 3) Państwo w *Albanii* czyli *nizsza Dalmacya* nad odnogą *Cattoro*, gdzie jest miasto stare

wzmocnione *Cattaro* nad odnogą t. i. z 17 do niego należącymi wsiami, ma 26,206 miesz. z największym, znakomitszym i naybezpieczniejszym portem na morzu Adryatyckiem; trzy wielki zatoki, handel.

V. Xiążęce Hrabstwo Tyrol, ten kray, do którego taraz Szalzburskie osady w Tyrolu, tudzież *Brixenthal*, *Zillertal* i *Windisch Matrey* przyłączone zostały, zamyka 520 mil kwadr. i 717,000 miesz. *Innsbruck* między 7—8000 stóp wysokimi i przykremi górami, które pospolicie ieszcze w *Maiu* są śniegiem pokryte (r. 1812 ieszcze w *Lipcu* dnia 20.), nad *Inn*, z 10,237 miesz., gimnazyum, towarzystwo ekonomiczne. Miasto *Hall* nad rzeką *Inn*, tu spławną; 400 domów, 4000 miesz.; fabr. bawełny, żupy solne. *Kufstein* nad *Inn* z fortecą, zbudowaną po większey części w skale. *Brixen* nad *Eisak* z 3800 miesz. *Lienz*, przy wstępie do doliny *Puster* z 1600 miesz., fabr. mosiądzu, obicia; przytém tak zwany *Lienzer Klause*, pas gór nad *Drau*. *Trient* nad *Etsch* z 700 domów i 7000 miesz., gimnazyum; fabr. iedwabiu. *Botzen* czyli *Bolzano* przy uściu *Eisak* do *Etsch*, 4 znaczne iarmarki. Roku 1809 zbroyną ręką wzięte, zostało po większey części spalone. *Roveredo* czyli *Rovereth* nad *Etsch*, 8000 miesz., fabr. skór i iedwabiu. *Riva* czyli *Reif* nad ieziozem *Garda*, 3400 miesz., fabr. drumli. Prowadzi handel znaczny. W bliskości iest bardzo wązka cieśnina *Kofel* czyli *Corvolo* nad *Brentą*. — Do tego należą maieństwo *Vorarlbergskie*, między górą *Art* i ieziozem *Boden*, iako to: Hrabstwa *Feldkirch* czyli *Montfort*, *Bregencya* (*Bregenz*): *Pludenz*, *Sonnenberg* i maieństwo *Montrafon*, z miastem *Bregencya* (*Bregenz*) przy uściu rzeki *Breganz* do ieziora *Boden*, 300 domów, 1951 miesz., handel drzewa, sprzętów stolarskiey roboty, muszlinu. *Feldkirch* i *Pludenz* nad *Jll*. Zamek *Sonnenberg* na górze.

VI. Królestwo Czeskie ma miesz. 3,114,428, między tymi 50629 żydów, z m. s. i fortecą *Praga* nad *Moldawą*, ma 3180 domów, 74683 miesz. obywatelów, (61,000 Katolików, 2000 Protestantów i 9000 żydów w mieście żydowskiem); Królewski zamek, 46 Kościołów i kaplic, między którymi iest Kościół Metropolitański

S. Wita (*Veit*) (z kaplicą S. Wincentego, której dach jest wyzłacany i ozdóbiony pięknymi szlifowanymi kamieniami drogiemi), Kościół Kapucynów (z kaplicą Loretąńską, w której, pominąwszy inne rzeczy kosztowne, jest Monstrancya wysadzona 6666 diamentami w kształcie słońca), 9 synagog i t. d., 68 pałaców, stolica Arcybiskupa, Akademia; Akademia umiejętności, towarzystwo oyczystey ekonomii, towarzystwo hydrotechniczne, obserwatoryum, szkoła politechniczna dla ćwiczenia rzemieślników, Konserwatoryum muzyki, instytut głuchoniemych i ślepych, pensya Angielska dla szlacheńskich panien, dom wojskowy i inwalidów, powszechny szpital dla chorych i t. d.; fabr. wełny, złota i srebra, iedwabiu, bawełny, kapeluszy, tabaki; szteyngutu, fabryka wyborna salomonianu, rękawiczek, skór, platyny z srebra i okuwania skrzyń, guzików, mosiądzu, obić, likworów, papieru; środek handlu Czeskiego. Przy niem Góra biała, na której stoczono potyczki r. 1620 i 1757; na pamiątkę tych wystawiony jest Kościół pod imieniem *Maria de Victoria*. Miasto to leży w dolinie po obydwóch stronach Moldawy, przez którą przechodzi most kamienny długi na 1790 stóp, a 35 szeroki, 28 kolosami ozdobny. Składa się ono z 4 części, starego miasta (gdzie się znajduje żydowskie miasto z 278 domami), z nowego miasta, z mniejszey strony i Hraczynem na gorze. Miasto *Jung-Bunzlau* nad Iserą, fabr. sukna i skór. *Melnik* nie daleko uycia Moldawy do Elby, winnica. *Reichenberg* nad Nissą, fabr. sukna i pończoch. *Turnau* nad Iserą, młyn szlifierski kamieni drogich i podlejszych, kompozycya kamieni czeskich (naśladowująca kamienie drogic) i szkieł farbowanych. *Königingrätz* czyli *Königgrätz*, forteca, stolica Biskupa, fabr. sukna. *Trautenau* nad Aupą, fabr. sukna i płótna, handel. *Josephstadt*, dawniey *Pleß*, fort. *Kuttenberg*, miny srebrne. *Budweis* nad Moldawą, tu sptawną, fort., stolica Biskupa; fabr. sukna, saletry. *Karlsbad* przy uyciu Tepel do Egry, kąpiele ciepłe; fabr. cyny, stali, szpilek, haczyków do haftowania, śpilek, noży, nożyczek i innych sprzętów żelaznych, żelazo. *Eger* nad rzeką t. i., wody mineralne, kwaskowe, fabr. kapeluszy, skór, sukna, mydła. *Joaachimsthal*, gdzie bogata kopalnia srebra i kobaltu; od tego miejsca mają talary swe imie. *Cieplice*, kąpiele ciepłe, kopalnia węgla kamiennych. Fort. *Lautmeritz*

i *Theresienstadt* nad Elbą. Wieś *Siedlice* i *Seidschütz*, wody mineralne gorzkie, z których wyciągają sól znaną. *Adersbach* z lasem labiryntowym, kamieńny zwany, który przeszło 1 $\frac{1}{2}$ staj długi jest, a $\frac{3}{4}$ szeroki, składający się z wielu tysięcy skał piaszczystych różnaitego kształtu, stojące w bliskości siebie odosobnione i w prostej linii, wysokie od 40—100 łokci, a grube od 10—16, oddzielone wodami południowemi, bieżącemi ku północy. *Kulm* (*Culm*), sławne bitwą dnia 30go Sierpnia 1813. *Nollendorf*, potyczką dnia 1. Września 1813 sławne. Ząd nadano Generałowi Prnskiemu Kleist imię Hrabiego Nollendorf.

VII. Margrabstwo Morawskie, (w którym liczą mieszkańców 1,751,555 a żydów 27,358) z m. s. i fort. *Ołmuniec* (*Olmütz*) nad Marchą z 8595 miesz., stolica Arcybiskupa, liceum, Akademia kraiova. *Berno* (*Brünn*) drugie m. s. przy ujściu Zwitry do Szwarzawy, z 27,101 miesz., stolica Biskupa, szkoła Cesarska, towarzystwo Morawskie uprawy gruntu, badaczów natury i kraju, dom ubogich; fabr. sukna, tabaki, fabryka spirytusu mydlanego; znaczny handel. Miasto *Nikolsburg*, handel. *Austerlitz*, bitwą dnia 2. i 3. Paźdz. 1805 sławne. *Iglau* nad Iglawą, fabr. sukna, papieru, szkła, potaszu. *Znaym* nad rzeką Traią, fabr. tabaki i sukna, handel winem. *Hradisz* na wyspie rzeki March, nieco wzmocnione. *Kremsier*, fort., rezydencya Arcybiskupa Ołmunieckiego. Do téj Prowincyi należy jeszcze Szląsk Austryacki z miastem *Opawa* (*Troppau*) nad Oppą z 9748 miesz., forteca, gimnazyum Katołckie; fabr. sukna i mydła. *Jägerndorf* nad Oppą, fabr. płotna. *Jauernik*, fabr. wełny. *Freudenthal* nad strumykiem *Schwarzewasser*, fabr. sukna i pończoch, kopalnia żelaza. *Cieszyn* (*Teschén*) nad Olszą, gimnazyum Luterskie, fabr. broni i handel. *Bielsk* (*Bielitz*) (6. Lipca 1808 spalone), fabr. sukna. *Freystadt*. *Frydeck*. *Oderberg*, fabr. ceraty. W ogólności zawiera Morawia (ze Szląskiem) 119 miast, 178 miasteczek, 5667 wsi, i (bez Szląska) 414 mil kwadr., 1,372,000 mieszk. Szląsk zaś 86 mil kwadr. i 246,600 mieszk.

VIII. Królestwo Galicyi i Lodomeryi z Bukowiną, leży w stronie półnowschodniej Karpatów i

jest oblane wielu wielkimi i małemi rzekami, które z tych gór wypływają. Miasto stol. *Lwów* (*Lemberg*) nad Połtawą, 2515 domów, 41,844 miesz., między którymi jest 14,574 żydów, stolica Arcybiskupa Katolick., uniatów Ormiańskich, i Metropolity Greków uniatów; jest tu 2 gimnazya, szkoła ewangelicka, szkoła akuszerzy, Uniwersytet (zrobiony z liceum w r. 1816. lecz bez fakultetu lekarskiego), szkoła chodzenia około pszczoł i pomologii, szkoła Xięży Greckich unitów; fabr. sukna, rosolisu, skór, płótna; handel. Miasto *Landhut*, blech płótna. *Jarostaw* nad Sanem, szkoła normalna; fabr. płótna, handel. *Samborz* nad Dniestrem, 1153 domów, 6373 miesz., gimnazyum; fabr. płótna, sol warzonka. Miasto *Brody*, 1300 dom., 21,000 miesz., między którymi jest 16,000 żydów; znaczny handel woskiem, skórami, futrami, koźmi, suszonymi owocami, anyżkiem i t. d. *Bochnia* nie daleko Raby, kopalnia soli. *Wieliczka*, 341 domów, 3414 miesz., żupy solne, szerokie na 1115 stóp, długie na 6691 stóp, głębokie na 743 st., w których już przeszło 600 lat sol kopią, i do 100 ludzi pracuje; tworzą one miasto podziemne, w którym są magazyny, stajnie i kaplice kute w soli; rocznie kopią przeszło milion cetnarów soli. *Tarnopol* nad izejorem. — W Bukowinie jest m. s. *Czernowice* nie daleko rzeki Prutu z 820 dom. i 6000 miesz., stolica Greckiego Arcybiskupa, liceum, główna szkoła, szkoła Kleryków Greckich nieuniatów, szkoła akuszerzy, handel.

IX. Królestwo Węgierskie (po odpadnięcie części do nowego utworzonego Królestwa Iliryskiego), zamyka 6,109 mil kwadr. i 10,690 000 miesz., podzielone jest na wyższe i niższe Węgry, a te na 4 cyrkuły, z tey i z tamtey strony Dunaiu, z tey i z tamtey strony Theissy, które się znowu składają z Komitetów (*Gespanschaft*) i z kilku od tychże odzielonych powiatów.

1) Niższe Węgry:

a) Cyrkuł z tey strony Dunaiu, m. s. mocno obwarowane *Ofen*, po Węgiersku *Buda*, nad Dunaiem, z 22,323 miesz. nieszlachty; jest tu stolica Biskupa Greckiego nieuniatów, pałac czyli zamek Królewski, w któ-

rym się znajduje korona Królestwa, Obserwatorium, ludwisiarnia, fabr. noży, naczyń miedzianych, fajansu, iedwabiu, skór, tabaki, winnica; kąpiele ciepłe. Na przeciwko niego leży miasto *Pest*, gdzie Akademia, narodowe muzeum węgierskie, gimnazyum Piarskie, Obserwatorium, instytut Angielski zakoniec (szkoła trudniąca się edukacją płci żeńskiej, szkoła leczenia bydła; fabr. złota i srebra, iedwabiu, bawełny, sukna, tabaki, skór, zwierciadeł i inne; sławne tu iarmarki, Miasto *Presburg* na lewym brzegu Dunaju; ma 1500 dom., 30,000 miesz., zamek na górze leżący, który teraz w koszary został zamieniony. Jest tu Akademia, gimnazyum Luterskie i Katolickie, towarzystwo biblii; fabr. tabaki, skór, mosiądzu, drótu srebrnego i inne, winnica. handel; zawarto tu pokój dnia 26go. Grudnia 1805. *Waitzen*, Akademia wojskowa Ludwiki, instytut głucho-niemych. *Kolotza*, stolica Arcybiskupa, *Tyrnawa*, dom inwalidów. *Neusohl* przy uściu Bystrzycy do Grany, stolica Biskupa Katolickiego, gimnazyum ewangelickie, kopalnia miedzi, fabr. główni damasceńskich. *Kremnica*, obfita w miny złote. *Szemnice* z 17036 miesz. nieszlachty, Akademia górnictwa, instytut leśnictwa, gimnazyum Luterskie, Kollegium Piarskie; kopalnie, dostarczające złota, srebra, miedzi, arseniku i t. d. *Gran* nad Dunajem, forteca, kąpiele ciepłe. Miasteczka *Kekskemet* 24 616 miesz. *Jaszberony*, 12,000 miesz. *Nagykörös*, 12,000 miesz. *Telegyhaza*, 9100 miesz.

b) Cyrkuł z tamtej strony Dunaju, gdzie miasto *Oedenburg*; w piękney okolicy nad jeziorem Neusiedler, ma 800 dom. i 12,000 miesz., którzy z uprawy winnic i handlu (szczególnie bydła) żyją. Jest tu ewangelicko-Niemiecka szkoła mieyska; fabr. cukru, sukna, noży; winnica; znaczne iarmarki bydła, kopalnia węgla kamiennych. Forteca *Komorno*. Miasto *Raab* przy uściu rzeki Raab i Rabnicy do Dunaju, stolica Biskupa, Akademia Królewska, archigimnazyum; fabr. sukna; sławne bitwą dnia 14. Czerwca 1809. Miasteczko *Keszteli*, gdzie liceum filozoficzne, szkoła ekonomiczna zwana *Georgikon*, szkoła rysunków i muzyki, szkoła leśnicza i polowania, seminarjum nauczycieli wiejskich, instytut masztalerzy, szkoła miernictwa i inżynierów i t. d.

2) Wyższe Węgry.

a) Cyrkuł z tey strony Theissy z miastem *Erlau* na obydwóch stronach rzeki t. i. Ma bibliotekę, Obserwatoryum Astronomiczne, 16,000 miesz. Tu jest stolica Katolickiego Arcybiskupa, liceum, winnica, handel. *Kaschau* nad *Hernath*, stolica Biskupa, Akademia, archigimnazyum; fabryka znaczna sukna, tabaki, prochu, handel, *Eperies*, gimnazyum Katolickie i Luterskie; fabr. cukru, sukna i płótna, handel. *Sarosz-Patak* nad *Bodrogą*, gimnazyum Katolickie i Kalwińskie, winnica. *Munkatsch*, stolica Biskupa Greckiego Uniackiego; w pobliżności sławna forteca t. i. na górze. *Leutschau*, gdzie gimnazyum Luterskie i browar miodu. Miasteczko *Tokay*, sławne winnicą i *Schmoltitz*, kopalnią miedzi, wodą cementową, pieniądźmi miedzianemi, fabrykami topienia, i handlem płótna. *Miskolcz* 13500. miesz.

b) Cyrkuł z tamtey strony Theis fort. *Gross-Wardein* nad *Körös*, stolica Katolickiego Biskupa, Greckiego Protopopa i Biskupa Uniatów, Akademia, archigimnazyum, winnica, handel, kąpiele. Miasto *Nowemiasto* i *Węgierskie Nowemiasto*, gdzie kopalnia złota, srebra i antimonium. *Debreczyn* z 27,563 miesz., Kollegium Kalwińskie, Katolickie gimnazyum, Kollegium Pniarskie; fabr. tabaki, mydła i saletry, faiek i cybuchów i t. d. W *Banat* fort. *Temeswar* nad *Begą* i *Temesch*, stolica Biskupa Greckiego Nieuniatów, Katolickie gimnazyum; fabr. iedwabiu, żalaza i sukna; handel. Na woyskowej Węgierskiej granicy jest warowne miasto *Pancsowa* czyli *Panczowa*, 7097 miesz.

X. Królestwo Sławonii leży między rzekami *Sau*, *Drau* i *Dunaiem*. Wschodni koniec iego stanowi *Syrmia*, która wraz z *Werowickim* i *Pozegańskim* obwodem z niem złączona, do Królestwa Węgierskiego wcielona została. Miasto stołecz. warowne *Eszek* nad *Drawą* z 9356 miesz.; fabr. iedwabiu, handel. *Fort. Peterwardein* nad *Dunaiem*, 3702 miesz. *Semlin* nie daleko uycia *Sau* do *Dunaiu*, 7089 miesz., dom kontumacyiny. W tem mieście jest środek handlu między *Wiedniem* *Konstantynopolem*. Miasto *Carlowitz* nad *Dunaiem*, 5596 miesz., stolica Greckiego Arcybiskupa, gimnazyum dla Greków Nieuniatów, winnica.

XI. Królestwo Kroaeyi z m. s. *Agram* czyli *Sagrab* nad Sawą z 2973 mieszk. mieszlachy, stolica Wice-Króla Slawonii i Kroaeyi i stolica Biskupa, Akademia Królewska, gimnazyum, handel. Forteca *Warasdin*, gdzie kąpiel ciepła. *Petrunia* nad Kulpą, szkoła wyższa, trywialna, teometryczna i iliryska narodowa. *Carlstadt*, forteca przy złączeniu się Kulpy i Korony z 3224 mieszk., fabr. rosolisu, znaczny handel. *Zengh* czyli *Zeni*, szkoła Królewska, gimnazyum, stolica Katolickiego Biskupa; port wolny, iarmarki wólne. *Carlobago*, port, handel. (Porównay w Królestwie Iliryskiem Nro. 2).

XII. Wielkie Xięstwo Siedmiogrockie ze wszystkich stron wysekiemi gorami otoczone, (które są łańcuchem Tatrow, a na zachodnięj stronie w złoto obfitują), jest podzielone z przyczyny trzech narodów, które je zamieszkują, na 3 części: na kray Węgierski, kray Szeklerski (to jest stróżę granicy) i na Królewski kray Saski. Miasto stołeczne ziemi Siedmiogrodzkiej jest *Herrmannstadt* w kraiu Saskim nad Zibiną, z 13313 mieszk.; jest tu forteca, gimnazyum Luterskie; fabr. sukna, wełnianych kołder, skór, prochu. Miasto *Klausenburg* m. s. warowne, 14.000 mieszk. Węgrów Siedmiogrodzkich, nad rzeczką Schamosch, stolica gubernii, Akademia Królewska, gimnazyum Katolickie, Kollegium Kalwińskie i Uniackie, szkoła Luterska. *Kronstadt*, 25.000 mieszk., forteca, gimnazyum Luterskie i Katolickie, szkoła nowych Greków (nauczyciele są mnichy Greckie z gory Athos), włoska szkoła, fabr. sukna, handel. *Karlsburg*, dawniey *Weissenburg*, cytadella na górze, obserwatoryum, gimnazyum Katolickie; fabr. saletry, fabryka merkuryuszu, znaczne niłny prochowe. *Maros Vasarhely*, 8500 mieszk.

XIII. Hrabstwo Falkenstein między Alzey i Lautern, pod górą do tego należącą *Donnersberg* (*Mons Javis*).

Nakoniec należą tu: posiadłości ubocznęj linii do mu Austryackieg. We Włoszech: Toscana, Modena, Massa i Parma (zobacz Włochy).

§. 10. Miasto Wolne Kraków.

czyli Rzeczpospolita Krakowska.

Między Austryackiem Królestwem Galicyjskiem i Królestwem Polskiem, przy uściu Rudawy do Wisły leży wolne miasto Kraków, z 4 części (Kra-kowa, Stradomia, Kazimierza i Kleparza) złożone, mające razem 2000 domów, 26,736 (27,000 Kann.) mieszkańców; stolica Katolickiego Biskupa, Senato-ra Królestwa Polskiego. Jest tu Akademia z biblio-teką znaczną i kilku prywatnemi, obserwatoryum astronom., ogród botaniczny obfity w zioła, gimna-zyum i wiele szkółek pomniejszych. Posiada 72 Kościołów, między którymi Kościół katedralny (na wzgórku starożytnego zamku, na kształt cytadelli) z grobowcem po większej części dawnych Królów Polskich i S. Stanisława; fabr. sukna, handel. Go-dny uwagi jest rynek w doskonały kwadrat posta-wiony, lecz oszpecony mizernymi kramami kupie-ckimi. Miasto jest pod opieką Prus, Austrii i Rosyi, uznane za neutralne, nie powinno być nigdy wojskiem obcém obsadzone, używa wszel-kiej wolności handlu i spławu, który na Wiedeń-skim Kongressie dla wszystkich prowincyi Polskich jest wyrobiony. Religia jest Katolicka; iednak wszystkie inne wyznania są wolne, i w prawach Obywatelskich nie robią żadney różnicy. W ob-wodzie wolnego miasta znajdują się: 1) *Krzeszo-wice*, miasteczko w piękney okolicy, mające mine-ralne wody i kąpiele; 2) *Mogila* (Aaratumba) z Opactwem Cystersów; 3) *Bielany* z Klasztorem Be-nedyktynow. Rzeczpospolita Krakowska obeymuie w sobie z miastem mil kwadr. 19 $\frac{1}{2}$ i 90 000 mieszk. między którymi 6600 żydów. Dochody tego pań-stwa oznaczone były na rok 1817 1,204 688, a wy-datek 1,145,760 zlot. pol.

§. II. Królestwo Wielkiej Brytanii.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo Wielkiej Brytanii z wielkich 2 wysp: Wielka Brytania (*Anglia* i *Szkocya*) i Irlandya, złożone, leży od $49^{\circ} 55' 30''$ — $60^{\circ} 44'$ północney szerokości, a 7 — 20° wschodniej długości, graniczy na wschód z morzem północnym, na południe z kanałem, z cieśniną Calais i morzem Atlantyckiem na zachód z morzem Atlantyckiem, na północ z morzem północnym. Obeymuie 5432 ml kwadr., to jest Anglia 2684, Szkocya 1441, a Irlandya 1307.

Grunt i klima. Północna i wschodnia część Wielkiej Brytanii jest górzysta, reszta jest płaszczyną urodzayną. Znakomitsze góry są: Theviot między Anglią i Szkocyą, góry Derbyshire czyli Peak w Xięstwie Wallii, Szkoockie wyższe góry i t. d. Naywyższe góry są: Benevis wysoka na 4375 stóp; Benlawers na 4015 stóp. Snowdon w Wallii, na 3456 stóp nad powierzchnią morza. Przyłądki: Landsend, Lizard, Dungsbyhead, Faro. W Irlandyi są także góry (n. p. Londfieldberger, Sliedh-Donard na 3150 stóp wysoka), wiele bagnisk się tu znajduje i jeszcze więcej nieuprawnego gruntu, niżeli w Anglii właściwey. — Przyłądki: Kap północny, K. Clear. Klima jest tylko w górzystych i przykrych okolicach Szkocyi ostre, w innych zaś dla wilgotnego morskiego powietrza umiarkowane.

Wody. Odnogi w Anglii są przy uścieniu Themse i Humber, iako też kanał Bristol; w Szkocyi: Firth of Clyde i t. d.; w Irlandyi: Dundalkbay, Lough-Fogle, B. of Galway i t. d. Cieśniny: Cieśnina Calais i S. Grzegorza, który łączy morze Irlandzkie z morzem Atlantyckiem. Jeziora w Anglii: Winandermeer z 17 wyspami; w Szkocyi: Loch-Lommond na 24 mil Angielskich długie, a 8

szerokie,
na 22 mil
Earn i t.
po który
czyniejsze
Tamy i
ne. W S
morza pół
niejsza ie
zamienia
ostre wien
Atlantyck
row, (P
Rosse).
czących r
sławnieys

Pro
warzywo
rum, le
rogate b
świnie, c
i mocne
(wyucz
gi; sól, a
lazo, of
kobalt, s
man, tak
da, torfy

Mie
w Anglii
dy 439
glądają
nie tak
ne wyzn
obrzadki
tym kra

szerokie, z więcey niżeli 30 wyspami, Loch-Neagh na 22 mil długie i t. d.; w Irlandy: Longh-Neagh, Earn i t. d. Rzek w Anglii znajduie się do 59, po których pomnieysze statki pływać mogą; znaczniejsze z tych są: 1) Tamiza (z połączenia Tamy i Izy powstaiająca); 2) Trent; 3) Severne. W Szkocyi: Tay, Forth, które wpadają do morza północnego; Clyde i t. d. W Irlandyi celniejsza jest Shanon; która (przy Castle-Connell zamienia się w rwiący strumień; którego środka ostre wierzchołki skał wystają) wpada do morza Atlantyckiego szerokością półt réy mili. — Barrow, (po złączeniu się z Nore i Sur, nazwana Rosse). Wiele kanałów bardzo pożytecznych, łączących morze Iryskie z morzem północnem i najslawniejsze miasta fabryczne i handlowne.

Produkta Zboże (niewystarczające), kartofle, warzywo, chmiel, reta, szafran, owoce, rumberbarum, len, konopie, drzewo (lecz skąpo) i t. d.; rogata bydło, owce (z wełną bardzo delikatną), świnie, osobliwie dobre konie, kozy, osły, wielkie i mocne psy (zwane Dogge), króliki, koguty bitne (wyuczane do tego), ryby, osobliwie śledzie, ostrzygi; sól, alun, witryol, węgle kamienne, srebro, żelazo, ołów, cyna (najlepsza w Europie), miedź, kobalt, szkło zwierciadlane, marmur, alabaster, galman, tak zwana ziemia Walker i wodny ołów, kredda, torfy, kryształy, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców ma Anglia 17,224,000, z których w Anglii 10 194 000; w Szkocyi 1.804 864 a w Irlandyi 4.395 456. Religia w Anglii i w Irlandyi dogładaną bywa przez Biskupów; a zaś w Szkocyi panuje tak nazwana presbiteryańska religia; lecz i inne wyznania w Anglii mają wolność odprowiać swe obrządki Umiejętności i kunszta nad zwyczaj w tym kraiu są wspierane.

Fabryki doszły do najwyższego stopnia doskonałości; dostarczają najwięcej towarów wełnianych, bawełnianych, iedwabnych, żelaznych i stalowych, skór, płótna, papieru, szkła, porcelany, fałszywych pieniędzy obcych narodów, zegarków, narzędzi matematycznych i fizycznych i t. d. Cyna Angielska jest najlepsza, i najwięcej cynowych towarów wychodzi z Anglii. Handel najbardziej kwitnie i jest na całą prawie ziemię rozszerzony. Handel zewnętrzny zatrudnia (obejmuje) 28,061 okrętów kupieckich, na których ładunek 3,160,293 beczek wchodzi z maytkami 184,352. Handel zaś wewnętrzny potrzebuje 3070 okrętów.

Rząd jest prawami państwa i zgromadzeniem stanów Państwa (Parlamentem zwanem) ograniczony. Tron jest monarchiczno-dziedziczny, tak pici męzkiey iak i kobiet. Królem jest złączanych Królestw Wielkiey Brytanii i Irlandyi *Grzegorz III.* Następca tronu, który ma tytuł Xiążę Wallii (*Wales*), został Regentem Państwa od r. 1811 dla pomieszania zmysłów Króla, zowie on się *Grzegorz August Fryderyk.* Nadzwyczajne wydatki w roku 1816 wynosiły 30,424,000 funtów sterlingów; zwyczajne zaś czyni fundusz zaspokaiący, z którego się też procenta długu narodowego i lista cywilna opłacaia. Irlandya do wspomnionych 30 milionów składa 3 miliony. Dług narodowy Anglii wynosił w Lutym r. 1816 i. Lutego 99 898,430 funt. sterl. 9 szilingów, 9 $\frac{2}{3}$ feników. Siła zbrojna lądowa w r. 1817 postanowiona była (licząc w to woysko w Francyi stojące) 123,000 ludzi. Siła morską 1044 woiennych okrętów, od 120—4 dział, 250 liniowych okrętów, 26 okrętów od 44—59 dział, 263 fregat, 144 szalup, 361 brygów i t. d.; w r. 1816 było w służbie 282 okrętów woiennych, to jest: 41 liniowych okrętów, 13 piędziesiątdziałowych, 63 fregat i t. d. z 35000 maytków.

Części:

A. Królestwo Angielskie składa się z 2ch części głównych, właściwey Anglii i Xięstwa Wales (*Waltii*).

I. Właściwa Anglia składa się z 40 krain czyli Hrabstw (*Shires, Countries*):

1) Middlesex, z miastem *Londonem* (*London*) nad Tamizą (*Themse*), 60 mil angielsk. od ichey uścia, m. s. państwa Brytyjskiego, rezydencya Króla i stolica Parlamentu z portem, największe miejsce handlu i najbogatsze na całej ziemi; długie jest na 1½ mili, a przeszło ½ mili szerokie, ma 8190 ulic, 105 publicznych placów, 146,309 domów, prócz 3121 dopiero się stawiających (między którymi jest 742 tak zwanych *Taverns*, 580 *Inns* czyli domów zaiezdnych, 322 kawiarni, 5204 browarów i t. d.), 1,050,000 miesz. Znakomity jest pałac Królewski rezydencyonalny *S. James*, dom admirałski, bursa, bank. *Tower* (stara forteca, po części więzienie dla sprzeciwiających się rządowi, z zbrojownią, mennicą, archiwum państwa, gabinetem klejnotów i t. d.); muzeum Brytyjskie, muzeum phelloplastyczne (w którym wielkości znaczney wystawione są modele budynków starożytnych, wszystkie z dzewa korkowego). godny podziwienia tak zwany dom Indyi wschodnich (z biblioteką i muzeum naturalnem i innych osobliwości z Indyi), 502 Kościołów, między którymi jest Kościół *S. Pawła*, długi na 500 stóp, a szeroki na 250; opactwo *Westmünster*, długie na 360 stóp, w którym się Królowie koronują i chowają; jest ono godnem widzenia dla pięknie malowanych okien, rozmaitych kaplic i pomników sławniejszych Anglików; 7 teatrów i t. d.; wiele towarzystw uczonych, u. p. towarzystwo Królewskie umiejętności, towarzystwo geologiczne i t. d., 4050 szkół, między którymi jest 237 wolnych, 18 publicznych bibliotek, szkoła głucho niemych i ślepych, szkoła leczenia bydła i t. d., 600 kunszt mistrzów, między którymi jest 300 sztycharzów, 176 drukarzy i t. d.; 112 domów dla ubogich, wiele domów dla sierót, szkoła szczepienia ospy krowiej, 17 szpitalów, 2 domy Inwalidów, wiele towarzystw przyjaciół ludzkości dla wspomżenia potrzebujących, cierpiących i ratowania z niebezpieczeństwa, towarzystwo misyonarzy, towa-

rzystwo biblii; kuchnie zupy rumfordzkiej; fabr. stali, złota, srebra, kapeluszy, zwierciadeł, mosiądzu, farb i inne, browary, warsztat okrętów. Korrespondencya handlu terażniejszych kupców rozchodzi się po całej ziemi. Towarzystwo handlu Wschodnich Indyi, które wielkie bogactwa w Azji posiada, i inne towarzystwa handlu wewnętrznego i zewnętrznego. Królewskie letnie zamki *Kensington* i *Hamptoncourt*. Wieś *Chelsea*, dom inwalidów, fabr. porcelany, ogród botaniczny.

2) *Essex*, z miastem *Colchester*, nad Kolną; 2000 domów, 12,500 mieszk., 10 Kościołów, wielkie baraki dla wojska, starożytności Rzymskie, fabr. wełny i iedwabiu, połów ostrzyg.

3) *Suffolk*, *Ipswich*, m. nad spławną *Orwell*, ma port, 2200 domów, 12 Kościołów, 13,700 mieszk., miejsce urodzenia Kardynała *Wolsey*; gdzie *Newmarket* sławne ubieganiem się do mety konno.

4) *Norfolk*, z miastem *Norwich* przy wpływie *Winsberg* do *Yary*, ma 8800 domów, 45 Kościołów, 37,256 mieszk., Biskupstwo; fabr. wełny, iedwabiu, kapeluszy. Forteca *Jarmouth* przy uściu rzeki *Jare* do morza północnego, port, połów śledzi, których rocznie do 50 milionów tu wprowadzają; handel, kąpiele morskie; pomnik *Lorda Nelsona*.

5) *Cambridge*, z m. t. i., ma Uniwersytet, 2 biblioteki, 13 Kolegiów, 1800 dom., 11,000 mieszk.

6) *Hartford*, z m. t. i., Kolegium Wschodnio-Indyjskie dla członków towarzystwa Wschodnio-Indyjskiego.

7) *Buckingham*, z m. t. i., fabr. papieru i koronków.

8) *Oxford*, z m. t. i., Akademia, i *Woodstock*, fabr. stalowych łańcuszków zegarkowych.

9) *Glocester*, z m. t. i., nad spławną *Sewerną*, stolica Biskupa, sławny w gotyckim guście z wysoką wieżą, Kościół katedralny; fabr. szkła i igieł.

10) *Monmoud*, z m. t. i., spław, handel.

11) *Hereford*, z m. t. i., stolica Biskupa.

12) *Worcester*, z m. t. i., stolica Biskupa, fabr. porcelany, szteingutu, skórzanych rękawiczek, obić i

iane. Miasteczko *Stourbridge*, sławne hutami szkła i żelaza, z kopalnią węgla kamiennych.

13) Warwickshire, z najsławniejszem (co się tyczy fabryk) w Anglii miastem *Birmingham* nad Trentą, wraz z majątnościami tu należącemi. Posiada 15,652 domów, (1814) 87,753 miesz.; towary żelazne, stalowe, mosiężne i miedziane, maszyny parne, których działanie wyrównywa mocy 6—50 koni, a wartość rocznie 4 milionów funt. szterl. wynosi. *Redditch*, fabr. igieł, które przez 60 rąk przechodzą, nim się zupełnie ukończą. W *Soho* znajduje się tak zwany młyn menniczy przez Mateusza Boalton r. 1788 wystawiony; w którym maszyna parna porusza 8 innych machin. a te w jednej godzinie 30—34,000 sztuk pieniędzy wybiiają.

14) Northampton, z m. t. i., handel skór i koni.

15) Bedford, z m. t. i.

16) Huntingdon, z m. t. i., miejsce urodzenia Oliviego Kromwella.

17) Rutlandshire, z miasteczkiem *Okeham*, handlownem.

18) Leicester, z m. t. i., nad Sourą, 3500 dom., 23100 miesz., fabr. bawełniana, wełniana i pończoch.

19) Strafford, miasto *Wolverhampton*, towary żelazne, miedziane. Niejakis *Wedgwood* wystawił tu sławną fabrykę szteingutu, masy kamiennej zwaną *Etruria*. Przy *Bradley* znaczna fabr. żelazna, i od 40 lat pali się tam zaprawiony minami węgiel kamienny, który jeszcze dotąd nie potrafiiono zagasić.

20) Shropshire, z m. *Shrewsbury*, handel.

21) Cheshire, z m. *Chester*, stolica Biskupa, port, fabr. rękawiczek i faiek; handel sera, budowla statków. *Nortwich*, żupy solne.

22) Derby z m. t. i., fabr. porcelany, szteingutu, minniny i inne.

23) Nottingham, z m. t. i., największa fabryka pończoch w Anglii; fabr. bleywasu i sławny iarmark.

24) Lincoln, z m. t. i., stolica Biskupa, biblioteka; fabr. kamlotu.

25) York, z m. t. i., stolica Arcybiskupstwa, którego Arcybiskup, drugi w Anglii mieszka w *Bishopstow*; fabr. kartunu; stawne iężdzeniem konnem do mety. Miasto *Hull*, właściwie *Kingston upon Hull* przy uyciu Humber, fort., szpital marynarki; psy okrętowe *Dogges*; fabryka lanego żelaza, topielnia tranu, port, handel morski. *Leed* nad Aarą, fabr. sukna, żagli, materaców do podłóg, płótna i inne. *Sheffield*, fabr. towarów żelaznych i stalowych.

26) Lancashire, z miastem *Manchester* nad Irwell, z 98,573 miesz., fabr. aksamitu, manszestru, pliszu i fabryka piki, handel. *Liverpool*, drugie miasto handlowe w Anglii, z portem przy uyciu Mersey, z 94,576 mieszk., towarzystwo literacko-filozoficzne, Atheneum, liceum, szkoła ślepych; fabr. zegarków, pończoch, tabaki, porcelany, cukru, farby *Cudbear* i inne fabryki, spust okrętów. *Stonphurt*, Kolegium Jezuickie.

27) Durham, z m. t. i., na wzgórku, i prawie całkiem od rzeki Weare oblane, 1000 dom., 7500 miesz. stolica Biskupa; fabr. wełny.

28) Northumberland, z m. *Newcastle* nad Tyną z portem przy mieście Shields czyli Sheales, gdzie kopalnia węgla kamiennych; fabr. żelaza i stali, huty szklanne, fabr. witryolu, żupy solne, wyciąg złota i srebra, warsztat powroźniczy do robienia lin okrętowych, dobry warsztat okrętów. *Berwick*, fabr. pończoch, handel, port. *Swalweel*, fabr. żelaza i stali, kotwic, łańcuchów i t. d.

29) Cumberland, z miastem *Carlisle*, nad Edon, ma 1400 domów, 12,500 mieszk., stolica Biskupa; fabr. wętek. Nie daleko ztąd miasteczko *Keswik*, w którym wyrabiaią naleyse ołówki.

30) Westmoreland, z miastem *Kendal*, fabr. materji wełnianych i skór. Na zachód w morzu Irlandskiem leży wyspa *Man*, która ma swój właściwy Rząd; połów śledzi trudni 500 statków, i przynosi 200,000 funtów szterling.

31) Kentshire, z miastem *Canterbury* z Arcybiskupstwem, którego Arcybiskup jest najpierwszym Parem w państwie, i mieszka pospolicie w Londynie; fabr. mydła, bawełny i wełny. Miasta portowe są:

Dover,
Glazam
stanowisk
li, gwiaz
na nappie
Miastecz
za i okrę
2 mil an

32) S
z piaski

33) S
zi Krolew

34) E
Lenety
dthon,
ciem Kró

35) P
Portsmo
ort, w
zi okrę
i wybor
przy brz

36) K
i Koscio
światów,
at okrę
nie i z

37) L
10 Lond
miasto h
na fabr
fabr. s
fabr. w
i farb;
miewido
wadzi,
stolica I

38) S
stolica
katedra
minu,

Dover, mocna fort.; miejsce przewozu do Francji
Chattam z największym magazynem morskim, główne
 stanowisko floty Królewskiej. *Greenwich*, szpital mor-
 ski, gwiazdopatr, przez który poprowadzony południk
 za najpierwszy przyjęto w Anglii, szkoła żeglugi.
 Miasteczko *Gravesand*, ogrody woszczyny dla Londynu
 i okrętów, najpierwszy port na Tamizie, odległy
 22 mil angielskich od Londynu.

32) *Sussex*, z miastem *Winchelsea*, port, lecz te-
 raz piaskiem zasypany; szpital żołnierzy morskich.

33) *Surrey*, część Londynu *Southwark* i zamek let-
 ni Królewski *Kew*.

34) *Berksh*, gdzie miasto *Reading*; przy uściu
 Kennety do Tamizy, ma 1800 domów i 10,800 mieszk.
Asthan, 19,000 mieszk. Miasteczko *Windsor* z zam-
 kiem Królewskim.

35) *Hampsh* czyli *Southampton*, z miastem
Portsmouth, najlepsza forteca w Anglii; bezpieczny
 port, warsztat okrętów, Akademia morska, szpital lu-
 dzi okrętowych. Miasteczko *Spithead* czyli *S. Helens*
 z wybornym portem. Wyspa *Wight* i wyspy leżące
 przy brzegu Francji: *Jersey*, *Guernsey*, *Alderney* i t. d.

36) *Devonsh*, z miastem *Exeter* nad *Ex*, ma wiel-
 ki Kościół katedralny, wiele pięknych domów, 16 Ko-
 ściółów, 19,000 mieszk. Fort. *Plymouth*, port, warsz-
 tat okrętów, Królewski szpital morski, magazyny mor-
 skie i znaczny handel.

37) *Sommersetsh*, z miastem *Bristol* nad *Avon*;
 po Londynie i Liverpoolu najznakomitsze i najbogatsze
 miasto handlowe w Anglii; 1814 rachowało 71,279 miesz-
 k.; ma fabr. szkła, tygli chemicznych z miedzi i żelaza;
 fabr. szrotu patentowana, kopalnia ołowiu i węgla;
 fabr. wełny, faiek i bardzo dobra fabr. cukru, mosiądzu
 i farb; budowała statków; instytut rzemiosł dla biednych
 niewidomych; port, handel prawie 2000 okrętami pro-
 wadzi. Miasto *Bath* z 25,000 mieszk., ciepłe kąpiele,
 stolica Biskupa.

38) *Wiltsh*, z miastem *Salisbury* czyli *New-Sarum*,
 stolica Biskupa z godnym widzenia gockim Kościołem
 katedralnym; fabr. stali, towarów wełnianych, perga-
 minu, koronek; 9500 mieszk.

39) Dorsetsh, z miastem *Dorchester*, stol. Biskupa; fabr. wełny, browar. Półwysep *Portland*, gdzie kopalnie kamienne.

40) Cornwall, z miastem portowem i handlowem *Falmouth*, stacya statków, wypływających do Portugalii, Wschodnich Indyi i Północney Ameryki. Wyspy *Scilly* czyli *les Sorlingues*, zbiur 245 do 6 niezamieszkałych wysp i skał.

II. Xięstwo Walii (*Wales, Wallis*) podzielone na północne i południowe. M. s. *Pembroke* z wybornym portem *Milford* z 4000 mieszcz., handel. Miasto *Swansea*, gdzie port, kopalnia węgla kamiennych. miedzi, główne miejsce handlu Wales. Wyspa *Anglesey* z bogatemi minami miedzianemi, które przynoszą rocznie 300,000 funtów szterlingów.

B. Królestwo Szkockie podzielone jest na wyższy kraj i niższy i jeszcze pospoliciey na południową Szkocyą, średnią i północną.

1) W południowej Szkocyi jest m. s. Królestwa *Edinburg* jedno z najpiękniejszych lecz razem (dla nieregularności domów w starni mieście) jedno z najbrzydszych miast. w pobliskości odnogi Forth, 7 mil angielskich obwodu mającący, z *Leith*, 102,987 mieszcz. liczące. Jest tu kwitnąca Akademia, instytut głuchoniemych, asylum dla ślepych, towarzystwo uczone, n. p. towarzystwo Wernerskie badaczów natury (zebrane na cześć Wernera mineraloga Saskiego); fabr. skór, szkła, porcelany, papieru, mydła, krochmalu, farb, wódki i t. d., handel. *Leith* z portem *Edinburgh*, oddalone od niego na $\frac{1}{2}$ mili angiels., hutyszkłanne, warsztat okrętów, kuźnia kotwic, rafinerya cukru i soli. Handel i Akademia. *Glasgow* nad Clyde, drugie miasto w Szkocyi, ma 108,830 mieszcz.; fabr. bawełny, płótna, wstążek, barakanu; prócz tego fabryki szkła, szteingutu, Cudbear, fabr. nici i skór. Miasto *Andrews*, Kolegium, port. *Paisley* nad rzeką Cart, fabr. bawełny, jedwabiu, skór, mydła, płótna, nici, żelaza i inne. Miasteczko *Carron*, kopalnia żelaza, ludwisiarnia.

2) W średniej Szkocyi miasto *New-Aberdeen* z stolicą Biskupa, Akademią; ma port, fabr. sukna, płótna, nici, pończoch, i znaczny prowadzi handel. *Campbeltown*, na półwyspie Kantyre, z portem. Miasto handlowe *Perth* nad Tay, szkoła handlu, fabr. lino- nu, bawełny, skór i inne; blech, połów łososi. Część wysp Hebrydyjskich przy brzegu zachodnim, iako to: *Mull*, na której wiele się trudnią wyrabianiem so- dy. *Staffa*, gdzie iaskina Fingala z sławnymi bazalto- wymi słupami.

3) W północney Szkocyi *Inverness* nad uściem Nefsy (która nigdy nie zamarza) do Muray. *Frith* iest m. s. wyższego kraiu Szkockiego, z warownym zamkiem i portem, fabr. bawełniana, wełniana, lnu, konopi, liu i inne. Wyspy Hebrydyjskie *Lewis*, *Harris* i t. d. Wyspy Orkadyjskie w liczbie 67, z których 29 iest zamieszkałych, innych zaś używają na pastwiska. Największa iest *Pomona* czyli *Mainland*, z miastem *Kirkwall*. Wyspy Shetlandzkie (46 większych, 40 mniejszych, zdalnych do paszy i 80 opok); najeńniej- sze są *Shetland* i *Mailand* z miasteczkiem *Lerwick*.

C. Królestwo Irlandzkie, które 1307 mil kwadr. i 4.500.000 mieszk. zawiera, składa się z 4ch części głównych.

1) *Leinster*, m. s. Królestwa iest *Dublin*, po Irlandzku *Balacleigh* z dobrym portem nad *Liffey* i od- nogą, ma 15,645 domów, 167,899 mieszk., stolica Wice- Króla i Arcybiskupa, Prymasa państwa, Akademia, szkoła medycyny, Akademia Królewska umiejętności; fabr. bawełny, whisky; iest tu dobra fabr. szkła, kroch- malu, cukru, tabaki i lino- nu; środek handlu Irlandzkie- go, osobiwie płótnem, zbożem, mięsem, towarów weł- nianych i bawełnianych.

2) *Ulster*, z miastem handlowem *Belfast* nad od- nogą, port, rafinerya cukru. *Londondery*, stolica Bi- skupa, ma port, fabrykę płótna, 1600 dom., 20,000 (10.000) mieszk. Pałac Biskupi ozdobiony iest malowi- dłami sławnych Włoskich malarzów.

3) *Connaught*, z miastem handlowem i portowem *Sligo* i *Galway* nad odnogą t. i.

4) Münster czyli Mounster, z miastem *Waterford*, stolica Biskupa; jest tu port, rafinerya cukru i soli, fabr. płótna, flint, szkła i innych towarów z żelaza, miasto to prowadzi znaczny handel, łowienie ryb jest znaczne, a śledzi mnóstwo prawie niewyczerpane. *Cork*, drugie miasto Irlandzkie, z 87,000 mieszk., stolica Biskupa; port, tkarnia, palenie whisky i dobry browar porteru, fabr. szkła, mydła, świec, żagli, żelaza, prochu, płótna, warsztat okrętów, handel,

Do Króla Angielskiego należą także;

1) Forteca *Gibraltar* na wybrzeżu ziemskim, przy cieśninie Gibraltarskiej, w Hiszpanii, pod górą na 1400 stóp wysoką i kardzo przykrą z strony lądu; ma 4000 miesz., prócz osady; port.

2) Wyspa *Helgoland* na morzu północnem, 420 domów, 2000 mieszk., między któremi jest 350 Lootsów, sławna strażą wszystkich okrętów, płynących do Jody, Wesery, Elby, Eidery i Jevery, pałacami się węglami na ugorze tak we dnie, iako i w nocy, tak że od 6 mil w nocy widać. Sławna i z połowu ryb i raków.

3) Wyspy *Malta*, *Gazzo* i *Comino* (zob. Włochy).

4) Porty i wybrzeża wysp Jońskich.

Posiadłości Anglii w innych częściach świata są:

1) W *Azyi*: posiadłości kompanii zachodnio-Indyjskiej czyli Bengalu, Bahar, Orissa, Bombay, części Coromandel i Malabaru, wyspy Ceylon, część Sumatry południowo Indyjskiej, Borneo i t. d., i wyspa Książęcia Wales.

2) W *Afryce*: Senegambia, wyspy Bulam, rozmaite miejsca na brzegach złotych i brzegach niewolników, wyspa S. Heleny, Kapland, Maskaróńska wyspa, Isle de France, wyspy Mahé czyli Sechelle i wyspy podziwienia czyli Admiranty.

3) W *Ameryce*: Kráte Hundsonsbai czyli Labrador i Neuwales, wyspy Newfoundland, półwysep Nowa

Szkocya z wyspą Cap Breton, nowy Brunzwig, część Kanady, nowy Albiion i t. d. W *Ameryce południowej*: kolonie Demerari, Es-quebo i Berhice w Guianie; wyspę Jamaica, Barbados, wyspa S Troycy (S. Trinidad), Grenada, S. Wincentego, Dominika, Antiqua, S. Luci, Tabago, niektóre z wysp Panny Maryi, Bahama czyli Lukajiskie i Bermudas czyli letnie wyspy

4) W *Indyach południowych* wszystkie wyspy odkryte naprzód od Anglików, osłownie część brzegów wschodnich Nowey Hollandyi, i wyspy Norfolk i t. d.

§. 12. Państwo Duńskie.

Części, z których się składa; położenie, granice, obszerność. Do państwa Duńskiego należy Królestwo Duńskie, wyspy Faroer i Islandya; Wyspy wspomniane leżą $54-57^{\circ}$ północney szerokości, a $25^{\circ} 10'-30^{\circ} 10'$ długości. Islandya leży od $63-67^{\circ}$ półn. szerokości. Dania składa się z lądu stałego i wysp graniczy na wschód z morzem Wschodniem i Niemcami, na południe z Elbą i Niemcami, na zachód z morzem Północnem (u Duńczyków morze zachodnie), na północ z Kattegatem. Wyspy Faeroer i Islandya leżą w północno-wschodniej Europie. Obszerność całego państwa wynosi 2422 mil kwadr.

Grunt i klima. W Danii jest grunt równy, ma nieco pagórków, ale nie ma gór; powietrze jest umiarkowane lecz nieco wilgotne. Wyspy Faeroer, są to skały pokryte ziemią na łokieć, klima jest umiarkowane. Islandya jest bardzo górzysta i skalista; niektóre wierzchołki gór są ukryte ustawicznie lodem i śniegiem; inne są wulkaniczne, jako to: Hekla na 5600 stóp wysoka, Krabla, Leihnr i t. d. Pomiedzy źródłami gorącymi jest

najsławniejsze Geiser, które codziennie przez kilka minut dymiąca się wodę do 90 stóp w powietrze wypuszcza.

Wody. W Danii jest Kattegat, czyli odnoga Kodaniska, która rozłącza Norwecją, Szwecją i Danią; Lymfiord, długa odnoga na 20 mil i Schlei. Trzy cieśniny: Sund czyli Oeresund, Bełt wielki i mały łączą morze wschodnie z północnem. Rzeki w Danii: Elba, Guden Schwentine, Eider i t. d. Kanał Schleswig - Holsztyński oddziela Holsztyn od Schleswig, i łączy morze wschodnie z północnem.

Produkta w Danii najwięcej takie są, iakie w strefie umiarkowaney północnych krajów Europy znajdować się zwykły; a mianowicie: Bydło rogate, konie, owce, świnie, bekasy, łyoki, papugi, nurki, pszczoły, ryby, ostrzygi, raki morskie, zboże, chmiel, tabaka, len, reta, drzewo, alun, torfy, węgle kamienne, witryol, wapno, kreda, ziemia zwana *Walker* i porcelanowa, marmur, kamienie mfyńskie, bursztyn, sól, wody mineralne. Na wyspach Faeroe bydło, osobliwie owce, morskie ptaki, ryby, węgle kamienne. W Islandyi rogate bydło, owce, psy morskie, ryby, ptaki zimorodki, sól, siarka, torf, mech do iedzenia, od kilku lat także ięczmień, ziemniaki, rzepa.

Mieszkańców ma 1,506,872 (1,648,000 Kannab. z tych wypada 1,595,000 na Danią z Niemieckie posiadłości, 5,000 na wyspy Jarøer, a 48 000 na Islandyą). Panująca religia jest Luterska; lecz niektóre także partye religii chrześcijańskiej mają wolność odprawowania swych obrządków.

Fabryki coraz bardziej zakwitają; lecz brakuje im na zdatnych ludziach, ponieważ zatrudniają się najwięcej hodowaniem produktów naturalnych. Dania handluje z wszystkiemi częściami świata.

Rząd jest monarchiczny samowładny, a po wygasłej linii płci męskiej spada na płec żeńską. Królem Duńskim jest *Fryderyk VI.* Dochody 8,400,000 złot. niem. Siła lądowa 38.819 ludzi. Siła morską i okręt liniowy, 3 fregaty, i Kutra i pomniejsze statki.

Części:

I. Królestwo Duńskie, wyiąwszy Xięstwa, jest podzielone na Dyecezye czyli Gubernie dyecezyalne (*Stifter, Stiftsämter*).

1) Dyecezya Seeland składa się z 52 wysp; najznakomitsza jest Seeland, przez Sund od Szwecyi oddzielona, a przez Bełt od wysp fineyskich; ma 127 mil kwadr. i 296,000 mieszk., izst dtuga na mil 12 a 10 szeroka., m. s. całego państwa rezydencya Króla i forteca *Kopenhaga*, po Duńsku *Kiöbenhavn*, na obudwóch brzegach cieśniny Seeland i Amak; przed okropnem bombardowaniem Anglików od dnia 2—5 Września 1807 było w niem 5156 domów, 95,000 mieszk., między którymi 2400 żydów; wyborny port, 3 zamki Królewskie, 21 Kościołów, 3 Portugalskie, żydowskie synagogi, prócz Niemieckich; 21 szpitalów, 30 domów dla ubogich, bursa, zbroiownia. Godna widzenia jest wieża okrągła, na 150 stóp wysoka, 54 szeroka; wchodzi się na nie w kształcie ślimaka; dla tego można na nią także końmi z wozem wiechać i ziechać. Między publicznymi placami jest najpiękniejszy rynek Fryderyka z postumentem Króla Fryderyka V. Stolica Biskupa Luterskiego, Akademia z biblioteką, teatrem anatomicznym, ogrodem botanicznym, gwiazdopatrzem i t. d.; kilka Akademii, towarzystwo uczonych i inne do polepszenia dobra obywatelskiego; szkoła katedralna, szkoła dla dzieci Weteranów, szkoła marynarki, Instytut missyi (*Collegium de cursu evangelii promovendo*), muzeum starożytności, instytut głucho-niemych i ślepych; fabr. sukna, bawełny, iedwabiu, kartunu, porcelany, cukru, tabaki, brzozy i inne; handel znaczny. Królewskie zamki letnie: *Friedrichsberg*, gdzie zbiór malowideł i wielka Królewska stajnia, *Friedrichsberg*, *Frendensborg*, *Hirschholm* i *Jägerpreis*. Miasto *Helsingör* nad Sundem, fabr. kapeluszy słomianych, broni i cukru.

druk na kartunie; port. W pobliżności Kościoł *Kronenburg* na wybrzeżu ziemskim nad Sundem, w którym płacą cła okręty przez Sund przechodzące. *Roschild* (*Rösskilde*), gdzie grób rodziny Królewskiej w Kościele S. Trójcy. *Korsör*, forteca nad Bełtem wielkim, port, handel, przejazd przez wielki Bełt do Nyeborg w Finii. *Sorøe*, Akademia umiejętności polityczney, prawa, matematyki. Do tego wyspy: *Amak*, na której jest część Kopenhagi. *Bornholm* w pobliżności którego znajduje się 5 wysp ziemnych (*Ertholmen*) pod wspólnym nazwiskiem *Christiansøe*, gdzie forteca, port, połów dorszu, kablionu, śledzi i psów morskich. *Samsøe*. *Moen*.

2) Dyecezya Fyen czyli Fünen składa się także tylko z wysp. Na Fyen czyli Fünen, (która, co do wielkości, drugą jest z wysp Duńskich, ma bowiem 10 mil dług, a 8 szerok., 56 mil kwadrat, rozległa, miesz. 110,000 między Bełtami, jest m. s. *Odenne* nad kanałem długim na 1 milę, który pod Stüge do Odenseefoehrdę wpływa, stolica Biskupa, seminaryum nauczycieli; fabr. skór, rękawiczek, cukru, mydła; handel, spław. *Nyeborg*, forteca nad wielkim Bełtem, przejazd do *Korsör*. Wyspa *Langeland*.

3) W Dyecezyi Laaland są wyspy *Laaland*, największy kraj w Danii, i *Falster*.

4) Ekonomie na Półwyspie (czyli wyspy utworzone kanałem Schleswig-Holsztyńskim) *Jütland*, podzielone na właściwy *Jütland* i Xięstwo *Schleswig*. W północney *Jütlandyi* są 4 Dyecezye:

a) *Aalborg*, z m. t. i. nad *Lymfiord*; fabr. iedwabna, rękawiczek, broni, cukru, handel, stolica Biskupa.

b) *Wiborg*, z m. s. *Jütlandyi* *Wiborg*, nad rybnem jeziorem *Asmild*, ma 3 Kościoły, 4000 mieszk. stolica Biskupa; fabr. wełny, iarmarki.

c) *Aarhus*, z m. t. i. nad *Katteгатem*, stolica Biskupa, port, handel, 850 dom., 6000 mieszk.

d) *Ribe* czyli *Ripen*, z m. s. t. i., stolica Biskupa, port, handel. *Kolding*, fabr. sukna, handel; prze-

ład przez mały Bełt do Assens przez Fünen. *Fridericia*, fort. tylko ta jedna w Jütlandyi nad małym Bełtem, port, fabr. sukna.

Południowa Jütlandya czyli Xięstwo Schleswig ma mil kwadr. 162 i 228,000 mieszk., kanał Kiel i Eider oddzielają je od Holsztyńskiego, z m. s. *Schleswig* nad odnogą Schlei, z zamkiem *Gottorp*, gdzie szkoła wyższa, instytut głucho-niemych; fabr. fajansu, szteingutu czyli naczyń wyrabianych z masy kamienu. *Flensburg* nad odnogą *Flensburgerwick*), główne miasto handlu tego kraiu, port; fabr. cukru, żagli, handel. *Hasum*, szkoła wyższa; fabr. tabaki i inne. *Tondern*, port, koronków fabr. bawełniana; fabr. tabaki i skor. *Eckernförde*, port, dom inwalidów. Forteca *Friedrichsort*, przedtem *Christianspreis*: *Tönningen* nad Eider, port, handel. Wyspa *Alsen* (z miastem *Sonderburg*, szkoła wyższa i zamek *Augustenburg*). *Arrö*, *Femern*, *Sylt*, *Föhr* i t. d.

Xięstwo Holsztyńskie, leżące między morzem wschodniem zachodniem, Elbą, Eiderą i kanałem Kiel, ma 144 mil kwadr. i 325,000 mieszk. M. s. i forteca *Glückstadt* nad Elbą i Rbin, z 5178 mieszk. i portem. Miasto *Kiel* z 7075 mieszk., port, Akademia, wyższa szkoła, rafinerya cukru, handel, iarmark (kopertą nazwany), początek kanału Schleswig-Holsztyńskiego. *Rensburg*, forteca nad Eider z 7572 mieszk. *Plön*. — Tu należą także majątności *Pinneberg*, wieś *Blankenese*, połow na jeziorze. Miasto handlowe *Altona* nad Elbą z portem, 2227 domów, 23,085 mieszk., między którymi 2400 żydów; gimnazyum akademiczne; towarzystwo patriotyczne dla Xięstwa Holsztyńskiego i Schleswig, warsztat okrętów, handel morski. — Hrabstwo *Ranzau* z miasteczkiem *Elmshorn*, spław na Elbie.

Xięstwo Sasko-Lauenburg, z miastem *Ratzeburg* na wyspie w jeziorze utworzoney t. i. (część należy do W. Xięcia Meklenburg-Strelie); szkoła katedralna, młyny, miedzi i mosiądzu, handel. *Lauenburg* nad Elbą i *Steckenitz*, na którey towary sprowadzone Elbą do Lubeki przewożą, z 350 domami i 3283 mieszk., cło na Elbie, spław. *Möllen* nad *Steckenicą*, mające 228 domów i 1596 mieszk.; leży tu grób *Tylla Eulenspiegel* zwanego.

II. Faeroer (wyspy *Oer* znaczy po Duńsku wyspy) na morzu północnem; 90 mil na zachód od Norwegii, a w południowo-wschodniej stronie 70 mil od Islandyi oddalone; oprócz pomniejszych wysp, rachują ich do 25, z których 17 tylko jest zamieszkałych. Największa jest *Strömøe* z miastem *Thorshavn*, port, miejsce targów ze wszystkich wysep.

III. Wyspa Islandya, leży ku północnemu biegunowi, na 120 mil od Norwegii a na 27 od Grenlandyi; zawiera 1405 mil kwadr. i (w r. 1808) 48,063 miesz. m. s. *Reikiawik*, 500 miesz., stolica rządcy diecezjalnego, Królewski gwiazdopatrzy; towarzystwo biblii, port; fabr. wełny. Miasto *Reinkiruk*, dawniej *Skalholt*, *Bessastad*, port; jedyna szkoła w Islandyi.

Do Danii należące kraje są:

W *Azyi*: Trankebar z Dansborg; niektóre faktoryie w Malabar i 3 wyspy Nikobar; w *Afryce*: Christiansburg, Friedensburg i t. d. w *Gwinei*; w *Ameryce*: Kolonie w Grenlandyi, wyspy S. Tomasza, S. Krzyża, S. Jana, z częścią wysp Krabben.

§. 13. Królestwa Szwedzkie i Norweskcie.

Położenie, granice, obszerność. Szwecya i Norwegia leży od $24^{\circ} 50' - 41^{\circ}$ długości, $55^{\circ} 32' - 71^{\circ} 10'$ szerokości; graniczy na południe z morzem wschodniem i odnogą Botnicką; na wschód z morzem wschodniem, odnogą Botnicką i Rosyją; na północ z morzem północnem, na zachód z morzem północnem, Kattegatem i Sundem. Obydwa te Królestwa rozległe są na 16,155 mil kwadr.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty, a na północ znajdują się od wieków śniegiem okryte Alpy, których wysokość często do 8000 stóp dochodzi. Znaczniejsze góry są: Kiölen (*Tjällden*) z dwoma odnogami *Sevebirget* i *Dofre Field* (długi Field). Przedgórze: Nordcap. Znajdują się tam także wiele jezior, bagien, lasów i t. d. Powietrze jest po większej części zimne, lecz czyste i zdrowe.

Wody. Morze wschodnie tworzy odnogę Botnicką i jest złączone cieśniną Sund z odnogą północną Kattegat. W Norwegii są odnogi: Svinnesund, Christianiabai i t. d. Miastwo jezior, iako to: Mälär, Hiölmär, Wener, Wetter i t. d. Rzek pod nazwiskiem Elfen jest niezliczone mnóstwo. Znaczniejsze atoli wymieniają się, w Szwecyi: Motalastrom, Göthaelf, Dällef, Torneä i t. d.; w Norwegii: Glommen, Drammen, Torridal i t. d. Kanały, n. p. kanał Trollhätta.

Produkta. Srebro, żelazo, miedź, kryształy, marmur, wapno, magnez, asbest, kobalt, alun, siarka, witoryol, saletra, sól morska, źródła mineralne i t. d.; w znaczney ilości lasy, nieco zboża, lnu, konopi, tytoniu; bydło liche i niewystarczające na potrzeby krajowe; Reny, wiele zwierzyny, także wilki, niedźwiedzie i t. d.; ryby, osobliwie śledzie i łososie.

Mieszkańców jest tylko 3,307,206 (w Szwecyi 2,424,000, a w Norwegii 885,000). Miasta albowiem w tym kraju rzadko więcej jak 4 000. a najwięcej tylko 300 mają mieszk. Panującą religią jest Luterska tylko; inne chrześcijańskie wyznania są cierpiane, lecz nie używają praw obywatelskich.

Fabryki są nieznaczne, osobliwie w Norwegii, wyjąwszy obrabianie dalsze metalów i drzewa. Pro-

wadzą handel osobliwie z Anglią, Portugalią, Hiszpanią, Lewantem, Wschodnimi Indyami, Ameryką i t. d.

Rząd dziedziczny w linii męskiej; przez Sejm Szwedzki i Storthing w Norwegii (do którego szlachta, duchowieństwo, mieszczenie i wieśniacy należą, a w których ręku prawodawstwo zostaje), tudzież przez Radę Stanu jest moc Monarchy ograniczona. Terazniejszy Król jest *Karól XIII.*, a następca jego ustanowiony na Seymie i Seymikach Xiążę *Karól Jan* (dawniej Bernadotte). Dochody państwa wynoszą 13 milionów złotych, niem. Siła zbrojna lądowa złożona z 60,000 (41,567) ludzi; flota zaś z 11 liniowych okrętów, 8 fregat, i kilku mniejszych statków. Prócz tego flota do straży granic przeznaczona ma 200 drobnych statków. — Siła lądowa 60,000 ludzi. Flota 12 okrętów liniowych, 8 fregat i t. d.

Części:

A. Królestwo Szwedzkie składa się z 4ch części głównych:

I. Szwecya na 5 prowincyi podzielona;

1) Upland, z m. s. państwa i rezydencją Króla *Stockholm* przy uściu jeziora *Mälar* do morza wschodniego, wystawione na wyspach i półwyspach, z wybornym portem; 6000 domów, 62,830 mieszk., między którymi 160 żydów, 290 ulic, 22 kościoły, 13 mostów, 2 teatra; ma półczwartey mili w obwodzie, zamek Królewski, w Włoskim guście wystawiony, z biblioteką zawierającą 30,000 książek, i Muzeum, dom admiralicyi, zbrojownia, bursa; na placu *Nordermals* jest statua Króla *Gustawa Adolfa*, a na rynku właściwego miasta postument *Gustawa III.*; towarzystwo uczonych, Akademia wojskowa, dobre szkoły i fundusze dla ubogich, instytut głucho-niemych i ślepych; fabr. iedwabiu, bawełny, wełny, płótna, cukru, porcelany, fajansu, skór, tytoniu, złota i srebra, lakieru i inne; ludwisiarnia, warsztat okrętów; naypierwsze miasto handlowe w

Szwecyi. Letnie zamki Królewskie: *Ulricstal*, *Drottningholm* (galerya obrazów, zbior monet i medalów, gabinet naturalny), *Haga*, *Carlsberg* (z Akademią wojenną, tak dla woyska na lądzie, iako też na morzu). Miasto *Upsala*, stolica Arcybiskupa, Prymasa państwa (który iednak ma swój pałac w Gamla (starym) Upsala i dawniey on tylko koronował Króla), Akademią z biblioteką, obserwatoryum astronomicznem i ogrodem botanicznym, w którym jest pomnik Lineusza; seminaryum predykantów, szkoła katedralna. *Danuemora*, najsławniejsza kopalnia żelaza w państwie z 25 górami kopalnemi; pospolicie wydobywają z kruszczu od 50 do 80 C., do czego trochę miedzi, ołowiu i srebra przybywa. *Oeregrund*, port, handel.

2) *Westmannland*, gdzie miasto górnicze *Sala* czyli *Salberg* na górze z najbogatszymi minami srebra w Szwecyi, która rocznie do 2169 Tal. czystego dochodu przynosi. Znajduie się tu stary zamek i dobre gimnazyum. Mieszkańcy prowadzą znaczny handel, osobliwie żelaznymi i mosiężnymi towarami.

3) *Dalarne*, Dalekaria czyli *Thalland*, z miastem górniczém *Falun*, kopalnia miedzi, która należy do pewnego towarzystwa: fabr. fajek, tytoniu.

4) *Nerike* czyli *Niederreich*, miasto *Oerebro* nad izeiorem *Hielmar*, towarzystwo uprawy roli, port, kopalnia żelaza, handel.

5) *Södermanniand*, z miastem handlowem *Nyköping*, gdzie port, fabr. sukna, szafianu, mosiądzu; ludwisiarnia. *Eshilstuna*, fabr. stali. Zamek letni Królewski *Gripsholm* na wyspie w izeiorze *Mälär*.

II. *Gotlandya* czyli Państwo *Gotyckie* jest podzielone na:

1) *Wschodnią Gotlandyą* z miastem handlowem *Linköping*, stolicą Biskupa. *Norköping* przy uściu *Motoli* do morza wschodniego, port, warsztat okrętów; fabr. mosiądzu, naparsztków, tabaki, gwoździ, sukna, skór, cukru. *Calmar*, forteca, stolica Biskupa, port, fabr. wełniana; sławne Unią *Kalmarską*. Dobra *Finspänge*, fabr. żelaza, działolejnia. Wyspa *Oeland*

i *Gethland*, z miastem handlowem *Wisby*, stolica Biskupa i port.

2) Południowa *Gotlandya*, gdzie miasto *Karlskrona* z warownym morskim portem, w którym ma stanowisko zwyczajne flota wojenna, warsztat okrętów, szpital dla maytków. *Malmö* nad *Sundem*, port; fabr. sukna, cukru, pończoch, kapeluszy, skór, tabaki; połów, handel. *Lund*, forteca, Akademia, stolica Biskupa, seminaryum predykantów. *Landskrona* z portem warownym nad *Sundem*, fabr. tabaki i skór, handel. *Helsingborg*, fabr. kapeluszy i wstążek; handel, wody mineralne. *Halmstadt*, fabr. wełniana, handel. Wyspy *Hweon* i *Ween* na *Sundzie*.

3) Zachodnia *Gotlandya* z miastem handlowem nadmorskiem *Gothenburg* nad uściem rzeki *Gotthaelf* do morza północnego, z 19,542 mieszk., iest tu wiele kanałów prznz które 24 mostów przechodzi, port; stolica Biskupa, Królewskie towarzystwo umiejętności, dom zwany *Seemannshaus*, wystawiony dla kalek wojska morskiego, i osób celujących zdatnością z pomiędzy tychże, szkoła żołnierska; fabr. sukna, obic, cukru, zwierzciadeł, iedwabiu, żagli, 4 warsztaty okrętów; połów śledzi; po *Sztokholmie* najznakomitsze miejsce handlu *Szwedzkiego*, ma 120 własnych okrętów, którymi aż do *Indyi* wschodnich towary wysyła. *Marstrand*, port.

III. *Norland* czyli *Nordland*, gdzie miasto handlowe *Geslo* nad *Botnicką* odnogą, z 5620 mieszk., stolica Biskupa; fabr. płótna, żagli, tabaki, cukru; warsztat okrętów.

IV. *Laponia* (*Lappland* czyli *Sameland*), zamieszkała od *Laponczyków*, prowadzących życie pasterkie. Mało się tu znajduie osadników z *Szwecyi*, *Finlandyi* i *Niemiec*. Wieś *Asele* i *Kengis*, kopalnia żelaza, nad *Ardą*, ostatnia w stronie północney.

B. Królestwo *Norwesk*ie podzielone iest na następujące ekonomie:

1) Aggerhuus, z m. s. Królestwa *Christyania* nad odnogą Kattegatu, z 11,040 miesz., Akademią, Królewską szkołą kadetów lądowych, szkołą katedralną, wolną szkołą rysunków, stolicą Biskupa, Kollegium woien morskich; fabr. sukna, płótna, safianu, prochu, papieru, żelaza i inne; handel 50 własnymi okrętami, które czasem same się tylko do wschodnich Indyi udaia. Forteca *Friedrichsstadt*, gdzie port i handel, i *Friedrichsstein*, na 350 stóp nad morza północnego wzniesione; fabr. tabaki, handel żelazem i drzewem. Miasto *Kongsberg* na górze nad Louven, fabr. zabawek dziecinnych; siecią i chodnią tu wiele rhabarbarum.

2) Christiansand, z m. s. t. i., stolica Biskupa, port, handel drzewem. Forteca *Christiansholm* i *Friedrichsholm*.

3) Bergen, z miastem handlowem i fortecą *Bergen* nad odnogą Waag, z 13,080 mieszk., port, stolica Biskupa, szkoła Królewska, towarzystwo skladek i wsparcia dla wiernych służących; fabr. cukru i fajansu; powszechny plac iarmarków krajowych.

4) Drontheim, z miastem t. i. przy uyciu Nid do odnogi morskiej; stolica Biskupa, towarzystwo wolnych kunsztów, port; fabr. cukru, iuchtów i saletry, rafinerya cukru i soli morskiej, handel. *Bøeraas*, 2gie Królewskie miasto na górze z bogatą kopalnią miedzi.

5) Nordland z Finmarken i Laponią. Lapończykowie, którzy się zowią Same, iest naród wło-
czący się z swymi Renami, które zaspokaiiają najpierwsze ich potrzeby, bez roli, znaią iednak nieco mechanicznych kunsztów. Tu są wierzchołki naydaley posunięte na północ w Europie, Kap północny na wyspie *Mageroe* i Kap Stat, miasto *Wardøe* założone roku 1787 na wyspie t. i.; forteca *Wardøehuus* i *Maeso*, naydaley na północ leżące w Europie, i port w Norweskiej Laponii.

Jedyna Kolonia iest wyspa Barthelemy w Indyach Wschodnich.

§. 14. Państwo Rossyiskie.

Położenie, granice i obszerność. Państwo to jest niezmiernie wielkie; zawiera dziewiątą część zamieszkałej ziemi, a dwuciętą osmą całej kuli ziemskiej. Od wschodu na zachód jest długie na 2100 mil; na jednym końcu jest południe wtenczas gdy na drugim zegar 11 godzinę i 15 minut w nocy pokazuje. Państwo Rossyiskie obeymuje podziały Europeyskie i Azyatyckie. (Osadowienia w północno-zachodniej Ameryce są prywatnemi i dotąd ieszcze rządowi wspólnemu nie podległe). Leży prócz wysp na morzu wschodniem i posiadłości w Ameryce od $39^{\circ} 15'$ — 208° , a z temi do 227° długości i $43^{\circ} 20'$ — 78° szerokości; graniczy na północ z Norwega i morzem Lodowatym, na wschód z oceanem wschodnim, na południe z państwem Chińskim, ieziozem Aral, wolną Tartaryą, morzem Kaspyiskim, kraiami Kaukazkiemi, z morzem Czarnym i Azowskiem i Turcyą; na wschód z Turcyą, Galicyą, z miastem wolnym Kraków, Prusami, morzem wschodniem, Szwecyą i Norwega; a obeymuje prócz wysp i posiadłości w Ameryce mil kw. 345,230, z czego przypada na Rossyą Europeyską i Polską 72 140 (lecz w samey nawet Rossyi jest niewiadoma granica i kilka gubernii znajduie się; których połowa w iedney części świata, a połowa w drugiej leży), a na Azyatycką 272,590 mil kwadratowych.

Grunt i klima. Tak wielka rozległość Państwa każe się domyślać znaczney różnicy klimatu. Większa część Europeyskiej Rosyi, jest niezmierną równiną przeplataną wzgórkami; gdyż góry Alaunskie i ciąg karpata są tylko właściwie wzgórki; a północna Syberya jest raczey kraiem płaskim niż górzystym. Z gór, które Rosyą przeżyniają, znaczniejsze są: góry Kaukaskie, Uralskie (które na północy służą za granicę między Azyą i Europą

i nazywają się w tey stronie Werchoturyskimi czyli Jugorskimi; naywyższa iest Pawdinskoe-Kamen 6347 stóp wysoka); góry Altai, Balkarskie i t. d. Powietrze iest ostre (prócz na południu), lecz zdrowe. W Syberyi iest zima długa z naygwałtowniejszymi mrozami.

Wody. Rosyą oblewają 4 morza: 1) Ocean północny z odnogami; białem morzem, Karyską, Obyiską, Jenizeyską i Lenayską, do których wpadają rzeki *Dźwina, Petszora, Obo, Jeniseja, Lena* i t. d. 2) Ocean wschodni z tak nazwaną drogą *Cooks* czyli *Behringska*, z odnogami: Anadyrską i Penszynską, z morzem Kamszatskiem i Ochockiem; 3) Morze Czarne i morze Azofskie, które się z sobą łączą cieśniną Feodosia, do których wpływają rzeki *Dunaj, Dniepr, Bog, Dniester, Kuban, Don* i t. d. 4) Morze wschodnie, z odnogami Rigięką, Finniską i Botnicką, do których wpadają rzeki *Wisła, Moldawa, Dyna, Newa, Kymmena, Uleä* i t. d. Znaczniejsze jeziora są: morze Kaspyjskie, do którego wpada rzeka *Wolga* (która na 400 mil bieży), *Ural, Terek* i t. d.; jezioro *Ladoga* (292 mil kw.), *Onega, Peipus, Pewerder, Saima, Aral, Niebieskie, Bajkalskie, Altuńskie* i t. d. Kanały: 1) *Wisznei-Wolotszok*, który łączy morze wschodnie z morzem Kaspyjskiem; 2) kanał *Ladoga*, który łączy *Wolchów* i *Newe*, dla uchronienia niebezpiecznego spławu na *Ladodze*; 3) kanał *Maryi*, łączący *Wolgę* i *Newę* i t. d.

Produkta. Zboże, len, konopie, drzewo, tytoń, bawelna, owoce, a na południe oley i figowe drzewa, drzewka kaprowe, gdzie niegdzie, wino wyborne, leguminy różne, ziola farbierskie, korzenne i t. d.; rogate bydło, owce, świnie, konie, łosie i reny, niedźwiedzie lodowatymi (białe zwane), zwierzęta z drogiem futrem (sobole, lisy, kuny,

gronostaje i t. d.), wielbłądy, pszczoły, jedwabniki, ryby (z których kawiar przedni i karuk) i t. d.; żelazo, miedź, złoto, srebro, sól, szkło moskiewskie, marmór, saletra, źródła mineralne i t. d.

Mieszkańców 45,516,000 milionów, z których jest w Rosyi Azyatyckiej tylko to 8,376,000. Składają się z rozmaitych narodów: Rossyanie, Kozaki, Polacy, Laponczycy, Finnicy, Lettowie, Estowie, Kurowie, Tszerelemi, Mordwini, Wotiaki, Teptiarzy, Wogule, Ostiaki i t. d.; narody Tatarskie, Baszkierzy, Kirgisy, Jakuci, Czuwasze, Buchary i t. d.; daley Wołochy, Gieorezycy Czerkessy, Samoiedy, Tungusi, Kałmuki, Buraty, Jakagirowie, Czuczowie, Koryjaki, Kamszadzycy, Kurowie, Aleutowie i t. d. Żydy, Niemcy, Szwajcary, Szwedzi, Armeńczycy, Hinduzi, Japończycy i inni osadnicy.

Główna i panująca religia jest Grecka; iednak się znajdują i inne wyznania; iako to: Protestanci, Mahometanie, Lamaici, Szamanicy, czciciele Boga Fetisz i t. d., i mają wolność odprawiania swych obrządków. — Umiejętności i kunszt rozszerzają się bardzo w terażniejszych czasach przez rozmaite instytuta i zakłady; iednak znajdują się liczne narody, które nie znają pisma.

Rękodzieła i fabryki od Piotra I. zaszczipione, pod Katarzyną drugą wznosić się zaczęły; a teraz coraz bardziej się rozszerzają, i dostarczają iuż od dawna skór osobliwie (w czem im dotąd żaden Europejski Naród nie wyrównał; 1348 garbarni trudnią się ich wyprawą), świec, mydła, grubego płótna, mat, rozmaitych rzeczy z metalow i t. d., i inne artykuły, służące do wygod bardziej potrzebnych, niż zbytku. Handel rozszerza się coraz bardziej; prowadzą go morzami, spławnemi rzekami i kanałami, szczydlami w ziemię i t. d.

Rząd nieograniczony monarchiczny; następstwo jest dziedziczne, nawet w linii niewiast. Terazniejszy Cesarz jest *Alexander I.* Wszyscy Xiążęta i Xiężniczki z domu mają tytuł Wielkich Xiążąt i Wielkich Xiężniczek. Dochody przeszło 215 (280) milionów rubli. Długów, które ma to państwo, nie tak obca pożyczka, iak raczey krajowe papiery są przyczyną. Tych do 577 milionów rubli cyrkuluje w kraju. Siła lądowa 639,415 (z z milicyą krajową 1,499,538) ludzi. Siła morska 355 okrętów, iako to: 32 okrętów liniowych, 18 fregat, 59 mniejszych statków.

Części:

Gubernie Europejskie są:

1) Moskwa, z miastem dawnem i pierwszą stolicą państwa t. i. nad Moskwa i Negliną, z obwodem placu $1\frac{1}{2}$ mili niemieckiej. Miało r 1814. 7606 domów, 172,991 miesz., zamek Cesarski rezydencyonalny (*Kreml*) z Kościołem katedralnym, w którym się Cesarze namaszczają i koronują; 307 Kościołów, między którymi jest 2 Luterskie, 1 Kalwiński, 1 Katolicki, 1 Ormiański i t. d.; kilka Kollegiat rządowych. stolica dwóch Arcybiskupów, Akademia, Akademia szlachecka, gimnazyum, szkoła handlu. Cesarskie towarzystwo badaczy natury, towarzystwo biblii; dom podrzutków z szkołą dla 5000 dzieci (z których 3000 na wsi); fabr. iedwabiu, chustek, bawełny, płótna, kapeluszy, papieru, cukru, sycu, szalów, fabr. laku, porcelany, fajansu i inne. Środek handlu wewnętrznego. Po bitwie pod *Mozajskiem* dnia 14. Paźdz. 1812 miasto było zapalone w 500 miejscach, i dnia 20. ogień zupełnie ustał; tylko 7 miasta pozostało, z 2600 kamienic około 200, a z 8000 domów drewnianych do 500. Część nawet Kremlina wysadzona była podczas reterady Francuzów dnia 23. Paźdz. Miasto *Troiekoi-Serwiew* z największym i najwspanialszym Klasztorem w Rosyi, przy którym jest Cesarski pałac, 9 Kościołów murowanych, biblioteka i seminarjum dla 200 duchownych. Wieś *Gorenki*, ogród botaniczny, z kąd się rozpoczynają i kierują podróże botaniczne po Rosyi; towarzystwo phytograficzne.

2) Gubernia Petersburgska, z m. s. Państwa drugim i rezydencyjalnym Cesarza *Petersburg* nad Newą i wielu kanałami, z fortecą i portem, obwodu ma $3\frac{1}{2}$ mil niemieckich, 7683 domów, 271,137 mieszk., między którymi jest 18,000 Niemców, 2300 Francuzów, 1800 Szwedów i t. d., 13,000 Katolików, przeażo 20,000 Lutrów, 1700 Kalwinów i Anglikańskiey religii przychylnych i t. d., 56 Kościołów Greckich, 7 Luterskich i t. d., zgoła Kościoły wszelkich wyznań, w których odprawia służbę Bożą w 14 językach. Godne widzenia są: pałac Cesarski, osobliwie zamek rezydencyjalny z eremitażem, pałac Tauryski, pałac Michałowski, pałac marmurowy (w którym się ani kawałka drzewa nie znajduje; powleczoney jest marmurem; podłoga zaś, rany u okien, drzwi i t. d. z lanego mosiądzu, dach miedziany; miasto belek i desek użyto żelaza), Kościół S. Jzaka (naywspanialszy i naywiększy Kościół w państwie Rosyiskiem), Kościół Matki Boskiey Kazañskiey, 3 teatru Cesarskie; pałac Piotra Wielkiego, magazyny, budynek 12 Kolegiów państwa, dom admiralicyi, dom podziurków (z szkołą dla 300 dzieci oboiey płci), szpital żołnierzy lądowych i morskich, marytków i t. d., szkoła kadetów morskich i lądowych, szkoła artyleryi i inżynieryi, szkoła handlu Dymidowa zwana, szkoła budowlu okrętów, szkoła płci żeñskiey, szkoły Niemieckie, seminaryum Greckie; instytut pedagogiczny, gimnazyum gubernii, seminaryum woyskowych Popow, dom sierot woyskowych dla chłopców i dziewcząt, szkoła leczenia bydła, szkoła dramatyczna dla oboiey płci młodych Rosyanów i niższych klass ludu, szkoła uprawy roli, wyższa szkoła fizyki, historyi naturalney, i geometryi, języków i t. d., szkoła Jezuicka, skassowana; szkoła głucho - niemych i ślepych i t. d. Cesarska Akademia umiejętności z biblioteką, z gabinetem kunsztów, przedów naturalnych, monet i medalów, gwiazdopatrzem, ogrodem botanicznym, gimnazyum i t. d.; Cesarska Akademia budowlu, rzeźby, malarstwa z zbiorem malowideł i innemi kunsztami, z funduszem dla 300 młodych kunsztmistrzów, Cesarska Akademia medycyny i chirurgii i t. d.; towarzystwo biblii; fabr. obić, bronzu, złota i srebra, iedwabiu, porcelany, szkła, wiotryolu, tabaki i inne; warsztat okrętów z szkołą budowania okrętów; znaczny handel morski i lądowy. Klasztor *S. Alexandra Newskiego*, stolica Arcybiskupa Peters-

skiego, z s
Cesars
(zdanie k
licum
K
hof i
dla okręt
sterników
Schlusse
Narwa,

3) Nowo
(wielki)
ma Ilmen
so mieszk
ia Arcyb
Staraia

4) Olon
ezs, ludw
Olonec,

5) Tw
ercy z V
ska, ser
m, szko
z, powr
nik, kan
z skór, k

6) Ples
stupa Gre

7) Smo
m, semi
; fabr
sto to
Sierpni
marz 28.

8) Tu
chty, lak
adel.

9) Ka
ur, cukr

10) Ja
Wolgi

burgskiego, z seminaryum duchownych i znaczną biblioteką. Cesarskie zamki letnie: *Peterhof*, *Oranienbaum* (gdzie korpus kadetów morskich), *Carskoie Selo* (gdzie liceum dla ćwiczenia urzędników); *Gatschina*, *Ropscha*, *Kamennoi-Ostrów*, *Tschesme*, *Pawłowski*, *Katharinenhof* i t. d. Miasto *Kronstadt*, forteca z portem dla okrętów wojennych, warsztat okrętów, szkoła dla sterników, gimnazyum ewangelickie, lazaret morski. *Schlüsselburg*, forteca na wyspie Newy, fabr. sycu. *Narwa*, forteca, port, warsztat okrętów, handel.

3) Nowogród, z m. s. *Nowogród wielki* (Nowogród wielki), przy wpływie spławneý Walchow do jeziora Ilmenskiego, ma 1540 domów, 63 Kościoły, 10,000 mieszkańców, z których wiele jest Niemców, stolica Arcybiskupa; fabr. żagli, garbarnia, spław, handel. *Staraja Russa* nad Polisą. *Waldai*, *Tichwin*.

4) Olonec czyli Petrozawadzki nad jeziorem Onega, ludwisiarnia; fabr. skór; wody mineralne. Miasto *Olonec*, stolica Biskupa Greckiego, fabr. nici.

5) Twer, z m. s. i fort. t. i. przy złączeniu się Twercy z Wolgą, stolica Arcybiskupa, Akademia rycerska, seminaryum xięży (dla 600 uczniów), gimnazyum, szkoła płci żeńskiej; fabr. płótna, terpentyny, skór, powrozów, handel. Miasto *Wiischnei-Wolotschok*, kanał, handel hurtowy. *Torszok* nad Twercą; fabr. skór, korduanu i inne, handel znaczny.

6) Plesków czyli Psków, z m. s. t. i., stolica Biskupa Greckiego, seminaryum, handel.

7) Smoleńsk, z m. s. i fortecą t. i. nad Dnieprem, seminaryum xięży; gimnazyum, szkoła żołnierska; fabr. płótna, skór, iędwabiu, kapeluszy, handel. Miasto to prawie całe się spaliło podczas bitwy dnia 17. Sierpnia 1812; od niego Xiążę Rosyjski Kutuzów (umarł 28. Kwietnia 1813) miał przydomek *Smoleński*.

8) Tula, z m. s. t. i., gimnazyum; fabr. broni, ierchy, laku, cukru z rzepy, spiritusu, Berlińsk. farby, handel.

9) Kaługa, z m. s. t. i. nad Oką, ma wiele fabr. skór, cukru, witriolu, osobiwie płótna do żagli.

10) Jarosław, z m. s. t. i. przy uýściu Katorosli do Wolgi, Biskupstwo Gręckie, Atheneum (wyższa

szkoła), szkoła szlachecka, dom podrzutków; fabr. płótna, iedwabiu, papieru, lin, minii, bleywasu, wityriolu, skór; handel.

11) Kostroma, z m. s. t. i. nad Wołgą, Biskupstwo Greckie; fabr. mydła, płótna, iedwabiu.

12) Władimir czyli Włodzimierz, z m. s. t. i., ma 250 domów, 1500 mieszk., Biskupstwo Greckie, ogrodnictwo, tkalnia iedwabiu.

13) Niżnei - Nowgoród czyli Niższy Nowogród, z m. s. t. i. przy uściu Oki do Wołgi, fort, Biskupstwo Greckie i seminaryum kaznodziei i nauczycieli; topią tu wiele łożu; fabr. miedzi i żelaza. *Makariew* nad Wołgą z sławnym Klasztorem i wielkim iarmarkiem sześciotygodniowym.

14) Wołogda, z m. s. t. i. nad rzeką t. i., ma 52 kościoły, 1700 domów, 11,000 mieszk. Jest tu stolica Biskupa, seminaryum teologiczne; fabr. szkła, kryształu, iedwabiu, żagli, laku, bleywasu, skór i inne; handel.

15) Archangel, z m. s. t. i. przy uściu Dźwiny do morza białego, stolica Arcybiskupa, warsztat okrętowy; fabr. żagli i lin okrętowych; handel; skład handlu Sybirskiego *Kola*, port, połów wielorybów i sztokfiszu. Tu należy także: część Laponii Ruskiej, wyspa *Soloweckoi* i inne wyspy na białem morzu; prócz tego dwie wyspy *Nawaia-Semlia*, zamieszkałe renami, niedźwiedziami białymi i morskimi, lisami i t. d., i tylko na południe zwiedzają ją strzelcy i rabaci Syberyjscy. Dalej na południe znajdują się wyspy *Waigacz*, między którymi a lądem iest cieśnina *Waigacz*.

16) Tambów, z m. s. t. i. nad Cną, stol. Biskupa Greckiego, szkoła szlachecka, rafinerya wityriolu i alunu; fabr. żagli, wityriolu, sukna, handel. *Lipeck*, nad Woroneszę, mieszk. 6.000. Jest tu kopalnia Cesarska żelaza, która 1500 ludzi zatrudnia, i prócz innych towarów z żelaza lanych, dostarcza dla floty armat i innych rzeczy do uzbroienia potrzebnych.

17) Woronesz, z miastem warownym t. i. przy uściu Woroneszy do Don, Biskupstwo Greckie; fabr. sukna, żelaza, szkła, siarki, żagli; handel.

18) Rj
19) K
20) O
21) U
22) Je
23) C
24) B
25) S
26) C

18) Rjasan, z m. s. *Perestawl-Resan* nad Trube-
szą, iednego koryta Oki, Biskupstwo Greckie; fabr.
sukna, żelaza, szkła, siarki, żagli; handel.

19) Kursk, z m. s. t. i., seminaryum duchownych,
gimnazyum; fabr. skór, wosku i inne, handel.

20) Orel, z m. s. t. i.; fabr. płótna i mydła, han-
del, kopalnia kamieni piaskowych.

21) Ukraina Słobodzka czyli Charków, z m.
s. *Charków*, Akademia, gimnazyum, philotechniczne to-
warzystwo, Kolegium Biskupie, szkoła wydziałowa,
szkoła pći żeńskiej; fabr. obić, tkanki z wełny i płó-
tna.

22) Jekaterynosław, z m. s. t. i., fort. i miasto
portowe *Azow* na wyspie iedney rzeki Don i *Taganrok*,
handel, Kolonia Ormiańska *Nachtszwan*.

23) Cherson, z m. s. t. i. nad Dnieprem, forteca,
port, ludwisiarnia, warsztat okrętów. Miasto *Odessa*,
port, szkoła żeglugi i handlu, gimnazyum, szkoła pći
żeńskiej, warsztat okrętów; fabr. sukna i iedwabiu,
handel. *Oczaków* przy uýsciu Dniepru, handel.

24) Bessarabia, z miastem *Kiszynew*, stol. rządu.
Forteca *Chocim* nad Dniestrem. *Bender*, *Tigino* nad
Dniestrem. *Ismail*, *Smil* nad Dunaiem, fabr. skór i
szagrynu. *Kili* czyli *Kilia nowa* przy uýsciu ramienia
Dunaju do morza czarnego, port, handel. *Akkiermann*,
czyli *Białogród* przy uýsciu Dniestru do czarnego mo-
rza, port, handel.

25) Simferopol czyli Taurya, z miastem *Simfe-
ropol*. *Feodosia* (Teodosia) czyli *Kassa*, wolny port,
muzeum starożytnych pomników greckich; fabr. tabaki;
Kompania assekuracyjna, handel. *Baktszisarai*, fabr.
safianu, flint i noży. Forteca *Orkapi* czyli *Perchop*,
gdzie jeziora słone. Półwysep *Taman* z miastem *Fana-
goria* czyli *Taman*.

26) Czernichów, miasto *Czernichów*, gdzie cyta-
della, stolica Greckiego Arcybiskupa, seminaryum, athe-
neum, instytut edukacyjny Cesarski, szkoła Cesarska
rzemioł. *Neszyn*, cytadela; fabr. iedwabiu, iarmarki,
Gluchów, rafinerya saletry, iarmarki.

27) Pultawa z m. t. i. forteca, handel. *Krementschuh* nad Dnieprem, fabryka saletry, handel. *Lubny* szkoła leczenia bydła i ogród zioł lekarskich, dla aptek koronnych.

28) Ryga czyli Inflanty, z m. s. i fortecą *Ryga* nad Dzwina, port, liceum, gimnazyummieyskie, szkoła katedralna, szpital morski; fabr. cukru, pudru, amido-nu, zwierciadeł, gwoździ, papieru i inne, handel. *Dorpat* czyli *Doerpt*, gdzie Akademia i gimnazyum, handel. Wyspa *Oesel*.

29) Reval czyli Esthland, z miastem wzmocnionem *Reval*, szkoła katedralna, gimnazyum, towarzystwo biblii, szpital morski i lądowy, port wojenny i kupiecki; fabr. pudru, zwierciadeł, skór, pończoch, kartunu, kapeluszy i inne, handel. Wyspa *Nargen* z morską latarnią.

30) Wiburg, z warownym miastem *Wiburg*, stolica Biskupa, port, handel. *Frydrichshamm*, forteca, port, handel.

31) Wielkie Xięstwo Finlandzkie, z miastem stol. *Abo*, po Finicku *Turuu*, z 11,300 mieszk., stolica Biskupa, Akademia, port, cytradella; fabr. wstążek iedwabnych, sukna, barakanu, płótna, tabaki, cukru; warsztat okrętów, handel. *Lovisa*, port, handel. *Tawastehuus*, a nie daleko od niego zamek *Kroneborg*. *Sweaborg*, zbudowane na 7 wyspach i bardzo obronne miasto, z 2 portami, miejsce stanowiska galerów, warsztat okrętów. *Helsingfors*, miasto warowne, port; fabr. żagli i płótna na worki, handel. *Björneborg*, port, fabr. sukna, handel. *Nystadt*, port, handel. *Kuopio*. *Waza*, port, warsztat okrętów; handel. *Ulea* czyli *Uleaborg*, port, warsztat okrętów; fabr. tabaki, handel. *Tornea* na końcu odnogi Botnickiej, port, handel. Wyspy *Aland* z 80 przeszło koło nich leżącemi wysepkami skalistemi; główna wyspa *Aland* przy wchodzie do odnogi Botnickiej.

32) Mitawa, dawniej Kurlandya i Semegalia, z m. s. *Mitawa*, po Inflantsku *Jelgawa*, gimnazyum akademiezne, handel. Miasto portowe i handlowe *Windawa* i *Libawa*.

33) W
to Kościół
Tatarska S
rych 3,00
go i Kato
ryum, To
solickie g
tel.

34) G
Uniwersyt
rukna, w
Brześć na
nia żydow

35) M
wie się c

36) W
lezuickie
ca Biskup
handel.

37) M
nad Dnie
ckiego, P
kościół Lut

38) W
gród-Wo
trakty).

39) K
strem, s
Kolegium

40) M
Dniepre
Składa
z starey
ckim) z
co do p
przyrów
spalone

41) M
nazyum
stolica

33) Wilno, z m. s. t. i., nad spławną Wilią, ma 40 Kościołów; (między którymi także Mahometańsko-Tatarska Świątynia się znajduje), 21,000 mieszk., z których 5,000 żydów. Jest tu stolica Metropolity Greckiego i Katolickiego Biskupa, Uniwersytet, Obserwatorium, Towarzystwo Dobroczyńności dla ubogich, Katolickie główne seminarium, Kollegium piarskie, handel.

34) Grodno, z m. s. t. i. nad Niemnem, Cesarski Uniwersytet, szkoła Kadetów; fabr. jedwabiu, axamitu, sukna, wozów, broni i inne, iarmarki, handel. Miasto *Brześć* nad Bugiem, stolica Biskupa Greckiego, Akademia żydowska. *Stonim*.

35) Mińsk, z miastem t. i. (w Sierpniu 1809 prawie się całe spaliło).

36) Witebsk, z m. s. t. i. nad Dzwina, Kollegium Jezuickie; fabr. skór, handel. *Połock* nad Dzwina, stolica Biskupa Greckiego Uniatów, Kollegium Jezuickie, handel.

37) Mohilow, z warowną stolicą tego imienia, nad Dnieprem, stolica Arcybiskupa Greckiego i Katolickiego, Kollegium Jezuickie, seminarium Greckie, Kościół Luterski, synagoga; fabr. skór i żelaza, handel.

38) Wołyń, z m. s. Zytomierz. Miasto *Nowogród-Wołyński*. *Dubno* z sławnymi iarmarkami (kontrakty).

39) Kamieniec-Podolski, forteca t. i. nad Dniestrem, stolica Biskupa Katolickiego i Ormiańskiego, Kollegium Jezuickie.

40) Kijów, z warownym m. s. t. i. nad rzeką Dnieprem, przez który przechodzi most ze statków. Składa się to miasto z 3 odłączonych od siebie części, z starej fortecy Peczersk (z sławnym klasztorem Greckim) z właściwego Kiiowa i Podola. Tutejsze fabryki co do piękności i trwałości najlepszym zagranicznym przyrównywane bywają, handel (po większej części spalone w Lipcu 1811).

41) Białystok, z m. s. t. i. nad rzeką Białą, gimnazjum, handel. Miasto *Bielsk* nad Narwą. *Supraśl*, stolica Biskupa Greckiego Uniatów.

Do żadney Gubernii nie należą kraie Kozaków Dońskich, Kozaków morza Czarnego (Czarnomorskich) i Kozaków Nadbogańskich. Zostają pod naywyższym rządem Rosyiskim, mają iednak swój własny rząd arystokratyczny.

Gubernie Azyatyckie są:

1) Astrachańska, z miastem stoł. *Astrahan* na wyspie Wołga, ma 3500 domów, 30,000, a z cudzoziemcami tu przybywającymi dla połowu 70,000 miesz., stolica Rusko-Greckiego i Ormiańskiego Biskupa, seminaryum Greckie, 57 Kościołów dla 5 wyznań; fabr. iedwabiu, bawełny, fabr. iuchtu, safianu, szagrynu, mydła, handel, rybołówstwo. *Uralskoj-Gorodok* przy uściu Tszagi do Urału, forteca; miasto główne Kozaków Uralskich.

2) Georgiewsk czyli Kaukazya, m. s. *Georgiewsk*. Fortecla *Kislar* czyli *Kislaer* nad Tereką, gdzie handel kwitnie, i *Mosdok*, gdzie winnica, iedwab, gorzelnia.

3) Tiflis, dawniey Gruzynia, po Rosyisku Georgzia, część Karbucli i Kachety, z m. s. *Tiflis* nad Kur, szkoly publiczne dla dzieci wyższego stanu; fabr. wężny, bawełny, materyi pół-iedwabnych i wstążek, handel, kąpiele ciepłe. Fortecele *Telawi* i *Sygnach*. — Od roku 1810 należy tu także Xięstwo Imireta (po Rosyisku Melitani) z 20,000 familiami, które do tego roku należało jako dziedzictwo pewnemu czarykowi (Mepe) greckiego wyznania, który mieszkał w mieście stołecz. *Kotatis* (*Kotaisi*, *Kotais*) nad rzeką Fachs, stoł. Metropolity Greckiego. Do tego należą powiaty: Szwaneti nad rzeką Laszgur i Engurą, i Radsza nad rzeką Dszedszan, która wpływa do rzek Rion, z miastem stoł. *Ratsza*, stolica Greckiego Biskupa, i fort. *Oni* nad Fachsą, handel kwitnący. Carowi Imiretu hołdowały dotąd: 1) Mingrelia na północ Imirety, czyli kray Czara Tszadiana lub Dadniana, Xiążęcia Greckiego, z tytułem: Xiąże morza Czarnego, którego zwyczajna rezydencya zimowa iest w mieście *Racyia*, a letnia niekiedy w *Taqueri*, obadway nad rzeką Hippus; miasto *Isgaur*, miejsce główne handlu na mo-

zru czarném. Należały do niego także powiaty Odyszki nad morzem czarném, i Leczkom, gdzie jest najsłynniejsze miasto Mingrelii *Zalikara* i miasteczko *Goni*, znakomite handlem. 2) Guria czyli Guriel na południe Imirety, należy do Czaryka dziedzicznego, który mieszkał w mieście *Tihicyge* czyli *Pghites* z dobrym portem. Tutaj należą także kraje Czerkiesko-Kabardyjskie, które obejmują kraje Czerkayskie i Kabardę, które się dzielą na wielką i małą, składają się z małych majątności, częścią połączonych łąkami, a często podbitych. Znajdują się tu tylko miasteczka i wsie. Wzajemnie czyli poddanymi są: a) część północna Abchazi (wschodnia należy tu Turcyi). Absny i Abchazy prowadzą życie spokojniejsze od innych Kaukazyjczyków, trudnią się paszeniem bydła, i obrabiają po części żelazo i t. d. Biedni ich Xiążęta nie są zabezpieczeni prawem panowania; dla tego rząd jest powierzony w niektórych powiatach najstarszym z ludu. Większa część nie odprawia swych obrzędów religijnych publicznie. Xiążęta tylko i szlachta są obeznane z Islamem czyli Grecką religią. b) Państwa Czergów (Dsziki) i Balkar czyli Bassiany z pokolenia tatarsko Noghayskiego, z właściwymi Xiążętami w małych wioskach. Zamykają następujące kraje: c) Państwo Karabulaków czyli Arsztów w nad rzeką Marłan, gdzie wieś *Boko*. d) Państwo Galgarów czyli Inguszów, między źródłami Sundszy i strumykiem Kumbalajskim Jereku. e) Części Ossetii, Kisty, Jurkmanii i t. d. Pretensyi swej do téj prowincyi zrzekła się Persya w traktacie pokoju r. 1813 z Rosyją zawartym, i jeszcze prócz tego ustąpiła *Daghestan* (to jest kraj górzysty) i *Leshistan* (to jest kraj Lesghiów); pierwsze jest częścią wschodnią nad morzem Kaspijskim, ostatnie częścią zachodnią górzystą. Części szczególne są:

a) Chaóstwo (Xięstwo) Tarku nad morzem Kaspijskim i nad rzeką Osen i Manassa, jest pod rządem dziedzicznego Xięcia Mahometańskiego, który ma tytuł *Szamchal*, jest wazalem Rosyjskim, mieszka zaś w *Tarku*; ma to miasto 1200 domów, 10,000 miesz., między którymi są kupcy Ormiańscy i Georgyjscy. Do niego należą wsie Noghayskie i niektórzy Rusko-Turcyjscy wazale. b) Państwo Haydakskie z obu stron rzeki Buamp, należące do Xięcia dziedzicznego Maho-

metańskiego, który ma tytuł: *Uzmev* (*Hemse*), i mieszka w wsi *Ahmet-Kent*, którego syn od wszystkich kobiet państwa tego piersiami bywa karmiony, dla wzbudzenia w swym przyszłym Panu miłości i zaufania. Powiaty *Wazalów* są: *Akusza* z wsią t. i., ma 1000 gospodarzy; i *Kubasza* z miastem warownym t. i. nad *Koisą*, ma 500 domów, 6000 miesz. Są tu potomkowie Europejczyków chrześciani; teraz zaś jest sekta *Mahometańska* bez obrzezania i wstrzymywania się od wina; fabr. broni, pancerzy, złota, srebra, obić kapeluszy, handel. *e*) *Maiętność Thabersseran* (*Tabasseran*) należy do 5 *Xiążąt* dziedzicznych, z których najstarszy *Rustom* z tytułem: *Kadhi* (*Bei*) *Tabasseranu*, ma największą część; wszyscy mieszkańcy w mieście *Tabasseran*, obmurowanem, które jest środkiem handlu między *Persją* i *Daghestanem*. *a*) Państwo *Awarskie* nad rzeką *Koifu* i *Axaią* zostaje pod panowaniem *Mahometańskiego Xiążęcia* dziedzicznego, który ma tytuł: *Muzal* czyli *Nuzal Awar Chan*. Mieszkańcy *Awaryi* są to potomkowie dawnego sławnego narodu tegoż imienia, dzielą się na *Xiążąt* (*Bei*), *Szlachtę* (*Tszenkah*, którzy nie są do rządzenia używani i nie z matki *Xiążęcey* familii zrodzeni), *pospólstwo*, *M. s. Awar* czyli *Chunsag* (to jest miasto *Chuna*) ma 600 domów, 4000 miesz., dostarcza cienkiej materyi *welnianej* i *szalów*. *e*) *Maiętność Gazi-Kumük* czyli *Gazi-Kumyk* podzielona między 4 *Xiążąt* dziedzicznych, z których jeden ma sobie wymierzone niejakieś *pięrstwo* nad innymi. Miasto *Kazamisz*, fabr. *wełny*, *żelaza* i *stali*. *f*) Kilka *wolnych* *niepodległych* państw: państwo *Czaer* czyli *Szeer*, którego mieszkańcy są *strasznyimi* *rozbóynikami*, pod panowaniem *słabego Xiążęcia*; państwo *Duszer*, którego mieszkańcy są *pasterzami* i *rólnikami* *bardzo* *gospodarnymi*, *niewdawaiaący* się w *obyczaj* *rabusiowski* *swych sąsiadów*; państwo *Anzug*, nie ma ani *Xiążąt*, ani *szlachty*, zostaje pod rządem *najstarszych*, z *powiatami* *Dedo* i *Unzo* i t. d. *g*) *Derbent* z *stolicą* tego imienia, *cytadella*, *port* *morski*, *tkalnia* *iedwabna*, *handel*. *Miasto* *nadmorskie* *Nisabat* czyli *Barahun* nad *uściami* *Jolanmy*. *h*) *Kuba* z *miastem* *obmurowanem* t. i. nad *Delą*, *fabr.* *broni*. Na *gorze* *Peszparmak* (*górze* *pięć* *palcy*) jest *Kościół* *Grecki* *Ghyttr-Ilija*, który bywa od *chrześcianiów*, *żydów* i *mahometanów*

odwiedza
tego nale
zreki Kur
szy roczn
iu z mi
ikiem,
z. najlep
miejsca
wnem t.
inia A
klosz,
iem, bau

4) S
iczny;
iplaw.
piótina,

5) I
garbar.

6)
Miasto
ca drev

7)
snty (r
Grecki
zym,
cyczys
warszt
wie się

8)
skupa

9)
towar
przył
stem s
gisów

10
sto K
slaw,

odwiedzany jako miejsce pielgrzymki i odpustów. Do tego należy państwo Saliam z miastem t. i. na wyspie rzeki Kur, znakomite rybołówstwem, które Han tamtejszy rocznie za 60,000 rubli w srebrze dierżawi. i) Baku z miastem t. i. obmurowanem nad morzem Kaspijskiem, z pięknymi meczetami, gospodami, sklepami, z najlepszym portem na morzu Kaspijskiem, obfite miejsca w Naftę. k) Szamachi z miastem handlowym t. i. l) Szekbi czyli Kabala nad rzeką średnią Alasan, z miastem stoł. *Nuchi* i miasteczkiem *Akdosz*, handel produktami kraiowymi, iedwabiem, ryżem, bawełną i t. d.

4) Saratów, z m. s. t. i. nad Wołgą, ogród botaniczny; fabr. lniana, skór, iedwabiu, lin, rybołówstwo, splaw. Miasto *Herrnhutów Sarepta* nad Wołgą, fabr. płótna, iedwabiu, bawełny, tabaki i inne, handel.

5) Pensa, z m. s. t. i. nad uściem Pensy do Sury, garbar., fabr. mydła, handel.

6) Simbirsk, z m. s. t. i. nad Wołgą, rybołówstwo. Miasto *Stawropol* nad iednym ramieniem Wołgi, forteca drewniana. *Samara* nad Wołgą, garbar., handel.

7) Kazan, m. s. t. i. nad Kazanką, która o 4 werszty (mile rosyjskie) ztąd wpływa do Wołgi, stolica Greckiego Biskupa z seminaryum, Akademią, gimnazyum, szkoła żeglugi, towarzystwo przyjaciół literatury oyczystey; fabr. sukna, skór, mydła, płótna i inne, warsztat okrętów, handel. To miasto starodawne prawie się całe spaliło dnia 3. Paźdz. 1815.

8) Wjatska, z m. s. t. i., stolica Greckiego Biskupa, handel.

9) Orenburg, z m. s. t. i. nad Ural, główny skład towarów z środka Azji i Rosyi. Fort *Ufa*. Do tego przyłączaią jeszcze kray Kozaków Uralskich z miastem stoł. *Uralsk*, handel; i horde małą i sreonią Kirgisów.

10) Permia, z m. s. *Perm*, gdzie kopalnia. Miasto *Kungur*, fabr. skór i mydła, handel. *Ekaterienosław*, fort.; naywyższe górnictwo nad wszystkiemi ko-

palniami w Syberyi i Permi, szkoła górnictwa; fabr. metali, czyszczenie złota; prassy kopersztychów i kart. *Niznei-Newiadsk*, fabr. blach żelaznych. *Irbic* czyli *Irbit*, walny iarmark.

11) *Tobolsk* (z guber. *Tomsk* i *Jrkutsk*, i częścią *Permi* i *Syberyi*) z m. s. t. i. nad *Irtyszą*, forteca, stolica *Arcybiskupa Rusko-Greckiego*, z *seminaryum*, szkoła *pospółstwa*, którą nawet *Tatarzy* zwiedzają, i w której uczą ich języka, dom szczepienia *ospy*; fabr. *skórek cielecych*, handel, skład *skórek* zamiast *podatków skarbowych*. Miasto *Berezów* nad rzeką *Soswą*, *Oby. Pelimu. Onsk*.

12) *Tomsk*, z m. s. t. i. nad *Obą*, fort., handel *skór*. Miasto *Jeniseisk*, handel. *Kotywan* nad *Obą*. *Lokiewsk*, *Taruchansk*, dawniej *Mangasea* przy *nyściu* *Turuchan* do *Jenisei*.

13) *Jrkutsk*, z m. s. i fort. t. i. przy *uyściu* *Irku*ty do *Angory*, stolica *Greckiego Arcybiskupa* z *seminaryum*, szkoła *marynarki*, *biblioteka*; fabr. *sukna*, handel. Miasto *Kiächt* przy *granicy* *Chińskiej* z *fortecą* *mierną*, miejsce *główne* handlu między *Rosją* i *Chinami*. *Nertsziusk*, fort., *granica* *Chin*, szkoła *woienna*, *miny złote* i *śrebrne*. *Jakutsk* nad *Leną*, handel, *chów* *bydła*. *Oleńsk* przy *uyściu* *Olenki* do *morza* *Lodowatego*, miasto *naydaley* leżące na *północ* w *Rossyi*. *Ochock*, port nad *morzem* *Ochockiem*, *warsztat* *okrętów*, handel. — Na *północ* *wschodnią* leży *kraj* *Czukczów*, którzy od *roku* *1812* zaczęli się *poddawać* pod *panowanie* *Rossyjskie*. — Na *północ* *Syberyi* odkryto *niedawno* *kraj* *nadbiegunowy*, w którym *znaleziono* *znaczne* *szczątki* *Mamutów*. *Hedenstrom* nazywa ten *kraj* *Nową* *Syberją*. Do *tey* *gubernii* należy *półwysp* *Kamczatka* z *wielu* *Wulkanami* i *miastem* *Nizna Kamczatka* i *Bolszereczkoi*, port, handel. Dalej na *morzu* *Lodowatym*, *Wyspy*: *Uyścia* *Lemy* i *Lechów* *warchipelagus*; *wyspy* *Niedźwiedzie* i *Krzyżowe*, a na *Wschodnim* *morzu* *wyspy* *Aleutyckie*, *Kawalang* czyli *Lisów*, *wyspy* *Kuryliskie* i t. d.

Od roku 1815 należy także do Rosyi Królestwo Polskie, mające właściwą Konstytucyą swoją. Ponieważ wiadomość własnego kraiu ważną dla każdego ziomka powinna być rzeczą, kładzie się nieco obszerniejszy opis Królestwa Polskiego w granicach teraźniejszych zamkniętego.

§. 14. b. Królestwo Polskie.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo Polskie leży pod $33-42^{\circ}$ długości, a $50^{\circ} 30' - 55^{\circ} 5'$ szerokości. Graniczy na północ z Prusami wschodnimi i zachodnimi, na zachód z Szląskiem i Xięstwem Poznańskim, na południe z Galicyą i Rzecząpospolitą Krakowską, na wschód zaś z Litwą i Krasnorusyą; wynosi tedy rozległość 2220 mil kwadr.

Grunt i klima. Wyiąwszy niektóre pagórki ku Pilicy i Krakowu, jest w powszechności w caley Polsce grunt równy, przytém urodzayny i obfity. Miejscami, osobliwie ku Szląskowi i Xięstwu Poznańskiemu, znajdują się piaski, a gdzie niegdzie glinaka. Gór (wyiąwszy Łysą górę, na 1920 stóp wysoką, i górę S. Katarzyny na 2000 stóp) prawie żadnych nie masz; Klima zdrowe i przyjemne.

Wody. Liczne rzeki i rzeczki przerzynają kray Polski, z których lubo mała część splawną, wszystkie atoli możnaby łatwo z sobą połączyć. Najznaczniejszymi są: Wisła (wypływa z gór Karpackich, wpada do morza Bałtyckiego), do której wpadają pomniejsze, iako to: Pilica, Nida, Bzura, Drwęca, Bug i t. d.; Warta (wypływa z Kromotowa pod Lebowem, wpada do Odry pod Kiszrynem), do której wpada Noteca, Ner i t. d., i Nie-

men (wyływa z lasów pod Kopielowem, wpada w zatokę Kurońską).

Produkta. Zboża różnego gatunku, szczególniej żyto i pszenica (około Krakowa i Sandomierza najlepsza), owoce (po nad Wisłą szczególniej); bydło rogate, trzody i liczne stada, których co rok mnoga ilość za granicę wychodzi, pszczoły (w Kielcach cech bartników) i kruszcze, szczególniej w Woiewództwie Sandomierskiem.

Mieszkańców posiada teraz Polska (po odpadnięciu Xięstwa Poznańskiego, najludniejszy części kraju) 2,800,000 do 3,000,000, między którymi do 600,000 żydów cięży i przygnębia przemysł krajowy. Religiją panującą jest Katolicka, lecz wszystkie inne mają zupełną i niczem nieograniczoną wolność odprawowania swych obrządków.

Przemysł i oświecenie. Lubo w terażniejszym Królestwie Polskiem, gdzie niegdzie ledwo fabryki się znajdują (na fabrykach płótna zupełnie zbywa), spodziewać się atoli należy, iż za powrotem pokoju i ustalenia kraju, wraz się przemysł narodowy wznosić będzie. Chałastra żydowska, która prawie iak szarańcza krzy Polski opanowała, dręczy każdą klasę mieszkańców. Spodziewać się atoli można, iż troskliwość Monarchy i zapobieganie rządu gorliwe podupadły przemysł krajowy wzniesie. Co do oświecenia lubo olbrzymim prawie krokiem w uo-wszych czasach szczególniej, w naukach Polacy postąpili, znaczną iednak przeszkodę w rozszerzaniu gruntownej oświaty czyni brak stosownego urządzenia szkół, a nadewszystko niedostatek zdolnych nauczycieli. W stolicy Królestwa Warszawie założona została Akademia (1816). Młodzież także polską zaczęto wysyłać do zagranicznych Uniwersytetów. Złęd spodziewać się można, że gruntowne umiętności, a nadewszystko nauki filologiczne, dla zbytecznego zapalu do matematycznych, naybardziej

dotąd
Towar
zapro
twa,

Rz
praw
Wice-
wraz z
dza pr
znaczo
ma by
bywa
nie ist

Kr
każde

I.
stoł, c

M.
Polski
r. 122.
sło, p
wy za
więci
międz
mek I
23 Kl
rzystv
r. 181
dobrz
legiu
ta ku
i t. d
sklep
ne, u
teatr
urząd
Wisł
mies
zato

dotąd zaniedbane, coraz większy wzrost brać będą. Towarzystwa dobroczynności po większych miastach zaprowadzone pracują nad zatamowaniem próżniactwa, dać się atoli zdaie niedostatek wiadomości.

Rząd. Królestwo Polskie rządzi się osobnemi prawami i Konstytucyą. Na czele rządu zostaje Wice-Król, mianowany przez Cesarza, czuwający wraz z Radą Stanu nad dobrem krajowem. Władza prawodawcza jest przy Senacie. Wojsko przeznaczone do obrony granic kraju Polskiego, nie ma bydź za granicę Europy wyprowadzone. Naród bywa na Sejmie reprezentowany; bez iego zgody nic istotnego w prawach nie można odmieniać.

Kraj cały podzielony na ośm Woiewództw, każde zaś Woiewództwo na Obwody i Powiaty.

I. Woiewództwo Mazowieckie, z miast. stoł. całego Królestwa *Warszawa*.

Miasto *Warszawa* nie jest dawniejszém z miast Polskich (pierwsza o niem wzmianka w Papowskim pod r. 1224), naybardziej się bowiem w wieku XVI. wzniosło, przez przeniesienie stolicy z Krakowa do Warszawy za Zygmunta III.; ma 3465 domów, a prócz dziewięcioletniego polskiego garnizonu 76,000 mieszk., między którymi 20,000 żydostwa. Przyozdabiają go zamek Królewski, pałac Saski, 115 pałaców, 32 Kościoły, 23 Klasztory. Jest tu stolica rządu kraju całego, towarzystwo Królewskie przyjaciół nauk, Uniwersytet (w r. 1816), szkoła inżynierów i artylerji, liceum bardzo dobrze urządzone pod dozorem sławnego B. Linde, Kolegium Piiarskie, pensya XX. Piiarów (Zoliborz), szkoła kunsztów; fabr. skór, tabaki, powozów; mennica i t. d. Ulice piękne, osobliwie Miodowa, gdzie sklepy w piękney strukturze, pod Kolumnami zwane, ulica długa i Senatorska, Ceyghauz a obok niego teatr narodowy; hotele wyborne; szpitale bardzo dobrze urządzone (Dzieciątko Jezus). Na prawym brzegu Wisły leży przedmieście *Praga* z 885 domami, 8302 mieszk.; z tych połowa prawie zniszczoną została, przez założoną tu w r. 1807 fortecę, przed dwoma laty zde-

zoloną. — Okolicy Warszawy bardziej przez sztukę, niż naturę ozdobne, są przedziwnemi, iako to: *Wilanów* z pomnikami rycerzy Polskich, którzy w roku 1809 za oyczynę śmierć podigli. *Bazantarnia*, pałac przedziwny, lubo teraz nieco podupadły. *Królikarnia* na wysokim pagórku położona; nie daleko ztamtąd *Mokotów Daley Powązki*, w nowszych czasach nieco zruynowane. *Marymont* z sławnymi młynami. *Łazienki*, ulubione miejsce Stanisława Augusta, przez niego wystawione. Znajduje się tu posąg Jana III. z iednego kamienia. dwóch Turków, konia i Króla na nim siedzącego, w naturalney postaci wyrażający.

Województwo Mazowieckie dzieli się na 7 obwodów:

- a) Warszawski, z m. s. t. i. (zobacz wyżej).
- b) Stanisławowski, z m. s. *Stanisławów*, dosyć porządnem. *Okuniów* z 58 dymami.
- c) Rawski, z m. s. *Rawa*, dosyć porządne miasteczko z zamkiem starym, gdzie niegdyś Karolusynus (syn dorywczy Karóla IX., Króla Szwedzkiego) przemieszkiwał i życie dokonał; ma 141 dom. i 1200 miesz. *Skierniewice*, porządne miasteczko, fabr. sukieniami, ogrodem, pałacem i pięknym Kościołem przyozdobione.
- d) Łęczycki, z m. s. *Łęczyca*, miasteczko porządne, w okolicy bagnistej położone, ma 5 Kościołów, 1500 miesz. (700 żydów, 200 rzemieślników); było niegdyś obwarowane, ma szkoły wydziałowe. *Kłodawa*, ma 1200 miesz., wiele kuśnierzy, sukienników i gorzelni.
- e) Sochaczewski, z m. s. *Sochaczew*, 1451 miesz. mającem, wiele żydów. *Łowicz*, pięknie zabudowane miasto (556 domów, 3380 miesz., żydzi się zagnieżdżają). Ma kilka klasztorów, szkoły pod dozorem XX. Piątarów, seminaryum nauczycieli wiejskich, i Konsystorz duchowny całego Królestwa. Wałne iarmarki, osobliwie na S. Mateusz. *Nieborów*, wieś porządna z pięknym pałacem. *Arkadya*, cud piękności, drugie po Puławach nayoładobniejsze miejsce w Polsce. Mianowicie znajduje się tu Kaplica gotycka, gdzie wiele starożytności greckich, z Archipelagu sprowadzonych.
- f) Gostyński, z m. s. *Gostynem*. Sławne więzie-

niem i śmiercią Wazyła Szuyskiego, r. 1587 poymanego; ma 588 mieszcz. *Gębin* czyli *Gombin*, 1180 mieszcz., wiele sukienników i żydów.

g) *Kuiawski*, z m. s. *Kowal*.

Znaczniejsze miasteczka w Woiewództwie są prócz wspomnionych: *Blonie*, dosyć porządnie zabudowane. *Gródzisk*, 470 mieszcz. *Mszczonów*, 1110 mieszcz. *Nadarzyn*, 430 mieszcz. i piękny Kościół. *Czersk* z zamkiem na górze *Góra*, sławna porażka Austryaków r. 1809. *Kutno*, 208 domów i 2000 mieszcz. (1370 żydów). *Raszyn*, sławę potyczką r. 1809 i śmiercią Cypryana Godebskiego. *Grochów*, sławne porażką Austryaków.

II. Woiewództwo Kaliskie, z m. s. *Kalisz*.

Miasto *Kalisz* jest jedno z nayszykniejszych i nayszykniejszych miast Polskich; leży w pięknej okolicy, bogatej w łąki i pastwiska, między dwoma pasmami pagórków, rzeką *Prosną* oblane. Uwagi godnym jest dom dla korpusu Kadetów wystawiony, Kościół byłszy *Jezuicki* z porządnym obok domem dla władz rządowych przeznaczonym, gimnazjum i t. d. Ma Kościół *Katolicki* farny, trzy kaplice, sześć *Klasztorów*, Kościół *Ewangelicki*, 649 domów, 7859 mieszcz., między którymi 1800 żydów. *Zawada* jest szlachecka, pamiętna porażką *Szwedów* roku 1796. *Kościelnawisł*, *Opatówek* porządnie zabudowane.

Dzieli się Woiewództwo *Kaliskie* na 5 następujących obwodów:

a) *Kaliski*, z m. s. t. i. całego Woiewództwa (zobacz wyżej). Znaczniejsze miasteczka obwodu są: *Chocz* z *Kolegiatą*, rozgranicza *Królestwo Polskie* od *Wielk. Xięstwa Poznańskiego*. *Pleszów* z 1630 mieszcz.

b) *Koniński*, z m. s. *Konin* nad *Wartą* w bardzo miłym położeniu leżące, przy niem zaczyna być *Warta* spławna; starożytności, kolumna *Dunina*. *Kolo* z 1360 mieszcz., na wyspie rzeki *Warty* położone; fabr. sukna. *Brudzewa*, 370 mieszcz.

c) *Sieradzki*, z m. s. *Sieradz* nie daleko rzeki *Warty* w okolicach błotnistych położone, ma 260 dom.,

2113 mieszk. i zamek spustoszały. *Widawa* z Klasztorem i Kościołem farnym, wiele żydów.

d) *Wieluński*, z m. s. *Wieluń*, mającem kilka Kościołów, szkoły wydziałowe pod dozorem XX. Piarów i Klasztor Bernardynów w piękney strukturze wystawiony. Nie wiele żydów, uprawa tytoniu. *Działoszyn* w piękny położeniu (nad Wartą), po większej części zabudowane, lecz zamieszkałe od żydów. *Praszk* z 820 mieszk., w okolicy obfitey w rudę żelazną położone.

e) *Piotrkowski*, z m. s. *Piotrków*. Sławny był niegdyś to miasto przez Seymy i Trybunały, dziś zaś przez szkoły pod dozorem XX. Piarów zostające. Ma kilka Klasztorów, 365 domów, 2340 miesz. i wiele plugawego żydostwa. *Wolborz*, zamek Biskupi. *Sulejów*, gdzie Klasztor Cystersów. *Belchatów*, fabr. sukna. *Wiś Chojny*, w której huta szklanna. *Radomsk*, dosyć porządnie zabudowane, z Klasztorem i pięknym ratuszem. *Kaszka Radomska*. *Pławno*, w bliskości którego *Gidle*, odpustami sławne. *Wiś Myśliwów* i *Koźbiele*, sławne kąpielami. *Konieczpol*, w bliskości którego porządne wieś *Chrzastów*, z pięknym pałacem.

Znaczniejsze miasteczka w Woiewództwie prócz wymienionych są: *Warta* z piękną okolicą, od wielu żydów zamieszkałe. Ma kilka Kościołów i walne iarmarki. *Lask*, z Kolegiatą murowaną i 3000 mieszk.; wiele żydostwa. *Częstochowa*, podzielone na Stare i Nowe miasto; w ostatniem sławny odpustami klasztor na górze *Jasną* zwany; ma 452 domów, a 2409 miesz.; wiele żydostwa. *Przyrów*, małe miasteczko z Klasztorem *S. Anny*.

III. Woiewództwo Płockie, z m. s. *Płock*.

Miasto starożytne w nowszych czasach pięknie odbudowane, ma 389 budynków (d. 6. Lipca 1810 spaliło się z nich 90), 4000 miesz., między którymi 800 żydów. Znajduie się tu gimnazyum i 5 Klasztorów, gdzie zwłoki *Władysława Hermana* i *Bolesława Krzywoustego*, *Krółów Polskich*, spoczywają. W pobliskości miasteczko *Putusk*, sławne potyczką w roku 1806. *Wysogród* nad *Wisłą* położone, ma 1000 mieszk. *Modlin* i *Sewek*, twierdze.

Województwo Płockie ma obwodów 6.

a) Płocki, z m. stoł. całego Województwa *Płock* (zobacz wyżej).

b) Pułtuski, z m. s. *Pułtusk*, o trzy mile od uścia rzeki Narwy w Bug położone; ma 300 domów, rezydencyą letnią Biskupów Płockich; r. 1703 sławną bitwą.

c) Lipnowski (Lipiński), z m. s. *Lipno*, gdzie 117 domów, a 1280 mieszk. *Dobrzyń* leży nad Wisłą i ma 216 domów, a 1560 mieszk.

d) Prasnyski, z m. s. *Prasnysz*, miasteczko dosyć porządne, w okolicy piękney w pszenicę obfitującey położone, ma 520 mieszk. i znaczny handel prowadzi. *Chorzels* z 500 mieszk.

e) Mławski, z m. s. *Mława* nad rzeką Mławą położone, i dosyć porządne, gdyż tu dawniej żydom nie wolno było mieszkać; ma 124 domów, a 1055 mieszk. *Janów*, 540 mieszk.

f) Ostrołęcki, z m. s. *Ostrołęka* czyli *Ostrołenka*, miasto porządnie zabudowane, 2317 domów, a 1800 mieszk. Sławne potyczkami r. 1807. W bliskości sławna puszcza Ostrołęcka. *Gołymin* i *Nasielsk* sławne potyczkami roku 1806 i 1807.

Znaczniejsze miasteczka prócz wymienionych w tem Województwie są: *Zakroczym*, *Płońsk*, 1700 mieszk. *Maków*, 1700 mieszk. *Ostrow*, 154 dymów.

IV. Województwo Augustowskie, z m. stoł. *Suniatki*.

Dzieli się Województwo Augustowskie na obwodów 4, iako to:

a) Łomżyński, z m. s. *Łomża*. To miasteczko było niegdyś dosyć obszerne; pięknie zabudowane. W czasie nieszczęśliwych wojen za Jana Kazimierza wiele poniosło szkody, tak, iż dotąd nie może przyśiąść do siebie; ma 194 domów i 2000 mieszk. Położenie jego nad Narwa w dobrym jest miejscu co do handlu, zbywa mu atoli na wodzie do picia. W bliskości są sławne puszcze Łomżyńskie.

b) Augustowski, z m. s. *Augustow*, od Zygmunta Augusta wystawionem. Leży to miasteczko nad jeziorem i nie źle jest zabudowane. *Różanystok*, gdzie Klasztor Dominikański.

c) Seyneński, z m. s. *Seyny*, sławnym szkołami i odpusty. *Przerosł*, 230 dymów a 1160 mieszk. *Filiarów*, 890 mieszk.

d) Kalwaryjski, z m. s. *Kalwarya* czyli *Kalwary*. Dostyc obszerne, lecz nieporządne miasteczko, w położeniu błotnistem i nikczemnie zabudowane; ma 440 domów, a 2705 mieszk. (1140 żydów). *Serrey Sereie*, własność Króla Pruskiego z przyległemi 26 wioskami. *Wisznupie*, gdzie meczet mahometanski wraz z imanem.

e) Maryanpolski, z m. s. *Maryanpol* czyli *Staropol* nad Szeżupą położonem; ma 139 dymów, 1180 mieszk. *Preny*, 171 domów a 1230 mieszk. *Sapieżyński* nad Niemnem, z pałacem.

Sławniejsze miasteczka prócz wymienionych w tém Woiewództwie są: *Szczucin*, gdzie Kolegium XX. Piarów. *Tykocin*, dostyc porządnie zabudowane, lecz pełne żydostwa. Na rynku stoi posąg Stefana Czarneckiego, do którego niegdys należało. *Jedwabno*, 480 mieszk. i jarmarki. *Dzierbia*, papiernią sławne. *Ruda*, obfite żelazem. *Puńcowo*, lasami.

V. Woiewództwo Sandomierskie, z m. stoł. *Radom*.

Miasto *Radom* nad rzeczką Radomką położone ma 252 domów, a 1160 mieszk. Znajduje się w niem gimnazjum pod dozorem XX. Piarów, kilka Kościołów i Klasztorów. Lud i szlachta Radomska naywięcej jeszcze narodowych zwyczajów zachowuje, będąc nieodstępniemi staropolskiej cnoty naśladowcami.

Dzieli się to Woiewództwo na następujące obwody:

a) Sandomierski, z m. s. t. i. To miasto jest na lewym brzegu Wisły, nie daleko uścia w nią Sanu. W XII. wieku było stolicą udzielnej dzielnicy książąt Sandomirskich i Lubelskich. Widać w niem ślady dawnej jego wielkości i kwitającego stanu, otoczone jest

dotąd murem. Ma kilka Kościołów i Klasztorów, pomiędzy którymi naybardziej Kollegiata uwagę zwiedzających na siebie ściaga. W kampanii r. 1809 dokazywało tu woysko Polskie cudów waleczności pod Generałem Sokolnickim. *Consensus Sandomiriensis* w roku 1570 podpisany. Znaczniejsze miasteczka obwodu są: *Klimontów* z Klasztorem i Kościołem Dominikańskim. *Staszów*, miasteczko porządnie dosyć zabudowane ma dymów 230, mieszk. 2420. Sławne fabryką miodów, maliników, wiśniaków. Znajduje się tu *Hamernia*. *Bogorya*, ma 81 dymów. *Polanica*, miasteczko po większej części od żydów zamieszkałe, którzy znakomity handel wina prowadzą.

b) *Opatowski*, z m. s. t. i. Miasto *Opatów* dosyć dobrze zabudowane (2000 mieszk., 400 dymów), lecz po większej części od smrodliwych żydów zamieszkałe. Należało niegdyś do dóbr Templaryszów, przez Xięcia Sandomierskiego Henryka fundowanych (poległ w rozprawie przeciw Prusakom r. 1167); później przeszło w ręce prywatne. *Zawichost*, sławne porażką Romana Xięcia Halickiego d. 19. Czerwca 1205. *Chmielów*, dobrze zbudowane z 179 dymami.

c) *Radomski*, z m. s. t. i. i stolicą całego Woiewództwa (zobacz wyżej). Znaczniejsze miasteczka ma: *Skrzynno*, gniazdo sławnego Piotra Dunina na Skrzynnie. *Drzewca*, dosyć porządnie zabudowane, z fabryką tasiem. *Klów* z 91 dymami.

d) *Opoczyński*, z m. s. t. i. Było tu niegdyś ulubione siedlisko Kazimierza W., który go wielu pięknymi gmachami przyozdobił, i często w niem dla ogromnych bliskich kniei przemieszkował. Okolice Opoczna obfitują w owoce. *Przysucha*, fabryka żelaza. *Gielnów*, miejsce urodzenia S. Władysława Gielnowczyka. *Nowe Miasto (Korczyn)* odbudowane na nowo przez Kazimierza W., sławne pierwszym seymem.

Znaczniejsze miasta Woiewództwa są: *Kozienice* z pałacem zbudowanym przez Stanisława Augusta. *Knieie Kozienickie*. *Sieciechów* z wspaniałym opactwem przez Bolesława Chrobrego fundowanem około roku 1008. *Solec* z zamkiem starożytnym, gdzie Bolesław

śmiały sprawę między Stanisławem Szczepanowskim a sukcesorami Piotra Strzemieńczyka z Janiszowa sądził. *Koprzywnica* z opactwem Cystersów. *Szydłowiec*, 200 domów, 1500 mieszk.; handlowne. *Ilza*, sławna garnarczami. *Końskie*, 207 domów, wiele żydów, fabr. żelazne.

VI. Województwo Lubelskie, z m. s. *Lublin*.

Położenie miasta tego jest bardzo przyjemnem, samo zaś nie bardzo wielkie, i dosyć spustoszone, iednak iedno z najpiękniejszych miast Polskich. Ludność iego dochodzi do 10.000, między którymi piąta część żydów. Godnemi wspomnienia w tem mieście są: gimnazyum poiezuickie, Kościół katedralny, i kilkanaście innych, między któremi najpiękniejszy i największy Po-Jezuicki, brama Grodzka porządna z wieżą, na której zegar. Odprawiały się tu niegdyś sławne sądy trybunałskie. *Naleczów*, gdzie wody mineralne. *Łeszna*, sławna iarmarkami. *Piotrawin*, wieś nad Wisłą z kościołem sławnym.

Dzieli się to Województwo na 4 obwody:

a) *Lubelski*, z m. s. całego Województwa *Lublin* (zobacz wyżej).

b) *Krasnostawski*, z m. s. *Krasnostaw*, w bardzo przyjemney okolicy położone. Ma 48 domów, po większej części murowanych, 3000 mieszk., piękny Kościół katedralny, Klasztor Franciszkański i dwie cerkwie obrządku Ruskiego. Ruiny starego zamku, gdzie w roku 1588 poymany Arcy-Xiąże Austryacki *Maxymilian* przemieszkował. *Bilgoray* z 370 dymami, w okolicy piaszczystey i leśney. Sławne pismami Krasickiego. *Roślą* tu sita najlepsze.

c) *Hrubieszowski*, z m. s. *Hrubieszów* czyli *Rubieszów*. Leży w bliskości Bugi w okolicach żywnych.

d) *Zamoyski*, z m. s. *Zamość*. Założone to miasto r. 1580 przez sławnego Hetmana i Kanclerza koronnego Jana Zamoyskiego, na wzór miast włoskich z podśieniami u domów w rynku. Godnem widzenia pałac okazały Ordynatów Zamoyskich, z Kościołem kolegiackim. Sławnym będzie Zamość w dziejach narodu Aka

benią
padła) i
041 dom

Zna
a piekn
mieszk.

tem ulu
przepys

nyim p

billi,
tności,

i koszt
tu zło

od tego
Klaszt

i Nowi

VII.
Siedlca

M

pałace

Przedt

Ogniśk

Okolic

dobroci

osobliw

to Osie

Wo

a)
Siedlca

b)

dowan

ci od

nych.

tarów i

mayintr

roczneg

c)
dziwite

Teresp

demia (która kwitnawszy lat kilkadziesiąt wcześniej upadła) i obłożeniem w roku 1813 (Generał Hauke). Ma 841 domów, a 6545 mieszk. *Krasnobrod* z pałacym.

Znaczniejsze miasta Województwa są: *Lubartow* z pięknym pałacem i ogrodem; *Kazimierz*, mające 600 mieszk. i handel znaczny prowadzące. Było to przedtem ulubionem siedliskiem Kazimierza W. *Putawy*, wieś przepyszna Xięcia Adama Czartoryskiego z cudnie pięknym pałacem i ogrodem, w którym Świątynia Sybilli, zawierająca najzadsze zbiory polskich starożytności, najwięcej Królów polskich. Są tu także żadkie i kosztowne pomniki obcych narodów w osobnym domu złożone, który w Gotyckim guście wybudowany, od tego ma nazwisko. *Krasnik*, z dawnym Kościołem i Klasztorem Kanoników regularnych. *Opole*, szkoły i Nowicyat XX. Piarów.

VII. Województwo Podlaskie, z miast. stoł. *Siedlce*.

Miasto *Siedlce* jest ozdobione ogrodem i pięknym pałacem, w którym się wiele ciekawości znajduje. Przedtem należało do rodziny Xiążąt Czartoryskich i Ogińskich. Było to miejsce nieiakości *Chantilly* polskie. Okolice Województwa tego nie ustępują w żyzności i dobroci innem prowincjom Polskiem. Znajduje się tu osobliwie wiele drzewa w lasach przewybornych, około *Osieka* szczególniey.

Województwo Siedleckie dzieli się na 4 obwody:

a) *Siedlecki*, z m. stoł. całego Województwa *Siedlce* (zobacz wyżej).

b) *Łukowski*, z m. s. *Łuków*. Nikczemnie zabudowane to szlacheckie miasteczko jest po większej części od żydów zamieszkałe, szachrajstwem się trudniących. Ma dwa Klasztory, szkoły pod dozorem XX. Piarów i kilka iarmarków na konie. *Międzyrzecz*, gdzie najinratniejsze probostwo w Polsce; czyni dochodu rocznego 50,000 złot. polsk.

c) *Bialski*, z m. s. *Biała*, dziedzicznym Xiążąt Radziwiłłów, ozdobione pałacem i zaszczycone szkołami, *Terespól*, miasto handlowe. *Kodeń*.

d) Radzyński, z m. s. *Radzyn*, z Kościołem starożytnym farnym i pałacem cudnie pięknym, przy którym ogród w dawnym francuzkim guście, z przyległą angielską przechadzką. *Sławatycze*, sławne iarmarki. *Kock*, miasteczko wielce, osobiwie w nowszych czasach, przyozdobione.

Znaczniejsze miasteczka w Woiewództwie są: *Maciejowice*, sławne potyczką 1794. *Węgrów*, Klasztor i szkoły pod dozorem XX. Cystersów. *Łosice*, sławne stawami. *Włodawa*, iarmarki na woły. *Kapinos*, gdzie znaczne lasy.

VIII. Woiewództwo Krakowskie z miastem stol. *Miechów*.

Dla wzniesienia pewnie podupadłego tego miasteczka założono tu stolicę całego Woiewództwa; ma 181 dymów i bogaty klasztor Bożogrobców. Jest to oyczyna Macieja Miechowity, historyka Polskiego.

Woiewództwo Krakowskie dzieli się na cztery następujące obwody:

a) Kielecki, z m. s. t. i. *Kielce*, ma 351 domów, między którymi dosyć murowanych. Znajdują się tu: Dyrekcyja górnicza nowo zaprowadzona z szkołą górniczą, w ktorej młodzież do górnictwa sposobi się. Jest to w Polsce iedyny i pierwszy w tym rodzaju Instytut, pałac Biskupa godnym widzenia, szpital pod opieką panien miłosiernych, katedra Biskupia, seminarjum księży świeckich i fabryka żelaza. Miasteczko to należy wraz z przyległemi dobrami do Biskupa Kieleckiego (przedtem do Krakowskiego), położone iest w przyjemnej bardzo okolicy, obfitey w srebro, ołów, cynę i kamienie młyńskie; gymnazyum czyli szkoła Woiewódzka nowo urządzona. Znaczniejsze miasteczka są: *Borzecin*, należące do dóbr narodowych, z starym zamkiem. *Miedziana góra*, obfitująca w miedz naylepszą w Polsce.

b) Miechowski, z m. s. t. i. i stolicą całego Woiewództwa (zobacz wyżej). Znaczniejsze miasteczka ma: *Słomniki* i *Wodzisław*.

c) Olkuski, z m. s. t. i. Miasto *Olkusz* sławne było niegdyś kopalniami srebra, cyny i ołowiu, gdzie

za czasów Kazimierza Wielkiego wyrabiano na rok do 60,000 grzywien srebra, a do 50,000 cetnarów ołowiu. W okolicach tego znajdują się kamienie w mosiądz obfite. Wszystko teraz zaniedbano, a kopalnie zalała w bliskości płynąca rzeczka Babia. Miasto *Olkusz* było niegdyś kwitnącem, dziś podupadło tak dalece, iż tylko 350 mieszkańców liczy.

d) *Stobnicki*, z m. s. t. i. Miasteczko *Stobnica* należy do dóbr narodowych; ma Klasztor XX. Reformatorów. *Wislica*, sławne w dziejach oczyszczonych seymem 1347, gdzie Kazimierz W. Polszcze nadał prawa. Leży nad rzeką Nidą, i było kiedyś przez Wielkiego Króla tego murem obwiedzione. Godny widzenia jest tutaj Kościół kollegiacki. *Pacanów*, sławne ogórkami. *Oleśnica*, gniazdo sławnej familii Oleśnickich.

§. 15. Państwo Tureckie.

Położenie, granicę, obszerność. Turcyja również jak Cesarstwo Rosyjskie obeymuje prowincye Azyatyckie i Europeyskie, które pod 34—68° długości, 29—48° szerokości leżą, a powierzchnia 42,282 mil kwadr. obeymuje, z czego przypada na Europeyską 9225, na Azyatyckie 24,262 a na Afrykańskie 8795. Turcyja Europeyska graniczy na północ z Rosyją, Ziemią Siedmiogrodzką, Węgrami i Galicyą, na zachód z Dalmacyą, morzem Adryatykiem i śródziemnem, na południe z morzem śródziemnem, na wschód z Rosyją, morzem czarnem, cieśniną Konstantynopolitańską, morzem Marmora, cieśniną Dardanelską i Archipelagiem; Azyatycka Turcyja graniczy na północ z morzem czarnem i Kaukaskiem, na wschód z Persyją, na południe z odnogą Perską i Arabią, na zachód z między-morzem Suez, morzem śródziemnem, cieśniną Darda-

nelską, morzem Marmora i cieśniną Konstantynopolitańską.

Grunt i klima. Krąg jest bardzo górzysty, częścią ostremi skałami, częścią wzgórkami przernięty, w niektórych okolicach piaszczysty i bagnisty, po większej części urodzajny, ale źle uprawny. W Europie są góry Emineh-Tagh czyli Balkan (*Haemus*), z wielu odnogami, góry greckie Lacha (*Olymp* 6120 stóp wysoka, przy niej dolina *Tempe*), *Kissapos* (*Ossa*), *Messowo* (*Pindus*), *Lukara* (*Parnafs*), *Sagara* (*Helikon*) i t. d. W Azji: *Olymp*, *Tzurús*, z odnogą *Libanon* (8949 stóp wysoką) i *Antilibanon* i t. d. Na północ i w okolicach górzystych jest powietrze ostrzejsze; niż na południe, gdzie daley niż na 1000 mil kwadr. jest zima bez śniegu, lodu, szronu i t. d. Szkodliwy jest wiatr *Samum* zwany; także zagraniczne choroby i trzęsienia ziemi, pustoszą często Powiaty,

Wody. Morza: morze czarne, Marmora czyli *Mare di Marmora*, Archipelag i morze Syryjskie, Odnogi: Golfo di Rodosto, di Salonichi, di Napoli, di Romania i t. d. Cieśniny: Konstantynopolitańska, Hellespont czyli cieśnina Dardanelska, Euripus, Jeziora w Europie: Rosowa, Copais i t. d.; w Azji: Beniskie, Wan, morze martwe (*See Lois*, morze *Sadum* i *Amur*), *Genesaret* (morze *Tiberias*) i t. d. Rzeki w Europie: Dunaj z Sawą, Morawa, Prut, Aluta (*Oli*) i t. d. i 4 ujęcia do morza czarnego; *Marica* i t. d.; w Azji: *Eufkrat* (*Phrat*), Tygrys, a po złączeniu się tych dwóch rzek Szat al Arab (rzeka Arabska), która wpada do odnogi Perskiej, *Meindera* (*Meander*, *Oront El Azi*), *Jordan* i t. d.

Produkta. Turcyja jest od natury bardzo oparzona, i różnaitością płodów nie ustępuje żadne-

mu Europejskiemu Narodowi. Lubo daleko mniejsza część uprawiana tylko bywa, wydaie iednak więcey, niż mieszkańcy zpotrzebować mogą, i wywóz produktów przewyższa ich nawóz do kraiu. Zboże, ryż, wino (grona i rodzenki drobne (Korynty), południowe owoce, oliwa, bawełna, tytuń, mastyx, manna, mak, szafran, galas, drzewo, żywice i t. d.; rogate bydło, bawoły, konie, osły, muły, wielbłądy, dromedary, owce z wełną cienką, podobną do iedwabiu, także z wielkimi i tłustymi ogonami, owce Angoryjskie, gazelle, zwierzyna, iedwabniki, pszczoły, muszle purpurowe i t. d.; złoto, srebro, miedź, żelazo, olów, sól, marmór, ziemia do pieczętowania, ziemia farbierska, kamienie szlifierskie, piana morska, alun, siarka, źródła mineralne, źródła nafty i t. d.

Mieszkańców 24,072,000, z których w Europie 9,482,000. w Azji 11,090,000, a w Egipcie 3½ mil.; Osmani (Turcy), Greci, narody Słowiańskie (Bulgarowie, Serwianie, Raicowie, Kroaci, Bośniaki), Wołochy, Arabowie, Kurdy, Turkomany, Durży, Armeńczykowie, Żydzi, Frankończycy (Europejczycy), Cygany i t. d. Panująca religia iest Mahometańska, którey głową iest Mufty. Cierpią tu iednak i inne wyznania. Postępek w naukach u Turków iest bardzo szczupły, iednak mają swoje szkoły i Kolegia. Co się tyczy kunsztów, naywięcey ćwiczą się w budowli, ogrodnictwie i muzyce; malarstwa, rzeźby i ryciny wcale nie znają. Naywięcey u nich Grecy celują w naukach.

Fabryki są po większey części w ręku chrześcian i żydów; fabr. sukna, materyi iedwabnych, bawełny, obić, skór, stali, miedzi i inne. Turecka farbiernia przędzy i t. d. Ten zaś tak ważny handel prowadzą Grecy, Armeńczycy, Arnauci i Żydzi.

Rząd samowładny despotyczno-dziedziczny w linii męskiej. Wielkim Sułtanem (Wielkim

Panem czyli Cesarzem Osmańskim) jest *Mahmud II.*, urodzony 1785, ma w sobie połączoną najwyższą władzę świecką i duchowną. Dwór jego nazywa się wysoką Portą. Najpierwszy Minister państwa i Minister wojny jest Wielki Wezyr. Woiewodowie na prowincjach zowią się Beglerbegs, Paszowie i Sandszaki; iednak w niektórych prowincjach mają Woiewodów i Agów rządzących samowładnie dystryktami do nich należącymi. Niektóre nawet części nie chcą uznawać Sułtana za swego Pana, lecz słuchają swego Woiewody. Powszechne obrady państwa odprawiają się w Dywanie (dom radny państwa). Dochody (prócz dochodów skarbu Cesarzkiego) wynoszą 30 (40½ milionów złot. niem. Siła lądowa podług Griffitha ma wynosić 388.400, podług Marsigly zaś tylko 220.440 ludzi. Siła morska 20 okrętów liniowych, 15 fregat i 32 mniejszych statków.

C z ę ś c i :

Podział Turcyi Europejskiej podług książek i kart geograficz. na Rumelią, Macedonią, Serwiią, Bułgarią i t. d., iest wcale Turkom nieznanym. Znają oni tylko, prócz Konstantynopolu i Adryanopolu, 2 Woiewództwa (Beglerbeglike), które się dzielą na Sandszaki, te znowu na obwody mniejsze. Dla łatwiejszego wyszukania miast na mapach, należy uważać, że Woiewództwa Rumelii 1. 2 i 3 do Rumelii czyli Romanii należy, 3—7 do Bułgarii, 9 i 10 do Macedonii, 11 12 i 27 do Serwii, 13 i 15 do Liwadii, 14 do Morei, 16—25 do Albanii; 8 Podwoiewództw (Sandszak) Bosniackich należy do Bosnii, do którego pospolicie liczą także Herzegowinę, Dalmacyą Turecką i Kroacyą.

M. s. państwa Tureckiego i rezydencya Sułtana iest *Carogród*, *Konstantynopol* (*Stambul*, *Isambul*) z wybornym portem; miasto ma obwodu 2½ mil Niemieckich, prócz 7 przedmieść; 88.185 domów (z których 16 Pałzd. 1816. 1500, a kupieckich kramów do 3000 się spaliło; 500,000 (1 milion) mieszkańców. Godnemi uwagi są:

Seray (miej. z o stunkami) Eski-Seray mieszkanie iniozek z więzieniami i t. d. na 290 marmurowymi kolumnami Słupy p. gim rozd. z Greck. ścioły z Kłasztor kirami, nawan (jednak się trze my kup pewna iedwab szkół, 1855 sz. płatnie w które o żeglu morska, fabr. br inne; z dzy Gr Zydzii glicy i Europe pol) na turecka

I. W (Sandsc 1) ogrodo

Seray (pałac rezydencyjonalny Sułtana, ma obwodu i miłę, z ogrodami, salami Dywanu, masztalerniami, ryszunkami, pomieszkaniem dla 10,000 ludzi i t. d.), **Eski-Seray**, stary Seray, obwodu ma $\frac{1}{2}$ mili Niem., mieszkanie strąconych z tronu Sułtanów, Xiążąt i Xięźniczek zmarłych Sułtanów), siedm wież (cytadella, więzienie, skarbiec), 485 meczetów, Dszania (między którymi jest najstarsza i najsławniejsza Zofii; jest długa na 290 stóp, szeroka na 270, znajdują się w niej 170 marmurowych statui, podłoga i wschody są także marmurowe; na około niej są Kaplice, gdzie spoczywają zwłoki Sułtanów i ich rodziny, w których dzień i noc lampy palą, a w niektórych godzinach iałmużny ubogim rozdają), a przeszło 5000 pomniejszych Meczetów; 23 Greckich Kościołów z Patriarchą, 3 Ormiańskie Kościoły z Arcybiskupem, 9 Katolickich Kościołów i 6 Klasztorów z Biskupem, Klasztor z 300 Indyjskimi Fakirami, kilka Synagog, 40 gospód (Khan) Seraie dla karawan (bezpłatne austerye dla podróżnych, w których jednak o naczyniach domowych i iadle samemu starać się trzeba), 130 łaźni publicznych, Bazary (wielkie domy kupieckie z dwoma bogatymi sklepami, z których pewna liczba rzemiosł przeznaczona, n. p. dla handlarzy iedwabiu, złotników i t. d.; zamykają je na noc); 518 szkół, w których uczą bezpłatnie i ćwiczą młodzież, 1255 szkół dla dzieci, w których podobnie uczą bezpłatnie czytać, pisać, rachunków, religii; Akademia, w której dają astronomii, fortyfikacyi, artyleryi, nauki o żegludze, iemetryi i iografii; szkoła matematyki i morska, publiczne biblioteki, gimnazjum Greckie i t. d.; fabr. broni, bawełny, iedwabiu, safianu, szagrynu i inne; znaczny handel morski i lądowy, do którego między Greckimi mieszkańcami należą Ormiańczykowie i Żydzi, oprócz tych Włochy, Franzuzi, Rosyanie, Anglicy i t. d. Na przedmieściu *Pera* mieszkają Polowie Europejscy, Kuryery i t. d. Miasto *Edrene (Adryanopol)* nad Marycą, Seray, Bazary; fabr. iedwabiu i skór, turecka farbiernia nici, handel.

I. Woiewództwo Rumeli ma 27 Podwoiewództw (Sandschake):

1) *Wisa*, z m. s. t. i., obfituje w wino i owoce ogrodowe, i miasteczko *Indsigis*, w bliskości którego

są mieszkania w skałe wykute, do których się wchodzi wschodami i drabinami.

2) Kirkkilissa (Kirk-Ekklesia), z m. s. t. i., winnica.

3) Silistra, z m. s. t. i. nad Dunaiem. *Warna* (Władysław IV. Król Polski), port, stolica Metropolicy Greckiego, handel.

Nikopoli, z m. s. t. i. nad Dunaiem, stolica Greckiego Arcybiskupa. Miasteczko *Sistow* (*Szystowa*, *Szystab*) nie daleko Dunaiu, handel. Sławne pokoiem 1791. Miasto to spaliło się w Kwietniu 1812.

5) Widin (Widdin), z m. s. t. i. nad Dunaiem, fort., stolica Pod-Woiewody i Greckiego Arcybiskupa.

6) Czirmen, z m. s. t. i., zamek.

7) Sofia (po Bułgarsku Triadica) z m. t. i., m. s. *Rumeli* nad Boianą, stolica Woiewody i Greckiego Arcybiskupa, cyradella. *Filiba* (*Philippopolis*) nad Marycą, z wielu łaźniami, meczetami, gospodami dla karawan, stol. Greckiego Arcybiskupa, tkalnia wełny, handel.

8) Galipoli, z m. t. i. nad cieśniną Dardanelską, stol. Pod-Woiewody Baszy Kapudan, który zarządza innymi do Woiewody (Baszy) należącemi przedmieściami. Jest tu stolica Greckiego Arcybiskupa, port, handel. Zamki czyli Dardanelle nad Helespontem, po turecku Kilidbar i Boshas-Hecarleré (inne są w Azji). Wyspy: Kirid (*Kreta*) z m. s. *Kanea*, stol. Greckiego Biskupa, port, handel; w roku 1810 bardzo zostało uszkodzone okropnem strzesieniem ziemi. *Samadrek* (*Samotrace*). *Limiie* (*Lemnos*), *Ilegi* (*Delos*), króliki się tylko na niej znajdują. *Bara* (*Paros*), *Bogcza* (*Tenedos*), klucz do cieśniny Dardanelskiej. *Midillii* (*Lesbos*). *Sakis* (wyspa mastyxowa, dawniej *Chios*). *Sozam* (*Samos*). *Rodos* (*Rhodus*). *Santorin* czyli *S. Eriné*, w której znajdują pucołanę.

9) Salonik (Tessalonia), z miastem warownem i handlowem t. i. nad odnogą t. i. z 70,000 mieszk., stol. Greckiego Arcybiskupa, wyższa szkoła żydowska, nazwana *Hora*, w której jest do 200 nauczycieli, a przeszło 1000 uczniów od 4 do 10 lat i wiele sali do

zbioru książek przeznaczonych; fabr. bawełay, sukna, obić, safianu. W pobliskości iest Aiozoros (*Monte Santo, Athos*) na 5900 stóp wysoka, z 65 Klasztorami i 6000 prawie z wszystkich narodów Europejskich, religiantami.

10) Kostendil (*Giustendil*), z m. t. i., miny złote i srebrne, kapiele siarczyste.

11) Uskub, z m. t. i.

12) Tirhala, z m. t. i. Miasto *Jeniszehr (Larissa)*, stol. Greckiego Arcybiskupa, 2 meczety, turecka farbiernia nici; fabr. safianu, handel, winnica. *Czatabtcha (Pharsala)*, stol. Greckiego Arcybiskupa, turecka farbiernia nici.

13) Egribos (*Negroponte*) z wyspą t. i., która iest złączona z stałym lądem mostem. Miasto *Atina (Ateny)*, 12,000 mieszk., stolica Greckiego Arcybiskupa, towarzystwa przyjaciół muz, liceum, uprawa roli, mydlarnia, port, handel. *Livadia*, zamek obronny, stol. Greckiego Metropolity, handel. Wsię *Castri (Delphi)* i *Istifa (Theby)*.

14) Morea (dawniey Peloponez), półwyspa daleko się ciągnąca, która iest złączona z stałym lądem, cieśniną na 6 migl szeroką. Miasto *Anaboli (Nopoli di Romania)*, fort., port, stol. Baszy i Greckiego Arcybiskupa, handel; przytem wyspa *Czamlicza (Hydra)* z najlepszymi marynarzami w Turcyi samymi Grekami. *Militra*, w pobliskości którego są ruiny Sparty, i powiat górzysty, zamieszkały od mężnych *Mainotów*, którzy żyją z rozboju tak lądowego, iako też morskiego. *Mengesza (Nopoli di Malvasia)*, port, stol. Greckiego Arcybiskupa. *Baliabadra (Patras)*, port, handel. Miasteczko *Kordos (Korynt)* przy wejściu do półwyspy, zamek obronny z 360 wieżami, port, stol. Greckiego Arcybiskupa.

15) *Ainabacht (Enebekt, Lepanto)*, z m. s. t. i., nad odnogą t. i., do którego wejścia iest obronne zamkami, nazywającemi się małemi *Dardanellami*, zamek obronny, port.

16) *Karli Ili*, miasto *Prevesa*, fort., port. *Wacht*, warsztat okrętów, handel. *Wunicza (Wouiza)*

nad odnogą Narda (Arta), stol. Greckiego Arcybiskupa, cytadella, port.

17) Janina, z m. t. i., handel.

18) Delonia, z miastem wzmocnionem t. i.

19) Avlona (Vallona), z m. t. i. nad odnogą, przy której uysciu leży wyspa *Sassena*, połów.

20) Ilbessan, z zamkiem t. i. i miastem Duracz (*Durazzo*) nad morzem, port, zamek obronny.

21) Iskenderie (Skutary) z m. t. i. nad izeiorem Boiana, fort., stol. Baszy i Biskupa Katolickiego, handel. Czetin (*Cettigne*), miejsca główne Karatag czyli Montenegro, zamieszkałe od mężnych Montenegro. Olgun (*Dulcigno*), port, cytadella, stol. Biskupa Katolickiego, handel; morscy rozboynicy.

22) Ochri (Ochrida), z m. t. i., miny srebne i siarki.

23) Perserina (Prisrendi), z m. t. i.

24) Feldszterin (Usiterna), z m. t. i. *Kossowa*, miny srebne.

25) Dukagin, z miasteczkiem t. i.

26) Aladszachisar, z m. t. i.

27) Semendra (Semendria), z fort. t. i. nad Dunaiem. Forteca *Belgrad* czyli *Grecki-Białogród* przy uysciu Sawy do Dunaiu, 30,000 mieszk., 100 meczetów, środek handlu między Węgrami i Turcyą. *Posorowcza* (*Passarowitz*), nad Dunaiem. Karagiofcza (*Kragoziwacz*), stolica rządu Serwiykiego. Według umowy w Listopadzie 1815 obsadzone są Serwiykie fortece Turkami, którym iednak w kraju osiadzć nie wolno, i na odwrót żadnemu Serwianowi w Turcyi. Każda familia płaci rocznie dukata, a prócz tego każda głowa piasra. Serwianie mają pewnego Agentą przy Dywanie, a w przypadku wojny wystawują siłę z 12,000 ludzi.

II. Woiewództwo Bośnii bierze imię od rzek t. i., która płynie koło Hersek, Klis i Jawornik; zawiera w sobie 8 Pod-Woiewództw, iako to:

1) Bośni, z miastem *Bosna-Serai* (*Seraiowo* nad Milaską stol. Baszy, ma 65,000 mieszk., 100 meczetów, zamek, kopalnię żelaza; fabr. broni i pałaszy; handel. Fort. *Gradiska* (*Gradyczka*).

2) Klis (Klissa), z zamkiem obronnym t. i., [nie daleko od morza Adryatyckiego.

3) Kirka, z miastem Kenin (*Kuin*) nad uściem Kirki do morza Adryatyckiego.

4) Iswornik (Zwornik); z m. t. i. nad Dryną, wysoki zamek. Fort. *Trawnik*, stol. Baszy.

5) Hersek, z m. s. Taszlica (*Plowie*), stol. Be-
glebeglika.

6) Rohissa.

7) Poszega.

8) Rahowicza.

Do tego należą nakoniec pośrednie kraje, które mają swych Panów (Hospodarów), iednak zależących od Sułtana; wyznają oni religią Grecko-Chrześcianańską.

1) Xięstwo Mołdawskie, po Turecku Bogdan, z m. s. *Jasz* czyli *Jassy*, rezydencya Hospodara, stolica Greckiego Arcybiskupa, 5000 domów, z których tylko około 200 jest murowanych, 14,063 mieszk.

2) Xięstwo Wołoskie, po Turecku Eflak, z m. s. *Bukarest*, 42,000 miesz., rezydencya Hospodara, stol. Greckiego Metropolity, liceum, towarzystwo uczonych. Sławne pokoiem dnia 28. Maja 1812.

Turcja Azyatycka zawiera następujące części główne:

1) Anadoli czyli Natolia (*Levanta*, dawniej mała Azya), z m. s. *Kiutahia* czyli *Kutaia*, stol. Baszy, kąpiele ciepłe. Miasto *Brusa* i *Bursa* pod górą Olympus zwaną, 100,000 mieszk., stol. Ormiańskiego i Greckiego Arcybiskupa; fabr. iedwabiu, muszlinu i inne, handel. *Angora* czyli *Anguria*, zamek zbroyny; fabr. szalów. *Eskiudar* czyli *Skutary* nad kanałem Konstantynopolitańskim, zdaie się być jego przedmieściem. *Ismir* czyli *Smirna*, 150,000 mieszk. (z których r. 1814

wymarło podczas powietrza 40,000, tak dalece, że 800 domów, których mieszkańcy wymamarli, są puste), towarzystwo Greckie zachęcające do nauk i kunsztów, gimnazjum Greckie; port, fabr. obić i inne, nayznakomitsze miasto handlowe Natolii. Miasto straciło dnia 10go Czerwca 1811 przez pożar wszystkie tak zwane *Scials* (w których przedawano zagraniczne i swoyskie towary, i gdzie rzemieślnicy wszelkich gatunków mieszkałi), 2 meczety, kilka wodociągów i magazynów, wiele domów, bud, farbierni i fabr. mydła. *Konia*, zamek obronny, stol. Baszy i Greckiego Metropolity, handel. *Pergamo*, fabr. pergaminu. *Siuope Cerasonte*, *Sivas*, zamek obronny, stol. Baszy. *Tarabaşan* (*Trapezus*) nad morzem czarnem, stol. Greckiego Biskupa; farbiernia, fabr. miedzi, budowla statków. Azyatyckie zamki Dardanelskie. Wyspa Cypr zamieszka od 37,000 Chrześcian i 47 000 Turków, z m. s. *Nikostia*, stol. Baszy, Greckiego Arcybiskupa i Ormiańskiego Biskupa; fabr. bawełny i korduanu. Miasto *Maassa* (*Famangusta*), port.

2) *Soria*, *Soristan* (*Syrya*) *Szam*, z m. s. *Halap* czyli *Aleppo*, 200,000 miesz. (między którymi iest 24,000 Chrześcian, a 280 Europeyzyków), zamek obronny, stol. Baszy, Greckich Patriarchów, Biskupa Ormiańskiego, Jakobickiego i Maronickiego; fabr. mydła, złotych drutów, złotych frandzli, iedwabiu i bawełny, główny skład towarów Perskich, Indyjskich i Tureckich. Ich port iest *Eskienderum* czyli *Alexandrette*, po Turecku *Scanderun*. Miasto *Acre* czyli *St. Jean d Acre* (*Ptolomais*) pod górą *Karmel*, stolica Baszy i Greckiego Arcybiskupa, handel bawełny; napróżne dwumiesięczne oblężenie pod Napoleonem Bonapartem w roku 1799. *Damaszek*, 200,000 miesz., stol. Baszy i Greckiego Patriarchy; Chany i Bazary; fabr. szpad, bawełny, iedwabiu, mydła. — Należy tu także dobrze uprząwny powiat *Palestyna*, z m. s. *Jeruzalem* czyli *Solima* na 4 pagórkach z zamkiem obronnym *David*, $\frac{2}{3}$ mili obwodu, 20,000 miesz., między ktorými iest żydów 11,000, chrześcian 7000; meczety, Kościoły (20) Ormiańskie i Greckie, Klasztory Ormiańskie i Katolickie (Ormiański zawiera w sobie prócz cel dla Xieży do 100 izb dla pielgrzymów, odwiedzających grob Chrystusa); stol. Greckiego Patriarchy i Ormiańskiego Arcybiskupa; han-

del relikwiami, krucyfikami, różańcami i t. d. Miasto *Gaza*, port, fort., stol. Greckiego i Ormiańskiego Biskupa; handel, miejsce połączenia handlu między Syryã i Egiptem. Wieś *Bethlehem*, z wielkim Klasztorem dla Franków, Greków i Ormiańczyków; w Klasztorze Ormiańskim jest pod chórem Kościoła podziemny, w którym się Jezus miał urodzić. — Tu należy jeszcze kraj *Drużów*, należący do Porty, mający swego Emira Turcyi hołdującego, który mieszka w mieście *Deir* czyli *Dair al Kama*. Klasztor Maronitów *Mar Hanna*, gdzie Arabska drukarnia.

3) Mezopotania czyli *Al Dzesira* (jest to wyspa czyli półwyspa), z m. s. *Kara Emid* czyli *Diarbeki* nad Tygrysem, z 500,000 mieszk., stol. Baszy, Nestoryańskiego Metropolity i Jakobickiego Patriarchy; fabr. safianu, korduanu, płótna, bawełny, handel. Miasto wzmocnione *Mossul*, *Moussol* czyli *Mozul* nad Tygrysem, stol. Baszy i Patriarchy Nestoryańskiego; fabr. płótna, bawełny, obić i inne, garbarnia, kamieniarnia, handel.

4) Georgia Turecka (*Sa Atabego*), z miast. s. i fortecą *Akaleyke* czyli *Agheleyghe*, stol. Baszy, handel.

5) Turkomania czyli Armenia Turecka z Kurdistanem i Irak Arabi (czyli Irak-Babeli), z miastem *Arserum* czyli *Ercerum* z 150,000 mieszk., stolica Baszy o trzech buńczukach, Arcybiskupa Ormiańskiego i Greckiego Biskupa; fabr. towarów miedzianych, handel. *Wan* nad jeziorem t. i., stol. Baszy. *Kierkuk*, zamek, stol. Baszy. *Szerecur*, na skale, w której są domy wykute, do których się wchodzi po wschodach od 15 do 20 stopni. *Baghdad* nad Tygrysem z 100,000 (20,000) mieszk., cytradella, stol. Baszy; fabr. iedwabiu i bawełny, handel. *Basra* czyli *Bassora* nad rzekã Szat al Arab, z 50,000 mieszk. Miejsce składu wszystkich towarów, które z Indyi i Persyi do Konstantynopolu idã i na odwrot.

O osadach Arabskich, Egiptu i krajów pod haraczem stojących: *Tunis*, *Tripolis* i *Algier*, zobacz w Azyi i Afryce.

R o z d z i a ł D r u g i .

A Z Y A .

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Azya leży od $43^{\circ} 33'$ — $207^{\circ} 40'$ długości, a $1^{\circ} 7'$ — 78° szerokości, graniczy na zachód z Europą (Ural, Don), morzem Azowskiem, cieśniną Feodosyą (Kaffa), morzem czarnem, cieśniną Konstantynopolitańską, morzem Marmora, cieśniną Dardanełską, morzem śródziemnem i międzymorzem Suez; na południe z morzem Indyjskiem i jego odnogą; na zachód z oceanem wschodnim, a na północ z morzem lodowatym. Obeymuie mil kwadr. 768,057.

§. 2. *Góry.* W środku są główne góry wszystkich gór Bogdo-Oola, których pomniejsze czyli ramiona są: *Altai, Mussart* z *Mustag* i *Imaus*; góry Saianiskie; daley góry Uralskie, Kaukazus, Taurus z górą *Macis* (*Ararat*); góry Gatyiskie i t. d. Nayznaiomsze podgórza są: K. Comorin i Romania na południe, Czukotskoinois na północno-wschodnią i Kap Lodowy nad morzem lodowatym. — W wielu okolicach, osobliwie w środkowey Azyi, wielkie pustynie piaszczyste i stepy, n. p. *Gobi* czyli *Szamo*.

§. 3. *Morza.* 1) Morze lodowate z odnogami *Karyską, Obiską, Jenizeyską* i *Lenayską*; 2) Morze wschodnie czyli morze spokojne, którego części są: *Archipelag północny* z odnogą

Anadyrską i Kamszacką; Lam (morze Tunguskie czyli Ochockie) z odnogami *Penszyską i Iszygińską*, morze *Japańskie*; odnoga *Korea, Whanghai* (morze żółte), *Nankin; Archipelag południowy.* 3) Ocean Indyjski, którego części są: morze *Arabskie i Perskie*, z odnogami *Arabską* morzem czerwonym), *Perską, Sindyjską i Kamboyską*; odnoga *Bengalska, Archipelagi Indyjskie* z odnogami *Tunkin i Siam.* 4) Morze śródziemne.

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina *Waygacz* między wyspami *Nowaia-Semlia i Syberyą*; 2) Cieśnina *Kuka* czyli *Bering* między *Azyą i Ameryką*; 3) Cieśnina *Sund* między *Sumatrą i Jawą*; 4) Cieśnina *Malaka* między *Sumatrą i Mulaką*; 5) Cieśnina *Selan (Ceylon)* między wyspą *Selan* i wschodnimi *Indyami* z tej strony *Gangesu*; 6) Cieśnina *Ormus* łączy morze *Perskie* z odnogą *Perską*; 7) Cieśnina *Babelmandeb* łączy morze *Arabskie* z odnogą *Arabską*; 8) Cieśnina *Dardaneńska* prowadzi z *Archipelaga* do morza *Marmora*, tak jak 9) Cieśnina *Konstantynopolitańska* z morza *Marmora* do morza *czarnego*; 10) Cieśnina *Feodozya (Kaffa)* z morza *czarnego* do morza *Azofskiego*.

§. 5. *Jezióra.* Morze *Kaspijskie, Aral, Baikal, Kokonor, morze martwe, Wan* i t. d.

§. 6. *Rzeki.* *Wołga i Ural* wpływają do morza *Kaspijskiego*; *Amu i Syr* do *Aral*; *Orond, Baradi* i t. d. do morza *śroziemnego*; *Kuban, Kasil-Imak* i t. d. do morza *czarnego*; *Eufkrat* czyli *Phrat* z *Tygryssem* do odnogi *Perskiej*; *Indus (Sind)* do morza *Perskiego*; *Ganges i Burremptur* do odnogi *Bengalskiej*; *Menam-Kom* do *Oceanu Indyjskiego*; rzeka *żółta i niebieska* do jeziora *Nankin*; *Anadyr* do morza *Kamszackiego*; rzeka *Oba* (z *Irtysz* i t. d.), *Jenisey, Lena* i t. d. do morza *lodowatego*.

§. 7. *Klima.* Południowe brzegi Azji z wyspami leżą z tamtej strony zwrotnika Raka w strefie gorący; główna część kraju z brzegami wschodnimi i wyspami w strefie umiarkowanej; północne brzegi z tamtej strony koła biegunowego w północnej zimnej strefie, którey działania aż ku środkowi umiarkowanej strefy się rozciągają. Dla tego podzielono Azyą na 3 części. na południową, średnią i północną. Azya południowa od 40° północnej aż do 1° południowej szerokości, ma powietrze gorące i wilgotne, i tylko w stronie północnej ku górom umiarkowańsze i czyste; na południe wieie często wiatr duszący, *Samum* zwany. Są tu tylko dwie pory roku; na północ Równika od Czerwca do Września pora dżdżysta, a od Września do Maia jest pora bardzo sucha; na południe zaś Równika przeciwnie się dzieje. Średnia Azya czyli Wyższa Azya, ponieważ się składa z wysokiego i szerokiego pasa ziemi, który na południe i północ otoczony jest górami śnieżystymi, tudzież wielu górami przerznięty, pod 40—60° szerokości, ma po większej części suche i ostre powietrze, gorące lato (do 40° stopni Romiura, mało co dżdżyste) i ostrą zimę. Azya północna czyli Rosyjska pod 60—78° szerokości ma najwięcej bardzo zimne (do 43° Romiura), a w bliskości morza wilgotne powietrze, które tylko podczas krótkiego lata nieco się rozgrzewa.

§. 8. *Produkta* w wielkiej obfitości, osobliwie na południe korzenie (gwoździki, kwiat muszkatołowy, gałki muszkatołowe, cynamon, pieprz, imbir), opium, rumbabarum, kassia, manna, kamfora, mastyx, gumma, galas, aloe, kadzidło, mirta, drzewo olejne, kawowe, sago i drzewa morwowe, cukier, bawelna, wino, herbata, pisang, daktyle, trzcina cukrowa, szafran, pomarańcze, granty, betel, areka, ananas, limony, melony, cedry, cyprysy, drzewo Teek i sandałowe, trzcina Bambusowa, ko-

kos, ryż, maiz, korzonki Jam; słonie, dromedary, wielbłądy, reny, bawoły rogate bydło, konie, owce z wielkimi ogonami, kozy z wielbłądzą siercią, nosorożce, gazelle, cybety, zwierzęta futrowe, małpy, lwy, tygrysy, szakal (schakal), węże olbrzymie, skorpiony, papugi, strusie, rajske ptaki, iaskółki (z których pewien gatunek dostarcza pożywnego gniazda), iedwabiki, perły, krokodyle, żółwie; złoto, srebro, miedź, żelazo, cyna, żywe srebro, magnes, marmur, nafta, sól, saetra, tynkal, ambra, sól amoniacka, drogic kamienie i t. d.

§. 9. *Mieszkańców* 300 (580) milionów. Rachują do 29 narodów: Turcy i Tatary, Greci, Syryjczycowie i Armeńczykowie, Araby, Persy, Hindus, Tybetani, Malaici, Birmani, Siamici, Anamici (Tunkineczycy, Kochińczycy, Kamboie i t. d.), Chińczycy, Czerkessy, Georżijczycy, Mongołowie i Kałmuki, Tunguzi z Mandszuami i Koreanami, Japończycy, Finijczycy (Wotjaki, Czeremissy i t. d.), Samoiedzi, Ostyiaki, Koryjaki, Kamszadalczycy, Aleuci i Kuryle; do tego ieszcze Europejczycy, Afrykanie, Żydzi i t. d. Kształt, kolor, sposób życia i t. d. jest bardzo różny; na północ mali a od zimna brunatni, na południe po większey części kształtni i piękni, z resztą biali, żółci, brunatni, ciemnobrunatni i wcale czarni. Głównych języków jest od 7 do 8. Prócz religii Chrześcijańskiej, Mahometańskiej i Żydowskiej wyznaie wielka część religią Bramińską, Lamaiską i Szamaniską; znayduią się tu także oczący ogień (Parsy) i t. d. Co do umiejętności i kunsztow celują Hinduzi, Chińczycy, Japończycy, Bucharyjczycowie, Persy i t. d.; w Chinach i Japonii są drukarnie z literami nieporuszalnemi (na wzór Stereotypów); wielu narodom iednak całkiem jest obca znanomość sztuki pisania. Jedne narody żyją w miastach i po wsich, bawią się uprawą gruntu, mają rzemiosła, kunszta, fabryki i prowadzą handel (Turcy, Ormianie, po części Tatarzy,

Araby, Mongole, Tunguzy, Persy, Hinduzi, Malajci, Chińczycy, Japonczycy); inni nie mają stałej siedziby, ale włóczą się po pastwiskach z swą trzodą (Nomadzi, n. p. Tatarzy, Araby, Kałmuki, Mongole, Tunguzy); inni nakoniec trudnią się polowaniem dzikich zwierząt, rybołóstwem, i mają po części trzody Renów (Samoiedy i t. d).

§. 10. Azya z natury swoiey podzielona iest na 3 części: Azją północną, średnią i południową. Północna Azya czyli Rosyiska obeymuie: 1) kraie zachodnio-Uralskie czyli Azyatyckie. Kapczak z krajami Kazan, Astrachan, Gruzynia; 2) kraie w Uralu czyli Ruskie gubernie Ufa i Permia; 3) kraie wschodnio-Uralskie czyli Syberya z półwyspą Kamszatka i północnym Archipelagiem. Średnia, wyższa czyli Chińsko-Tatarska Azya iest częścią wschodnią, gdzie państwo Chińsko-Tatarskie czyli Chiny, Mongole, Kałmuki i Tybet; częścią zachodnią na wschód i zachód morza Kaspijskiego, gdzie wolna Tatarya, z których nie iedno należy do Państwa Tureckiego i Perskiego. Południowa Azya obeymuie na zachód zachodnią półwyspę (małą Azją czyli Natolią), kraie Eufrat (do państwa Tureckiego), kraie zachodnie Indus (Persya) i wielką półwyspę południową (Arabią); a na wschód półwyspę z tey strony Gangesu (Burremputer) czyli wschodnie Indye, w znaczeniu ścisłym i pospolitszym, i półwyspę z tamtéy strony rzeki z wyspami południowo-Azyatyckimi od Selan aż do Marianów.

§. 1. O Azyatyckiey Rosyi i Azyatyckiey Turcyi (zob. w Europie).

§. 2. Kaukazyja czyli kraie Kaukazkie.

Położenie, granice i obszerność. Kaukazyja czyli między-morze Kaukazkie (między morzem Kaspijskiem i morzem czarnem) leży od $40^{\circ} 32'$ — $45^{\circ} 4'$ szerokości, a $54^{\circ} 40'$ — 66° długości, graniczy na północ z Rosyą, na wschód z morzem Kaspijskiem i Persyą, na południe z Persyą i Turcyą, na zachód z morzem czarnem. Obszerna jest na 3778 mil kw.

Grunt i klima. Głównie góry są: Kaukazus (w Azyi *Jalbus* nazwane, lodowatą grzywą), długie na 95 mil, a szerokie od 16 do 53; najwyższe wierzchołki maia Elbrus i Kasbekska-Gora (Georgska *Mqinwari* i Ossetyiska *Zewisti-zus* i *Urschoch*), która podług Wiśniewskiego ma być wysoka na 16 700 stóp Paryzkich. Między temi górami znajdują się doliny urodzajne, a w niektórych tylko okolicach pilnie je uprawiają. Godne uwagi są tam źródła szumiące głośno wydające i góry powiększające się z czasem. Powietrze na południo-wschodnią jest ciepłe; na północno-zachodnią są krótkie lata z wielkimi upałami, a długie i bardzo ostre zimy.

Rzeki. Kuma, Terek, Kur, które wpływają do morza Kaspijskiego; Kuban do morza Azowskiego i czarnego; Fachs (*Fasz* czyli *Rion*) wpływa do morza czarnego i t. d.

Produkta. Rogate bydło, owce, konie, wielbłądy, kozy, zwierzyna. ptastwo, osobliwie bażanty, jedwabniki, pszczoły; wino. owoce, południowe owoce, zboże, ryż, proso, szafran, szaflor (saflor), tabaka, len, konopie, bawełna; reta, lasy; sól, selen, siarka, żelazo, ołów, miedź, piasek złoty (z Rionu), srebro, marmur, węgle kamienne, nafta, wody mineralne.

Mieszkańców do 800 000. Główne religie są Grecko-Chrześcianańska (jednak z nie wszystkimi obrządkami chrześcijańskimi) i Mahometańska. Znajdują się także Żydzi, Ormiańczykowie, po części Uniacy Katolicy; wiele jest Kaukazyjczyków, którzy nie znają obrządków religijnych, ani nie mają nauczycieli religii. Głównem ich zatrudnieniem jest chów bydła i uprawa roli; wielu żywi się z łupieżstwa, mało zaś z rzemiosł i handlu.

Główne części są:

I. Ironistan czyli Ossetia, kray Ossy czyli Ossety. Cała Ossetia obeymuje kraie między rzeką Wyższą Rioną, Arguną i Urupą. Jedna część należy do Rosyi, a druga płaci daninę Czerkassom; inni ieszcze są wolni pod rządem Zwierzchników swoich (Eldar); niektóre pokolenia mają swych wspólnych Hanów w wsi *Ahmed* czyli *Szyn*. Do wolnych krajów Ossetów należą: *Tagata*, *Dugorya*, *Donifarzya*, *Badilia*, których mieszkańcy dostarczają strzelby, pałaszów, noży i t. d., uprawiają najlepszą tabakę i prowadzą nią znaczny handel.

II. Kistya czyli Kistetya na wschód i północ Ossetyi. Mieszkańcy Kistyi czyli Ingusy są częścią pod najwyższym rządem Rosyiskim, częścią płacą daninę Czerkasom, częścią pod samowładnymi Xiążętami; niektóre pokolenia uznają swych najstarszych za sędziów i rządców. Xięstwo Czetszen z obu stron rzeki Niższy-Argun zasługuje na wspomnienie, którego rządcą ma tytuł: *Aslan-Bei* (Lwi Xiążę), mieszka we wsi *Czetszen*, i rozmaite państwa Lesgiskie jako poddane sobie posiada.

III. Kray Kumyków czyli Tartarya Kumyksiiska w wschodniej Kaukazyi nad rzeką niższą-Sundszą, pod najwyższym rządem Rosyiskim, a po części pod (z określoną władzą) dziedzicznymi Xiążętami i Panami (Beis czyli Biis). Najznakomitsze Xiąstwa są: 1) Axai z wsią t. i., głównem schronieniem rabusiów Kaukazkich, 2) Andreewa czyli Endery z miastem t. i., rozbóynicy naddroźni, handel niewolnikami; wolne państwa narodów Kaukazkich.

IV. Kray Truchmański czyli Turkomania, zamieszkała hordą Truchemanów, którzy po większej części zależą od Xiążęcia Szyrwańskiego, a po części są także wolni, niepodlegli.

V. O kraiach Czerkesko-Kabardyiskich, Daghestan i Lesghistan, Georgii czyli Giurdistan zobacz na str. 151 i 152., a o Tureckiej Georgii zobacz na str. 173.

§. 3. Tartarya.

Położenie, granice i obszerność. Tartarya, zwana także Czagatai, leży od 68—96° długości, a 35—48° szerokości, graniczy na północ z Azyą Rosyiską, na wschód z Chinami, na południe z państwem Chińskiem, Indyjskiem i Perskiem, na zachód z Persyą, Rosyą i morzem Kaspijskiem. Obeymuie mił kwadratowych 31,260.

Grunt. Na wschód bardzo górzysty; tu się znayduie Mustag czyli Imaus. Na południe są góry Gauryckie i Handukesz. Na zachód są pagórki i doliny, na północ po większej części stepy.

Morza. 1) Morze Kaspijskie, długie na 165 mil, a szerokie od 24—60 2) Morze Aral czyli Orle, także morze niebieskie, obeymuie mil kwadr. do 450. 3) Rozmaite jeziora solne i jeziora step.

Rzeki. 1) Sir (*Sir-Darja*) czyli Sichon (niegdys *Jaxartes*). 2) Amu-Darja czyli Uln (*Gihon* niegdys *Oxu*) od początku swego Harrat, z *Soghd* i t. d. 3) Kisil-Darja. 4) Syr; ostatnie 3 wpływają do morza Orlego (Aral).

Produkta Konie, wielbłądy, rogate bydło, owce, zwierzyna, zwierzęta drapieżne, jedwabniki; zboże, bawełna, rumbabarum, len, konopie, tabaka, wino, owoce, południowe owoce, leguminy, na drzewie im zbywa; żelazo, miedź, ołów, piasek złoty, sól, karnioł, szmaragdy, kamienie lazurowe.

Mieszkańców do 2,000 000; pokolenia Tatarskie, także Persowie, Hindus, Żydzi, Cygany. Główną religią iest Mahometańska. Zwyczajnem zatrudnieniem Nomadów iest paszenie bydła i rozbój, lecz Buchary i Czaskenci uprawiają rolę i trudnią się ogrodnictwem, rzemiosłami, tkaniem iedwabiu i wełny i t. d., i prowadzą znaczny handel.

Rząd iest rozmaity. W niektórych powiatach są Sultani mniej lub więcej wolności mający i Chanzy z linii Czingischanów czyli Xiążąt Krygijskich; w niektórych pokoleniach Nomadów (*Ulusi* i *Ordas*) rządzi Starszyzna (*Szszarzyni*) i Murzowie dziedziczy.

Główne części są:

1) Chowaresm z następującemi częściami: Truchmienia czyli Turkomania na południe rzeki Jemba, między morzem Kaspijskiem i Orlem, nie znają ani miast, ani miasteczek, ani wsi, obsadzone są tęprowincye Nomadyjskimi Turkomanami, wyznają religią Ma-

hometańską, nie mają ani Xiążąt, ani szlachty, pod rządem starszych, biedny ale mężny. Port Mangiszlak nad morzem Kaspijskiem, do którego zawiają okręta kupieckie Rosyiskie. Chanat Chiwa (*Kijewa*) nad rzeką Amu, którym zarządza Chan z krwi Kirgijskiry, nie mający żadney mocy, obowiązany zawsze podpisywać i stwierdzać uchwały Rady stanu, złożoney z wyższych urzędników państwa, których Prezydent zowie się Inak, zawiera 2 części: a) Państwo Chiwa z m. s. *Chiwa* nad kanałem Amu-Daria, z wałem z gliny utworzonym, ma 3000 chat, 30 meczetów, 10,000 mieszk., stol. regencyi. *Urgenz* czyli *Nowy Urgancz* nad kanałem Amu, z 1500 domów, 5000 mieszkańców. b) Państwo Konratu czyli kray Konratów lub Tartarów Orlich nad morzem Orlem i rzeką Kizel; od roku 1792 zostaje pod rządem dwóch z pomiędzy siebie wybranych Begków, którzy Chiwie daninę płać. Miasto główne *Konrat* nad uściem rzeki Amu, mieszkanie zimowe Aralów, opasane wałem wysokim na 12 łokci Rosyiskich, a długim na 3 mile. Forteca *Kopiszak*, zamieszкана od 1500 Usbeków.

2) Kokan, od roku 1799 szczęśliwą wojną bardzo rozszerzony, obejmuje prócz Taszkontu, państwo Turkestan, część kraju Kirgiskiego i Bucharei, z 60,000 zbroynemi ludźmi; od roku 1808 poddane Szahowi Bucharu. Miasto *Taszkont* nad kanałami rzeki Syr, ma obwodu $2\frac{1}{2}$ mil Niemieckich, 11,000 chat, 40,000 miesz., trudnią się tkaniem bawełny i iedwabiu, ludwisiarnia i fabryka lanego żelaza; fabr. prochu, mennica. *Taras* albo *Turkestan* nad rzeką Syr 1000 chat, 6000 mieszk. Do tego ieszcze Wyższa Orda (*Ulussa*) Karakalpaków (niższa należy do Rosyi), Półnomadowie, religii Mahometańskiej, zostają pod rządem własnych Hanów, których panowanie jest określone przez Chodszów (Duchowni mianujący się zowią następcami Mahometa).

3) Wielka Orda Kirgizów (średnia i mniejsza jest pod opieką Rosyiską), zamieszкана włóczącemi się pokoleniami, zostając pod rządem swego własnego Hana.

4) Wyższy czyli wschodni Bucharest (niższy należy do Chin), zamieszكاني pilnymi mieszkańcami,

którzy się trudnią gospodarstwem i rękodzielami, i prowadzą znaczny handel z Chinami, Indyami, Persyą i Rosyą; pod samowładnymi Chanami albo Schakami z rodu Gingiskana. Miasto *Buchara* nad Soghda, zamek Chana (Bazary) skład towarów, fabryki, handel. *Samar kand* nad Sohdą, meczety, kąpiele, fabryki, stolica wyższej szkoły Mahometańskiej.

§. 4. A r a b i a.

Położenie, granice, obszerność. Półwysep Arabia czyli Czesyra al Arab leży od $50^{\circ} 25'$ — 76° długości, a $12^{\circ} 20'$ — 36° szerokości, graniczy na południo-wschodnią z morzem Arabskiem, na zachód z morzem czerwonym czyli Arabską odnogą, która się łączy z poprzedzającemi, cieśniną Bab al Mandeb (Brama umarłych), na wschód z odnogą Perską, która się łączy z morzem Arabskiem z odnogą Ormus, na północ z Turcyą Azyatycką. — Obeymuie mil kwadr. 45,218.

Grunt i klima. Wyjąwszy niektóre pasma gór, n. p. Sinai, Horeb, składa się kraj z płaszczyny i wielu step piaszczystych nieurodzajnych. Powietrze w niższych częściach jest nie do wytrzymania w lecie gorące, i chłodzone tylko bywa często wiejącemi wiatrami i chłodem nocnym. Wiatr Samum często wieie.

Rzeki. Eufkrat na granicy północney, Wadi-sebi, Aftan i t. d.

Produkta. Konie w najlepszym gatunku, dziki osły, wielbłądy, bawoły, owce, lwy, tygrysy, szakale i t. d.; ryż, manna, cukier, wino, bawełna,

kawa, balsamiczne drzewa, akacyiowe drzewo z Arabską gummą, południowe owoce, myrty, aloë, kadzidło i t. d., sól, żelazo, otów, karniol, onyx, agaty i t. d.

Mieszkańców do 11 milionów, po większej części Arabów, Osmanów, Turkomanów, Armeńczyków, żydów. Panująca religia jest Mahometańska, w której jednak w nowszych czasach Wehabici czyli Wachabici wielki robią uszczerbek im bowiem wielka część Arabii się poddała; cierpią tu jednak Chrześcian, Żydów i t. d. Jedni uprawiają ziemię, inni włóczą się z swemi trzodami (Beduici), inni znowu bawią się rzemiosłami, wielu żyje z rabunków i łupiestwa Beduini są pod rządem Szeiksów (Szlachty) czyli Emirów (Xiążąt), z których się wielu łączy i uznają za Pana najmocniejszego z pomiędzy siebie. Naywięcey władzy ma Iman Jemen. Sułtan Turecki posiada miasta *Czidda* i *Jambo* z kilku wyspami, i ma prawo zostawiać załogę w Mecce i Medynie i t. d.

Dzieli się na 6 prowincyi:

1) Yemen pod rządem Imana Yemy i wielu niepodległych Szechów, gdzie jest miasto *Sana*, rezydencya Imana, handel. *Mochha* czyli *Mokka* z portem, do którego zawiaiają okręta kupieckie Indyjskie i Europejskie, z 5000 mieszk.

2) Hadramuth zostaje pod rządem kilku Xiążąt samowładnych, z miastem *Dafor* na końcu wielkiej odnogi, i wyspy *Sokotorah*, która dostarcza najlepszych aloesów.

3) Oman, gdzie miasto *Rostak*, rezydencya Imana Omany. *Maskat* z 25 000 mieszk., stol. Szechy, z portem na morzu Perskiem; skład wszelkich towarów, które wyprowadzają z Perskiej odnogi, albo do niej wprowadzają. Wyspa *Bahrejn* z połowem pereł (zostaje w ręku Wehabitów).

4) *Lachsa* czyli *Hadsiar*, z wielkiem miastem *Lochsa* nad *Astanem*, rezydencya *Szechy*.

5) *Nedsied* (kray górny) i *Jemama* (kray niski), gdzie miasto *Duma* i *Dregeh* (*Drehych*) z 2500 kamienicami, stol. *Wechabitów*, posiadających całą *Nedsied* i część *Omanu* i *Hediaczu*, przeszło 30,000 mil kwadr. rozległości i 6—7 milionów mieszkańców; wojsko wynosi 2—300,000 ludzi. Z tymi złączyli się *Beduini* w wielkich pustyniach między morzem czerwonym i *Perską* odnogą, od ostatniego końca *Arabii* do *Alepu* i *Damaszku* mieszkający. Jednak po śmierci najwyższego rządcy *Soud* (*Schuld*) 1814 wybuchły rozruchy, gdy się wielu o panowanie ubiegało. *Basza* *Egipski*, *Mehmed Ali*, dnia 15go *Stycznia* 1815 pobił ich i ledwie nie uiarznił pod miastem *Tarabe*.

6) *Hediac*, miasto *Mekka*, miejsce urodzenia *Mahometa* z świątynią *Kaabe* czyli domem *Bożym*, (który podług mniemania *Mahometanów* ma tam stać, gdzie stał dom *Abrahama*), do którego rocznie wiele tysięcy pielgrzymów przychodzi, gdyż każdego *Mahometanina* jest obowiązkiem, przynajmniej raz w życiu to miasto zwiedzić; skład towarów *Syryjskich*, *Egipskich* i *Indyjskich*. *Medina*, w którym jest grób *Mahometa* w *Meczecie* wielkim, przyozdobionym wielu kosztownemi rzeczami, n. p. dwoma *dyamentami* nadzwyczajnie wielkimi. *Czidda* i *Jambo* z portem i *Arabską* odnogą, handel znaczny.

Do tego należą pustynie, n. p. *Syryjskie*, gdzie jest wieś *Tadmor* z wspaniałemi ruinami dawnego miasta *Palmyra*; pustynia *Czesira*, gdzie miasto *Zuah* nad *Eufratem*, rezydencya *Wielkiego Emira*, który co do potęgi pierwsze ma miejsce po *Imanie Jemy*.

§. 5. P e r s y a.

Położenie, granice, obszerność. *Persya* czyli *Iran* leży od 61—91° długo, a 26°—41° 45' szerokości, graniczy na północ z państwami *Kaukazkiemi*

i Rosyiskiem, z morzem Kaspijskiem i Bucharyą, na wschód z Hindostanem, na południe z morzem Indyjskiem i z odnogą Perską, która się łączy z morzem poprzedzającym, cieśniną Ormus, na zachód z odnogą Perską, państwem Tureckiem i Rosyiskiem. Obeymuie mil kw. 37,240 (podług Oliwiera 59,400).

Grunt i klima. Północne kraie są górzyste i zimne. Tu się znajdują śnieżne góry Sanamis, Soliman, Taurus, Ararat czyli Macis (z których największa jest na stóp 12,000) i t. d. W innych okolicach znajdują się wedle pustych, piaszczystych i solnych step (n. p. Gedrozya, sławna wyprawą Alexandra), także bardzo urodzajne okolice. Na południe są długie lata i pogodne, ale powietrze tak suche, że od Maia do Listopada żadney rosy nie bywa, nawet obłoków, mgły ani zgoła żadnych waporów wilgotnych dostrzedz nie można.

Morza. Prócz morza Kaspijskiego tak zwany Durrah, długi na 26 mil, iezioro Eriwan i t. d.

Rzeki. Sind, Ilment (te wpadają do morza Indyjskiego), Kur (do morza Kaspijskiego) i t. d.

Produkta. Pszenica, ięczmień, leguminy, ryż, guma w różnym gatunku, zioła farbiarskie, szafran, len, konopie, reta, indygo, manna, balsam, mastyx, tabaka, bawelna, morwy, morwowe drzewa, oliwa, pomarańcze, cytrynowe drzewa, trzcina cukrowa, wino, drzewo, n. p. dęby, buki, niższe buki, iodły, sosny, iesiony, palmy i t. d.; wszystkie Europejskie zwierzęta, n. p. konie (lekkie i żwawe), osły, muły, owce (w gatunku tłustych ogonów), także lwy, lamparty, tygrysy, szarańcze, iedwabniki, perły i t. d.; żelazo, miedź, ołów, marmur, ziemia porcelanowa, nafta, asfalt, mum (kosztowny balsam górny), sól, turkiza i t. d.

Mieszkańców 22 (39) milionów; prócz właściwych Persów są Parsy (Guebowie, Gaury; ogień czczący), Afgahni, Kurdzi, Turkomani, Cygany, Baniany, Żydzi, Armeńczykowie, Rosyanie i t. d. Religia Mahometańska jest panującą; cierpią tu jednak Ormian, Greków, Hindusów, Żydów, Ismailitów, Suzysów, Zabiów i Parsów (którzy szczą słońce jako obraz niewidomego Boga). Mają bogato uposażone Madressy czyli szkoły, w których uczą czytać, pisać, gramatyki, mowy Arabskiej i Tureckiej, retoryki, poezyi i filozofii. Astrologia u nich najpierwsze ma znaczenie, i dla tego nazyśkowniejszą jest umiejętnośćią, każda osoba znakomita ma swego wróżka. Sztuki są ieszcze w bardzo niedznym stanie; dostarczają porcelacy, skór, safianu, szagrynu, towarów miedzianych, drewnianych, iedwabnych i bawełnianych, kobierce, materyi przeplatanych złotem i srebrem, szali z kamelotu, subtelne a mocne materye z włosów kozich i t. d.

Handel, który wewnętrzną wojną podupadł, prowadzą Ormiańczykowie, kupcy Indyjscy i Europejscy.

C z ę ś c i:

Persya obeymuie 3 państwa: Iran, Kabulistan i Beludszystan.

I. Iran (22,000 mil kwadr. 16 milionów mieszkańców) pod rządem Króla *Feh-Ali-Schach* (po rusku *Bachachan*) następujące 10 prowincyi zawiera:

1) Aderbiczan (Azerbaiczczan), z miastem *Tauris* nad rzeką *Spincza* i *Aczi* z 250,000 miesz., 300 seraiów karawańskich, 250 meczetów, działoleynia, fabr. iedwabia, główny skład towarów Perskich i Indyjskich.

2) Ghilan, z miastem *Reszt* czyli *Husum* nie daleko morza Kaspijskiego, fabr. iedwabiu. *Ensily* czyli *Sinseli* nad morzem Kaspijskiem, handel.

3) Mazanderan czyli Thabresten, z miastem *Ferrabad* nad morzem Kaspijskim, handel. *Astrabad* nie daleko uścia Kargany do morza Kaspijskiego, tak iak *Balfrusz*, miasto handlowe.

4) Irak Adszemi, gdzie miasto stołeczne zachodniey Persyi *Teheran*, w ziemie ma 45,000 miesz., w lecie zaś z przyczyny niezdrowego powietrza, pochodzącego z niezliczonych bagnisk, prawie puste; Królewski pałac i 4 bazary. Miasto *Ispahan* (dawniey *Aspadana*) z rozwalinami do dwóch mil obwodu mającemi otoczone, ma 400,000 miesz., piękne pomniki budownictwa, wspaniałe ulice z pięknych drzew złożone i ogrody. *Kom* z kilku świętymi grobami. *Kaszan* z wielu kąpielami, seraiami karawanów (Karawanseraiami), meczetami; fabrykami sprzętów miedzianych, złota, srebra, stali, pałaszy, szabel, iedwabiu i bawełny. *Kasbin* z 60,000 miesz., fabryki obicia, materyi bawełnianych i iedwabnych; sprzętów do uprawy roli, sřali, szabel.

5) Chuzystan czyli Susistan (Kurdistan), z miastem stoł. *Szuster* czyli *Toster* nad rzeką t. i. fabr. iedwabiu. Do tego należy czasem *Derhistan* czyli *Dahistan* (*Dehestan*) z miastem *Saae* czyli *Zaawek*.

6) Faristan czyli Fars, gdzie miasto *Sziras* nad rzeką step *Karemdesze*, z cytadellą *Ark*, mająca 4000 domów, 20,000 miesz., handel szkła i esencyi różowej, emalierów, fabrykantów broni; prowadzi handel kosztownemi żywicami, nazwanemi mumią z *Sziras*. W pobliskości wspaniałe ruiny *Persepolis*, które kilka mil obeymają. *Abuszäer* czyli *Bindes Abusz* (od Angielskich maytków nazwane *Buszir*) z portem, składem Perskich i Indyjskich towarów. *Yezd* czyli *Jesd*, stolica Parsów. Wyspa *Karek* czyli *Charecz*, port nie żyty.

7) Laristan (Lurestan), z miastem *Lar*, towary iedwabne.

8) Kerman (Karamania) z miastem stoł. *Kerman* czyli *Sirezän*, ma 18,000 miesz., tkalnią wełny, skład handlu Perskiego z Bagdadem. Miasto *Gomron* czyli *Bender-Abbas* z naylepszym Perskim portem, nad cieśniną *Ormus*, skład towarów Indyjskich. Wyspy *Ormus*, pod rządą Szeika z m. t. i., handel, i *Kisznisz* czyli *Quoixama*.

9) Khorassan z m. s. *Meszekhed* czyli *Thus*, oczyste miasto sławnego poety Ferdoussi.

10) Irwan czyli Erywan z miast. tegoż i. i Klastorem *Etchniazin* czyli *Idszmiasin*, rezydencya pierwszego Ormiańskiego Patryarchy.

II. Państwo Kabul albo Kabulistan zawiera 99,000 mil kwadr., 19 milion, mieszk. (Afganie panujący Narod, Kizybałsze albo Persowie, Hindus) i ma 60 milionów złotych niem. dochodu. Te w sobie mieści prowincye:

- 1) Zendszestan albo Sistan z miastem *Sarend*.
- 2) Kandahar z m. s. t. i. mocna forteca, handel.
- 3) Balk z państwem Tocharestan, po większą część od Bucharów zamieszkałem; ma dwa handlowe miasta *Balk*, gdzie fabryka iedwabiu, i *Anderab*.
- 4) Kzbul czyli Kabulistan z miastem handlow. *Kabul*, letnia rezydencya Szacha, *Chagia-al-Mulk*; w r. 1811 podczas wielkiej bitwy spalono się po części.
- 5) Ghasna, z m. s. t. i. od Mahometanów Indyjską Medyną zwane, dla wielu grobów Mahometan-skich Świętych.
- 6) Pișzauer albo Peszauer z m. s. t. i.
- 7) Kaszmir, z m. s. *Serinagar* czyli *Kaszmir* nad Behatą, fabr. szalów.
- 8) Dshorsan.

III. Państwo Beludszów albo Beludszystan mieści w rozległości 8000 mil kwadr., mieszk. 3,000,000, którzy się dzielą na właściwych Beludszów i Brahów. Prócz tego mieszkają tu Hindus, Païsen i inni. Kray ten składa się z 6 prowincyi:

- 1) Ithalawan i Sarawan z m. s. *Kelat*, mieszkanie Kana *Muhmuda*.
- 2) Mukran i Luz.
- 3) Kucz Gundawa.
- 4) Kohifan.

5) Puszcza Beludszystan.

6) Sind, 1811 zostaje pod rządem despotycznym trzech braci, którzy utrzymują do 40,000 wojska. Forteca *Hydrabad* nad Indus. Miasto handlowe *Tatta* czyli *Sind*, na wyspie Sind, gdzie wspaniałe grobowce Królów.

§. 6. Indye Wschodnie.

Położenie, granice, obszerność. Indye wschodnie czyli Hindustan obeymuje w obszernem znaczeniu południową Azyą między Persyą i Chinami, obie półwyspy w stronie wschodnie i zachodniey Gangesu i wszystkie wyspy na morzu Indyjskiem od wysp Lahdiwiskich do Maryańskich, a czasem Chiny i Japonią. W ścisłem zaś znaczeniu tylko kray między Indus i Burremputer, i prowincyą na wschodniey stronie wymienioney rzeki, z półwyspą z tey strony Gangesu czyli półwyspy Gatyjskiej. W rozumieniu tem ie bierzemy. Leży przeto ten kray od 85° — 110° $13'$ długości, a 7° $56'$ — 33° szerokości, graniczy z Persyą, Bucharyą, Tibetem, Nepalem, Aszaniem, Birmą i Indyjskiem morzem z odnogą Bengalską i zachodniey Indyi. Obeymuje mil kwadr. 69,750, a podług *Le Goux de Flaix* 72,720.

Grunt i klima. Na północ są odnogi Himałaya (śnieżne góry) i Belur, góry Hindu-Koi (góry Xieżyca), Kontaisse, Soleiman, Garrau, a na półwyspie łańcuch gór Ghauts (*Gates*, to iest pasmo) które czynią godne zadziwienia odmiany, iako to: gdy na brzegach wschodnich czyli Koromandlu lato, na zachodnich czyli Malabarze zimą, to iest wiatr i deszcz, i na odwrót. Zresztą

jest grunt po większej części bardzo urodzajny, tylko przy uyciu niektórych rzek bagnisty, a powietrze na północy zimne i umiarkowane, na południu bardzo gorące, łagodzone jednak bywa deszczami, padającymi kilka miesięcy i wiatrem Monsoen zwanym.

Wody. Ocean Indyjski tworzy tu 3 odnogi, Bengalską, Kambayską i Sindyjską. Cieśnina jest tylko jedna cieśnina Palk zwana, na półn. wschód. Selanu. *Rzeki:* Sind czyli Indus, Ganges (z Jumna), Burremputer (*Brumaputer*), Saraczuwa, Padder, Nerbudda (*Narbada*), Godawery i t. d.

Produkta. Ślonie, nosorożce, gatunek najrośleyszych tygrysów, hieny, lamparty, szakale, małpy, woły, bawoły, konie, wielbłądy, owce, kozy Bezoar, gazelle, woły zwane Zebu, wampry, pawie (których tu jest oycyzna), papugi, ptak krawcem zwany (*Schneidervogel*), olbrzymia czapla, iedwabniki, kokcynelle, perły, muszle olbrzymie, ryby, węże z postacią okularów i olbrzymie, krokodyle i t. d.; zboże, ryż, kukurudza, cukier, pieprz, imbir, drzewa kokosowe, owoce, wino, południowe owoce, chlebowe owoce, drzewa z kosztowną żywicą, kardamomy, ialappy, indygo, mak, betel, arekapalmy, trzcina bambusowa, palma mączna, benzoe, drzewo pokostowe, drzewa orle, migdały (*parasole* zwane), drzewa sandałowe, drzewa bawelniane i wełniane, drzewo Teek zwane, bawelna, konopie, szafran, kamfora, badyan, mak (z którego opium wyrabiają), ignamen, sassaparille i t. d.; sól, żelazo, miedź, ołów, złoto, srebro, cynk, siarka, saletra, dyamenty, onix, rubiny, szafiry, ametysty, turkizy i t. d.

Mieszkańców rachują do III milionów (a podług *Le Goux de Flaux* 184 milionów), składają się z

rozmaitych ludów 1) Hinduzi, pierwotni mieszkańcy, którzy się dzielą na 4 stany, a te znowu trojskliwie na różne odnogi; Braminowie księża, uczeni i t. d.; Czutri-Nairowie czyli Raiahputy, rządcy i żołnierze; do tego Marattowie, Seikiz i Czatowie; Wassierowie (Baniani, Komitizi i Chatty), kupcy; na koniec Shuterowie, rolnicy, rzemieślnicy, lekarze i t. d. Naybardziej pogardzają kastą Pariochu, którym nawet nie wolno mieszkać z innymi, chociaż są użyteczni do posług, iako to: za sługi, kucharzy, garbarzy, szewcy i t. d. 2) Afghani czyli Patani, których odnogą są Rohitlanie (to jest mieszkańcy gór). 3) Mogołowie czyli Mongoły, Mahometanie z różnych krajów. 4) Parsy czyli Guebi. Dalej: Persowie, Arabowie, Ormiańczykowie, Chińczykowie, Żydzi, Europejczycy, osobliwie Anglicy, Portugalczykowie, Francuzi, Hiszpanie, Duńczykowie, Szwedzi, Niemcy i t. d. Powszechna religia jest Braminów. W niektórych okolicach znajduje się iednak wiele Mahometanów, Parsów, Żydów, Chrześcian różney sekty i Lamaici. Seikowie mają religią, składającą się z Deizmu, mitologicznemi podaniami tak mahometanśkiemi iako i hindostańskimi upiękzonego. Umiejętności są u Indyjanów w bardzo małym obrębie, lecz natomiast fabryki mają daleko wyborniejsze, n. p. przednie kartuny i muszliny, kolorowe płótna, iedwabne materye (w przeszło 124 gatunkach), roboty metalowe i t. d. Handel jest bardzo ważny, po większey części w ręku Anglików.

Podział, stósownie do panujących mocarstw, Azjatów i Europejczyków, jest ułożony.

A. Państwa Azyatyckie:

I. Kraie Seików czyli Sikhów obeymują prowincye Lahor czyli Pundszab, części Multan, Sind, Dehli i Agra, 4150 mil kwadr., 4,600,000 mieszk. Rząd jest w ręku wielu niepodległych Xiążąt, Raiahmi

czyli Sirdarami i zwanych, którzy z sobą dla powszechnego dobra złączeni. Ich rządcą naczelnym był w roku 1813 sławny wojownik Runjet Sing. Pierwszem mieyscem iest *Amretsir* (*Amrita-Saras*, Staw nieśmiertelności, obszerny na 135 angielskich mil kwadr. w którego środkiem znajduje się Świątynia *Guhro-Gowind-Singh* poświęcona, żywiąca w swym przybytku 600 Akalieh czyli Xięży) wielki handel szalów, szafranu i t. d. Miasta: *Lahor* nad rzeką Rawi z najpiękniejszym pałacem, który iest długi na 384 stóp, szeroki na 92 stóp a (rachując aż do terrassy dachu upiększonego kwiatami) 56 stóp wysoki, i mezet Cesarski (Wielkiego Mogoła) z budowlą okrągłą do 68 stóp mającą średnicy, na której w 4 zakątkach wznoszą się 4 minarety czyli wieże do 127 stóp wysokości. *Attok*, forteca nad rzeką t. i. *Multan* nie daleko uycią rzeki Junab do Attok, miasto handlowe z fortecą na górze.

II. Posiadłości Rasbutów i Czatów pod panowaniem Bramińskich i Mahometańskich Ranaów i Raiahów, z miastem i fortecą *Bhurtpur*, *Czypur* i t. d.

III. Państwo Marasdów czyli Marattów (Maraci), 16,804 mil kwadr. 28,342,928 mieszk. najpotężniejsi między wszystkimi Hindusami, naród bitny, zostający pod rządem wielu dziedzicznych książąt, którzy co do sił nie są równi, lecz węzłem towarzystwa z sobą złączeni, uznają za najwyższego rządcę *Peszwah* czyli *Paiszwah*, mniemanego Ministra Raiahy z familii dawney *Sevaiec*, który ma tylko tytuł Pana (*Souverain*), i żyje w *Sattarah*, będąc więźniem państwa z mierną pensją; zostało także pod władzą Anglików, którzy nad bezpieczeństwem jego czuwają. Najznakomitsi są prócz *Paiszwaha*, *Ali Dschah Daulet Rao Scindia*, Xiąże *Udsyi*, i *Bunsła*, rządcą *Nagpuru*. Całe państwo składa się z państwa zachodniego *Punah*, państwa wschodniego *Berar* i niektórych chłodniejszych kraiu:

1) W zachodnim państwie są: miasto *Punah*, stolica i rezydencya *Paiszwah* nad rzeką *Meta Sinoddi*. *Udsen* czyli *Ugein* nad rzeką *Seprą*, obfitującą w ryby, z zamkiem obronnym, stolica *Muhi Rai Sindia*, sławne mieysce handlowe i pielgrzymka *Braminów*, mających

84 Kościołów i obserwatoryum. *Gwalior* z sławną fortecą, ufortyfikowaną przez naturę i kunszt, na skale wysokiej do 400 stóp, a milę obwołu mającej, nad *Koharem*.

2) W wschodnim państwie są miasta *Nagpur*, stolica i rezydencya *Rajah Berary* i *Oryssy* nad strumykiem *Nad Nudde*, cytadella. *Szahpur* po większej części zamieszkałe od *Afghanów*, wyrabiających dobre towary żelazne. *Jagrenat* z sławną bardzo starodawną pagodą.

3) Kraje chołdownicze, które od roku 1803 zależą także po części od *Anglików*, zawierają a) kraje *Ralsbuttów* (*Xiążące*) *Udipur* z miastem t. i. nad ieżiorem *Raisaya*, stolica *Rajih* (z tytułem: *Ranna Udipuru*) z fortecą *Chitor* na górze. *Czudpur* z m. s. t. i. *Czinagar* z m. s. t. i., mającem ulice regularne i proste, dobre wodociągi i obserwatoryum, rezydencya *Rajih*.

b) Kraje *Bundel-i Rasbuttskie* (*Bundelkund*) pod panowaniem kilku *Rajahów*, z których najznakomitszy jest *Rajah z Bundele*, z tytułem: *Xiąże Singarów*, mieszka w mieście *Sua* czyli *Rewah*. Wielkie i ludne miasto *Pumah* z kopalniami *dyamentów*.

IV. Państwo *Gherka* nad *Gangesem* z miastem stołecznem i rezydencyą tegoż i. Xięstwo *Sirinagar* z m. s. t. i. z 800 domami, handlowe *Rajahowi*.

B. Posiadłości Europejskie:

I. Posiadłości Wielkiej Brytanii, czyli raczy towarzystwa kupieckiego Wielkiej Brytanii pod najwyższym rządem Anglii, z wyspami obeymują 30,657 mil kw. i 50 milion (45,075,000 a podług *Le Goux de Haix* 66—70 mil.) mieszkańców. Są albo bezpośrednio, z których niektóre mają jeszcze tytułarnych *Nabobów* kraiowych, pensyonatów kompanii, lub też pośrednio chołdujące kraje czyli tak nazwane sprzymierzone, z prawem czynienia zatogów i innemi prawami kompanii. Podzielone są na Prezydencstwa w *Kalkucie*, *Madras*, *Bombay*, *Benkulu* na wyspie *Sumatra*, *Ceylon*.

a) Prezydectwo *Kalkutskie* bezpośrednio tylko obeymuje posiadłości:

1) Bengalia, gdzie jest miasto *Kalkutta* nad ramieniem Gangesu, Auglei zwanym, stolica wszelkich posiadłości Wielkiej Brytanii w Indyach wschodnich i po Kantonie najznakomitsze miasto handlowe krajów wschodnich, rezydencya Generała Gubernatora Angielskiego, ma 7 mil obwodu, 500,000 miesz., fortecę *William*, towarzystwo przykładowe się do historii Azyatyckiej, starożytności, kunsztów i umiejętności, Akademia Mahometanów, piękny ogród botaniczny, teatr; wielu fabrykantów i kunsztmistrzów, budowla statków; 3 banki handlowe, 7 kampanii assekuracyjnych. *Dakka*, dostarcza najpiękniejszych muszlinów, kartunów i kwiecistych kwełów, główny iarmark materyi iedwabnych i bawełnianych. *Kossembasar* nad Hugletą, fabr. iedwabiu i bawełny.

2) Bahar (część południowa należy do Marattów) z miastem stoł. *Patna*, ma 150,000 miesz., z fortecą nad Gangesem, i tkalnią bawełny. *Rotasghar*, forteca na górze.

3) Orissa (część iedna należy do Marattów) z miastem stoł. *Kuttak* nad Mahanaddą, nie daleko morza. *Balasore*, port, fabryka bawełniana.

4) Benares, z m. s. t. i., ma 580,000 mieszkańców nad Gangesem, główne miejsce nauk Indyjskich z obserwatoryum, również pielgrzymki Hindusów, fabryki materyi złota i srebra, gazy, atlasu, szalów i indygo.

5) Au hd (*Oude*) z miastem *Ellahabad*, nie daleko uycia Jummy do Gangesu. *Feisabad* czyli *Bangla* nad rzeką Gorah czyli Dewah, z wzmocnionym zamkiem. *Lukno* (*Laknau*) nad rzeką Gumati, fabr. indygo.

6) Tipra (*Tipora*) z m. s. *Kornullah*.

7) Brytyjskie Assem czyli Aszam, z miast. st. *Korgaun* czyli *Ghergong* nad Burremputer.

b) Prezydenctwo Madras:

aa) Posiadłości bezpośrednie.

1) Madraski Jaghier czyli Cirkar, z miastem *Madras* czyli *Madraspatnam* nad Palierą i rzeczką Meleapur, przez którą idzie most z 29 arkadami; najznaczniejsza kolonia Anglików w wschodniej i średniej

części
ielskie
i mocn
y i sz
pur (S
ckiego;
ram, r
niezlicz
bliczny
skale w

2)
druku
pobliż
niemne

3)
s. t. i.
dzielni
Radzsz

4)
nad u
miast

5.
wyspi
re, B

6)
fortec
okolic
Madu
hande
i bitn

7.
Ramo
yarre

bb)

1
amen
go M
kond
ryde
teya

części półwyspy Ghatyskiej, stolica Gubernatora Angielskiego, 300,000 (a podług *St. Croix* 317,000) miesz., z mocną fortecą *St. Georg*, wybrzeżem; fabryką bawełny i szkła. handel znaczny. *Mallampuram* czyli *Meliapur* (*St. Tomasz*) nad Buchtą. stolica Biskupa Katolickiego; fabr. wełny. *Maweliewarom* czyli *Maweliepuram*, ruiny miasta starożytnego i bardzo wielkiego, z niezliczoną liczbą Kościołów, piramid, Chauderiów (publicznych gospód), sklepów i t. d., wszystkie w iedney skale wykute.

2) Karnatyk, z miastem i fortecą *Arkot* czyli *Arrukute*, i *Vellore* czyli *Welur*, oba nad Palierą; w pobliskości ostatniego są godne uwagi Pagody z podziemnymi drogami.

3) Pięć cyrkarów linie nadbrzeżne: *Guntur* z m. s. t. i., fabryka bawełny; *Kondapilli* z bogatemi rękodzielniami, miasto handlowe. *Masulipatnam*; *Ellor*; *Radszamundre*; *Czykakol*.

4) Angielski Tanjor z miastem *Negapatnam* nad uściem iednego z ramion Kolaru, wybrzeże, fort., miasto handlowe. *Madevipatnam*, fabr. kobierców.

5) Mysore z ludnem miastem *Seringapatnam* na wyspie rzeki Kawery, ma 32,000 miesz. Forteca *Ussore*, *Bangalore* i *Palakaczery* czyli *Palikat*.

6) Madura z miast. stoł. *Tryczynapalli*, ważna forteca nad Kaweri, główna zbrojownia Anglików w tey okolicy. *Seringan* z sławnym Kościołem Hinduzów. *Madura* czyli *Pandimala*, handel. *Tinevelli*, forteca, handel. Kraina *Kallestri*, zamieszkała od rozboynicznych i bitnych *Kallierów* czyli *Koleriów* (*Cooleries*).

7) Angielska Marawa z m. s. *Ramanad* czyli *Ramanathaparum*, forteca nad rzeką Madura czyli *Ve-yarre*.

bb) Posiadłości pośrednie:

1) Państwo Golkonda z obfitemi kopalniami dyamentów, zostaje pod panowaniem Xiążęcia dziedzicznego Mahometńskiego, z tytułem: *Nisam* (Król) Golkondy, także *Su bah* (Wicekról) Dekanu, z m. s. i rezydencyonalnem *Hydrabad* czyli *Bagnagar* nad Musseją z pięknymi budowlami i obszernymi ogrodami. For-

teca *Golkonda* na górze, skład dobieranych dyamentów. Do tego państwa należy także Xięstwo Adoni z m. t. i.

2) *Tanjor* przy uściu rzek *Kaweri* i *Kolarru*, które Hinduzi jako święte uwielbiają, zostaje pod rządem *Raiahi*, który tylko miasto i fortecę nad *Kaweri* z małą częścią państwa posiada. O 2 *Dunskie* mile ztąd *Król* terazniejszy założył roku 1311 *Czaram*, to jest instytut, gdzie ubogich bezpłatnie karmią, z szkołami oraz dla *Mahometanczyków*, *Pogan* i *Chrześcian*.

c) Prezydentwo *Bombay*:

aa) Posiadłości bezpośrednie.

1) *Ziemie Bombayskie* z m. s. *Bombay* na wyspie t. i., forteca z 200,000 miesz., stol. Prezydentwa, towarzystwa literatury, port, warsztat okrętów (na którym budują mieszkańcy krajowi, po większej części *Farsy*, okręty wojenne na koszt wschodnio-Indyjskiej *Kompanii*, które co do trwałości, a czasem nawet przedszej żeglugi celiują nad *Europejskimi*); główny skład towarów *Arabskich*, *Perskich* i *wschodnio Indyjskich*, rafinerya soli morskiej. Nie daleko tego miasta są wyspy *Elephante* (*Słonia*) i *Salsette* (które od roku 1307 łączą się groblą z *Bombaiem*), z sławnymi pagodami w skałach wykutymi, z wielu grotami, sklepieniami, posągami, statuami, basreliefami i studniami. Miasto *Surat* nad *Tappi*, ma 600,000 miesz., cytadellę, port; fabr. iedwabiu, płótna, złota, srebra i inne; handel znaczny. *Barocz* czyli *Broach*, forteca, nie daleko uścia *Nerbuddy*, port, fabr. bawełny i achatu. Forteca *Ahmednagur*, fabryka towarów tkanych.

2) *Angielska Sunda* i *Kanara* czyli *Bednur* z miastem *Karwar* przy uściu *Aligi*. *Onore*, handel pieprzem. *Mangalur*, port wygodny, handel.

3) Niektóre miejsca nadbrzeżne na południe *Kapu Dilli*, gdzie miasto *Feliczery* z składem *Malabarskich* produktów. *Vaypur* czyli *Sultanpatnam*, port morski. *Kranganor*. *Andszengo*, forteca nad uściem *Madelapasza*, handel pieprzem.

bb) Posiadłości pośrednie:

1) Nowa Mysore pod panowaniem syna ostatniego *Hyder-Ali*, oddalonego od tronu Rajaha Mysory, z m. s. *Mysore*, forteca, rezydencya Rajaha.

2) Xięstwo Kurga pod panowaniem Rajaha, m. s. *Merkara*.

3) Kray Kananur czyli Kolanada (obfity w dyamenty, około których do 60,000 ludzi pracuje), pod panowaniem Króla albo Królowey z tytułem: *Kolastri* (*Bibbi*). *Kananur* z zamkiem warownym.

4) Kray Kalikucki pod panowaniem Mahomekańskiego Xiążęcia, z tytułem: *Samorin*, z miastem nadmorskiem i handlowem *Kalikut*.

5) Państwo Kochińskie pod panowaniem bardzo słabego Rajahy, z tytułem: *Perumpadapil*, z m. s. *Tripantry* czyli *Tripunetare*.

6) Państwo Trawankor pod panowaniem najmocniejszego Xiążęcia Malabarskiego, z tytułem: *Tripuru* czyli *Bennati Sorubam* (Król białey ziemi), który prócz właściwego Trawankor części Kochinu, posiada Marawę i Madurę pod najwyższym rządem Angielskim. Miasto st. *Trawankor* czyli *Tiruwankeodar*, zimowe mieszkanie Króla, a *Triwanderan* czyli *Tiruwandabaram* letnie.

II. Posiadłości Francuzkie. Na brzegach Koromandel miasto *Pondichery*, wybrzeże, środek handlu Indyjskiego Francuzów, 40,000 Malabarów i 300 familii mieszkańców białych i mieszanców; tkalnia bawełny.

III. Posiadłości Niderlandczyków. Na brzegach Koromandelskich miasto *Paliakato* z fortecą *Geldern*, wybrzeże, stolica Gubernatora, handel. Na brzegach Malabarskich miasto *Kochin* przy uściu *Mangaty*, forteca, port, stolica Gubernatora, tkalnia wełny, warsztat okrętów, główny skład Indyjskich towarów.

IV. Posiadłości Portugalczyków. Miasto *Goa* na wyspie, port, 2 zamki obronne, stolica Generał-Gubernatora i Arcybiskupa, handel. *Diu* na wyspie t. i., forteca; sławna obroną waleczną Portugalczyków roku 1539 i 1545.

V. Posiadłości Duńczyków. Miasto, stol. *Trankebar (Trinkbar)* z 15,000 miesz., port, fabryka bawełny, rafinerya soli morskiej, mieszkanie misjonarzy Luterskich. Między łóżami handlowemi najważniejsza jest *Sirampur* czyli *Friedrichsnagor* nad Gangesem. Tuż mieszkający misjonarze wydali pismo święte w kilku językach wschodnich.

§. 7. Wschodnia półwyspa Indyi wschodnich z tamtej strony Gangesu czyli Pozaindyi.

Położenie, granice, obszerność. Pozaindye leżą od 108—127° długości, a 1—27° szerokości, graniczą z oceanem Indyjskim, Bengalem, Tybetem i Chinami. Obeymuje 21,200 (46,000) mil kwadr.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty; góry Anoupetumiu-, Assemskie i Arrakanijskie, Dalek, Landah, Kamrup i t. d. Na zachodzie jest przedgórze Negrais, a na południu K. Romania. I tu także znajdują się pustynie bagniste i piaszczyste. Powietrze na północy umiarkowane, na południu w lecie nieznośnie gorące, i tylko bywa chłodzone długo padającymi deszczami, i regularnie odmięniącymi się wiatrami, zwanymi *Monsoons*.

Wody. Ocean Indyjski z trzema odnogami: Chińską czyli Turecką, Siamską czyli Bengalską, Martabańską; dwie ostatnie łączą się z sobą cieśniną Malakka. *Rzeki:* Irabaddi, Maikong (często też zwana *Menam Kong* i *Kiulong*),

Thalua
(a). Sia
(a) r
Menam

Proa
ryspe z
niące n
żzywne
woce z
as, orz
awelna
rzew,
Kalam
rzewa
szwane
ande
awsze
rugich
ra bab
y; zld
nienie
liwa k

Mi
Chinczy
Ormian
wa jest
sych B
po wię

1)
jedna c
kutta.
2)
Pegu
Siam

Thaluain (zwana także raz *Nukian*, a drugi *Luki-an*), Siam, która jest złączona z Maykiang (*Kambod a*), rzeka Anan; Pegu (*Bugukiun, Thquluand*), Menam (*Maygue*) i t. d.

Produkta takie po większej części, iak na półwyspie zachodniej: Słonie, bawoły, cybety (wydające moszus), tygrysy, ptastwo, gniazda ptasze pożywne, ryby, iedwabniki; zboże, ryż, cukier, owoce z drzew i ogrodowiny, sago, mangos, ananas, orzechy kokosowe, betel, areka, oliwa, wino, bawełna, indygo, pożyteczne i kosztowne gatunki drzew, osobliwie trwałe drzewo Teek, orle, sapan i Kalambak, drzewa gumowe, pokostowe i Benzoe, drzewa mydlaste i aloe (ostatnie dla zapachu i farby nazwane różowem), drzewo migdałowe (*Schirmmandel* (czyli z zasłoną) zwane), którego gałęzie zawsze horyzontalnie w równey odległości iedne nad drugich leżą, z bardzo przyjemnymi owocami), drzewa babelą (którem się żywi owad Gummilak zwany; złoto, srebro, żelazo, ołów, cyna, drogie kamienie (osobliwie naylepsze rubiny w Pegu), sól, oliwa kamienna, ambra.

Mieszkańców do 30 milionów. Birmani, Malaici, Chińczykowie, Portugalczykowie, Niderlandczycy, Ormiańczykowie i t. d. Główna religia kraio-wa iest Budhystyiska; cierpią tu także wyznawiających Bramę, Mahometanów i Chińczyków. Rząd po większej części iest monarchiczny.

Główne części: następujące 6 państw:

1) Aszem pod panowaniem samowładnego Rajaha; iedna część należy do Prezydentwa Angielskiego *Kalkutta*.

2) Państwo Birmańskie, którego części: Ava, Pegu, Cassay, Arrakan, Meklay i Zachodni-Siam, 10,625 mil kwadr. i 17 milionów miesz. mające.

są pod panowaniem samowładnego Króla, który mieszka w mieście stoł. *Ammarapuram* czyli *Imerapura*. *Rangun* nad Syriana, dla zwyczajnego iey wzbierania, całe na słupach zbudowane, z 300,000 miesz.; z przyczyny handlu odwiedzają ie Azyatycy i Europeyczycy.

3) Siam, 6500 mil kwadr. obeymujące, z 190,000 (3 milionami) mieszkańców, pod panowaniem Króla, który mieszka w mieście stoł. *Sy-yo-thi-ya* (*Szudia*) na wielkiej wyspie rzeki Menam; wszystkie domy na mowych słupach bambusowych są zbudowane; 119,000 mieszkańców. Wzdłuż brzegów leżą wyspy *Mergui*, oddzielone od stałego lądu cieśniną *Forrest*; nayznajomsza z nich iest *Pulo-Pinang* (to iest wyspa orzecha *Betel*), czyli wyspa *Xiążęcia Wales*, należąca do Anglików, z dobrym portem i fortecą; główne miejsce handlu *Malayskiego*.

4) Półwysep *Malaka* obeymuie państwo *Pakan*, *Czohor*, *Queda*, *Patang*, *Sinkopur*, *Trangam*, *Pera*, *Ligor*, *Rio* (którego mieszkańcy naywięcey się trudnią rozbóynictwem) i *Malakka* z miastem stoł. ich rządów, z których niektórzy opłacić się mają Królowi Siem. Miasto *Malakka* z 12,000 miesz., z których 5000 iest *Chińczyków*, i wyspa *Riouw* w cieśninie *Malakka* należy do *Niderlandczyków*.

5) Cesarstwo *Annam* obeymuie prowincye *Tunkin*, (*Tunquin*), *Kochinchina*, *Chiampa*, *Kampoia*, *Laos* i *Lac-tho*, i ma w obwodzie 18,215 mil kwadr., mieszkańców 23 milionów. W *Tunkin* iest m. stoł. *Bak-Kinh* z 40,000 miesz.; w *Kochinchinie* *Phu-Xuam* z 30,000 miesz., rezydencya Cesarza. Nie daleko ztąd iest *Bucht Han* czyli *Turon*, iedyny port dobry w państwie.

6) *Ponthiamas*; z m. t. i., gdzie iest nayznakomitszy port nad brzegami w *Golfie Siam*, pod *Kampoią*.

§. 8. Wyspy Wschodnio-Indyjskie.

Liczą 11 wysp i grup wysepek:

1) Wyspy Lakediwickie z lasami drzew kokosowych, pod panowaniem Xiążęcia Mohometńskiego. Naygodniejszą wzmianki iest *Lakóndy*.

2) Wyspy Maldiwickie, iest to Archipelag, składający się z 1200 wysepek dosyć urodzaynych (naybardziej obfitujących w orzechy kokosowe i kauris), lecz nie wszystkie zamieszkałe, zostają pod rządem Sultana Mahometńskiego. Naywiększa wyspa iest *Maldiwa* czyli *Male*.

3) Selan czyli Ceylon, iest obszerna na 1730 mil kwadratowych, oddzielona od Koromandlu cieśniną Palk, iednak wielu piaskami i mostem Adama z nim złączona. Z gór, które się na niej znajdują, iest nayznajomsza *Adama*, wysoka na dwie mile Angielskie. *Produkta* ma następujące: naylepszy cynamon, owoce chlebowe, cheban, ryż, cukier, betel, pieprz, mannę, kardamony, kawę, owoce tylko pod tropikiem się udające, palmy parasolowe; złoto, srebro, drogie kamienie, słońce (naywięcey wartości mające w Azji), małpy, konie, miodnik (Honigweiser), muszle perłowe, kauris i t. d. *Mieszkańcy*, których iest do miliona (po części wyznawający religią Budhistiską), dzielą się na dwa różne od siebie narody: Wedów i Singalezów. Anglięy wprowadzili tu roku 1815 swe prawo z potrzebami odmianami. Miasto *Kolombo*, forteca, port i *Trinkonomale* przy uściu Mawelagongi, która tu tworzy wyborny port, w którym liczna flotta w kaźdey porze roku bezpiecznie na kotwicach stać może; dla tego iest głównem mieyscem zbierania się flot Angielskich w Indyi.

4) Wyspy Andamańskie, obfitują w drzewo zdatne na budowę okrętów i inne rzeczy; bawelnę

i t. d.; osobliwie wielka i mała Andaman, na której jest Angielska kolonia *Cornwallis* z pięknym portem i miejscem wygnania winowayców z Benualu.

5) Wyspy Nikobaryjskie zostają pod najwyższym rządem Duńskim, zamieszkałe od Malaiów. Znakomitsze są: *Nankaweri, Komarty, Nikobar, Trinkutte.*

6) Wyspy Sundyjskie, z których największe są: *Sumatra, Java, Borneo* i wyspy *Celebskie.*

a) Sumatra od Jawy, oddzielona cieśniną Sunda a od Malakki cieśniną Malakka, ma 8062 mil kwadrat., z górą *Ophir*, wysoką na 12,160 stóp nad powierzchnią morza, dostarcza nayprzedniejszego złota, nieco srebra, miedzi, żelaza, saletry, soli i t. d., drzew kokosowych, betel, areka, kawy, indygo, owoców chlebowych, ananasów, południowych owoców, kassyi, pieprzu, bawelny, imbiru, kamfory, gummy, benzoe, mangos, pisang, trzciny bambusowej, ryżu, orzechów muskatelowych, goździków, drzew iedwabnych, bawelnianych, teek i żelaznych i t. d.; słonoiów, bawoiów, nosorożców, cybetów, małp, tygryssów, pszczoł, iedwabników, indyjskich gniazd ptaszyc, ryb, anbry i t. d. *Mieszkańcy*, których jest do 4.500.000, są Badda, Orang-Kubuh, Orang-Gugih, Malaici, Europeyzykowie i t. d. Wyspa zawiera w sobie 17 państw, po części zależących od Anglików, Niderlandczyków; z tych największe jest Menangkabo, mające niektórych książąt wazalami. Głównem miejscem państwa Niderlandzkiego jest forteca *Padang*, stolica Gubernatora. Stolica posiadłości Angielskich czyli Benkulii jest forteca *Marborough*, stolica iednego Prezydencstwa.

b) Jawa obszerna jest na 2400 mil kwadratowych, ma 976.000 mieszkańców; ma też same produkta, co Sumatra, osobliwie kawę, cukier, imbir, indygo, bawelnę, drzewo, sapan, kurkumę, pieprz, gniazda ptasze, trzcinę Hiszpańską; drzewo truiące i t. d. Kraiowscy Xiążęta są wazalowie Niderlandzcy, których miasto stoł. jest *Batawia* nad Tjilin czyli Jakatrą, z 160.000 mieszkańcami, między którymi jest 1500 Europeyzyków,

Produktā. Złoto, srebro (nie bardzo używane), miedź, ołów, cyna, żelazo, kamienne węgle; porcelana i inne ziemie, cynober, drogie kamienie; zboże, ryż, owoce, południowe owoce, wino, rumbarbarum, bawełna, herbata (osobliwie sławna), cukier, kamfora, morwowe drzewa, pokosa, drzewo woskowe, żelazne, gliniane, różowe i inne, trzcina bambusowa; wielbłądy, konie, woły, owce, zwierze bizam wydające, lwy bez grzyw, ielenie, dzikie świnie, bażanty, złotemi i srebrnemi zwane, złota-brewy (ryby), iedwabniki i t. p.

Mieszkańców 150 (198; 333) milionów: Chińczycowie, Tatarzy, Żydzi i t. d. Są tu 4 główne religie: Kong-fu-tse (*Konfucyusza*), Laokiun, religia Fo i Lamańska, oraz religią dworską będąca. Chrześcianom, Żydom i Mahometanom wolno czasami odprawiać swe nabożeństwa. Co do nauk i umiejętności, przewyższają Chińczycy wszystkie narody Azyatyckie, wyjąwszy Japończyków. Ich fabryki znakomite dostarczają: materii iedwabnych, kartonu, muszlinów, rozmaitych robót z słoniowej kości i lakierowanych, porcelany, papieru, zegarków i t. d. Handel prowadzą osobliwie z Indyami wschodniemi, Jawą, Manilą, Rosyą i Japoniami. Europejczycy i północni Amerykanie wywożą także wiele produktów tak naturalnych, iako i kunsztownych.

Rząd jest monarchiczny i dziedziczny. Terazliniejszy Cesarz zowie się *Kia-Ting*. 3 Września 815 z religijnego fanatyzmu miano go z tronu złożyć. Dochody krajowe podług Barrowa 1.485.000.000 nielnków, podług Guignes 709.277.670 liwrów. Siła żywoyna lądowa podług Desguignes 810.000, podług Barrowa 2.800.000 ludzi.

Banki odział. Dzieli się na 15 prowincyi mało co znane z min. Miasto stoł. i rezydencyonalne iest *Szuntiang-ju*, obfitui *Peking* z 700.000 (1 milion) mieszkańcami, obywatel, in

i t. d.; osobliwie wielka i mała *Andaman*, na której iest Angielska kolonia *Cornwallis* z pięknym portem i miejscem wygnania winowayców z *Bengalu*.

5) Wyspy *Nikobaryjskie* zostają pod najwyższym rządem *Duńskim*, zamieszkałe od *Malaiów*. Znakomitsze są: *Nankaweri*, *Komarthy*, *Nikobar*, *Trinkutte*.

6) Wyspy *Sundyjskie*, z których największe są: *Sumatra*, *Java*, *Borneo* i wyspy *Celebskie*.

a) *Sumatra* od *Jawy*, oddzielona cieśniną *Sunda* a od *Malakki* cieśniną *Malakka*, ma 8062 mil kwadrat, z górą *Ophir*, wysoką na 12,160 stóp nad powierzchnią morza, dostarcza nayprzedniejszego złota, nieco srebra, miedzi, żelaza, saletry, soli i t. d., drzew kokosowych, betel, areka, kawy, indygo, owoców chlebowych, ananasów, południowych owoców, kassyi, pieprzu, bawełny, imbiru, kamfory, gummy, benzoe, mangos, pisang, trzciny bambusowej, ryżu, orzechów muskatelowych, goździków, drzew iedwabnych, bawełnianych, teek i żelaznych i t. d.; słoniów, bawolów, nosorożców, cybetów, małp, tygryssów, pszczoł, iedwabników, indyjskich gniazd ptaszyc, ryb, anbry i t. d. *Mieszkańcy*, których iest do 4,500,000, są *Badda*, *Orang-Kubuih*, *Orang-Gugih*, *Malajci*, *Europeyczykowie* i t. d. Wyspa zawiera w sobie 17 państw, po części zależących od *Anglików*, *Niderlandczyków*; z tych największe iest *Menangkabo*, mające niektórych xiążąt wazalami. Głównem miejscem państwa *Niderlandzkiego* i w forteca *Padang*, stolica *Gubernatora*. Stolica posiadłości *Angielskich* czyli *Benkulii* iest forteca *Marborough*, stolica iednego *Prezydenctwa*.

b) *Jawa* obszerna iest na 2400 mil kwadratowa ma 976,000 mieszkańców; ma też same produkta, matra, osobliwie kawę, cukier, imbir, indygo, nę, drzewo, sapan, kurkumę, pieprz, gniazda kótrzcinę *Hiszpańską*; drzewo trujące i t. d. Kr. sago, Xiążęta są wazalowie *Niderlandzcy*, których mi. wosk, iest *Batawia* nad *Tjilin* czyli *Jakatrą*, z 160,000 nowakami, między którymi iest 1500 *Europey*

Produktā. Złoto, srebro (nie bardzo używane), miedź, ołów, cyna, żelazo, kamienné węgle; porcelana i inne ziemie, cynober, drogie kamienie; zboże, ryż, owoce, południowe owoce, wino. rumbarbarum, bawełna, herbata (osobliwie sławna), cukier, kamfora, morwowe drzewa, pokost, drzewo woskowe, żelazne gliniane, różowe i inne, trzcina bambusowa; wielbłądy, konie, woły, owce, zwierze bizam wydające, lwy bez grzyw, ielenie, dzikie świnie, bażanty, złotemi i srebrnemi zwane, złoto-brewy (ryby), iedwabniki i t. p.

Mieszkańców 150 (198; 333) milionów: Chińczykowie, Tatarzy, Żydzi i t. d. Są tu 4 główne religie: Kong-fu-tse (*Konfucyusza*), Laokiun, religia Fo i Lamańska, oraz religią dworską będąca. Chrześcianom, Żydom i Mahometanom wolno czasami odprawiać swe nabożeństwa. Co do nauk i umiejętności, przewyższają Chińczykowie wszystkie narody Azyatyckie, wyjąwszy Japończyków. Ich fabryki znakomite dostarczają: materyi iedwabnych, kartonu, muszlinów, rozmaitych robót z słoniowej kości i lakierowanych, porcelany, papieru, zegarków i t. d. Handel prowadzą osobliwie z Indyami wschodniemi, Jawą, Manilą, Rosyą i Japonami. Europejczycy i północni Amerykanie wywożą także wiele produktów tak naturalnych, iako i kunsztownych.

Rząd jest monarchiczny i dziedziczny. Terazniejszy Cesarz zowie się *Kia-Ting*. 3 Września 1815 z religijnego fanatyzmu miano go z tronu złożyć. Dochody krajowe podług Barrowa 1.485,000,000 franków, podług Guignes 709,277,670 liwrów. Siła zbrojna lądowa podług Desguignes 810,000, podług Barrowa 2,800,000 ludzi.

Podział. Dzieli się na 15 prowincyi mało co znanych. Miasto stoł. i rezydencyonalne iest *Szuntieng-su*, czyli *Peking* z 700,000 (1 milion) mieszkańcami, obcy-

muie prócz przedmieść 5 mil obwodu, składa się z 4 miast obmurowanych z wielu ulicami długimi, prostymi i szerokimi, które w nocy na końcach bywają zamknięte kratami drewnianymi, a w dzień strzeżone żołnierzami, którzy mają pasasze przy boku i bicze w rękę; 10,000 pałaców, 5 publicznych ołtarzów, 33 Kościołów, 2 Kościoły Grecko-Rosyjskie, 4 Katolickie, 4 meczety, dom podrzutek, 6 omentarzów dawniejszych panów kraiu, wiele Cesarskich dworów, stolica towarzystwa astronomicznego i lekarskiego, Akademia umiejętności, obserwatorium i t. d. Miasta *Kiangning-fu* czyli *Nanking* z milionem mieszkańcami, stolica Katolickiego Biskupa, znajduje się w niem sławna wieża porcelanowa (wysoka na 200 stóp z 9ma piętrami; właściwie z lakierowanych cegieł); wiele bibliotek; fabryki iedwabiu. *Quang czeoufu* czyli *Kanton*, sławne miasto handlowe z portem, mające 75,000 (250,000; 1 milion) mieszkańców, z których trzecia część na 60 000 Szampanach czyli małych statkach na rzece *Tuho* (Tigris) żyje, i tworzy nieiako miasto pływające; środek handlu między Chińczykami i Europeczykami; instytut szczepienia ospy. Wyspy *Formoza* czyli *Tai-Quan* i *Hainan*. Półwyspa *Makao* oddzielona od stałego lądu zapadłym do połowy murem z mostem i portem t. i., należy do Portugalczyków pod najwyższym rządem Chińskim, za co rocznie płacić muszą 100,000 dukatów. Na południe też przy wchodzie do odnogi *Kanton* leżą wyspy *Ladrons*, których mieszkańcy od 25 lat swem rozbójstwem niespokojność sprawują na morzu Chińskim; pojedynczo pływające okręty zabierają, a miasta i wsie po brzegach Chińskich rabują i palą.

Lenne kraie są:

1) Mała Bucharya, Wschodnia-Czagatai, Kaszgar czyli Kara-Kitai, 10,500 mil kwadratowych obejmująca, z których większa część składa się z pustyni piaszczystych Gobi, po Chińsku Szamo, zajmujących 400 mil długości, a 100 największej szerokości, mające kilka Oazów, Hamel, Lop i t. d., 300,000 mieszkańców, po większej części Muhametanów, trudniących się najwięcej prowadzeniem handlu karawanami. Miasto stoł. i handlowe *Jerken* nad rzeką t. i. i *Kaszgar*.

2) Mongolia, obeymująca mil kwadratow. 53,130. Tu jest wielka pustynia Gobi, państwo Altai, i źródła rzek Ob (z Irtyszem) i Jenisei. Mieszkańców milion, którzy po części prowadzą życie Nomadyjskie, a wyznają Dalai Lamę, i są albo Dörbön Oirät czyli Oirät w powiatach Songarei i Echuchunor czyli Choszotei, do których należą Choszoci, Songarowie, Derbeci i Torgoci, lub też Choit czyli Tymmiit, albo właściwi Mongołowie, Szara zwani (żółci podług koloru płótna ich namiotów), i Kalkas-Mongolowie (od rzeki *Kalka*). Zostają pod rządem wielu Xiążąt podległych Cesarzowi Chińskiemu. Jeden z nich mieszka w *Urga* czyli *Kuroc*, nie daleko wielkiej spławnej rzeki *Toolaft* z 6000 portami czyli mocnymi namiotami, stolica Xięży Lamayskich, *Kutuchta* czyli *Bogdokegem*. Miasto *Czechol* czyli *Czyhol*, letnia rezydencya Cesarza. Nie daleko granicy Rosyjskiej jest miasteczko pograniczne i handlowe *Maimaczyn* czyli *Kitajska-Słoboda*.

3) Tunguzya czyli Amurland (kray Amurski), z obu stron Amurem oblany, obeymuje 36,250 mil kw. z 1,700,000 mieszkańcami, po większej części Nomadów, i ma 2 gubernie.

a) *Tsytsykar*, gdzie między innymi narodami znajdują się *Mancuzi* i *Dauryowie* (*Taguryowie*, *Solonowie*), z miastem stołecz. *Tsytsykar* nad rzeką *Nounni-Oufa*, będąc miejscem wygnanców Chińskich, i *Ulusu-Mudan*, nayodlegleysze miasto Chińczyków ku granicy Rosyjskiej.

b) *Kirin*, w którym między innymi narodami znajduje się naród *Jupi*, trudniący się rybołóstwem, z miastem stoł. *Kirin-Ula-Choson*, rezydencya Wice-Króla Chińskiego, i półwyspy *Czoka* czyli *Sachalin-Ula*, także *Sagalia*, która jest odłączona od wyspy Japońskiej *Czika* czyli *Jesso* cieśniną *Peyrouse*.

Prowincya *Leaotang* z 668,852 mieszkańcami; jest to dziedzictwo familii Cesarzowskiej, z m. s. *Mukden* czyli *Sziniang*.

4) Półwyspa *Korea*, obszerna na 4200 mil kw.; część iey północna dla gór śnieżnych *Szanbesan* jest zi-

mna i nieurodzajna, lecz południowa część ma ginseng, ryż, bawełnę, len, tabakę, rogate bydło, konie, niedźwiedzie, kuny, sobole, jelenie, dzikie świnię i koty, iedwab, perły, krokodyle, złoto, srebro, ołów, żelazo i t. d. *Mieszkańcy*, których jest 1,500 000, składają się z Manczutunguzów i Chinczyków, wyznających religię Fo czyli Kong-fu-tse, i trudnią się prócz uprawy ziemi i paszenia bydła, tkaniem lnu i bawełny i t. d. Nad tą wyspą panuje Król dziedziczny samowładny, hołdujący jako Wazal Cesarzowi Chińskiemu. Część oney tylko ma należeć do Cesarza Japońskiego. Miasto stoł. jest *King-ki-tao*, rezydencya Królewska, z sławną biblioteką, składającą się z pisanych i drukowanych książek, nad któremi pierwszym bibliotekarzem jest ieden z familii Xiążęcey wyznaczony. Miasto *Chosan* (*Czosan*) z portem morskim. — Na południe tej półwyspy leży dobrze uprawna wyspa *Quelpaert* (*Muza*), zamieszкана od mieszkańców niegościnnych z miastem *Moggan*.

5) Kraje Sifanów czyli Tufanów na zachód Chin podzieleni są na czarnych i żółtych Sifanów, podobną odmianę koloru ich namiotów.

6) Tibet czyli Tangut (z Nepalem obeymuje 18,000 mil kwadrat. i 12 mil. mieszkańców), którego część południową pospolicie nazywają *Butan*, a północną w ścisłem rozumieniu *Tibet*, jest zapewne najwyższyszy kraj w Azji, po większej części z długimi i mroźnemi zimami. Góry *Mustag*, odnoga *Kontajskich* z wierzchołkami śnieżnymi i lodowymi. Szumulari podług *Lorda Feignmouth* jest wysoka na 27,000 stóp *Anzielskich*, więc wyższa od *Chimborasso* (*Czimborasso*). Także na północy znajdują się długie pustynie, i część pustyni *Gobi*. *Produkta*: *Sarlub* czyli ryżące bawoły z długimi grzywami (używane za granicą na oganiaczki do much i kitki), owce z cienką wełną (właściwe *Tibetu*), kozy dzikie (na zimę obrastają im pierśi delikatną siercią wełniastą pod włosiem długim, które pospolicie kozy mają, te używają do tych sławnych szali i chustek), zwierzęta wydające moszus, niedźwiedzie, lwy i t. d.; zboże, wino, owoce, południowe owoce, rumberbarum, cokolwiek drzewa; złoto, ołów, żelazo, miedź, tynkal (z którego wyciągają borax),

dogie kar
le kamie
ka (*Szyg*
ca Ino
uchowie
lonów lu
ckiej. M
jest wiel
przenikli
burchan
go zmar
zarządza
skim. I
wego T
: wielki
drukarni
nia; har
te częst
jest zbu
go, za
wysoki
ma rez
lny n
stoł. B
tyniam

7)
ie w 2
borax,
Miesz
ską cz
Mong
Raiah
Batg
czyli
Lancet
piony
sem
chód

pale

drogie kamienie, sól, ziemie farbiarskie, marmur, węgle kamienne i t. d. Kraiowa religia jest Lamayska (Szygiemuńska czyli Budhystyjska), która wyznaje całą Indya wschodnią aż do wyspy Ceylon z licznem duchowieństwem i wielu Kościołami, przeszło 100 milionów ludzi; ma ona wielkie podobieństwo do Katolickiej. Naywyższą iey głową jest Dalai-Lama (to jest wielka matka dusz), niepekolany, nieśmiertelney, przenikliwy i naymentrzy widzialny zastępca Bóstwa Burchan, i Tiszu (Bogdo-) Lama, których dusze po zmarciu ciała przechodzą w inne ciała ludzkie. Ci zarządzają także krajem pod naywyższym rządem Chińskim. Dalai-Lama rezyduje w mieście stoł. właściwego Tibetu *Laisa* czyli *Barantola* nad Burremputer, z wielkie szkoły, Katolickie hospitium Kapucynów, drukarnia chińska z stojącemi literami, sławna świątynia; handel karawanami prowadzony. Mieszka on także często w zamku na górze i Klasztorze *Putala*, który jest zbudowany na 4 piętra' podług gustu Europejskiego, zamyka w sobie 10000 pokoi, wiele dziedzińców, wysokie przysionki, terassy i kryte drogi. Tiszu-Lama rezyduje w mieście *Tiszulamba* czyli *Trascilhumba*. Inny nakoniec Lama, Daeb Rāja, rezyduje w mieście stoł. Butan *Tassisudon* z wielkim pałacem, wielu świątyniami Lama i Klasztorami.

7) Kraj Nepal, Nekpal czyli Napaul, obfituje w żelazo, miedź, złoto, srebro, bawełnę, drzewo, borax, rogate bydło, słońce, nosorożce, tygrysy i t. d. *Mieszkańcy* są: Hinduzi, wyznawający religią Bramińską czyli Lamityjską, a po części Njuary, zapewne od Mongołów pochodzący. Kraj ten jest opanowany od Rajaha, chodniącego państwu Chińskiemu. Miasto *Batgao* czyli *Kniyo* z 12.000 familiami, i *Khatmandu* czyli *Jahé* z 50.000 mieszkańcami, miasto st. tego kraju. Łańcuch forteczny na granicy południowej jest odstąpiony Kompanii Angielsko-Wschodnio-Indyjskiej pokojem 10. Maia 1815 teyże Kompanii także wolny przechód przez Napaul i Tartaryą do Chin, dozwolono.

8) Xięstwo Sokkum czyli Seguin między Nepalem i Butan, na granicy północney Bengalu.

9) Lienkieu czyli wyspy Liqueos, rachują ich do 36, zostają pod rządem dziedzicznego Króla, zależącego od państwa Chińskiego. Główna wyspa Lienkieu czyli wielka Liquejo z miastem stoł. Kingczing. Na wyspie Jajarna (Czaczarna) jest stolica Kościelnego Xiążęcia dziedzicznego (Daire). Wyspy należące do Króla dziedzicznego są: Madszy-Kosima.

§. 10. J a p o n i a.

Państwo Japońskie (Japańskie) składa się z niezliczonej liczby urodzajnych i nieurodzajnych wysp, skał i piasków na wielkim Oceanie, które się w tych okolicach zowie morzem Japońskim, leży od 25—47° szerokości, a 144—169° długości a ma obemować 8625 mil kwadratowych. Wszystkie wyspy mają góry przykre, których wierzchołki wiecznym śniegiem są pokryte; znajduje się także w Nifon 5 gór wulkanicznych. Grunt bardzo pilnie bywa uprawiany.

Produkta. Złoto, srebro, miedź, cyna, żelazo, siarka, dyamenty, porcelana, cynober, pokost, kokos, drzewo papierowe, kamfor, herbata, owoce, południowe owoce, wino, musztarda, bawełna, tabaka, ryż i inne gatunki zboża, len, konopie; bawoły, kury z delikatnem pierzem i inne, bażanty, iedwabniki, pszczoły, muszle perłowe, ryby i t. d. *Mieszkańców* do 30 (50) milionów, co się tyczy kunsztów i nauk naybardziejziej postąpili w Azyi. Główną religią jest Budhystyiska, z wielką liczbą Xięży i Klasztorów; nie cierpią tu Chrześcian. Fabryki dostarczają materyi iedwabnych, bawełnianych i innych, porcelany wyborney, dobrych towarów żelaznych i stalowych, wybornych robót la-

kierowanych, najpiękniejszego papieru z pewnego gatunku kory, drzewa morwowego, bardzo szacownego tombaku i t. d. Handel jest w nędznym stanie, gdyż pod karą śmierci jest zakazano Japonczykom, zwiedzać obce kraje. Rząd jest podzielony między wielu małych Xiążąt, którzy iednak zależą od najwyższego rządu Kubo Soma, to jest Cesarza, którego imie w całym państwie utrzymywane jest w największej tajemnicy; i dopiero po jego śmierci dowiedzieć się można, iak się zwał. Dairo (Papież), który przedtem był rządcą duchownym i świeckim, ma tylko tytuł dawney swej mocy. Następcy z tych dwóch domów są dziedziczni, również iak wszystkie urzędy publiczne. Dochody podług *Schneegansa* 1608 milion. złt. pol. Siła zbroyna lądowa z kontyngensem xiążąt lennych 468,000 infanteryi a 58,000 kawaleryi.

Główne wyspy państwa tego są:

1) Niphon czyli Nipon, z m. s. *Jeddo* czyli *Edo* nad rzeką *Tonkay*, mające 730,000 domów a przeszło milion mieszkańców, między którymi jest wiele kunsztmistrzów, rzemieślników i kupców; rezydencją Kubo, którego pałac ma mieć $2\frac{1}{2}$ mili obwodu. *Miako* czyli *Kio* nad rzeką *Kamogawa*, przeszło i milion mieszkańców, rezydencya Dairy, handel.

2) *Kiusju* czyli *Saików* (*Ximo*), gdzie jest miasto handlowe *Nangasaki* z portem, iedyne miejsce, w którym *Niderlandczykowie* mający swój skład na wyspie *Desima*, (złączoney z tem miastem mostem) interessa swoje uskutecznić, a *Chińczycy* handlem trudać się mogą.

Rozdział Trzeci.

A F R Y K A.

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Półwyspa Afryka rozciąga się od $0^{\circ} 36'$ — 70° długości, a $34^{\circ} 25'$ połudn. — 37° północney szerokości, wazkiem (bo tylko na 12 mil), międzymorzem Suez styka się z Azją; z innych zaś stron wszędzie morzem oblana, to jest: na zachód i południe morzem Atlantyckiem i Etyopskiem, na wschód Indyjskiem i Arabskiem, a na północ morzem śródziemnem. Obeymuie mil kwadr. 531,638.

§. 2. *Grunt* po większey części piaszczysty i suchy, z pustyniami, z których w 8—12 dniach ledwo wyiechać można. Nayznakomitsze góry są: pasmo w 10° północney szerokości, góry Miesiąca czyli Alpy Habeszyńskie, które się na zachód od przedgórza Sierra Leone, a na wschód od przedgórza Gwardafui rozciągają. Na północ leżą góry Atlas, od zachodu na wschód się ciągnące. Prócz tego góry Kong, Lupata, góry śnieżne, na południe aż do przylądka dobrej nadziei i przedgórza śpilkowego (naydalszego na południe leżącego wierzchołku Afryki). Od głównych tych gór rozchodzą się odnogi na wszystkie strony, które się kończą na wielu przedgórzach. Ztąd znajdują się prócz wspomnionych przedgórzów, na zachód Kap Negro, przedgórze 3 wierzchołków, przedgórze Palmów, przedgórze zielone i bia-

je i t. d.; na wschód Kap Corrientes, Delgada i t. d.; na północ Kap Spartel, Bona i t. d.

Morza i odnogi. Morze śródziemne z odnogą Syrtyjską, morze Atlantyckie, morze Etyopskie z golfem Gwinea i morzem Kap, gdzie jest бухta Tafel i Fals, Ocean Indyjski z kanałem Mozambickim, z morzem Arabskiem, z odnogą Arabską i morzem czerwonym.

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina Gibraltarska, szeroka na 3 mile, łączy morze śródziemne z morzem Atlantyckiem, i cieśnina Babelmandel (brama umarłych) łączy morze Arabskie z odnogą Arabską i morzem czerwonym.

§. 5. *Wody.* Jeziora: Marawi, Fiddre, Aquilunda, Dembea i t. d. Rzeki: Nil, Senegal, Gambia, Niger, Zaira, Coanza, Danda, Sofala, Zambese i t. d. Inne zaś są nadbrzeżnemi i rzekami step.

§. 6. *Klima* gorące, ponieważ Afryka leży po większej części w gorącej strefie; przy brzegach wilgotne i gorące, tylko na północy nad morzem śródziemnym umiarkowane wiatrami morskimi i górami Atlas. W wielu okolicach wieie wiatr gorący i duszący, zwany Harmattan czyli Samum.

§. 7. *Produkta.* Lwy, pantery, lamparty, hieny, szakale, zebry, girafy, słonie, wielbłądy, gazelle, cybety, małpy, konie, owce z delikatną wełną, rogate bydło, bawoły, kozy, papugi, pawie, flamingi, strusie, węże, pszczoły, ryby, krokodyle; zboże, osobliwie pszenica i ryż, wino, kawa, cukier, bawełna, oliwki, południowe owoce, daktyle, owoce chlebowe, farba czerwona, indygo, drzewo morwowe, maślane, hebanowe, ananasy, melony, ambra, kassya, maniok, pieprz, listki senesowe; guma, tamarynda, tabaka, indygo, mastyx; złoto,

śrebro, miedź, drogie kamienie, saetra, salamoniak, sól, wody mineralne i t. d.

§. 8. *Mieszkańcy.* Liczba ich wynosi 102,412,600 (80—120 milionów). Są lub mieszkańcami (pierwotnymi): Kabylowie czyli Berbery, Kopty, Negry, Kaffry (z Callami i Szangallami) i Hottentoci; albo też przychodnie z innych narodów: Arabowie z Habeszyniyczkami i Nubiyczkami, Turkami, Żydami i Europeyzykami. Kolor mieszkańców iest na północy biały, w środku czarny, na południe żółto-brunatny. Mieszkańcy (od 8—12 północney szerokości) co do religii są Mahometanami, czcicielami bóstwa Fetisz (węzów i t. d. z Xięzmi i bez Xięży), czcicielami gwiazd; są iednak i Chrześcianie (n. p. Kopty w Abissynii i Egipcie), Żydy i t. d. cierpiani. — Nauki kwitną tylko w Fec, Marokko, Kairo i t. d.; i tylko Abissyńczykowie mają książki w swym ięzyku z własnem pismem. — Głównem ich zatrudnieniem iest paszenie bydła (osobliwie wielbłądów na północy); niektóre tylko okolice dostarczają skór i t. d. za granicę. Handel iest albo morski (i wprawdzie mówiąc tylko w rękach Europeyzyków i w Rzeczypospolitey północno-Amerykańskiej), albo karawanami, po większej części niewolnikami (których dawniej do 200,000 rocznie wyprowadzano), słońową kością, złotem i t. d.

§. 9. *Podział.* Afryka dzieli się na:

1) Północną Afrykę: Egipt, Barbaryą, Fec, (Fcz) i Marokko, Biledulgerid i Sahara.

2) Średnią Afrykę: Na wschód Nubia, Abissynia i brzegi Adel i Ajan; wewnątrz Nigrycyja, a na zachód Senegambia, i wyższa Gwinea.

3) Południową Afrykę: gdzie na zachód Niższa Gwinea; wewnątrz państwa Szagga, Galla, Kaffrów i t. d.; na wschód brzegi Zangwebaru, Mo-

zambik, Sena i Natal, kray brzegu południowego i Hottentotów.

4) Wyspy na wschodniej i zachodniej stronie.

§. I. E g i p t.

Położenie, granice, obszerność. Egipt czyli Misr leży od 23—31° 40' szerokości, a 45—55° długości, graniczy na północ z morzem śródziemnem, na zachód z Barką i Saharą, na południe z Nubią, na wschód z odnogą Arabską (czyli morzem czerwonym, które od czerwonych żył ziemi purpurowey gór Egipskich rozciągających się wzdłuż brzegów tak iest nazwane, blisko 30 stóp i 6 cali wyżej leży od morza śródziemnego), i Arabią, z którą się styka międzymorzem Suez; i obeymuie 8795 mil kwadr.

Grunt i klima. Wiele pasm gór przerzyna kray, które po części są gołe, tak iak grunt będący po większey części piaszczysty i spiekły. Klima iest bardzo gorące, i tylko w niższym Egipcie nieco umiarkowane dla bliskości morza. Lecz i tu znajduje się wiatr Szamszyn (Samum) i okropne morowe powietrze panuie.

Rzeki i iezsora. Jedyna rzeka iest Nil, który swymi wylewami rocznymi kray bardzo użyźnia. Dzieli się na rozmaite odnogi i wpada do morza śródziemnego. Do iezior należą: Möris czyli Birkat Korun (ieziro Charona), ma obwodu do 30 mil, Menzale, 6 iezior solnych czyli w Natrum, inaczey Soude zwane, obfitujących i t. d.

Produkta. Rogate bydło, bawoły, wielbiądy, owce, konie, osły, lwy, tygrysy, kienę krokodyle, ichneumonczyli szczury Faraonowe, ibis, pszczoły, iedwabniki, ryby, kury (ieszcze iak w dawniejszych czasach w przeciagu 6 miesięcy w 386 piecach na to sporządzonych wylęgaia się); zboże (pospolicie 25 do 30 ziarn pełne, w dobrych zaś latach po 50, a rzadko kiedy do 150 ziarn), ryż, cukier, roślina papyrus, len, konopie (nieużywane iednak do przedzenia, lecz mieszane z ziołami mieysce opium zastępujące), wino (z użyciem także gron), liście senesowe, szaflor, indygo, lotus, daktyle, bawelna, oliwa, południowe owoce, tabaka, soda, gümna, siarka, saletra, natrum (Soude), salamoniak, węgle kamienne, źródła mineralne i t. d.

Mieszkańców 3.500.000 Kopty (potomkowie dawnych Egipcyanów), Turki (do tego Mameluki z kraiu leżącego między morzem czarnem i Kaspijskiem), Arabowie, Żydzi, Greci, Armeńczykowie, Negry i Europeyczkowie. Religia krajowa jest Mahometańska; cierpią tu iednak Chrześcian i Żydów.

Rząd. Egipt iest Turecką prowincyą pod rządem Baszy, opierającego się dotąd mocą oręża; w roku atoli 1811 zupełnie prawie dowódczy Mameluccy (Beis) wygubionemi zostali. Także w wyższym Egipcie są rozmaici niepodlegli Arabscy Szechowie (Królikowie).

C z ę ś c i :

I. Niższy Egipt czyli Bahri składa się po większey części z wysep, tworzących się podczas wylewu Nilu. Miasta *Alexandrya* czyli *Shanderik* z dwoma portami i dwoma cydadellami, mającemi 20,000 mieszki. Jest tu stolica Patryarchy Greckiego, handel. *Raszið* czyli *Rozetta* ma 40,000 mieszki., fabryka płótna, bawełny, oleiu lnianego i sezamowego, skład główny handlu

między Kairem i Alexandryą, ponieważ wszystkie towary idące w górę Nilu tutaj przyprowadzone byđ muszą. *Damiat* czyli *Damiette* ma 80,000 miesz., gospody, handel. Wieś *Abukir* czyli *Bikir*, gdzie zamek obronny, port; pamiętna bitwą morską 1. Sierpnia 1798.

II. Średni Egipt czyli *Wostani*, z miastem stoł. całego Egiptu *Kairo* czyli *Kahira* nad Nilem, mającym przeszło 300,000 miesz., 300 meczetów, z Kościołami Greckimi i 12 Koptyiskich, 2 Katolickie Klasztory, 36 Synagog, publiczne łaźnie, gospody (*Khaus*) i t. d., zamek, port; fabr. kamlotu i obicia; środek handlu między Turcyą Europeyską, północną Afryką, morzem śródziemnem, Arabią, Indyami i Abissynią. Przy mieście *Gizek* znajdują się piramidy i pole mumiów. *Fajum*, fabr. wody różannej i szali. *Suez* na zachód Arabskiej odnogi, port, spust okrętów.

III. Wyższy Egipt czyli *Said*, z miast. stoł. *Girge* nad Nilem, stolica Beia i Koptyiskiego Biskupa, szpital oyców *de propaganda fide*. *Assuan* z Kataraktą Nilu (w szerokości 3000 stóp i 7—8 wysokości, nawet przy odpadnięciu wody) i wyspą Nilu *Elephantine*, w pobliżu której znajduje się kopalnia kamieni, z której dobywają najwięcej granitu, użytego do zbudowania większej części Kościołów Egipskich, Greckich i Włoskich. *Kosir*, port nad odnogą Arabską, handel. *Luxor* czyli *Lukoresn*, ruiny dawnych Tebów.

§. 2. Barbarya (Berberya).

Barbarya obeymuie wszelkie północne brzegi Afryki leżące na zachód od Egiptu, kawał ziemi zawierający 16,448 mil kwadr. wzdłuż przecięty od Atlasu. Grunt jest piaszczysty; częścią obfitujący w wody i urodzajny, częścią suchy i nieplodny.

Klima ciepłe i zdrowe. Obfitnie w następujące produkty: ryż, zboże, daktyle, oliwki, migdały, figi, melony, bawetnę, wino, cukier, liście senesowe, szafran, południowe owoce, drzewa korkowe, tytuń, wyborne jagody, kapry; konie (po Arabskich najlepsze w świecie, owce, pszczoły, osły, wielbłądy, dzikie świnie, dromedary, lwy, tygrysy, małpy, strusie, saletra, żelazo, ołów, miedź, sól, nieco srebra i złota, mineralne wody i t. d. Mieszkańcy są Maurowie (z pokolenia Arabów), Barberyicykowie (dzielą się na 4 główne części: Amazyrgi czyli Szylha, Kabilowie, Taurik, Tibbo), Grecy, Osmany, Negry, Żydzi. Większa część wyznaje religią Mahometańską, iednak cierpią tu także Żydów i Chrześcian. Trudnią się rozboiem morskim; dla tego też ma imie Barbaryi; od roku zaś 1816 żyją w zgodzie z wszystkimi mocarstwami Europejskimi, którzy im corocznie czynią podarunki. Państwa Trypolis, Tunis i Algier stoią nieiako pod najwyższym rządem Cesarza Tureckiego, mają iednak swych Deiów czyli Beiów, wybranych z pomiędzy tutejszych Tureckich Oficerów, rządzących na czele Dywanu.

Części prócz Marokko: 1) Państwo Tripolis, obszerne na $8837\frac{1}{2}$ mil kwadratowych, ma mieszkańców 1 milion, zostaje pod rządem Deia, któremu ieszcze przydany iest inny Basza. Mieszkańcy żyją po większej części z rabunków i łotrstwa. Miasto stoł. *Tripolis* z warownym zamkiem, 5 meczetami, iednym Kościołem Franciszkańskim z szpitalem dla chorych niewolników chrześcianinów i portem wzmocnionym, fabryką korduanu i materyi, handel. Chołodowniczym iest kray Fessan czyli Fessan, pod panowaniem Sułtana, mieszkającego w mieście stoł. *Mursuk*, który Baszy państwa Trypolis rocznie 400 niemieckich talarów (talar po złot. pol. 8) płaci iako haracz; albo wartość téy summy w złocie lub niewolnikach i t. d. daie. Mieszkańcy są albo Mahometanie albo Poganie, trudnią się paszeniem bydła, uprawą roli i prowadzeniem handlu ze wszyst-

kiemi okolicami prawie, w Azji i Afryce. Pod najwyższym rządem Deja zostaje po większej części Bar-ka (tak nazwany od miasta Tureckiego t. i.), przykry i pusty kraj bez wody, którego mieszkańcy żyją po większej części z rozbój, gdzie jest miasto *Derin*, ruiny Cyreny i Oaza Jowisza Amona.

2) Państwo Tunis 3400 kwadratowych mil obejmuje, ma mieszkańców do 3 miliony, zostaje pod rządem dzieużicznego Xięcia Maurów, który ma tytuł Beia, z Dywanem. Dochody wynoszą 200,000 dukatów, siła zbrojna lądowa 6000 kolorów pieszych, a 5000 jeźdźców, siła zbrojna morską do 8 galerów. Miasto stoł. *Tunis* nad jeziorem solnem, które jest złączone z pobliskim morzem kanałem Goletta, ma 130,000 mieszk., między kterymi jest żydów 30,000, wiele meczetów, publicznych łaźni, bazarów; fabryki płótna aksamitu, kitayki, turbanów i inne, prowadzi handel znakomity. Miasto handlowe *Kairwan* i *Suza*. Wyspy *Tabarza*, sławna połowem koralu, *Linosa* i *Lampedosa*.

3) Państwo Algierskie (Atskwezeire) 4218 mil kwadrat. obejmuje, z 2½ miliona mieszkańców, i pod panowaniem Deia zostaje, który oraz jest Baszą. Dochody wynoszą 670,400 piastrow. Pod czas oblężenia miasta Algieru dnia 27. Sierpnia 1816 przez floty Anglików i Niderlandczyków pod dowództwem Wiskonta *Exmouth* przy którym połowa miasta z dwoma głównymi szancami i fortecą *Malo* zburzone zostały, miał Dey pod bronią 40,000 Arabów i 18,000 Janczarów. Siła zbrojna morską złożoną teraz tylko z jedney brygi 22 dział mającey, jedney *Golotty* z 14 dział, i połowy galeri. Miasto stoł. *Algier* z fortecą, ma mieszk. 800,000, między kterymi jest 10,000 żydów; łaźnie, 60 meczetów, Kościół Katolicki, synagoga, 6 szkół wyższych Mahometjańskich (z kterych w jedney do 200 uczniów liczą); fabr. skór, jedwabiu i złota, port. Miasto *Oran* czyli *Warran* z cytadellą. Do Hiszpanów należy *Masalquivir* (*Marakibir*) z portem, a do Francuzów *La Calle*, mające mieszkańców 400, port, połow koralu,

§. 3. Państwo Fec (Fez) i Maroko.

Położenie, granice i obszerność. To tak nazwane Cesarstwo leży od 8 do 15° długości a 29—36° szerokości, graniczy na północ z cieśniną Gibraltarską i morzem śródziemnem na zachód z morzem Atlantyckiem. na południe z Saharą, a na wschód z Algierem. Obeymuie mil kwadr. 13 712.

Grunt, rzeki, klima, produkta. Prócz gór Atlas jest wysoka góra Abyla, na przeciwko gory w Hiszpanii Calpe, i Kap Spartel nad morzem Atlantyckiem. Wiele rzek przerzyna kray, n. p. Sebu. Klima jest bardzo przyjemne, gdyż tu prawie wieczna wiosna panuje. Produkta są też same, co w Barbaryi, do której też ten kray często inni Jeografowie liczą.

Mieszkańców jest podług Jacksona 17,886.600, iako to: Maurowie, po większey części nomaduiący Arabowie, niepodlegli prawie Berberyiczycy, Murzyni, niewolnicy, Chrześcianie Europejscy, kupcy i niewolnicy, Żydy. Panująca religia jest Mahometańska; cierpią tu iednak i inne. Rękodzielnie dostarczają safianu, towarów iedwabnych, kobierców, prochu, fuzyi, sukna, płótna, materacy z palm, mydła it. d. Prowadzi znakomity handel, lecz rozbójnictwo morskie nie tak intratne, iak dawniej, gdyż Sułtan żyje w pokoju z wielu mocarstwami Chrześcijańskimi, od których daninę odbiera.

Rząd zostaje pod władzą monarchiczną Mahometańskiego Regenta, z tytułem Sułtana; jest nim teraz *Muley Soliman*. Dochody liczą do 2 milionów, wydatki do 600,000 złotych niemieckich. Siła zbroyna lądowa składa się z 36.000, pomiędzy których zawsze 6000 murzynów i 6000 Arabów w żołdzie stoi; reszta jest jazdą a 3500 artyleryą. Siła zbroyna morska podług *Sir Dris* liczy 10 fregat i 17 galiotów z 6000 maytkami.

Części: 1) Państwo Fec czyli Fez z miast. stoł. t. i. ma mieszkańców podług Jacksona do 380,000, 200 publicznych gospód, 50 meczetów, szkoła wyższa z najbogatszą biblioteką w Afryce; fabr turbanów, floru, iedwabiu, safaanu; środek handlu tego państwa. Miasto *Mekines* ma mieszkańców podług Jacksona do 110,000, rezydencya Sułtana, meczety, łaźnie, Klasztory Franciszkanów, którzy wykupują na wolność niewolników Chrześcianańskich. *Sala* czyli *Sale* ma 6000 mieszk., zamek, port. *Larasz* czyli *Elaraisy*, forteca nad uściem Lukkos, port, mieszkanie Europeyskiego Konsula handlowego. *Tetuan*, forteca, 20,000 mieszk. licząca, między ktorými jest wiele żydów, z portem *Martin*, zamieszkałym od bogatych kupców.

Do Hiszpanów należą: *Tanger* czyli *Tanszer* nad cieśniną Gibraltarską, zamek obronny, mieszkanie Europeyskiego Konsula kupieckiego. *Cuta* czyli *Sebta*, forteca, port, stolica Katolickiego Biskupa. *Velez de Gomsra*, forteca, port.

2) Państwo Marokko (Marokesz) z miast. stołecz. *Maroko* czyli *Marakiz*; przed morowem powietrzem w r. 1799 było mieszk. 20,000 między ktorými 200 żydowskich familii, mieszkających w osobney części miasta, a podług Jacksona 270,000; zamek Cesarski (przy ktorym jest Lwia jama, jest to wielka i kręta iaskinia w ziemi, przedzielona ścianą, w téy środku są drzwi, które z góry otwierac i zamkac można; czasem wrzucają tam Indzi, najczęściey żydów); meczety, sklepy i t. d. Regularnie zbudowane miasto *Saira* czyli *Mogador* z zamkiem obronnym i portem, handel.

3) Państwo Sus, m. s. *Tarodant*, którego mieszkańcy wyrabiają delikatne materye bawełniane (Haiks) i miedziane sprzęty.

4) Państwa Tremesen, Segelmessa, Dara i Tafilet, z miast. t. i., 2500 domów, miejsce zgromadzania się karawanów rdących do Nigrycyi.

§. 4. Państwo Biledulgerid

czyli Belad al Czerid (Sgherid, to jest kraj daktylowy), od Sus do Tripolis, jest po większej części pustynia nieurodzajna, która tylko gdzieś gdzie urodzajne ma grunta (Oazy). *Mieszkańcy*: Berberyicykowie, Arabowie, Murzyni, po większej części Mahometanie, żyją częścią iak Nomadowie, częścią osadniczo, i zdatnością do handlu innych przewyższają. *Nayznakomitsi są mahometanscy Moss elemis*, którzy się trudnią uprawą gruntu i handlem, i których *Xiąże rezyduie w Ileryku*. Poiedyncze części albo zależą od Maroko, Algier i Tunis, albo są niepodległe, n. p. *Gademes*, z m. s. t. i., handel.

§. 5. Sahara czyli pustynia.

Ta pustynia czyli kraina pusta, piaszczysta, po większej części krzemienistymi kamieniami, albo pogórkami usypanymi z ruchomego piasku okryta, leży między morzem Atlantyckiem, Maroko, Nigrycją, Biledulgerid i Senegambią; jest na 600 mil od zachodu na wschód długa; obeymuie zaś 60,000 mil kwadratowych; obfituie w piasek złoty, daktyle, gumnę, mannę, sól kopalną, strusie, lwy, lamparty, małpy, gazelle, girafy, wielbłądy, owce, rogate bydło, konie, kozy, pszczoły, żółwie, ryby (Kabliaus) i t. d. *Mieszkańcy* iey są Maurowie, Berberyicykowie (Tauriks, Tihbus) i t. d.; częścią wyznają religią Mahometańską, częścią są poganie. Żyją po większej części tylko w namiotach i barakach; a trudnią się pasterstwem, polowaniem, rabusiostwem, kupiectwem.

Kraj podzielony jest na 7 głównych pustyń czyli cyrkulów, między którymi nayznakomitszy jest Zan-

haga na zachód, z mieszkańcami Bojador i Blanc. Tu jest port Portendik czyli Port d'Addy, teraz Hikura, i na 30 mil długi Bay Arguin z wyspą t. i., nad któremi obydwoma miejscami Francya władzę najwyższą rozpościera.

§. 6. N u b i a

graniczy na północ z Egiptem, na zachód z Nigrycyą, na południe z Habesz, a na wschód z odnogą Arabską; obeymuie od 12—15,000 mil kwadratowych; leży z obu stron Nilu, w pobliskości którego grunt jest bardzo urodzayny; jest tu iednak wiele niepłodnych puszczy. Produkta ma następujące: rogate bydło, konie, owce, wielbłądy, lwy, tygrysy, hieny, pantery, małpy, słonie, zboże, ryż, melony, tytuń, trzcinę cukrową, liście senesowe, len, trzcinę bambusową, wino, drzewo chebanowe i sandałowe, tamaryndę (drzewo), palmy, gumnę, sól, złoto, srebro i t. d.

Mieszkańcy są właściwie Nubiyczykowie (w ich języku Barabras). Arabowie, Negrowie, Turcy i Zydzi. Główną religią jest Mahometańska; wielu jest iednak poganów i Jakobitów Chrześcian.

Części: 1) Nubia Turecha i brzegi Habesz (*Abex*) czyli nowa Arabia, należy do Paszalik Czydda w Arabii, gdzie jest miasto *Suakem* czyli *Suakin* na wyspie, z którego teraz prawie tylko szczątki. Dalej miasto *Arkiko* nad odnogą Arabską, z dobrym portem.

2) Państwa Dungala zostaię pod rządem dziedzicznego Króla, któremu Król Sennaru daninę płaci, z m. st. i handlowem t. i. nad Nilem.

3) Państwo Sennaar czyli Fungi zostaię pod rządem Mahometańskiego Króla dziedzicznego (*Merque*),

rezyduie w mieście t. i., które leży nad średnią odnogą Nilu. *Abawi* ma miesz. 100,000, handlowne.

4) Państwo Dekin z m. s. t. i. nad odnogą Nilu *Tacaze*.

5) Państwo Darfur czyli Fur zostaje pod rządem Sultana dziedzicznego, wyznającego religią Mahometańską, który panuje despotycznie, i któremu hołdują rozmaici Xiążęta. M. s. *El Faszet (Helfachet)*. Miasto *Kobbeh* ma mieszk. 6000, którzy prowadzą znaczny handel. *Kubrabia*, fabr. bawełny i skór.

§. 7. Habesz czyli Abissynia.

Położenie, granice i obszerność. Ten kraj leży od $45^{\circ} 48'$ — $55^{\circ} - 54'$ a $7^{\circ} - 16^{\circ}$ północney szerokości, graniczy na północ z brzegami Habesz i Nubią, na wschód z odnogą Arabską, na południe i zachód z brzegami Adel i Ajan i Nigrycyą; obeymuie mil kwadr. 15,300 (1800).

Grunt i klima. Większa część krain iest tak górzystą, iak Helwecya. Naywyższe góry są: *Lamolmon*, *Ambo Gideon* i *Namera*, których wierzchołki są okryte śniegiem. Powietrze w niektórych dolinach i wysokich okolicach iest bardzo nieprzyjemne. Od Maia do Września iest zima, to iest czas, w którym nieustanne deszcze.

Rzeki i Jeziora. Nil (który ztąd wypływa), *Dender*, *Abiad*, *Taksze*, *Hawasz* i t. d. Jeziora: *Haik*. *Sawana* i *Tzana* czyli *Behr Dehibe (Dembea)*, przez którą Nil przepływa, z licznymi wyspami zamieszkałemi, z których iedney używają za więzienie państwa.

Produkta. Zboże, ryż, ogrodowiny, południowe owoce, wino, trzcina cukrowa, kawa, korzeni, bawełna, len, liście senesowe, trzcina bambusowa, tytuń, drzewo hebanowe; rogate bydło, konie, wielbłądy, owce, kozy, słonie, nosorożce, krokodyle, żubry, girafy, lwy, tygrysy, hieny, małpy, dziki kozy, lisy, ielenie, sarny, dziki, gazelle, strusie, kazuary, wiele Europejskiego ptactwa, pszczoły, iedwabniki; złoto, srebro, żelazo, sól kopalna, marmur.

Mieszkańcy, których iest 1,800,000, są: Habeszynowie (którzy twarz i długie włosy na wzór białych ludzi, ale kolor bardzo w czarno wpadający mają). Agows nad źródłami Nilu, Szankalla, G. I. I. as, Gurague, Gafates; prócz tego są tu Turcy, Arabi, Żydzi (w prowincyi Samen, którzy podług Saíta zowią się Falassami, nie mają Króla własnego, budują domy osobne, które dachami pokrywają. Religia panująca iest Chrześcijańsko-monofizytyczna czyli Jakobicka, z żydowskiemi obrządkami i święceniem Sabatu. Naywyższą głową Kościoła iest Abuna w Dobzan, iednak podległy iest Koptyiskiemu Patriarsze w Egipcie. Znajdują się tu także Żydzi, Mahometańczykowie (nazwani tutaj Gilbertis) i wyznawcy bóstwa Fetisz. Kunstów nie znają, prócz rękodzielni, któremi się osobliwie żydzi trudnią, a fabryki skór, tkania i kuźni prawie nic.

Rząd monarchiczny pod Wielkim Negusz (Królem); roku 1805 panował *Ayto-Gualu*. Następca tronu iest z linii męskiej, dziedziczny atoli nie podług pierworodztwa, lecz podług wyboru.

Dzieli się na 22 bardzo mało znanych prowincyi, M. s. *Gondar* nad rzeką Kaha i Ameib, 10,000 familii. rezydencya Negusza. Miasto *Dobzan*, stolica Abuna. *Axum*, miasto koronacyi, z 300 domami, z znakomitemi ruinami, między któremi znajduje się obelisk, wysoki na 80 stóp, wydrążony i wydziurawiony z iednego granitu.

§. 8. Wybrzeża Adel i Ajan

leżą nad morzem Indyjskim od rzeki Mogadosze aż do cieśniny Babelmandeb, od 3—14° północney szerokości. Są piaszczyste i bardzo gorące, w środku tylko urodzajne; obfitują w miętę, zboże, oliwki, pszczoły, owce, rogate bydło, słonie i t. d. *Mieszkańcy*: Arabowie i Maurowie, zostają pod rządem Xiążęcia Mahometańskiego; w środku są pokolenia Beduinów.

Nayznajomsze miejsca są: *Auxa*, rezydencya Króla Adelu, gdzie także miasto portowe *Berbera*, handel do Mochy. *Brava*, miejsce główne Ajanu, z portem.

§. 9. Nigrycyja czyli Sudan,

w języku tamtejszych mieszkańców Afnu, Hausa czyli Afsna, obeymuje tę część Afryki, która leży z obu stron od zachodu na wschód płynącej rzeki Guin (*Gin, Niger, Joliba, Gilibi, Nil-il-Abid*, która to rzeka albo wywaporuje, albo wpada do morza, albo podług mniemania Mungo Parka do Congo wpływa), między Saharą, Senegambią Gwineą, Zangwebar, Ajan, Habesz, Nubią i Egiptem. Ma mil kwadratowych do 80.000. *Grunt* jest części górzysty, n. p. góry księżycowe, góry Kong, a po części piaszczysty, iednak urodzajny przy rzekach *Niger, Bahr, (Wad-)al-Gazal, Bahr-al-azar, Bahr-Misselad*. Tu jest iezioro Fidri. *Klima* jest bardzo gorące, chłodzone iednak bywa regularną odmianą dni i nocy, deszczami i peryodycznymi wiatrami. *Produkta* są: lasy, palmy, liście senesowe, bawełna, ryż, gumma, melony, manna, kawa, indygo, wielbłądy, rogate bydło, osły,

mulę,
bieny
ly, st
Miesz
właści
ją alb
dnicz
homet
dniąc

I
stają
które
ców
le ry
bawe
dzich
yodo

Afn
wne
Mau
płyn

dem
Król
den
są c
rych
tey
Ton
ma
war

muły, konie, owce, kozy, słonie, lwy, tygrysy, hieny, małpy, krokodyle, zaiadliwe węże, pszczoły, strusie, orły, ryby, złoto, miedź, sól i t. d. *Mieszkańcy* są poczęści Negrowie, a poczęści nie właściwi Negrowie, ale bardzo im bliscy. — Ciżyją albo włócząc się na wzór Nomadów, albo osadniczo, wyznawają bóstwo Fetisz albo religią Mahometańską. Nayoświecieńsi są Haussanowie, trzudniący się tkaniem, farbowaniem i garbarstwem.

Znakomitsze państwa są:

1) Burnu, mieszkańcy są zupełnie Negrowie, zostają pod rządem Sułtana, wybranego z pomiędzy siebie, którego stolica t. i. leży nad rzeką Gazellą, ma mieszkańców 10,000, i wielki pałac Królewski obmurowany, wiele rynków, meczetów, szkół i t. d.; fabryka kołder z bawełny, płótna, wełny, z włosiuw kozich i wielbłądzich, działoleynia (w którey pracują Francuzi, zapewne podczas wojny w Egipcie zabrani), handluie z Fezzan.

Państwa chołdownicze są: Haussa, Sudan czyli Afnu zostają pod panowaniem Sułtana, z miastem głównem *Haussa*, które jest głównem mieyscem handlu Maurów. Przy *Javur* zginął Mungo Park roku 1808, płynąc na dół Nigru.

2) Tombuktu czyli Timbuktu zostaje pod rządem samowładnego Sułtana Mauryckiego, nazwanego Królem Bambarra (roku 1800 panował Wulo), w rezydencyi *Jinnie*, gdzie wyrabiają złote pierścionki, które są ozdobą *el Herrez* (niby relikwia, która się w niektórych częściach z alkoranu składa, i którą noszą w złotych figurze) i towary bawełniane. Miasto handlowe *Tombukta*, oddalone na 12 mil Angielskich od Nigru, ma mieszk. 25,000, 3 Królewskie pałace, wielki karawan Seray dla podróżnych; fabr. bawełny.

§. 10. Senagambia czyli zachodnia Nigrycya

graniczy na zachód z morzem Atlantyckiem, na południe z Gwineą, na wschód z Nigrycya, na północ z Saharą; obeymuie do 30 000 mil kwadr. W środku znajdują się pustynie piaszczyste, które przeplatają znaczne góry, po części urodzajne; nad brzegami składa się kraj z równiny dość wilgotney. Jest tu przedgórze sławne, zwane zielonem (*Cap. verd*). Główne rzeki wpadają do morza; Senegal czyli Saradok, Gambia i St. Domingo. *Produkta* są: mastyx, drzewo Szich (z którego wyrabiają wyborne masło), teak, hebanowe, kamieszowe i machoniowe, drzewa palmowe, kokosowe, migdałowe i malpóchlebowe, tamarynda, południowe owoce, trzcina cukrowa, bawełna, pieprz, indygo, tytuń, ryż, kukurudza, proso, maniok czyli *cassave*, ananasy wodne, melony, pizang, aloe, gumma, kassia, konie, wielbłądy, owce, rogate bydło, lwy, pantery, hieny, tygrysy, lamparty, ostrowidze, słonie, bawoły, małpy, krokodyle, węże, papugi, strusie, pszczoły, ryby, złoto, miedź, żelazo, sól, ambra, marmur i t. d. *Mieszkańcy* są właściwi murzyni (n. p. Tulianie) i Negrowie (n. p. Jalloffy), którzy się bardzo różnią co do układu twarzy, koloru, włosów, sposobu życia, i t. d. Negrowie uznają bóstwo Fetisz, a murzyni mają religią Mahometańską, pomieszaną z Fetyską. Jedne narody bawią się nieco uprawą roli, rybołostwem i paszeriem bydła; inne kupiectwem, a inne wyrabiają grube materye, maty, skóry, garnki i różne sprzęty żelazne.

Z Krain, zostających pod panowaniem kraiowem, są następujące naygodniejszymi zastanowienia: 1) Kraj Fuliów zostaje pod rozmaitymi panami, którzy po części podlegają naywyższemu Kapłanowi Samba w *Ag-nan* czyli *Gumel* rezydującemu.

2) Kray Jaloffów, gdzie jest miasto *Hikarkor*, stol. wielkiego Jalof (Bur Jalof).

3) Państwa Mandigoyskie Galam, Bursali, Bambuk, Bondu, Bambarra, z miast. stol. *Sego*;

Europeyzykowie mają przy tych brzegach pojedyncze obwody, iako to: 1) Anglicy: wyspę *James*, która leży o kilka mil od uścia Gambia, z fortecą teg. i. Wyspę *Bulam* z bezpiecznym i porządnym portem. Osada Kompanii Sierra Leona, zostającej na stałym lądzie w państwie Wielkcbulam, gdzie jest miasto *Freetown* nie daleko Kapu Sierra-Leona, i miasto *Georgetown*, najpiękniejszy port w Afryce, 400 domów, 1500 mieszkańców, zamek obronny, 4 szkoły. Forteca *Thornton*, szkoła woenna dla młodych Afrykańczyków. Miasto *Kingston* r. 1809 nowo założone. Kolonia Negrów *Leicester*.

2) Posiadłości Francuzów: Wyspa *Senegal* przy uściu rzeki t. i., z 7000 mieszkańcami, z fortecą *St Louis*; handluie gummą. Wyspa *Goree*, z miastem t. i., 500 wolnych mieszkańców.

3) Portugalczykowie mają miasto *Cachao* czyli *Cachen* nad rzeką *St. Domingo*, z kilku twierdzami, stolica Portugalskiego Gubernatora.

§ II. Wyższa Gwinea.

Wyższa Gwinea czyli właściwa Gwinea ciągnie się od góry *Sierra Leona* do przedgórza *Lope Gonsalva*, między *Nigrycją* i odnogą *Etiopską* (odnogą *Gwineyską*), wzdłuż mil 420, a 80—130 szerokości. Wewnątrz jest wiele gór, lasami i śniegami okrytych; lecz nad brzegami ma grunt równy i niski. *Przedgórza*: *S. Anny*, *Tagrin*, *Palmas*, *Monte*, *Laho*, *Apollonia*, *Tres Puntas* (3 wierzchołków),

S. Pawła, Lope, Gonsalvo, Negro i t. d. *Rzeki*: Szerbo, Mesurado, Sestro, Formoso, Sueira da Costa, Volta, Formoso czyli Bennin, Zaire, Coanza czyli Quanza i t. d. Gorące klima bywa chłodzone deszczami częstemi, wiatrzem morskim, obfitującym w rosę, i równością dni z nocami. — *Produkta* są: kukurudza, ryż, zboże, maniok, proso, pizang, jams, melony, dynie, ananasy, pieprz, imbir, cukier, tytuń, indygo, południowe owoce, bawelna, daktyle, kawa, gatunek drzew muszkatalowych, bawoły, rogate bydło, owce, świnie, kozy, słonie, dromedary, lwy, tygrysy, pantery, małpy, szakale, antilopy, sarny, papugi, węże olbrzymie, iaszczurki, krokodyle, żółwie, wielkie mrówki (termity), ryby, wieloryby, stokłisz, konie rzeczne, złoto, srebro, sól, żelazo, ambra i t. d. *Mieszkańcy* początkowi są koloru czarnego; godni są wspomnienia Quagua, Amina, Tembu, Soko, Fidah, Ibo, Bibi i t. d. Ich religie są niemniej rozliczne, iak ich Fetysze, przy których Kościołach pospolicie są szkoły.

Części: 1) Sierra Leona. Obwód ten rozciąga się od *Cap Verga* do rzeki Mezurado czyli S. Pawła, państwa w nim są następujące: *Bourbon*, *Bulm*, *Silm* i t. d., i wiele wysp, n. p. *Los Idolos* czyli *Los*, na której Anglicy mają swe faktorye i wyspa *Lampartów*.

2) Wybrzeże Malaghetta czyli ziarnowe (brzegi pieprzowe), ciągnące się od rzeki Sierra Leona do przedgórza palmowego, gdzie są państwa *Mutombo*, *Mann*, *Sanguin*, *Folgin* i t. d.

3) Wybrzeże zębowate albo słoniowe części, aż do podgórza 3 wierzchołków, z państwami *Druin*, *Laho*, *Issini* i t. d.

4) Wybrzeże złote aż do rzeki Volta, z państwami: *Tonauwah*, *Assiante*, *Akim* czyli *Axim*, *Aquapin*, *Akra*, *Zabba*, *Sabu* i t. d. i Rzeczami pospolitemi *Krobbo* i *Fanthee*.

5) Wybrzeże niewolnicze aż do podgórza *Lope Gonsalvo*, z państwami: *Dahomet* czyli *Dahomei*, *Benin* (z miastem *Arebo*, w którym największy handel prowadzą z Europejczykami), *Popo*, *Koto*, *Biafara* i t. d.

Na złotem wybrzeżu posiadają Europejczycy niektóre obwody, iako to:

1) Anglicy: *Cabo Corso* czyli *Cape Coast*, forteca główna tych brzegów, stolica Gubernatora, i główne miejsce Angielskiego handlu. Forteca *Annamabuh*, *Commodo*, *Diskove* i t. d.

2) Niderlandczycy: Forteczki *Elmina* czyli *St. Georg della Mina*, stolica Generał Gubernatora; *Konradsburg*, *Friedrichsburg*, *Badenstein*, *Orange*, *Nassau*.

3) Francuzi: *Fort François* i t. d.

Duńczycy: *Christiansburg*, *Friedensburg*, *Princenstein* i t. d.

§. 12. Niższa Gwinea czyli brzegi Kongo.

rozciąga się od K. Lopez do K. Negro w długości mil 240; graniczy na północ z Gwineą wyższą i Nigrycją, na wschód z Nigrycją, na południe z Karami, a na zachód z morzem Etiopskiem. *Grunt*, powietrze i produkta nie różnią się od tych, które w §. II wymienione były. *Mieszkańcy* są Negrowie; lecz ich kolor wpada w oliwkowy (w *Loango* znajdują się białe Negry, nazwani *Dondos*); wargi mają wywiniętych, a postawa ich jest mała. Znajdują się tam także wiele Portugalczyków. —

Główna religia jest Fetyszostwo, lecz i religia Katolicka od wieków jest zaszczerpiona.

Części: Państwa: 1) Loango z miast. stoł. *Loango* czyli *Buali*, rezydencya samowładnego Króla, z portem *Gabinde* czyli *Kabenda*, gdzie prowadzą handel znaczny niewolnikami.

2) Kakongo, z miast. stoł. Króla *Kingela*, z portem *Malembe* czyli *Malimbe*, który często Europejczykowie zwiedzaią.

3) Kongo, z miastem Portugalskiem *St. Salvador* czyli *Kongo* z 40 000 mieszk., Kościoły Katolickie, cyradella, z Królewskim pałacem. *Pemba* z 10.000 mieszkańcami, po większej części Chrześcianami, Królewska rezydencya.

4) Angola, z miastem Portugalskiem *S. Paul de Loanda*, ma 18.000 mieszk., stolica Portugalskiego Wice Króla i Katolickiego Biskupa, z Katolickimi Kościołami i Klasztorami, i z portem cokolwiek utwierdzonym.

5) Matamba, z miastem *S. Maria de Matamba*.

6) Benguela, z Portugalskiem miastem portowem *S. Philipp de Benguela*, stolica Portugalskiego Gubernatora.

§. 13. Srednia Afryka południowa

nie znana jest prawie dotąd. Grunt jest nieurodzayną pustynią, okryty gorącym piaskiem. Mieszkańcy są Negrowie, podzieleni na 3 główne narody. Na zachód mieszkają Szaggas (*Agagi*), naymężniejsi i nayokrutniejsi Negrowie, którzy się teraz i w Kongo znaydują, a w Matamba panują; na wschód Galla, którzy nie uprawiają gruntu, ani nie mają stałych mieszkań; ich głównem zatrudnieniem jest woyna i rabusiostwo; a na północ Kafry (cheretycy, albowiem Mahometanie wszy-

stkich
nie ch
dniowe
kowie
Booszo
Litaku
jące,
zone
ktorzy
szkają
pek u

§. 14

ią po
na cz
ią: zb
ce, k
rzęta,
Kafry
części
kowi
podle
rozpr
się na

1)
Kap L
Maga
galski
Momb
czny l
loa i
od nie
natora

stkich tak nazywają, którzy ich religii wyznawać nie chcą). Najodleglejsze miejsce w głąb południowej Afryki, do którego się dotąd Europejczycy przedarli, jest kraj Beetzuanów (u Barrów *Booszoanas*, dawniej *Briquas*), których miasto stol. *Litaku* (*Leetako*) w bardzo urodzajnej okolicy leżące, w nowszych czasach wojną domową spustoszone zostało. Podobni im są także Barrołowie, którzy wyszli już z dzikości i graniczą z nimi; mieszkają oni nad brzegiem *Melippo*, i znaczny postępku uczynili w wielu kunsztach.

§. 14. Kraie na brzegach Wschodnich

są po większej części nizina; dla tego wystawione na częste wylewy morza. Główniejsze produkta mają: zboże, ryż, bawełnę, cukier, południowe owoce, kosztowne gatunki drzew, aloes, domowe zwierzęta, złoto, ambre i t. d. Mieszkańcy są częścią Kafry (po większej części poganie, mało Chrześcijan), częścią Arabowie Mahometanscy. Portugalczycy, którym prawie wszyscy tamtejsi Królowie podlegają, mają swoje posiadłości wzdłuż wybrzeża, rozproszone po różnych miejscach. Kraie te dzielą się na 4 wybrzeża:

1) Wybrzeże Zanguebar czyli Zanzibar, od Kap Delgado aż do brzegów Ajan; w tych są państwa: *Magadoxo* z m. s. i fort. t. i.; *Jubo*, *Melinde* z Portugalskiem miastem portowem t. i. i wielkiem miastem *Mombaza* z dobrym portem, w którym prowadzą znaczny handel stoniową kością, miodem i woskiem; *Quiloa* i t. d., i wyspy: *Pemba*, *Zanzebar*, *Monsia* i t. d.; od niedawnego czasu zostaje jeszcze pod rządem Gubernatora *Imamu Oman* w Arabii panującego.

2) Wybrzeże Mozambickie od Cap del Gado do rzeki Cuamo, zamieszkałe Arabami, Maurami, Negrami, Parsissami (z Azyi) i t. d., gdzie są państwa: *Mon-gallo*, *Bororos* i t. d., i wyspy Mozambickie, gdzie jest kanał i miasto stoł. Portugalskie t. i. z wyborym portem i fortecą, środek Portugalskiego handlu na tem morzu, stolica Portugalskiego Gubernatora.

3) Brzegi Sena od brzegów Mozambickich aż do rzeki Ducha świętego, gdzie są państwa: *Monomotapa* z miastem Portugalskiem i fortecą *Senna* nad Zambesą; *Sofota* z miastem portowem t. i., rezydencya Króla podległego Portugalczykom: *Sabia*, *Biri* i t. d.

4) Brzegi Natai czyli Lagoa, począwszy od buchtu Świętego ducha aż do kraiu Hottentotów.

§. 15. Południowe brzegi czyli kraj przyładowy

rozciga się od południowego wierzchołku Afryki do kraiu Kafrow, a obeymuie mil kwadratowych 6035. Kraj ten przeryniają góry wrozmaitych położeniach, iako to: góry śnieżne, Niewveld, Lupata i t. d.; prócz tych są ieszcze Tafel (na 3150 stóp wysoka), góra Diabłą i Lwią zwana, i wiele przyłdków, iako to: przyładek dobrej nadziei czyli Kap tylko, lub iednem slowem: przyładek fałszywy, i przyładek szpilkowy (nayodlegleyszy koniec południowy w Afryce) i t. d. Przy brzegach znajduje się wiele odnóg i bucht, n. p. St. Heleny, Tafel (właściwy port przyłdkowy), bay (bucht) Fałszywy (w którym stawiają okręta, skoro w Tafelbai jest niebezpieczno) it. d. Produkta są: sól, miedz, żelazo, zboże, owoce, południowe owoce, wyborne wina, ogrodowiny, drogie żywice, konie, owce, rogate bydło,

osly,
pante
Miesz
man
przyi
ich ig
derlan
szenie
która
61.94
ków.
ściani

M
i Dia
6000,
tów;
stauzi

1.
r
leżą
dosta
chów
Keben

2
drzew
mała
muszk

3
bydło
trzeni
czar

osły, zebry, słonie, nosorożce, dzikie bawoły, lwy, pantery, hyeny, dzikie pszczoły, strusie, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są żółtawi Hottentoci, Buszmani (Bosiemany, to jest mężowie strzelający na zwierza i nieprzyjaciela z miejsca zasadki w krzaku (bosie w ich języku), i Europejskie Kolonie, osobliwie Niderlandzkie, którzy się zatrudniają najwięcej pasczeniem bydła, uprawą roli i winnicy. Ta Kolonia, która przedtem należała do Anglii, miała 1798 roku 61,947 dusz, między którymi było 25,000 niewolników, 14,447 Hottentotów; reszta 21,746 byli Chrześcianie.

Miasto przyładkowe pod górami *Tafel, Liox* i *Diabla*, nad buchtą Tafel, ma mieszkańców białych 6000, a czarnych 12,000, zamek obronny, warsztat okrętów; stacją podróży między Europą i Indjami, *Constanzia*, gdzie winnica.

§. 16. W y s p y.

I. Wyspy Wschodnio - Afrykańskie.

1) Wyspy Admiranty są niezamieszkałe, należą jednak do posiadłości Portugalskich. Mają pod dostatkiem świeżey wody, drzew palmowych, orzechów kokosowych, ryb i t. d. Najznajomsza jest *Kebella* czyli *Quebella*.

2) Wyspy Mahe czyli *Sechelles* obfitują w drzewo, w dobrą wodę, żółwie i t. d.; na nich iesta mała osada Angielska, trudniąca się uprawą drzew muszkatelowych i gwoździkowych.

3) Wyspy Komoryjskie obfitują w rogate bydło, kozy, kury, ryż, palmy, południowe owoce, trzcinę cukrową i t. d. *Mieszkańcy* są po części czarni kraiovcy, a poczęści Arabowie koloru oliw.

kowego; pierwsi są poganie, drudzy Mahometanie. Na wy pie Aniouan (Joanna czyli Hinzuan), zostający pod panowaniem Arabskiego Xiążęcia, mieszkającego w *Maszadu* (*Machadon*), jest miejscem pospolitem wylądowania dla podróżnych Wschodnio-Indyjskich.

4) Wyspa Madagaskar, dawniej *St. Lorenza* czyli *Dauphin* zwana, największa wyspa Afrykańska, obeymuie mil kwadrat. do 10,000. *Buchty*: sławniejsze są: *S. Augustyna*, *Antongil*, *Luc*. *Produkta* ma rozliczne, n. p. południowe owoce, trzcinę cukrową, korzonki Jams, trzcinę bambusową, wino, indygo, pieprz, imbir, kardamony, ryż, kukurudzę, bawełnę, rogate bydło, owce, iedwabniki, pszczoły, ryby, złoto, srebro, żelazo, miedź, drogie kamienie, saletrę, ambrę i t. d. *Mieszkańców* (4 miliony, podług innych 1 milion tylko) są częścią koloru oliwkowatego; wzrostu wysokiego i piękney postawy, częścią Malajci. Trudnią się niewięcey uprawą gruntu, paszeniem bydła, rybołówstwem i polowaniem; znają także kunszt; robią siekiery, młoty, noże, dzidy oprawne żelazem, złote naramięczka, sprzączki, zausznice i t. d., i prowadzą handel zamienny z mieszkańcami wschodniej Afryki i Europeyzykami. Każda wieś ma swego Pana, który nią zarządza, i podług majątku mniej lub więcey ma władzy nad swymi poddanymi. Największa wieś iest *Aadawurante*, mogąca w potrzebie wystawić 10,000 woyska. Osada Arabska *Bombertoque* czyli *Bombetok*, prowadzi handel z Mozambikiem i t. d.

5) Wyspy Maskareńskie, iako to: *Isle Bourbon* (dawniej *Maskarenhas* czyli *Reunion* zwana), należy do Francyi, a *Francya* (*Isle de France*, dawniej wyspą *Moryc* zwana), należy do Anglii. Obfitują niewięcey w tytuń, kawę, zboże, kukurudzę, bawełnę, gałki muszkatołowe, goździki korzenne, cukier, indygo, cynamon, chlebowe drzewo, kakao,

trzcinę cukrową, rogacie bydło i ptactwo, konie, kozy, świnie, owce i t. d. Na pierwszej są miasta *St. Denis* i *St. Paul*; na drugiej *Port Louis*, *Port Bourbon* i nowe miasto *Bourg Mahé* przy ujściu rzeki *Aigrettes*.

II. Wyspy Zachodnio-Afrykańskie.

1) Trzy wyspy orzeźwienia (zwane do 1810 r. *Tristan d'Acunha*) obfitują w ptactwo, ryby i t. d.; teraz także w kawę, zboże i t. p. Od r. 1810 jest tam osada Amerykańska, która się stara o żywność dla okrętów, płynących do przylądku dobrej nadziei i wschodnich indyi.

2) *S. Helena* wystaje na 2700 stóp nad powierzchnią morza, złożona z samych tylko słupów bazaltowych; posiadłość W. Brytanii na Oceanie Atlantycznym. Dawniej była głównym miejscem Angielskich żeglarzy Wschodnio-Indyjskich, i składem najkosztowniejszych towarów wszelkich krajów od Persyi aż do Chin, lecz od 13. Października 1815 zabroniono jest wszystkim okrętom obcym mieć iakie, a nawet przybliżać się do niej, z powodu, iż *Napoleon Bonaparte* jako więzien państwa tu został, związki z tą wyspą. Jedno tylko jest miasto *James Town* (miasto *Sgo Jakóba*) w dolinie *Jakób* zwaney, składaiące się z iedney tylko ulicy, ma mieszkańców 7000, między którymi jest 1500 żołnierzy i 600 wolnych murzynów; forteczka, mały port.

3) *St. Ascension* czyli wyspa *Wniebowstąpienia* należy do Portugalczyków, nie ma ani trawy, ani wody zdroiowej, ale port dobry, obfituje w ryby morskie i żółwie; mają być tam także i kozy, które tylko za napój mieć mogą wodę deszczową, zbierającą się w wydrążeniach skalistych i korzonkami się żywią. W roku 1816 osiadło tu kilka familii Angielskich z *St. Heleny*, z przy-

czynny zakazanego do tey wyspy okrętom zawiania dla bytności na niey *Bonapartego*. Szaniec *Kokburn* nowo założony. W Kwietniu r. 1816 obsadzili Anglicy tę wyspę załogą woyskową.

4) Wyspy Gwinei w odnodze Guinea; należą do Portugalczyków: *Fernando del Po*, wyspy *Xiążęce*, *Annabon* czyli *Bonanno* i t. d.; obfitują w maniok, tytoń, ryż, owoce, trzcinę cukrową i t. d. *S. Tomazsa*, obfitująca w cukier, południowe owoce, bawełnę, wino, woły, owce, świnie i t. d.; na niey iest miasto t. i. z cytadellą i portem.

5) Portugalskie wyspy zielonego przylądka czyli wyspy *Cap Verd*, iest ich 10, obfitują w rogate bydło, konie, muły, owce, kozy, kury, żółwie, indygo, żelazo, sól, saletrę. *Mieszkańców* iest do 36,000; są to mieszkańcy Europeyzyków z Murzynami, naybrzydsi ludzie podobni do Negrów, leniwi i głupi, przytem gorliwi Katolicy.

Nayznakomitsze wyspy są: 1) *San Jago* czyli *Sgo Jakóba*, z miast. stoł. *Ribeira grande* i miasteczkiem *Porto Praya*, rezydencya Generał - Gubernatora tych wysp, z wyborynym portem. 2) *Del Fuego* czyli wyspa ogniowa z wulkanem i miastem *S. Filipa*.

6) Wyspy Kanaryjskie, dawniey szczęśliwe; liczą ich 20, należą do Króla Hiszpańskiego. Na 151½ mil kwadrat., 174,026 mieszk. liczą. *Produkta* mają następujące: zboże, południowe owoce, wino, orseille, mastyx, cukier, ogrodowiny, iams, daktyle, bawełnę, smoczą krew, korzenie orle (używają ie do chleba), konie, osły, wielbłądy, muły, pszczoły, kanarki, ryby, kamienie do filtrowania i t. d. *Mieszkańcy* są pokolenia hiszpańskiego i normńskiego; bardzo gorliwi Katolicy.

Nayznakomitsze wyspy są: 1) *Kanarya*, gdzie iest miasto *Palmas* z 9440 mieszk., port. 2) *Teneryffa*,

gdzie
wysok
St. C
berna
ka, s
dnio I
Kanar
Lagu
ludnik
drzy
dnik
wulka

7
to, c
niowe
seille
pszcz
kolon
laci i

M
15,000
stnika
Port
wyst
należ
skład

8
miń
miesz
ze,
wosk

N
Angr
dnym
San
port,
wabi

gdzie jest góra *Pico de Teyde*, dawniey wulkaniczna, wysoka na 11,208 stóp, podług Cordiera, z miastami *St. Cruca*; z 900 domów, 8390 mieszk., rezydencya Gubernatora, towarzystwo ekonomiczne z znaczną biblioteką, sławne stanowisko okrętów Wschodnio- i Zachodnio-Indyjskich z 2 forteczkami, środek handlu wysp Kanaryjskich z Europą i Ameryką, i *Christoval de la Laguna* czyli *Laguna*, stolica Trybunałów. Podług południka tey wyspy rachowali dawniey pospolicie Holendrzy długość ieograficzną. 3) *Ferro*, na której południk poprowadzony pospolicie przyjęto. 4) *Palma* z wulkanem obfituie w wyborny sok palmowy.

7) Wyspy Portugalskie *Madera* i *Porto Santo*, obfitujące w południowe owoce, drzewo machoniowe i różowe, wino, zboże, cukier, *urgela* (orseille), woły, owce, świcie, konie, kuropatwy, pszczoły i t. d. *Mieszkańców* jest do 100,000, są koloru czarniawego, Murzyni, Portugalczycy, Mularci i Negry, wyznają religią Katolicką.

Miasto, st. na *Maderze* jest *Funchal* z 2000 domów, 15,000 mieszk., portem i 4 forteczkami, stolica namiestnika i Biskupa; mają tu Anglicy swe faktorye; a na *Porto Santo* z miastem t. i., 600 mieszk., z portem wystawionym bardzo na wiatry południowe. Do tey należą wyspy niezamieszkałe *Salvages*, których grunt składa się z lawy, i żadnego drzewa nie wydaie.

8) Wyspy Azorskie, *Tercerskie*, *Flamińskie* czyli *Flandryjskie*; liczą ich 9. z 142,000 mieszkańcami, należą do Portugalii; obfitują w zboże, wino, len, konopie, cukier, gumnę, miód, wosk, alun, bydło, ryby, ostrzygi, muszle i t. d.

Nayznakomitsze wyspy są: 1) *Terceira* z miastem *Angra*, stolica Gubernatora i Biskupa, z portem porządnym, zastanionym prawie od wszelkich wiatrów. 2) *San Miguel* z miast. st. *Porta del Gada*, 12,000 mieszk., port, 3 forteczki; fabr. sukna, wełny, kapeluszków, iedwabiu.

Rozdział Czwarty.

AMERYKA.

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Ameryka leży od 209—360° długości, a 54° 5' szerokości południowej, 80° północnej szerokości, graniczy na wschód z morzem Amerykańskim (Oceanem Atlantyckim), na południe z morzem Magiellańskim, na zachód z Oceanem Azjatyckim (morzem spokojnym); na północ dla wielkich śniegów i wiecznej zimy nie można oznaczyć zupełnie granic. Powierzchnia obeymuje do 753,000 mil kwadrat.

§. 2) *Góry.* Na tej części ziemi znajdują się, osobliwie na południe, największe w świecie góry. Z międzymorza Panama czyli Daria, które dzieli Amerykę na dwie wielkie półwyspy, północną i południową, ciągnie się ogromne pasmo gór *Cordilleras de los Andes* (właściwie *Antis*, to jest miedziane góry) aż do południowego wierzchołka; z tych gór jest 12 najwyższych, które są od 14 400—18 000 stóp wysokie; największa góra na ziemi *Chimboraso*, ma 20.158 stóp wysokości. Wiele z nich (54) są wulkany, a większa część, nawet w gorącej strefie, jest pokryta wiecznym śniegiem. Toż samo pasmo ciągnie się także w północnej Ameryce, z rozmaitemi odnogami, n. p. *Sierra Madre*, *Sierra de la Greve*, *Apalachiskie*, *Niebieskie*, *Alleganijskie* i t. d.; jednak północno-Amerykańskie nie tak są wysokie

i dzikie, iak południowe. W Ameryce są także najwyższe równiny na ziemi (*Plateaux*); cały środek Wice-Królestwa Meksyko, a prawdę powiedziawszy, cała Nowa Biskaja, składa się z ogromney płaszczyny, wzniesioney od 6000—8400 stóp nad powierzchnią morza. W północney Ameryce są płaszczyny od 8400—9000 stóp wysokie, iako to: w Królestwie Quito, a daley na północ w prowincyi Pastos. Najznakomitsze przyłądki są: Kap Lodowaty, Kap Xiążęcia Wales, Newenham, Mendocino, Corrientes, Charles, Farewell, Kap Horn (najodleglejszy wierzchołek południowey Ameryki).

§. 3. *Morza i odnogi.* Morze Skandynawskie czyli północny Ocean, którego częścią iest morze zachodnie czyli Eskimowskie z odnogami *Eskimo, Hudson, James i Baffin.* Ocean Atlantycki z odnogami *St. Lorenzo, Meksykańską i Amazońską.* Ocean Zachodnio-Etiopski z morzami Brazylijskiem i Magelańskiem. Ocean Azyatycki czyli morze południowe z golfem *Panama* i morzem Kalifornijskiem.

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina Dawi, Baffin, Cumberland, Hudson, Kook czyli Bering, Kenaska i Magelańska.

§. 5. *Jeziora.* W północney Ameryce: jezioro Niewolnicze, Winipeg, Wyższe, Miszygan, Hurone, Erie, Ontario, Assinibole i t. d.; w południowey Ameryce: Marakaibo, Titikaka i t. d.

§. 6. *Rzeki.* W północney Ameryce: wpływająca z wspomnionych jezior S. Wawrzeńca, która przebiegłszy mil 600, przy uściu do morza tworzy odnogę S. Wawrzeńca; Missisippi, długa na 820 mil Niemieckich, do której wpadają *Ohio, Missouri* i t. d., wpływa do odnogi Meksykańskiej;

zwana Parana, do której wpada *Paraguay*; rzeka rzeka Makenzies, Miedziana, Cook, Riedel Norte i t. d.; w południowej Ameryce: rzeka Amazonek czyli Maranhon, która bierze swój początek z *Chimboraso*; wpływa do niej to rzek, wielkości Dunaju i Nilu, n. p. *Ukaiala*, *Rurub*, *Madera* i t. d., płynie ona do 1000 mil wzdłuż, a przy uściu do morza jest szeroka do 40 mil; *Rio de la Plata* czyli rzeka srebrna, z początku zwana Parana, do której wpada *Paraguay*; rzeka Magdaleńska, Orinoko i t. d.

§. 7. *Klima* bardzo różne, ponieważ Ameryka leży w strefie gorącej, w obuch strefach umiarkowanych, i w strefie zimnej. W gorącej strefie jest upał znośniejszy, niż w Afryce, czego jest przyczyną wiatr morski, góry śnieżne chłodzące powietrze i wielkie rzeki. W zimie jest daleko zimniej w umiarkowanej strefie, niż w Europie; przyczyną tego są ogromne lasy i grunt nieuprawny. W gorących strefach do 28° półn. szerokości (idąc w górę) jest czas dżdżysty raz tylko do roku, to jest: od Czerwca do końca Września; w pozostałych 8 miesiącach nie pada nigdy deszcz. Okropne orkany czynią tam ciągle wielkie spustoszenia, osobliwie na wyspach Cukrowych.

§. 8. *Produkta*. Złoto, platyna, srebro, miedź, żelazo, dyamenty, kamienie Labrodor i t. d.; kartofle, tytoń, kakao, ryż, kurudza, zboże, maniok, pizang, wanilla, owoce, chlebowe owoce, kawa, cukier, bawełna, indygo, china, *ipekakuanha*, *sassafras*, *sassaparille*, pieprz Hiszpański, sago, drzewa do budowli zdadne, drzewa farbiarskie, drzewa machoniowe, balsam Peruwiański, piment i t. d., woły Bukel i Moszus zwane, rogate bydło, konie, lamy, wielbłądoowce (*Vigogne*), zwierzęta z drogiem futrem, białe niedźwiedzie, leniwce, małpy, lwy, tygrysy, sępy rzadkie, papugi, kolibry, alligatory,

weże, t
to zwan

§.
je 60
pierwia
szerwo
tami,
skiem
zajem
rozma
bo prz
nich p
rych p
Dzieci
spłodzo
któryc
wyznai
żmi p
mi. v
nich z
ska z
Hernh
pokole
mieszki
z złot
rye b
malarz
kowie
żętnoś
są tam
było
zasadz
samyc
tak zw
Orino
osada
wy, b
stwen
dlem.

węże, także grzechotniki, kokcyneła, muchy muski-
to zwane, wieloryby, stokfisz i t. d.

§. 9. *Mieszkańców* 30 000 000, podług Pana Mor-
se 60 milionów. Są albo mieszkańcy tamtejsi
pierwiastkowi, Indianie, koloru miedzianego albo
czerwono-brunatnego, z kręjącemi się czarnemi wło-
sami, bez brody prawie, z krótkiem i nader płą-
skiem czołem, z długiem i wielkiem oczyma, sty-
czącemi policzkami i wielkiemi wargami, mówiący
rozmaitemi językami i wyznający różne religie; al-
bo przychoǳnie, Europejczycy i Negrowie (osta-
tnich przynajmniej 2½ miliona), z pomieszania któ-
rych powstałi Mulatowie, Zambos i Mestyci.
Dzieci z Europejczyków i tamtejszych rodaków
spłodzone nazywają się Kreole. Wolni Indianie,
których liczba naywięcej do 3 milionów dochodzi,
wyznają po większej części religią Fetyszyską z Xię-
żmi poczęści, będącymi razem prorokami i lekarza-
mi. w Krajach należących do Europejczyków i od
nich zamieszkałych orzewiona iest religia chrześciań-
ska z rozmaitemi wyznaniem, są nawet Kwakry,
Hernhuty i t. d., daley Żydy i t. d. Jest tu kilka
pokoleń Indyjskich, także w sztukach biegłych, n. p.
mieszkańcy *Tlascalu*, którzy wyrabiają różne rzeczy
z złota, galonki, hafty (wyszywanki), sukna, mate-
rye bawełniane, faianse, broń i t. d.; są tudzież
malarzami, amatorami muzyki i t. d. Europejczy-
kowie pozaszczepiali na tey części ziemi takie umie-
jętności, iakie się w Europie znajduią; prócz tego
są tam drukarnie, gazety polityczne (w roku 1800
było ich do 400) i t. d. — Zatrudnienie Indianów
zasadza się na polowaniu, rybołowstwie i zbieraniu
samych przez siebie rodzących się owoców (nawet
tak zwaną ziemię *Lette* Ottomacy mieszkający nad
Orinoko iedzą). Europejczycy trudnią się w swych
osadach uprawą gruntu (także plantacją cukru, ka-
wy, bawełny), chowem bydła, górnictwem, ryboło-
stwem (stokfisz, wieloryby i t. d.), fabrykami, han-
dlem.

§. 10. *Podział.* Ameryka dzieli się na 3 główne części: północną Amerykę, południową Amerykę i zachodnią Indyą.

Północna Ameryka dzieli się na część północną i południową. W północney części są kraie: 1) nad *Baffinsbai*, w wschodzie *Grenlandyi* i *Spicbergu*; brzegi północne i zachodnie są nieznaione. 2) nad *buchta Hudsonem*; w wschodzie *Labrador* czyli *Nowey Brytanii*; na zachód *południowy-nowy* i *północno-nowy* *Wales*, na północ *kraj Xiążę William* (*Princ William*) zwany. 3) *Wewnętrzne kraie* na zachód od nowego *Walis* aż do morza *Lodowatego* są mało co znane, albo wcale nie. Nad *brzegami zachodnimi*, między innymi jest *Ameryka Rosyjska*. W południowej części leżą: 1) *Angielska Ameryka północna* czyli *Newfoundland* (*kraj nowo wynaleziony*), *Kanada*, *Nowa Szkocya*, *Nowy Brunzwik* i *wyspy Bermudas*. 2) *Kraie wolnych Indyanów*. 3) *Wolne państwo północno-Amerykańskie*. 4) *Hiszpańska Ameryka północna* czyli *Floryda*, *nowa Hiszpania*.

Południowa Ameryka zawiera następujące 9 krain: *Międzymorze Darią*, *Tierra firme*, *Guajana*, *kraj Amazonek*, *Brazylia*, *Peru*, *Chili*, *Paraguay*, *Patogonia* czyli *kraj Magielański*, prócz wysp. Pospolicie dzielą ją na posiadłości *Hiszpańskie*, *Portugalskie*, *Francuzkie*, *Angielskie*, *Niderlandzkie* i *na wolne kraie Indyjskie*,

Do *Indyi Zachodnich* należą *wielkie i małe Antylle* i *wyspy Bahama*.

I. Północna Ameryka.

§. 1. Kraie nad zatoką Bafińską.

Zatoka Bafińska jest jedną z największych odnóg morskich na ziemi, ma mieć powierzchnię 21,000 mil kwadratowych. W środku iey leży wyspa James, ieszcze nie zupełnie odkryta, a której obszerność dotąd nie wyrachowana, a która tworzy na wschód cieśninę Dawis, na zachód cieśninę Bafińską. Nad tą odnogą leżą:

1) Grenlandya nad północnem morzem Atlantyckim, graniczy na zachód z cieśniną Dawis; należy do Danii. Strona zachodnia i północna dla wielkich pól i gór lodowych jest nie do przebycia i dla tego nieznaiona; znaionsza nam jest Grenlandya zachodnia i Grenlandya nowa, w których wierzchołek południowy zowie się *Staatenhooek*, a przyładek najdaley leżący na południe iest *Farewell* zwany. Wewnętrzne góry dochodzą częstokroć wysokości Alp, i są okryte wiecznym lodem i śniegiem. Znajduie się także na północ wulkan, który ieszcze roku 1783 nieiaki czas ogień wyrzucał. — Zresztą znajduią się na wielu miejscach gorące źródła i ślady wygasłych wulkanów. Powietrze w zimie iest bardzo mroźne; lata są krótkie, ale często bardzo gorące. Produkta w nię są: górne kryształy, asbest, marmur, kamień labrador, miedź, kamień tuf, miękkie kamienie, z których Grenlandczykowie wyrabiaią kotły, lampy i naczynia kuchenne, węgle kamienne, podostatkim iałowcu, warzecha (ziele), podostatkim rozmaitych jagód, drzewo do opał, mchy apteczne, reny, psy, woły, owce, białe niedźwiedzie, białe zaiące, małe ielenie, siwe i niebieskawe lisy, kury śnieżne, kruki, sokoty, wróble mające głos podobny do skowronka, ptaki zimorodki, ptaki nadbrzeżne i wodne, wieloryby (z tych Grenlandya iest sławna, i z tey przyczyny

odwiedzają ją Anglicy i Francuzi), psy morskie, kabliau, łososie, bobry, konie rzeczne i t. d. Prócz Duńczyków, których na 300 mil kwadr. jest 6046 będących, z których wiele w r. 1808 przez krosty wyginęło), mieszkają tu niepodlegli mieszkańcy tamobylcy Eskimos zwani, którzy się trudnią polowaniem, rybołostwem i t. d.; tych od roku 1721 zaczęto przywracać do religii Luterskiej; lecz od roku 1792 znajduje się tam tylko 5 aktualnych Misysy, które, nie wystarczając na wielką tę masę ludu, nie wielki dotąd postęp w oświacie ludów tamtejszych nastąpił.

Duńczykowie mają tu 18 wielkich kolonii, i kilka mniejszych, a prócz tego składy handlowe, n. p. Julianehaab, Christianshaab i t. d. Hernhuci założyli: Nowy Herrnhut, Lichtenfels i Lichtenau.

Na południe Grenlandyi, na morzu Eskimowskiem są wyspy: Kumberland, Szczęśliwe, Króla Karola i t. d.

2) Spicberg, najdaley leżący kray na północ, w półkuli północney, składa się z wielu wysp, które w zimie dla lodu są nie do przebycia. Żadna tu roślina nie rośnie; z królestwa zwierząt znajdują się tu: niedźwiedzie, lisy, reny, ptastwo śnieżne i lodowe, krowy morskie, psy morskie, wieloryby, narwalle, stokfisz i t. d. Od 30 lat są tu osadnicy Rosyjscy bawią tu iednak nieiaki czas i z innych narodów ludzie dla rybołostwa.

§. 2. Kraie nad zatoką Hundsońską.

Zatoka Hundsońska obeymuie do 14,000 mil kwadratowych; iey część południowa zowie się

James, północna Baltońska, północno-zachodnia Welcome. Weyście do niej z morza północnego obsypane wyspami, zowie się cieśniną Hundsońską. Kraie nad nią leżące należą do gubernii Angielskiej Newfoundland:

1) Labrador czyli nowa Brytania, której część leżąca nad południowo-wschodnią odnogą Hundson zowie się Main wschodni (Ostmain), a brzegi zachodnie nad odnogą James, zowią Main zachodni (Westmain), obęymie przeszło 20,000 mil kwadratowych, składa się z okropnych gór ogołconych z trawy i nieurodzajnych dolin, w których się tylko znajdują niskie iodły, sosny, świerki, brzozy, cedry i mchy do pokarmu zdatne. Prócz tego są reny, białe i czarne niedźwiedzie, wilki, lisy, jeże, łosie, ostrowidze, kuny, bobry, kuny wodne, zaiące, gronostaie, króliki, wieloryby, ka-bliau, psy morskie, łososie, szkło przedziwne, asbest, żelazo, miedź, górny kryształ, kamienie labrador i t. d. Dzicy (pospolicie w niezgodzie z sobą żyjący) mieszkańcy, są Eskimowie, Creeks czyli Kilistynos i t. d.; także Hernhuci i kupcy Angielscy; gdyż towarzystwo handlowe Angielskie odnogi Hundsońskiej, któremu iedynie w tych kraiach handel prowadzić wolno, mając przywilej handlowania na rzekach wszelkich, które do odnogi Hundsońskiej wpadają, posiada tutaj następujące osady: Xiążęcia Wales, Yorkfort, Richmondsfort i t. d. Hernhuci mają swoje missye w *Nain*, *Ockak* i *Hoffenthal*.

2) Nowy Wales na brzegach zachodnich odnogi Hundsońskiej, ieszcze nieprzyjemniejsze od Labradoru, z temiż samemi produktami. I tu są Eskimowie. Kray dzieli się na nowy Wales północny i nowy Wales południowy, gdzie najznakomitsze osady towarzystwa odnogi Hundsońskiej są następujące: *Fort Churchill* czyli *Xiąże Wales*, *Fort York*, *Fort Albany* czyli *Henley* i t. d.

§. 3. Angielska Ameryka północna

graniczy, co się tyczy stałego lądu, na północ z kraiami zatoki Hundsońskiej, na wschód z morzem Atlantyckiem, na zachód z państwami wolnych Indyjan, na południe z wolnym państwem; obeymuie mil kwadratowych z wyspami do 40,000 z 500,000 mieszkańców. Należy do tego 5 gubernii:

1) Wyspy Newfoundland czyli Terre neuve (nowa ziemia), iest to kraj górzysty, nieprzyjemny, z wielu bagnami, w których są następujące produkta: kukurudza, drzewo, niedźwiedzie, lisy, wiele psów, bobry, kuny wodne, łosie, psiragi, kurapatwy, sikory, ptaki wodne wszelkich gatunków, wielka liczba Muskitos (much), a przy brzegach wieloryby, morskie świny, psy, a osobliwie kabliau. Z Eskwimów tamtejszych pierwiastkowych mieszkańców, mało się już teraz pozostało

Głównem miastem Anglików iest Placencya (*Plaisance*), z portem porządnym i bezpiecznym, i z wybrzeżem, stolica Gubernatora.

2) Quebec czyli Angielska Kanada (albowiem wielka część Kanady zamieszkaną iest Indyjanami wolnymi); w niey rozciągają się rozmaite odnogi gór: Landesheight (głowa kraju), góry Allegany, góry Apelachijskie czyli niebieskie, góry bez końca i t. d.; wielkie jeziora: jezioro wyższe, Huronńskie, Miszygan, Erie i Ontario; i rzeki spławne: Niagara (z kaskadą szeroką na 1200 stóp, a na 137 wysoką), S. Wawrzenca czyli Cataragui i t. d. *Klima* iest nieco nieprzyjemne; zima zaczyna się od Października i trwa do Maia. Znaydują się tu ogromne lasy, ogromne ieszony, ginzeng, kukurudza, zboże, len, konopie, ogrodowiny, owoce, wino, chmiel, bydło, reny, niedźwiedzie, łosie, cybety, bobry, wodne

ny, za
o ciągn
f, wiel
agle k
i rodow
reeks i
się na
żda m

Mias
lawrzy
orzu w
ieszki,
niowyc
a i Bisk
ci iest r
wycięz
wieres
o rzeki
yspie
eka S.
andel.
i wyższ
awniey

3) i
awniey
John, C
w tamty
wiaią ku
dują się
ny w
ienne,
y są ro
licy, N

W n
ieszki,
to nale
twierzy
wobliwi

kuny, zające (w zimie białe), psy (używane bardzo do ciągnięcia sanek i małych wózków), kołibry, żaby, wieloryby, ryby rzeczne, krokodyl, żółwie, węgle kamienne, żelazo, ołów i t. d. *Mieszkańcy* są rodowici (Irokezi, Huroni, Nadowessierowie, Creeks i t. d.), Francuzi, Anglicy, Negrowie. Dzielą się na 2 prowincye: wyższą i niższą Kanadę. Każda ma swego Gubernatora.

Miasto stol. niższej Kanady *Quebec* nad rzeką Sgo Wawrzyńca, na której w tem miejscu równia jak na morzu wpływ i odpływ dostrzedz można, liczy 15.000 mieszk., ma forteczkę i port, w którym 100 okrętów liniowych wygodnie mogą spoczywać, stolica namiestnika i Biskupa Katolickiego, arsenał i t. d. W pobliskości jest równina *Abraham*, na której Generał *Wolf* zwycięzcą legł na placu 13. Września 1759. Miasto *Trois rivieres* przy uściu rzek *Achupekahingan* i *Maurycyego* do rzeki S. Wawrzyńca, ma 1200 mieszk. *Montreal* na wyspie *Żyzney*, leżącej na jeziorze *François*, które rzeka S. Wawrzyńca tworzy, 12.000 mieszk., forteca, handel. *York* nad jeziorem *Ontario*, stolica Gubernatora wyższej Kanady; jeszcze nie wybudowane. *Niagra*, dawniej *Newark*, połów ryb.

3) i 4) Nowa Szkocya i nowy Brunszwik, dawniej *Akadya* nad rzeką S. Wawrzyńca, *St. John*, *Clyde* i *Croix*. Zimy nie tak są przykre, jak w tamtych prowincjach. Są tu wielkie lasy, uprawiają kukurudzę, zboże, len, konopie; daley znajdują się łosie, zwierzęta z drogiem futrem, bobry, kuny wodne, łosie, wieloryby, żelazo, węgle kamienne, wapno i kopalnie kamieni i t. d. *Mieszkańcy* są rodowici (*Mikmaks*, *Souriquois* i t. d.), Anglicy, Niemcy.

W nowey Szkocyi iest miasto st. *Halifax* z 12.000 mieszk., wyborym portem, zatoką *Chebucto* zwanym. Tu należy wyspa *Cap Breton* z obszernemi lasami, zwierzyną i zwierzem drogie futra mającem, rybami osobliwie kabliau przy brzegach, węgle kamienne i t. d.

W nowym Brunświgu jest miasto st. t. i. miasto portowe *Shelburne* czyli *Port Roseway*.

5) Bermudas wyspy (letnie czyli *Diable*), liczą ich do 400, z których iednak jest naywięcey małych, nieurodzaynych i niezamieszkałych. Powietrze maią zdrowe. Znacznieysze produkta są: drzewa cedrowe, cytrynowe, pomarańczowe, morwowe, oliwne i bobkowe, len, konopie, tytuń, kukurudza, groch, bawełna, świnie, kaczki, kury wodne, ryby i wieloryby.

Naywiększa wyspa jest Sgo Grzegorza (*St. Georg*) z miastem stol. t. i., z portem warownym, stolica Gubernatora tej wyspy.

§. 4. Kraie wolnych Indyan

leżą w środku północney Ameryki i nad brzegami północno-zachodnimi, obeymują do 150 000 mil kwadratowych. Prócz wspomnianych w §. 3. Nro. 2. gór i ieżior, są ieszcze znacznieysze rzeki: *Columbia*, *Bourbon*, późniey *Nelsonem* nazwana, *Missisipi* z *Miscurą*, *Oregal* czyli rzeka zachodnia, *Maken-cya*, dawniey rzeka niewolnicza, rzeka min miedzianych i t. d. Produkta są: lasy brzożowe, bukowe, dębowe, sosnowe, iodłowe, cedrowe, iesionowe, lasy drzew woskowych, śliwkowe, drzewa jabłkowe i orzechowe, trzcina cukrowa, cyprysy, indygo, len, bawełna, tytuń, ryż, kukurudza, ginzeng, owoce, wino, ielenie, zające, sarny, dzikie woły, bawoły, reny i łosie, niedźwiedzie, tygrysy, lamparty, wilki, lisy, szczury podobne do bobrów, bobry, kuny lądowe i wodne, konie, kozy, kaczki, albatros, or-

ly, bażanty, kuropatwy, alligatory, ryby, wieloryby, żelazo, miedź, ołów, wityrol, alun, siarka, marmur, źródła solne, mineralne wody i t. d. Wielu mieszkańców są Nomadami; wielu także mieszkają wspólnie, i są pospolicie pod rządem Kacyków. Najznajomsze narody są: Szypiwery, Mohaki (Irokiezy, którzy od roku 1794 uprawiają grunta, trznią się chowem bydła, a nawet przędzeniem i tkaniem, i mają już 7 szkół, w których się dzieci uczą czytać, pisać i rachować), Huroni, Nadowessierowie, Siwery, biali Indyanie czyli Akansas, Missuryczycowie, Ilinery, Cherokiery, miedziani Indyanie i t. d.

Na brzegach zachodnich północney Ameryki są:

1) Osady Rosyjskie, gdzie jest półwyspa *Alaska* czyli *Alaska* i rozmaite wyspy w odnodze *Kenaisk* (sławna żegluga *Kooka*) i odnoga *Czugaskaia* (Xięcia *William* *Sund*), n. p. *Kodiak* z fortecą *St. Paul* i portem, główna osada Rosyanów, których, dla złego obchodzenia się z kolonistami i mieszkańcami z strony urzędników towarzystwa handlowego Rosyjsko-Amerykańskiego, z 50,000 dusz, którzy tu od 50 lat żyli, roku 1809 do 450 się tylko pozostało. Najnowsza osada którą Rosyanie po wypędzeniu tamecznych mieszkańców zdobyli jest *Sitka* czyli nowy *Archangiel* w *Norfolksund*.

2) Osady Brytyjskie nad *Nutką* czyli *Króla Grzegorza Sundem*, podzielona na nowy *Albion*, nową *Georgik*, nowy *Hannover*, nowy *Kornwallis* i nowy *Norfolk*, z wyspami: *Królowey Karoliny* (*Charlotte*), *Pitta*, *Xiążęcia Wales*, *Króla Grzegorza*, *Quadra* czyli *Wancouwera* i t. d.

§. 5. Zjednoczone państwa Ameryki północney.

Położenie, granice, obszerność. Wolne państwo Amerykańskie graniczy na północ z nową Szkocją, z Kanadą Angielską i wolną, na zachód z wielkimi jeziorami Kanadyjskimi, z wolnymi kraiami Indian i nowym Meksykiem, na południe z odnogą Meksykańską i Florydą, na wschód z morzem Atlantyckim, leży od 29—49° szerokości; a obemyia 52,191 mil kwadrat.

Grunt i klima. Grunt nad brzegami jest równy, lecz wewnątrz przerywają kray na kilka części 4 odnogi gór bogatych w równey odległości, jako to: góry Niebieskie, Północne, Allegany i Laurel, które razem wzięte zowią się Apalachy czyli Allegany. Najwyższe szczyły tych gór są około 9660 stóp wysokie; Katskil ma 3417, a Killington 3327 stóp wysokości. *Klima* jest na północ zimne; im się zaś daley ciągnie na południe, tem jest ciepleysze, tak, że ku końcowi wcale zimy nie znają. Jednak wielkość upału i zimna jest nadzwyczajna. Nawet dwa razy więcej pada deszczu w Ameryce, niżeli w krajach Europejskich, pod tymże stopniem zostających, gdy tymczasem w innych okolicach zbyteczna susza panuje.

Wody. Pomiędzy zatokami są najznajomsze: Ipswich, Massachuset, Frenchman i t. d. Znacznieysze jeziora są: Miszigan, Wyższe, Hurońskie, Erie, Ontario, Champlain, Oneida i t. d. Znakomitsze rzeki są: Mississippi z Ohio i Missura: Connecticut, Hudson czyli rzeka północna, Delaware, Susquehannah, Potowmak, Savannah, Panny Maryi. Prócz kanału James w Wirginii, pozaczynano i inne kopać.

Produkta. Ogromne lasy dębowe, iodłowe, sosnowe, sosny obfitujące w żywicę rozmaitego gatunku, cedrowe, drzewa machoniowe, ogórkowe i grochowe, iodły balsamiczne, drzewa woskowe, mirtowe, gumma, iesionowe, owocowe, tytuń, indygo, len, konopie, reta, sassafras, ginzeng, zioła farbierskie, sasparrille, ipecacuanha, wino, kukurudza, ryż i inne zboża, Europejskie ogrodowiny, nieco bawełny, trzcina cukrowa, sumach, zwierzyzna, niedźwiedzie, pantery, lisy, wilki, ostrowidze, opussummy, łosie, bawoly, bobry, tchórze, kuny wodne, kuny pospolite, bydło, owce, świnie, konie, osły, kozy, pszczoły, iedwabniki, żółwie, ryby, żalazo, ołów, miedz, cyna, złoto, srebro, węgle kamienne, alun, torfy, gips, saletra, sól, glina, grafit, wapno, źródła naphty, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców w roku 1816 7 289 000; z których 1,190,000 niewolników; Anglicy, Szwedzi, Francuzi, Niemcy, Szwajcary, Negry, Indyanie (przeszło 2—300 000, n. p. Chactaws, Acaysas. Nadowessierowie, Chawanons, Onondagoes i t. d.) W niektórych prowincjach wolno jest wszelką wyznawać religią, w innych naywięcej jest Kongrecjonalistów, Presbiteryanów i Metodistów (ostani mają 2000 osiadłych kapłanów, a 400 nieosiadłych); w r. 1811 założyło także 50 Trapistów Kolonią na brzegu Missisippi. Zgoła znajduie się tam do 63 sekt religijnych i do 40 towarzystw Biblii, którzy po części do zachodnich państw starają się pismo święte rozszerzyć. *Kunszta i umiejętności* wspierane są wszędzie, uniwersytetów liczy się 5 kollegiów 25, szkół 74 akademickich i inne instytuta czytalne, które do wyższych usposabiają umiejętności, wiele towarzystw uczonych, bibliotek, zbiorów kunsztownych i gabinetów naturalnych. *Fabryki* zaś i *handel* coraz bardziej kwitną.

Rząd. Ziednoczone stany tworzą demokratyczne państwo wolne, których prowincye są

czą się z sobą Kongressem (Posłowie z państw składają dwie Izby: Senat i domu Reprezentantów), Prezydentem (który ma moc wykonawczą i jest pierwszym dowódcą lądowym i morshim i t. d.), i najwyższym trybunałem. Dochody państwa wynosiły roku 1816 19,915,431 dollarów, a dług Państwa 110 milionów dollarów. Wojsko regularne wynosi do 10,000 ludzi, z których czwarta część Artyleryi i Inżynieryi. Do milicyi krajowej było w roku 1809 2,290,000 ludzi spisanych. Siła morską 1816 złożona była z 4 okrętów liniowych, 25 fragat, 10 bryg, 202 statków działowych, prócz tego statki parne i drobniejsze gatunki wojennych szalup.

Części: Dzieli się na 20 państw i 5 terytori, które nie mają jeszcze tyle ludności, ile państwo mieć powinno.

1) New-Hampshire z miast. stol. *Concord* nad *Merrymaką*, z 1750 mieszk., stol. rządu prowincjonalnego i najwyższych rządów, Akademia. Miasto *Portsmouth* przy ujściu *Piscataqua*, z 4700 domów, Akademia, port, w którym się zbiera cały handel morski tej prowincyi, połów stokfiszów, warsztat okrętów. *Exeter* ma 1732 mieszk., Akademią, fabrykę żagli. *Dartmouth Kolegium*, najlepsza i najważniejsza szkoła w państwie.

2) Massachusetts z m. s. *Boston*, 30,000 mieszk. zawierającym, z fortecą *William* i z portem, w którym się może mieścić 500 wielkich okrętów; Akademia umiejętności, towarzystwo lekarskie, historyczne i wsparcia nieszczęśliwych, bank; warsztat okrętów, fabr. żagli, lin okrętowych, wełny, lin, kapeluszy, gorzelnie rumu i t. d., handel znacznie rozszerzony. Miasto *Salem* z 7920 mieszk., 2 porty, gorzelnia rumu i t. d.; fabr. żagli, połów stokfiszów, handel. *Newbury-Port* nad *Merrymaką*, która tu tworzy dobry port, i przez którą w pobliskości miasta idzie most tancuchowy z żelaza, składający się z jedney arkady, długiej na 244 stóp, ma 4900 mieszk., połów, handel. *Cambridge* odłączone od miasta *Boston* rzeką *Charles*, 2900 mieszk., Akademia z obserwatorium, biblioteka, muzeum, gabinet naturalny

i t. d.
Mart

3.
i bezp
Casco
cy sp

4.
Narro
żagli
piern
z 610

5.
kutą.
ki, t
miesz
Nowy
fabr.

6.
stolic
z 400
w kt
miki.

7.
100,6
mien
Akad
nia p
towa
i rek
niew
ce si
stwo
wspi
Niem
botan
assel
żu pi
tów.
mi i
bany
son,

i t. d. Wyspy Marthas Wineryard (sławna winnica *Marthas*), Nantuket i t. d.

3) Maine z m. s. *Portland* nad portem porządnym i bezpiecznym, który jest częścią południową odnogi Casco, 3500 mieszcz., handel. Miasto to r. 1814 Angli- cy spalili.

4) Rhode-Island z m. s. *Providence* nad odnogą Narrogaset, 7000 mieszcz., Akademia, port; fabr. lin, żagli, bawełny, sukna, rafinerya cukru, gwoździe, pa- piernie, warsztat okrętów, handel. Miasto *Newport* z 6100 mieszcz., port, Akademia.

5) Connecticut z m. s. *Hartford* nad Connecti- kutą, 2100 mieszcz., stolica seymu ieneralnego; fabr. wód- ki, tabaki, dzwonów, handel. Miasto *Newhaven* z 4000 mieszcz., Akademia; fabr. linu i bawełny, handel, port. *Nowy Londyn* (*Newlondon*) nad Thames, 4700 mieszcz.; fabr. kapeluszy, garnków; handel. Port (*Warrham*).

6) Vermont z miasteczkiem *Rutland* z 1400 mieszcz., stolica regencyi. Miasto *Bennington* nad Wallomskok z 4000 mieszcz. *Windsor* nad Connecticut z 1600 mieszcz., w którym na przemian z Rutland bywają ieneralne sey- mi.

7) Nowy Jork (*New-York*) z m. s. t. i., ma 100,619 mieszcz., między którymi jest 617 Negrów od- miennego koloru 7774; a obcych 6980, stolica regencyi, Akademia (*Columbian-College*), towarzystwo rozszerze- nia pożytecznych umiejętności, towarzystwo lekarskie, towarzystwo do rozszerzania uprawy gruntu, kunsztów i rękodzieł, towarzystwo trudniące się wykupowaniem niewolników Negrów, bractwo Panny Maryi, opiekują- ce się biednymi wdowami i sierotami żeglarzy, towarzy- stwo popierające miernie zadłużonych, towarzystwo wspierania biednych przybyłych Anglików, także dla Niemców, towarzystwo kassowania pojedynków, ogród botaniczny, z szkoły rysunków, 2 banki, towarzystwo assekuracyjne, rafinerya cukru. Przy wybornem wybrze- żu piękne kaie, psy wielkie (*Dogges*), warsztat okrę- tów. To miasto handel prowadzi z Europą, wschodnie- mi i zachodnimi Indyami, Chinami i t. d. Miasto *Al- bany* nad Hudson, 4000 mieszcz. *Westpoint* nad Hud- son, szkoła woienna. Wyspy Long-Island i Rich-

mond czyli wyspy państw, gdzie miasto *Richmond-Town*.

3) New-Jersey z m. s. *Trenton* nad Delawarą, 6000 mieszk., Akademia. Miasto *Perth-Amboy* nad Raritoną, 800 mieszk., wolny port. *Patterson*, fabr. *Newark*, handel księgarski.

9) Pensylwania z m. s. *Filadelfia* nad Delawarą i Szuilkill, największe, najludniejsze i nayhandlowniejsze miasto w wolnem państwie, z prostemi i szerokimi ulicami, 13,000 domów, 130,000 mieszk., których atoli wiele co rok na żółtaczkę umiera; 30 Kościołów i domów do nabożeństwa przeznaczonych, między którymi 3 Angielskie Biskupie Kościoły, którzy tu mają Biskupa, 4 prezbteryjskie, 4 łoża Kwaków, 1 Hernhutów, 2 Niemiecko Luterskie, 1 Szwedzko-Luterskie, 1 Kalwinów Niemieckich, 5 Katolickich (między którymi 1 Niemiecki), łoża dla Anabaptystów, 2 Kościoły Negrów, 1 synagoga żydowska. Dom roboczy i poprawy, z którym jest złączony dom położniczy, sierot i chorych. Towarzystwo uwolnienia niewolników Negrów, towarzystwo ludzkości ratowania utopionych i t. d., iedno do wspierania obcych przybywających, towarzystwo ulżenia nędzy w publicznych więzieniach osadzonym, *dispensatorium* dla ubogich, dom obłąkanych i t. d. Akademia, gimnazyum pięknych kunsztów, towarzystwo Amerykańsko-filozoficzne do wzniesienia pożytecznych umiejętności, towarzystwo do rozszerzenia uprawy gruntu, towarzystwo lekarskie, towarzystwo rozszerzania mechanicznych wynalazków i badań filozoficznych, towarzystwo chemiczne, 2 publiczne biblioteki, zbiór kunsztów i naturalnych rzeczy, teatr anatomiczny, szkoły Negrów; wielu kunsztmistrzów; rafinerya cukru, fabr. ponczoż, fabr. lin, papieru, kapeluszy, poiazdów; druk na kartunie, fabr. tabaki, garbarnia, głośkoleynia, 41 drukarni, mennica rzeczy-pospolitey, warsztat okrętów i t. d.; 3 banki uprzywilejowanych, 6 assekur. kompanii, 2 towarzystwa ogniowe; handel, port. Miasto *Germanstown*, 400 domów, fabr. poiazdów i płótna *Lancaster*, 5000 mieszk., *Franklin-College*, fabr. wełniana, bawełniana, kapeluszy, żelaza, tabaki. *Pittsburg*, 3500 mieszk., huta szklanna, żelazoleynia, warsztat okrętów, skład handlu z Filadelfi, Baltimore i Alexandryi. *Bethlehem*, 550 mieszk., miasto główne Hernhutów w rze-

czy pospolitey, z wielu rzemieślnikami i rękodzielnikami. Inne kolonie Hernhutów są: *Nazareth* z pedagogium, *Christiansbrun*, *Gnadenhal*, *Szenek* i *Gnadenhütten*. Miasto *Efrata* czyli *Dunkerstown* stolica sekty Chrześcijańskiej, nazwana *Dunkerską* czyli *Dumpler-ską*.

10) *Delaware* z m. s. *Dower*, 750 mieszk. Miasto *Newcastle* nad uściem Delawary do odnogi t. i., z 1100 mieszk. *Wilmington* nad uściem Brandywiny do Delawary, 4800 mieszk., Akademia, rękodzielnia iddwabnych materyi, kartunu i t. d., handel mąką i t. d.

11) *Maryland* z m. s. *Annapolis* nad odnogą *Chesapeake* z 1750 mieszk., Kolegium S. Jana (*St. John*), port. Miasto *Baltimore*, 30.000 mieszk., port na odnodze *Ghesapeak*, stolica Katolickiego Biskupa z seminarjum, bursa, 14 Kościołów, Akademia prywatna, publiczna biblioteka, towarzystwo lekarskie, towarzystwo znoszenia handlu niewolnikami, towarzystwo Niemieckie dla dobra ubogich przybywających i t. d., warsztat okrętów; fabr. żelaza, gorzelnia rumu, rafinerya cukru, młyny tabaczne; handel znaczny, gdyż *Maryland*, *Wirginia*, *Kentukets* i t. d. wywożą ztąd różne towary, osobliwie mąkę, tabakę, bawełnę, mięso solone i t. d. *Abingdon*, uniwersytet *Metodistów*. — W tej prowincyi leży powiat *Columbia*, do żadnego państwa nie należący, gdzie jest główne miasto związku rzeczy pospolitey *Washington* na wybrzeżu ziemskim, utworzonym z 2 ramion rzeki *Potowmak*, wód *Kanogeczyke* (ramieniem wschodniem *Potowmak*) i *Tybru*, z ulicami szerokimi od 90 do 160 stóp. W części miasta najpiękniejszej jest *Kapitolium*, stolica Kongressu i trybunału najwyższego; 1700 domów, 8208 mieszk. Port leży od morza na 280 mil *Angielskich*; iednak wielkie okręta mogą weń wpłynąć. Po potyczce przy wsi *Bladensburgh* dnia 24go *Sierpnia* 1814 weszli *Anglicy* do tego miasta stołecznego, i zburzyli wszystkie budynki publiczne, iako to: *Kapitolium*, pałac *Prezydenta*, arsenał, spust okrętów, skarbiec, dom sądów wojskowych, i 3 mosty przechodzące przez *Potowmak*. Szkoda ta wynosi do 2,303 000 *dollarów*.

12) *Wirginia* z m. s. *Richmond* nad rzeką *James*, 3700 mieszk. Miasto *Williamsburgh* między rzeką *Ja-*

mes i York, ma 230 domów, Kolegium wyższych umiejętności, stolica Biskupa Wirginijskiego.

13) Północna Karolina z m. s. *Raleigh* nad rzeką Neufs, stolica regencyi. Miasto *Newbern* przy uściu Trenty do Neufs. *Wilmington* nad Kap Fear, z 150 domami, handel. *Fayetteville* (na niektórych mapach Kros-Kreek), z 400 domów, handel.

14) Południowa Karolina z m. s. *Charlestown* między rzekami Ashley i Cowper na wierzchołku znacznym, 350 domów, procz składów na towary, magazynów i t. d., 28,000 mieszcz., z których tylko 7000 jest białych, port, bank, towarzystwo uczonych, publiczna biblioteka, 2 Angielskie Biskupie Kościoły, 2 dla Kongregacyonistów, 1 dla Prezbiterów, 1 dla Niemieckich Lutrów, 1 Katolicka Kaplica, 1 żydowska Synagoga i t. d., handel, splaw. Miasto *Columbia* przy złączeniu się rzeki Szerokiej z Saludą, 150 domów, wyższa szkoła.

15) Georgia z m. s. *Augusta*. Miasto *Savannah* nad rzeką t. i., z 830 mieszcz., handel.

16) Tennessee z m. s. *Knoxville*, 200 domów, handel. Miasto *Nashville*.

17) Kentucket z m. s. *Lexington* przy uściu Kentuki do Ohio, z 2500 mieszcz. Miasto handlowe *Louisville* nad Ohio z portem. *Frankfort* nad Kentuki, gdzie warsztat statków.

18) Ohio z miastem *Chelikotte*.

19) Nowy Orleans z m. s. t. i., na wyspie przy uściu Missisipy z wielkiem wybrzeżem, 12,000 mieszcz., z których $\frac{1}{2}$ jest białych ludzi, 2 Protestańskie Kościoły, każdy z szkołą, szpital dla żeglarzy, towarzystwo rozszerzania pożytecznych wiadomości, towarzystwo Eiblii, handel.

20) Juidiana (od dnia 6. Grudnia 1816) na północ Ohio z miastem *S. Vincennes* nad Wabasz. Stolica rządu jest w *Eropden*.

6 Terrytoryów są następujące:

- 1) Missisippi.
- 2) Louisiana.

- 3) Illinois.
 - 4) Michigan.
 - 5) Kolumbia (zobacz Nro. 10).
-

§. 6. Hiszpańska Ameryka północna

obejmuje następujące podziały:

1) Główna Gubernia (Generalcapitanat) Havanna, składa się z wyspy Cuba (zob. Antylle) i Floryda. Ten kraj graniczy na północ z wolnym państwem, na zachód i południe z Missisipi, państwem wolnym i odnogą Meksykańską, na wschód z cieśniną Bahama i morzem Atlantyckiem, obejmuje 3100 mil kwadr. z których jednak mała tylko część uznaje zwierzchność Hiszpańską. W środku znajdują się góry, wielkie pola piaszczyste, wiele okolic bagnistych i sawanny czyli łąki, obfitujące w trawę, poprzerzynane wielu strumykami. Powietrze w lecie jest gorące, chłodzone jednak górami i bliskością morza. Znaczniejsze rzeki są: St. Jana, Apalachola, Missisipi, Maryi Panny. Znakomitsze Produkta są: lasy sosnowe, sassafras, drzewo machoniowe, drzewo farbierskie, zboże, kukurudza, ryż, owoce, wino (którego uprawa wprowadzona była przez Greckich i Balearskich rolników), indygo, oliwki, kakao, wanilla, bawełna, Europejskie zwierzęta domowe, bobry, wodne łaski, kokcynele, iedwab, kolibry, perły, ryby, ambra i t. d. Liczba mieszkańców wynosi do 25,000: Europejczycy (Hiszpanie, Francuzi, Anglicy, Grecy) i rodacy (Kreeki czyli Muskogulowie, Apalachy). Floryda jest podzielona rzeką Apalacholą na wschodnią i zachodnią:

W Florydzie wschodniej (Tegeste) jest m. s. *Augustyn* z 2000 mieszk., z fortecą S. Jana i portem. W zachodniej Florydzie jest m. s. *Pensakola* na wyspie Santa Rosa, gdzie jest, odnoga t. i., port, handel. — Obie Florydy zajęła rzecz pospolita północno-Amerykańska r. 1811; zachodnią Florydę podług życzenia reprezentantów ludu, a wschodnią Florydę tym końcem, aby zapobiedz zajęciu tej prowincyi od innego iakiego mocarstwa. Wyrażono atoli, iż się to iedynie dzieje dla porozumienia się w czasie w tej mierze sposobem zgodnym.

2) Główna Gubernia Puerto Rico składa się z Antylijskiej Wyspy Porto Rico, Hiszpańskich wysp panienskich, i Hiszpańskiej części St. Domingo. (Zobacz później).

3) Wice-Królestwo Nowa Hiszpania graniczy na północ z północno-zachodnimi kraiami nad wybrzeżem i z Indyą południową, na wschód z Marmantas (podług umowy północno-Amerykańskiego wolnego państwa tylko do Rio bravo) i odnogą Meksykańską, na stronie południowo-wschodniej z głównem mocarstwem Guatimala, na stronie południowej i południowo-zachodniej, tudzież na zachód z wielkim Oceanem; zamyka 42.652 mil kwadrat. Kray ten przeżynaia wysokie Kordyllery, które częścią są śniegiem wiecznym okryte, częścią są wulkanami, tworzą one półwyspę Jukatan. Naywyższe góry są pospolicie wulkany, n. p. Popakatepetl (Vulcan grande de Mexico), wysoki na 16,200 stóp, Pico d'Orizaba (Citlaltepēt) na 16,302 stóp. Iztacihuatl (Sierra Nevada) 14,736 stóp; Nauhcampatepetl (Cofre de Perote) 12,534 stóp nad powierzchnią morza. Prócz odnogi Meksykańskiej i morza Karabijskiego są tu бухty Honduras, Kampesze i Hettuma czyli Hannoper. Na stronie zachodniej jest wielki Ocean czyli morze ciche z morzem czerwonym (*mare vermejo*, którego odnoga na 300 w ziemię tę zachodzi. Nayznakomitsze rzeki są: Rio de las Palmas, Canot czyli Panuco, St. Jago. Jeziora

nayzn
Tezc
grun
Prod
šrebro
sól, v
peche
który
wełna
kora
safras
ce pu
bier,
korzo
agav
sy, l
ty, r
pugi
ryby
koko
lwy,
któr
osob
wyn
przy
to 60
skich
tes)
wyw
Kato
wino
ciwk
skut
w A
lidy.
roku
mias
w St
prov
ku 3

najznakomitsze są następujące: Nikaragua, Leon, Tezcucuco i Chápala. Dla rozmaitych wysokości gruntu są tutaj trzy klimy: umiarkowane i zimne. Produkta są: złoto, srebro, żelazo, miedź, żywe srebro, marmur, szmaragdy, turkizy, alun, witryol, sól, wody mineralne, kakao, wanilla, indygo, kampeche i t. d., drzewa farbierskie, zioła Nopal (na których się utrzymuje prawdziwa kokcynella), bawełna, gumma, guajak, Chińskie drzewo (którego kora do lekarstw używana), roucou, sassaparille, sasafra, balsam kopaiw, krew smocza, ialappy, owoce pomarańczowe, wino, kawa, cukier, tytuń, imbir, kukurudza, ryż, Europejskie gatunki zboż, korzonki Jukan (z których mąka zowie się maniol), agaven, drzewa bananasowe, aloes, drzewo, cyprysy, len, oliwa, kartofle; lwy, tygrysy, wilki, cybety, rogate bydło, konie, muły, owce, świnie, papugi, bażanty, kolibry, tuczne ptastwo, krokodyl, ryby, perłowe muszle, iédwabniki, pszczoły, ambra, kokcynella, żółwie, morskie zmiie, morskie psy i lwy, wieloryby i inne ryby i t. d. *Mieszkańcy*, których jest 6 500 000, są Indyjczycy i przybłyicy, osobliwie Hiszpanie, Negry i t. d. Liczba białych wynosi 1,120 000, z których około 80 000 z Europy przybyło. Niewolników Negrów jest tu tylko około 6000; ale wielka liczba jest niewolników Indyjskich, Poitos. Liczba rodaków mieszzańców (Castes) wynosi do 2,400 000. Indyjanie dzielą się na wywłczowanych i dzikich. Kraiowa religia jest Katolicka; wolni Indyjanie są Poganami. W tej prowincyi powstał rozruch w Październiku 1810 przeciwko rządowi dawnemu Hiszpańskiemu, którego skutek dotąd nie wiadomy; rząd Insurgentów jest w Apacyngan, o 10 mil na południe od Walladolidy. Także w Santa Fé powstanie wybuchnęło w roku 1810, i prawie wszystkie prowincye na północ miasta Meksyku są w mocy Patryotów, ich Rząd jest w Sultepece, gdzie Kongres Reprezentantów tych prowincyi i władza wykonawcza znajduje się w ręku 3 osób.

Rząd krajowy był dotąd w ręku Wice-Króla, i podległego temuż Gubernatora czyli głównego Rządcy w Chihuahua. Pod Wice-Królem zostawała właściwa nowa Hiszpania, która zamyka 10 Intendentur (Mexyko, Puebla, Veracruz, Cuxaca, Meryda albo Yukatan, Walladolid, Guadalaxara, Zaxatedas, Guanoxuato, Sanhuis Połosi) i 2 Prowincye (nowa i dawna Kalifornia), a z prowincyi wewnętrznych Królestwo Leon i osada Neusantander; razem wynoszą te kraie 35,461 $\frac{1}{2}$ mil kwadr.

Miasto stoł. *Mexyk*, stolica wszelkich posiadłości Hiszpańskich w północney Ameryce, naywspanialsze miasto w tey części ziemi; z prostemi i szerokimi ulicami, na północnym końcu jeziora solnego Tezeuko; przed zaraźliwą chorobą r. 1713 i 14 było miesz. 137,000, z których 63,700 białych, a 69,500 czarnych (30,000 żebraków, zwanych Saragates czyli Guachinanges), stolica Wice Króla, Arcybiskupa, Akademii i Sąd świętey inkwizycyi; 29 Kościołów, 23 mnichowskich i 15 zakonnic Klasztorów, mennica, w której biłą pieniądze z samego złota i srebra; wodociąg, który z góry oddaloney na 6000 sążni, bardzo zdrową wodę sprowadza; Akademia górnictwa, ogród botaniczny, Akademia malarstwa i rzeźby; buty złota, fabr. fajansu i tabaki. Środek wszelkiego handlu między Ameryką, wschodnimi Indyami i Hiszpanią. Na morzu są pływające ogrody kwiatów i ogrodowin, tratwy z sitowia, gałęzi, korzeni i gałązek krzaczków, których właściciele zowią się Chinampas. Miasto *Acapulco* nad morzem południowem, z portem i cytadellą, 50,000 Indyjskich mieszcz., którzy wyrabiają roboty z złota, galonki, hafty, sukna, materye bawełniane, fajanse, broń i t. d. Prócz tego robią listki z piór, są malarzami, muzykusami i t. d.; stolica Biskupa. *Puella de los Angelos*, z 68,000 mieszcz., fabryki sukna, kapeluszy, szkła. *Verra Cruc* nad odnogą Meksykańską, 16,000 mieszcz., z wyborym portem, z którego wszystkie bogactwa Meksyku przewożą do Europy. *Guaxalaxara* nad Rio de Santiago z 19,500 mieszcz., Królewski trybunał, Akademia, stolica Biskupa, handel. Na półwyspie *Yukatan*, której produktem nayznakomitszym jest drzewo kampesz, jest miasto *St. Franciszko de Campeche* nad buchtą Kampesz, handel drzewem.

Na tey półwyspie mają Anglicy osady nad rzekami Honda i Balic, oraz prawo spuszczenia drzewa machoniowego i kampeszu; założyli także, nie zważając na układy względem tego forteczkę, i utrzymują w niey woysko; jako też w kraiu bitnych, lecz zdradliwych Muskitoindyanów, mocną załogę Blewfields. Miastem ich głównem iest *Balize* (po Hiszpańsku *Wallix*) nad uściem rzeki t. i. 200 domów. Na półwyspie Kalifornia są tylko Dominikańscy i Franciszkańscy Misyjonarze, albo woyskowe załogi. (Presidios) na morzu. W południowej części Dawney Kalifornii iest miasto *Jozef del Cabo* przy górach świętego Łukasza. Tu spoczywają żeglujący z Manila do Acapuleo. W części północney albo Nowey Kalifornii iest *Sancarlos de Monterey*, mieszkanie Komendanta, który rządzi Kalifornią.

Pod głównym Rządzą Chihuahua zostawały dotąd 2 Intendentury (Neubiscaya albo Durango i Sonora) i 3 prowincye (Cohahuila, Texas, Nowy Meksyk) razem wynoszą 35,620 mil kwadr. Miasto stoł. *Chihuahua* albo *Chihuahua*, 11,600 mieszk., mieszkanie głównego Rządcy środkowych prowincyi; w pobliskości znaczna kopalnia srebra. Miasto *Santa Fé* na wschód Rio del Norte 3600 mieszk. *Arispe* 7600 m.

4) Generalne Starostwo Guatimala, która graniczy z Nową Hiszpanią, odnogą Meksykańską, Ameryką południową i wielkim Oceanem, ma mil kw. 15,498 a 1,200,000 mieszk. I ten kraj iest także przetrzymany Kordylierską górą Andes. Tutay się znajduje przesmyk ziemski Panama albo Daryjski, nad wielkim Oceanem bucht Pagański i zatoka Saline; a nad odnogą Meksykańską zatoka Honduras iezioro Nicaragua, które rzeką San Juan złączone iest z morzem Antylijskiem; ma indygo, bawełnę, kakao, cukier, sasaparille, drzewo farbierskie, gumi, balsam, swoyskie bydło, ryby, ślimaki purpurowe, perły, sól morską i t. d. Należy tu 9 Intendentur: Guatimala, Chiapta, Soconusco, Vera pax, Honduras, Nicaragua, Costa Risa, Veragua, Panama. Stolica *Guatimala* albo *S. Jago di Guatimala* 45,000 mieszk., rezydencya generalnego Rząd-

cy, uniwersytet, handel. Miasto *Truxyllo* nad zatoką Honduras, port. *Valladolid* po Meksykańsku *Comagaya* ma Biskupa. *Puerto de Volo* albo *Portobello* forteczka, port. *Panama* przy uściu rzeki t. i. do odnogi morskiej Panama; 20,000 mieszk., mieszkanie Biskupa.

II. Południowa Ameryka.

§. 1. Hiszpańska Ameryka południowa

składa się z 3 Wice-Królestw: Nowa Grenada, Peru i Rio de la Plata, obeymuie do 153,483 mil kwadratowych, z 4,558,000 mieszkańcami: Europejczycy (osobliwie Hiszpanie), Indianie (n. p. Otomaki, Karaiby, Maynas, Jameos, Omaguas, Czygitoyczycy, Maluczcy, Guarany, Abiponery, Puelchesy, Guanaie, Charruasi, Lenguasi, Alobayasi czyli Guaicura i t. d., po większey części ieszcze nie podbici zupełnie), Negrowie i t. d. *Religia* krajowa jest Katolicka z wielką liczbą Xieży i Klasztorów. Wyższe i niższe szkoły, drukarnie, biblioteki, zbiory kunsztów i t. d. są w miastach stołecznych. Trudnią się naywięcey chowem bydła, polowaniem i uprawą gruntu. *Fabryki* bawelniane, wełniane, skór i t. d., nie wystarczają na potrzebę krajową. Rządzą nią Wice-Królowie, którzy prawie taką mają moc i świetność, iak sam Król Hiszpański. W roku 1810 wybuchnęły tu rozruchy w prowincyach Caraccas, Quito, Nowey Andaluzyi czyli Cummana, Chili i Buenos-Ayres. Prowincye Caraccas, Cumma, Varinas, Margaretha, Barcellona, Truxito i Merida, ogłosiły się za niepodległe dnia 5. Lipca 1811 pod imieniem: „złączone prowincye Venezuela“;

mieli reprezentacją narodową i Kongres w Caracas. Wice-Królestwo nowa Grenada także się na początku roku 1811 ogłosiło za niepodległe, pod tytułem: Królestwo Kondinamarca (dawne imię tego kraju); miasto ich stołeczne jest *Santa Fé de Bogota*. W roku 1814 złączyły się te dwa państwa pod imieniem: Związek czyli Konfederacya nowej Grenady. Insurgenci w Peru, którzy się w Grudniu 1814 za niepodległych ogłosili, pobici zostali dnia 11. Marca 1815, i ta prowincya znowu wpadła w ręce Hiszpanów. Także Chili w r. 1814 uznała *Ferdynanda VII.* za pana, pod warunkiem, aby wewnętrzny rząd utrzymany był, a wolny handel ze wszystkimi neutralnymi Narodami, z którymi dotąd połączone było to państwo, był zabezpieczony. Także prowincye złączone Rio de la Plata (idąc za przykładem miasta Buenos Ayres, które się w Maiu 1810 za niepodległe ogłosiło, i uformowało rzecz-pospolitą pod nazwiskiem: *Candina-Morea*), ogłosili dekretem 3. Lutego 1813 wszystkich urodzonych roku 1813 i po upłynionym tym czasie za wolnych, wszelka niewola, tak zwana święta Inkwizycya, tortury, wszelkie tytuły i dziedziczne znaczenia skasowano, tak, iż teraz tylko osobistą zasługą, męstwem i miłości oyczyzny okazaniem można dostać urzędu. Przeciw temu wszystkiemu wojuie przysłane z Hiszpanii wojsko różnym szczęściem.

1) Wice-Królestwo nowa Grenada graniczy na północ z morzem Karaibiskim, na wschód z morzem Atlantyckim i Francuzką Gwineją, na południe z Brazylią i Peru, a na zachód z morzem południowem; zamyka 64,956 $\frac{3}{4}$ mil kwadr. a 1,600.000 mieszkańców. Tu są: potrójne pasmo gór Andes i Cordilleras, wiele gór okrytych wiecznym śniegiem, albo są wulkanami, które nawet ryby i gatunek szlamu, *moya* nazwany, w takiej mnogości częstokroć wyrzucają, że całe okolice i miasta zasypują. Największa góra na ziemi Chimboraso jest wysoką na 20,158 stóp, a pospolicie od wierzchoł-

ku swego na dół 4800 stóp śniegiem i lodem iest okryta; daley: Pichincha, wulkan na 15,000 stóp wysoki; Carasson 14,820 stóp; Cayambe, leżąca bezpośrednio pod Ekwatorem na 12,180 stóp wysoka. Jest tu także naywyższa dolina Quito, wznosząca się na 8772 stóp nad powierzchnią morza, na którey częste są trzęsienia ziemi. Znakomitsze rzeki są: Orinoko ($\frac{1}{2}$ mili prawie wszędzie szeroka, wpada do morza 49 korytami), która podczas deszczów zalewa okolice niższe, na 25 mil szeroko; rzeka S. Magdaleny, Ucayale czyli prawdziwa rzeka Maranon albo Amazońska, która iest złączona z Orinoką rzeką Rio Negro i Cassiaquari i t. d. *Klima* iest po większey części bardzo gorące, bywa iednak chłodzone wiatrem morskim i górzystym; są tu tylko 2 pory roku, sucha i mokra, z których każda dwa razy do roku przypada. Znacznieysze *produkta* są: złoto, platyna, srebro, drogie kamienie, miedź, sól, mineralne wody, lasy, zboże, bawełna, kakao, wanilla, kokos, cynamonowe i hebanowe drzewa, farbierskie drzewa, trzcina cukrowa, kawa, tytuń, china (w skórkach), indygo, sassaparilla, drzewo słodkie, guma elastyczna, storax, aloes, kassia, przeszło 20 gatunków drzew, zdalnych dla stolarzy, orleany, konie, muły, wielbłądy, krokodyle, iaguary (tygrysy, pszczoły, dzikie kokcynelle, węgorze, drętwiki, muszle perłowe, szlimaki purpurowe, kondory (które się wznoszą na 3639 stóp nad powierzchnią morza, i czasami się w niektórych okolicach, n. p. około Pichincha, w kilku godzinach niby we wszystkich klimatach do brzegu morskiego schyla), żółwie i t. t.

To Wice-Królestwo zawiera 8 Prowincyi: Chaco, Carthagena, Santa Martha, Rio de la Hacha, Popayan, Nowa Grenada, Quito, Mainas. *Panama* nad uściem rzeki t. i., w odnodze t. i. z 6000 mieszk., stolica Królewskiey audyencyi i Katolickiego Biskupa. *Karthagena* nad iednem ramieniem rzeki S. Magdaleny, z 25,000 mieszk., forteca, stolica Katolickiego Biskupa, port, ry-

bołos
herna
Gatar
tybi
sto s
pod s
miast
Bisku
dzo t
apul
dek l
stymi

I
pag

zue
na p
czyn
wą
ma
Mar
ne z
le d
Kray
ela,
bo C
wysp

T
50,00
ralne
tów
Guay
Marc
stosz
Venz
i pala
się z
pa.
Orin

bołostwo pereł. *Popayan* z 20,000 mieszk., stolica Gubernatora i Biskupa. *Sta Fé de Bogota* nad jeziorem Gatarita, z 18,000 mieszk., rezydencya Wice-Króla i Arcybiskupa, z Audyencyą i Uniwersytetem. Jest to miasto stołeczne *Quito* albo *S. Francisco de Quito* prawie pod samym Ekwatorem, pod górą Fichinchą, naywyższe miasto na ziemi z 60,000 mieszk., stolica Audyencyi i Biskupa, z Akademię; fabryki, handel; spustoszone bardzo trzęsieniem ziemi roku 1797. *Gnayoquil* czyli *Guyapul* nie daleko uycia rzeki t. i., 20,000 mieszk. Środek handlu między *Tierra firme*, Peru i krajami górzystymi.

Do tego należą także wyspy niezamieszkałe *Gallepagos* albo żółwie.

2) Główna Gubernia *Caracas* albo *Venezuela*, graniczy na półn. z morzem Karaibskim, na połudn. z *St. Jofef de Rio negro*, gdzie się zaczynają posiadłości Portugalczyków, na zachód z *Nową Grenadą*, na wschód z morzem *Atlantyckim*; ma na mil kwadr. 12,990. Naywiększe iest jezioro *Marakaibo* 25 mil długie a 15 szerokie, a złączone z morską odnogą *Venezuela* przez cieśninę 4 mile długą a 1 szeroką. Wpada weń wiele rzek. — Kray ten podzielony iest na 6 prowincyi: *Venezuela*, albo *Caracas*, *Marakaibo*, *Nowa Andaluzya* albo *Cumana*, *Hiszpańska Guiana* (*Guayana*), *Varinas*, wyspa *Trynidad* (zob. *Indye zachodnie*).

Miasto stołecz. *Caraccas* czyli *St. Jago de Leon* z 50,000 mieszk., z których $\frac{1}{3}$ iest białych, stolica Generalnego Starosty i Arcybiskupa, Akademia; handel z portów *la Guayra* i *Puerto Cavello*. Miasta *Caraccas* i *La Guayra* wiele ucierpiały przez trzęsienie ziemi dnia 26. Marca 1812, które na 300 mil w okrąg wszystko spustoszyło; trzęsienie to trwało aż do Grudnia. Miasto *Venezuela* (mała Wenecya, które również na wyspach i palach iest zbudowane) czyli *Coro* nad odnogą, która się z morzem *Marakaibo* kanałem łączy, stolica Biskupa. *St. Thomas de Guiana* (dawniey *Angosturn*) nad *Orinoką* z 8500 mieszk., stolica Biskupa. *Wieś la Con-*

ception di Urnana, nad wybrzeżem Cumana i Caracas, zamieszkała od Ottomaków iedzących ziemię, która iest tłusta glinka koloru żółto popielatego niedokwasem żelaza zafarbowana. To pożywienie znaleźli także podrużniący u mieszkańców Guinei, Jawy, Nowey Kaledonii i Peru. Między Guaripichą i Orinoko założyli Anglicy roku 1809 port, pod pozorem spuszczenia drzewa zdatnego na marynarke.

3) Wice-Królestwo Peru graniczy na północ z Nową Grenadą, na wschód z Brazylią, na południe z Wice-Królestwem de la Plata, na zachód z morzem południowem, zamyka 21.662 $\frac{1}{4}$ mil kwadr. a 1,500,000 mieszk. Jest poczęści niskie nad brzegami, poczęści górzyste, które powoli wzbiią się do wielkości gór Andes. I tu także często wubuchają wulkany i panują trzęsienia ziemi, iuż prawie właściwe tym brzegom. *Powietrze* nad brzegami iest bardzo gorące, ale te uśmierzają wiatry, wiejące od Andes i obficie co noc spadająca rosa; w krajach zaś górzystych nieco zimniejsze. Znaczniejsze rzeki są: Maronon, Mapocha i t. d. Znakomitsze *produkta* są: złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, cyna, ołów, żywe srebro, drogie kamienie, ałun, drzewa wydające chinę, bawełna, żywica elastyczna, drzewa woskowe i oliwne, wanilla, kakao, cukier, kawa, wino, zboże, ryż, kukurudza, pataty, peruw, balsam, Coca (używany tak iak betel w wschodnich Indyach, iest wzmacniającą rośliną), trzcina, korzenie, południowe owoce, wino, cedry, palmy wachlarzowe, drzewo, Europeyskie domowe zwierzęta, lamy czyli kozy wielbłądzie, wikugna czyli owce wielbłądzie, muły, ostrzygi, muszle perłowe i purpurowe, pszczoły, kokcynella i t. d.

Kraý dzieli się na 8 Intendentur (Lima, Truxilo, Guamaucha, Cusco, Arequipa, Tarma, Guatajaya, Huanca Velica. Miasto stol. Lima, 52,627 mieszk. ($\frac{3}{4}$ dobrze się mających, $\frac{1}{4}$ żebraków czyli niewolników), stolica Wice-Króla, Intendenta, Arcybiskupa, inkwizycyi, Aka-

demia
bra i s
Callao
wey
lica K
tu od
miesz
zycya
skiego

4
z Per
i gór
zawie
Dziel
Acon
Maul
sta L

S
46,00
stwa
hand
fortes
Bisku
wem
tego
loa,
ich d

niczy
rzem
zacho
ców
nią
rza
umia
ani r
któr
ścia

demia i t. d.; 40 Klasztorów, szkoła żeglugi; fabr. srebra i skór, handel z portu na 2¹/₂ mili rząd oddalonego *Callao de Lima* czyli *Bon Vista* do Ameryki południowej i północnej. Miasto *Truxillo* z 5514 miesz., stolica Katolickiego Biskupa, 7 Klasztorów, handel z portu oddalonego o 2 mili *Guanchaco*. *Cusco* z 50,000 miesz., stol. Katolickiego Biskupa, 2 Akademię, inkwizycya; niegdyś rezydencya dawnego Króla Peruwiańskiego (Inkas).

4) Intendentura Chile, graniczy na północ z Peru, na wschód z Wicekrólestwem de la Plata i górami Andes, na zachód z wielkim Oceanem; zawiera do 10,440 mil kwadr., a 750,000 miesz. Dzieli się na 15 prowincyi: Copiapo, Coquimbo, Aconcagua, Quillota, Mellipilla, St. Jago, Tancagua, Maule, Ylata, Chillon, Puchacay, Huilquilema, miasto La Concepcion i Valdivia.

Stolica *St. Jago de Chili* nad kanałami Mapochy, 46,000 miesz., stolica generalnego Starosty, Inspektorstwa, Biskupa, 19 Klasztorów, Akademia, mennica, handel z portem *Valparayso*. Miasto *La Concepcion*, forteca nad rzeką Biobio, port, z 13,000 miesz., stolica Biskupa. *Valdivia*, forteca i port na morzu południowym, z 2000 miesz., stolica Biskupa, handel. — Do tego należą wyspy *Juan Fernandez*, *Musa Fuero* i *Chilo*, właściwie *Archipelagus de los Chonos*, rachują ich do 3000 matych i wielkich.

5) Wice-Królestwo Rio de la Plata graniczy na północ z Peru i Brazylią, na wschód z morzem Atlantyckim, na południe z Magellanią, a na zachód z Peru. Ma na mil kw. 52,076¹/₂ mieszkańców 990,000. Stronę zachodnią i północną przeryniają Kordyillery, na wschód są pustynie nieprzeznane. *Klima*, dla położenia tego kraju, w strefie umiarkowanej południowej, jest ani nadto gorące, ani nadto zimne. Znakomitsze rzeki są: *Paraguay*, która od uścia do niey *Uruguay* do swego uścia zowie się *Rio de la Plata* czyli *srebrna*

rzeka; Desaguadero, Rio dulce i t. d. Największe jezioro jest de los Xarayes, 110 mil długości, a 40 szerokie, dla płytkości niesplawne, i w większej połowie roku jest suche i okryte roślinami bagnistemi. Produkta są: złoto, srebro, żelazo, szkła różne, sól morska, lasy (tylko od Rio de la Plata do cieśniny Magielańskiej nie masz ani drzewa, ani krzewu żadnego), owoce, melony, południowe owoce, wino, kukurudza, zboże, maniok, cukier, rhicinus, len, pataty, konopie, rumbarbarum, ipekakuanha, indygo, wanilla, tytuń, bawełna, drzewa kopaiw, arrakacza (których korzenie rozdzielają się na kilka odnog, wydających pokarm strawny i smaczny, z którego robią tak jak z kartofli chleb, placki i gorzałkę), herbata paraguay zwana (z drzewa Caa), drzewo chleba S. Jańskiego, wiele bydła rogatego, konie, osły, muły, owce, tapir, wiele mocnych gatunków kotów, n. p. Ozeloth, rozmaite czworonogi, n. p. tchórze, zorillo; dalej ielenie, świnie (Taiassu), gołębie, dzikie indyki i kaczki, złotobrewy, pszczoły, kokcynella i t. d.

Obeymuie 4 prowincye:

a) Południowe Peru z miast. stoł. *La Plata* nad rzeką *Cachimapo*, stolica Inspektorstwa, Arcybiskupa, Akademia. *Potosi* z 18181 miesz., z minami srebrnemi.

b) *Tukuman* z miastem *Cordoba del Tukuman*, nie daleko od rzeki *Segundo*, z 4600 miesz., stolica Katolickiego Biskupa, 6 Klasztorów, Akademia; fabr. dek wełnianych, handel mułami.

c) Wschodnie Chili (*Cuio*) z miastem *St. Juan de Fontera* nad rzeką *Kordilleras*.

d) Hiszpański Paraguay (część wschodnia należy do Portugalczyków) z miastem *Buenos Ayres* nad rzeką *Plata*, z 60,000 miesz., stolica Wice-Krola i Biskupa, Akademia, szkoła matematyczna, 6 Klasztorów,

z porty, cytradella, handel. Miasto *La Assuncion* (*Assumpcion*) nad Paraguay, stolica Inspektorstwa i Biskupa. *Santa Fé* przy uściu Salado do La Plata. *Monte Video*, forteca nad uściem la Platy, port, handel. Kolonia *St. Sacramento* nad la Platą, zamieszkane bogatemi kupcami, z portem zasypanym.

Do Hiszpańskich posiadłości liczą pospolicie następujące części:

1) Patagonia czyli Kray Magalhaen (*Magellania*), ta wielka półwyspa, graniczy na północ z Wice-Królestwem Rio de la Plata, na wschód z morzem Etiopskiem, na południe z cieśniną Magellańską, na zachód z morzem południowem i zachodnią Chili, jest przernięta wielu wysokimi górami, z których Kordyleras są głównymi. Powietrze jest bardzo ostre. Na południe jest cieśnina Magellańska, przechodząc przez wiele wysp, skał, niziny i zgórzelsk, na mil 100 wpada do morza południowego, i w większej części roku jest nawalnością kołatana. Jest na niej wiele koni, bydła, vicunnas, strusiów, pszczół, ptastwa morskiego, ale mało mieszkańców. Między Tamobylcami znajdują się Puelchy, Peguenchery, Tehuel-Guny czyli Tchuellet (Patagoniyczy, naturalney i pospolitey wielkości).

2) Kray ognisty czyli Terra del Fuego oddzielona od Patagonii cieśniną Magellańską, składa się z 11 wysp większych, a przeszło 20 małych; w północney stronie tychże znajdują się góry łyse, których doliny wśród lata śniegiem są pokryte. Obiutają w rozmaite zioła, chroniące od szkorbutu; ziele łysszkowe, dzikie selery i t. d., wieloryby, roby, cieleta morskie, lwy morskie kaczk, iastrzębie i t. d. *Mieszkańcy* zowią się Peszerah (co znaczy przyjaciele; to słowo nigdy z ust tego ludu nie wyidzie); naród ten jest wesoly, przyiemny,

ale bardzo nieoświecony. W kraiu Staate mają Anglicy osadę dla połu wielorybów, a na wyspie l'Hermitte jest *Cap Róg*, wierzchołek Ameryki naydaley na południe leżący.

3) Wyspy niezamieszkałe kray sokołowy zwane, czyli Malouniskie, zwane także Pepys, składają się z 2ch wysp wielkich oddzielonych od siebie kanałem Falklandzkim, i wiele małych wysepek, które obfitują w Europeyskie ogrodowiny, dzikie selery, lisy, pingwiny, dzikie kaczki i gęsi, morskie psy, morskie lwy, wieloryby i inne w tran obfitujące zwierzęta ssące. Hiszpanie mają tu Port Seledad czyli Berkley Sound.

W pobliskości leżą wyspy przy Cap Róg, odkryte przez Krusensterna, Oriów zwane zamieszkałe przez mieszkańców, mających wielkie podobieństwo do mieszkańców kraiu ogniowego, Manitoualin; miasteczko *Krisenoy* regularniejsze niżby się można spodziewać w tey okolicy.

§. 2. Południowa Ameryka Portugalska

czyli Królestwo Brazylii, które podług wyroku te-
raźniejszego Króla a wtenczas jeszcze Xięcia Regenta Portugalskiego pod dniem 16. Grudnia 1815 wydanego, z Portugalią i Algarbią połączone jest pod nazwiskiem: złączone Królestwo Portugalii, Brazylii i obydwóch Algarbii; leży od 4° 20'—30° 40' połudn. szer. a 17° 25'—50° zach. długości od Ferro, graniczy na zachód z Hiszpańskimi posiadłościami, na północ także z niemi i Fran-

cuzką Guianą, na południe i zachód z oceanem; obeymuie część Guiany, kraj Amazonek, południowo-wschodni Peru, Brazylią i część Paraguay; wszystko wynosi mil kwadratów. 100,000, z tych tylko 1500 iest uprawnych. Wewnątrz znayduią się rozmaite łańcuchy gór, ciąg wschodni Cordillerów; iednak większa część kraiu składa się z ogromnych równin. Znakomitsze rzeki są: Maranon czyli rzeka Amazonek, Gran-Para, Parana, Rio Francisco, Oyapoc i t. d., z których wiele z swych brzegów zbacza i sprawuie wielkie i długo trwające wylewy. Do odnóg morza Brazylijskiego na 800 mil długich, należą: odnoga Wszystkich świętych, S. Wincentego czyli Santos i t. d. Powietrze iest dla wysokiego położenia kraiu bardziey umiarkowane, niż gorące. Główniejsze Produkta są: tytuń, cukier, ryż, kukurudza, zboże, iams, pizang, kassia, imbir, balzam, kawa, kakao, wanilla, indygo, len, konopie, bawełna, wino, południowe owoce, pieprz, drzewo żółte, drzewo kampepez, fernambuk i Brazyliowe (od którego koloru ten kraj w tym czasie nazwany, kiedy to drzewo byto iego naygłówniejszym produktem; imie zaś to i później zatrzymało; brazas znaczy zarzewie), chi-na w skórkach, ialapy, korzenie ipekakuanha, sapsaparille, drzewa kokosowe, naypiękniejsze drzewa do budowy, machoniowe i do okrętów, palmy, drzewa mastyx, drzewa różowe, przewyborne drzewa, złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, ołów, cyna, żywe srebro, drogie kamienie, osobliwie dyamenty, także szafiry, hyacenty, granaty, chryzoberylle, aquemarine, kryształy, sól, saletra; dzikie świnie, tygrysy, teniwece, małpy, kolibry, wieloryby, kaszeloty, pszczoły, bydło, konie, muły, owce, kaimany, ślimaki, ieże, dzikie świnie, węże olbrzymie, kaczkii Rosyiskie (moskiewskie), emas (strusie Amerykańskie), kokcynella, papugi, kakadus, żółwie, pszczoły, iedwabniki, ryby i t. d. Ludność 2,400,000, z których $\frac{1}{2}$ Europeyczyków, osobliwie

Portugalczyków; z rodaków są najznajomsi, dzieci Queiakacy, Tupinambery, Topaierowie i t. d.; niewolnicy Negry co rok do 20.000 wprowadzani, wynoszą ogółem do 600.000. *Kraiowa religia* jest Katolicka, iednak jest wiele ieszcze Tamobylców, którzy nie znają religii Katolickiej. *Rząd* bezpośrednie jest teraz w ręku Xiążęcia Regenta Portugalskiego, który dekretem 18 Listopada 1814 pozwolił wszystkim narodom, płynąc tak do Brazylji, iako też z Brazylji. Czyste dochody czyniły dotąd 20 milionów zlot. Woyska regularnego było do 24.000, a milicyi 50.000. Siła morską składała się r. 1814 z 5 liniowych okrętów i 4 fregat.

Kray podzielony jest na 10 wielkich Gubernii, Para, Maranhão, Pernambuco, Rio Janeiro, Santa Catarina, Bahia, San Paulo, Mattagrosso, Goyaz, Minas Geraes. Miasto stoł. i rezydencya jest *Rio Janeiro* z cytadelą *S. Sebastian de Enere* nad rzeką Rio-Janeiro, nad którą są 2 fortece, z niewolnikami a mieszk. 60.000 (przed morowem powietrzem, które r. 1812 wielu mieszkańców zgładziło) Klasztory, obserwatoryum, ogród botaniczny; iubilery i kamieniarze; przedzialnia bawełny, tkalnia żagli, fabryka glinianych i kamiennych naczyń, garbarnia, warzenie tranu, fabryka fiszbinu, mennica, warsztat okrętów, port (do którego wpada strumien Macacu), handel. Miasto *St. Salvador* nad odnogą Wszystkich świętych. 70.000 mieszk., forteca, stolica Arcybiskupa, port, handel. *Pernambuco* czyli *Olinda* nad rzeką Bibiribe, 12.000 mieszk., stolica Biskupa, cytadela; fabr. pałaszów, handel.

§. 3. Południowa Ameryka Francuzka

czyli *France équinoxiale*, część Guayany czyli Guiany, graniczy z Portugalską, Niderlandzką i wol-

na Guayaną, od rzeki Oyapok do Makoni, 240 Angielskich mil wzdłuż morza Atlantyckiego, a w górę krain 300 mil, z wyspą Cayenne przy uściu rzeki t. i., obfituje w maniok, cukier, kawę, kakao, wanilię, indygo, len, tytoń, kassia, południowe owoce, ryż, *roucou*, bawełnę, kopaiw balsam, guaiak, goździki, gałki muszkatelowe, cynamon, balsam, i drzewa chlebowe, zwierzynę, Europejskie zwierzęta, bażanty, papugi, ryby, krabby i t. d. *Mieszkańców* jest do 33,400, między którymi jest 9400 Negrów, 10,000 włączających się rodaków, osobliwie Karaibów, Arawaków, Waraunów i t. d. Do osad w Guianie należą n. p. *St. Paul*, *Sinamari*. Na wyspie Cayenne przy uściu rzeki t. i. jest miasto wzmocnione t. i. z dobrym portem.

§. 4. Południowa Ameryka Niderlandzka

graniczy na północ z oceanem Atlantyckim, na zachód i południe z Francuską Guianą, na zachód z Hiszpańskiem Vice - Królestwem Grenadą nową; wewnątrz jest po większy części nieznaną pustynią. *Produkta* są: len, tytoń, kakao, cukier, kawa, kassia, drzewo balsamowe, drzewa farbierskie, korzonki kassawe i t. d. *Mieszkańcy* składają się z Niderlandczyków, Francuzów, Żydów, Negrów, także (wolnych wewnątrz) rodaków, osobliwie Karaibów, Arawaków, Waraunów i t. d. Liczba ich wynosi przeszło 70,000 Negrów niewolników, 500 wolnych z Mulatami, i 700 białych, Tu jest Kolonia Surinam, gdzie miasto główne *Paramaribo* nad rzeką Surinam z 1200 domów i fortecą *Amsterdam* nie daleko uścia Surinam.

§. 5. Południowa Ameryka 'Angielska

graniczy na północ z oceanem Atlantyckim, na wschód i południe z osadami Niderlandzkimi, a na zachód z Hiszpańskiem Wice-Królestwem Nowa Grenada, na 420 mil kwadr., 77.000 ma mieszkańców. Główniejsze *Produkta* są: cukier, kawa, kakao, bawełna i t. d. Tu są Kolonie Berbice, Essequibo, Demerary, z fortecą *Nassau* nad rzeką *Berbice*.

§. 6. Wolne kraie Indyjskie

zamieszkałe, prócz w przeszłych paragrafach wymienionych Indyanów, Karaibami, Ottomakami, Maysurami, Omegarami czyli Omaguami (w pewnem miasteczku nad morzem, którego brzegi i wyspy składają się z kamienia Talk, świecą ego się w słońcu, iak złoto i srebro; ztąd urosła bajka przed kilkuset latami o złotym kraju, *El dorado*; mają się tu iednak znajdować, podług Leblond, w samey rzeczy miny złote); Topinambery, Guaranie, których mowa tak iak Guanów, naydaley się rozciąga i t. d., składają się po większey części z hord słabych strzelców i rybaków.

§. 7. Nowa Georgia i kraina Sandwich

Nowa czyli południowa Georgia między 54 i 55° południowey szerokości, jest okryta wśród

lata na skałach aż do powierzchni wód śniegiem, i wydaie tylko dwa gatunki koniecznie nikczemnych roślin.

Kraina Sandwich jest cała okryta lodem i śniegiem, wyiawszy kilka skał; nie wydaie żadney rośliny. Jeszcze daley na północleżą wyspy Saunderskie i Gromiczne.

III. Indye zachodnie.

czyli środkowe Amerykańskie wyspy, inaczey Antylskimi lub cukrowemi wyspami zwane, obeymują ów wielki zbiór wysp między obydwoma wielkimi lądami Ameryki od 10—23° północney szerokości, a 40—69° północney długości, i składają się z trzech nayznaczniejszych zbiorów wysep.

A. Wielkie Antylskie wyspy (wielkie Antylle).

1) Kuba (*Cuba*) należy do Hiszpanów, ma 2309 $\frac{1}{2}$ mil kwadrat. w obrębie, a 486,000 mieszk. Wydaie drzewo machoniowe, bawełnę, imbir, pieprz, aloes, kassią, drzewa kokosowe, pomarańcze, kakao, kawę, cukier, tabakę, kassawę, mastyx, futra drogie, wosk, złoto, srebro, miedź i t. d. Miasto stoł. *Hawanna* z 56 000 mieszk., fortecę, port i Akademią mające; prócz tego znayduie się tu sąd S. Inkwizycyi, który ieszcze w roku 1815 sześć mniemanych kacerzy spalić kazał. Warsztat okrętowych statków; fabr. tabaki. W kościele katedralnym spoczywają od roku 1796 zwłoki Krysztofa Kolumba, które przedtem były w St. Domingo.

2) Jamaika, nayważniejsza wyspa Angielska, ma 269 mil kwadr., a 336,000 miesz., między któremi 300,000 niewolników. Wydaie drzewa maszynell i machoniowe, drzewa palmowe, mydlaste, kokosowe, pigmentowe, cynamanowe, kassya i inne; prócz tego wydaie brezylia, pomerańcze, cytryny, kasztany, ananase, kukurudzę, iams, kassawę (mamiok), bawełnę, cukier, kawę, kakao, indygo, tabakę, imbier, drzewo chlebowe, sassaparille, cynamonowe, mango, pizangowe, kamforowe, goździkowe i sago drzewa, wszystkie Europeyskie domowe zwierzęta, muły, chaie (ryby) i t. d.

Miasto stoł. iest *Jago de la Vega* czyli Hiszpański Town, 3000 miesz., rezydencya Gubernatora, zgromadzenia narodowego i naywyższego trybunału. Miasto *Kingston* z 30,000 mieszk., port. Miasto to zostało w Lipcu 1811 w czasie okropney rewolucyi przez murzynów niewolników spalaniem. *Port Royal* z 200 domami, Królewski magazyn okrętów, z portem ufortyfikowanym, podobnież iak i tamto w Lipcu (dnia 13.) 1815 spalone, wyiąwszy szpital i kościół. Zgromadzenie Ewangelickie ma tu misyonarzy. — Należą tu także Kaimaniyskie wyspy, których naygłównieyszym produktem żółwie.

3) Hayti czyli St. Domingo (*Hispaniola*), z 1385 mil kwadratowych, około 700,000 mieszkańców, wydaie cukier, bawełnę, kawę, indygo, kakao, imbier, tabakę maniok, kassya, drzewo machoniowe, bydło rogate, konie, pszczoł ma podostatkim, iako też złota, srebra, miedzi, żelazo i t. d. Należy tak do Francuzów, iak do Hiszpanów; posiadłość atoli pierwszych znajduie się teraz w ręku murzynów. W Hiszpańskim udziale iest forteca *San Domingo* przy uściu rzeki Ozauca z 20 000 miesz., Kościół katedralny. Murzynowie posiadają po większey części mieysca zruynowane, iako to: *Port republicain* (przedtem *Port au Prince*), *Leogane*, *Cap Henry* (przedtem *Cap français* czyli *Cap*). Wyspa ta iest po większey części na 3 części po-

dziel
cy M
Król
wybr
Drug
rząd
Fili
atoli
on 7
doch
ostat
naku
żona
tue
Sam

Ric
kwac
niew
kuku
mani
San
któr
tonie

B.
podz
prze
bard
wys
Islan
Win

Wy
Jean
rańc
St.
niew
i 7

dzielona: pierwsza należy Krysztofowi, dowódcy Marzynów, który się pod imieniem *Henryka I.* Królem Hayti ogłosił dnia 2. Czerwca 1811, i na wybrzeżu Henryka namaścić i koronować kazał. Druga należy dowódcy Mulatów Pethionowi, rządzącemu południową częścią wyspy, a trzecia Filipowi Dos, otoczonemu w górach, w dobrej atoli harmonii z pierwszemi zostającym; utrzymanie on 7000 wojska pod bronią. Armia Pethiona dochodzi do 10,000, a Krysztofa do 12,000. Dway ostatni posiadają prócz tego flotę, znacznie przez nakupienie okrętów w północney Ameryce pomnożoną. Około tych wysp leżą inne, iako to: *Tortue* czyli *Tortugo*, wyspa *La Vache* czyli *Krowia*, *Samana* i *Saone*, *Gonawe* i wyspy szczęśliwe.

4) *Porto Rico* lub *San Jouan de Porte Rico*, wyspa Hiszpańska, jest obszerna na 182 mil kwadr., ma miesz. 136,000, między któremi 17,500 niewolników; wydaie cukier, bawełnę, kawę, ryż, kukurudzę, tytuń, imbir, kassya, mastyx, banan, maniok, włoski grych tyczkowy i t. d. Miasto st. *San Juan de Portoriko*, forteca, na małej wyspie, która jest złączona z wyspą główną mostem *S. Antoniego*, 11,000 miesz., forteca, port.

B. Małe Antylle czyli wyspy Karaibskie, podzielone, uważając na wiatr wschodni, wiejący przez cały rok (wyspy przeto ku wschodowi leżące, bardziey są nań wystawione, niż zachodnie), na wyspy pod wiatrem (*islas barlovento*, *Leewards-Islands*) i na wyspy za wiatrem (*islas sottovento*, *Windwards-Islands*). Liczą się do nich:

1) Wyspy Panny Maryi, których jest do 60. Wyspy Duńskie *St. Tomas*, *St. Croix* i *St. Jean* wydaia cukier, kukurudzę, bawełnę, pomarańcze, cytryny, limonie, tytuń, kawę i t. d. Na *St. Thomas*, mający 5734 miesz., z których 4769 niewolników, jest miasto st. t. i. (w latach 1804, 6 i 7 całe prawie zruynowane wubuchami ognia), z wy-

godnym portem, a na St. Croix, (liczący 29.339 miesz., między którymi 25,452 Negrów), *Christianstadt* nad małym portem, stolica Gubernatora tej wyspy, z fortecą *Sofia Fryderyka* i *Luisa Augusta*. Na St. Jean (gdzie 2120 miesz., z których 1992 niewolników) iest miasto st. t. i. z bezpiecznem wybrzeżem. Na wszystkich mają Hernhuci swoje misye. — Do Anglików należą: *Hiszpański Town* czyli *Virgin Gorda*, *Tortota*, *Anegada*, bawełna, cukier, bydło i t. d. — Do Hiszpanów należą: *Passage* i *Węże wyspy* i t. d. — Niezamieszkałe wyspy *Krabben* należą do Hiszpanów, Anglików i Duńczyków wspólnie.

2) St. Eustah czyli Eustaz z Sabą do niej należąca, iest posiadłością Niderlandyi, wydaie cukier, tytoń, kukurudzę i t. d., i iest dla handlu ob szernego ukradkiem prowadzonego bardzo ważną.

3) St. Martin podzielona iest między Francuzów i Szwedów; wydaie tytoń, cukier, kawę, bawełnę i t. d.

4) *Anguilla* czyli wyspa wężowa i *Barbuda* należą do Anglii.

5) St. Bartłomieia należy do Szwedów, wydaie bawełnę, cukier, kakao, tytoń, roślinę miodową i t. d.; miasto st. *Gustawia* z wolnym portem *Carenage*.

6) St. Christoph czyli St. Kitts, posiadłość Angielska, wydaie bawełnę, cukier, pieprz, kukurudzę i t. d.; miasto stol. *Basse-Terre* z fortecą *Londondery*.

7) *Newis*, wyspa Angielska, wydaie południowe owoce, bawełnę, tytoń, cukier, wiele gatunków

zwierząt i t. d. Jedyne miasto *Charles Town* ma wielkie sklady towarów, i jest zasłonięte fortecą.

8) *Montferrat* należy do Anglii, ma port *Plymouth*.

9) *Antigua* czyli *Antigoa* (50,000 mieszk., z których 45,000 Negrów) należy do Anglii, wydaie między innymi wiele cukru, tytoniu, bydła i psztwa i t. d.; miasto st. *St. Johns-Town* z portem i z fortecami, stolica Angielskiego Gubernatora, z gminami Metodistów i *Hernhutów*.

10) *Guadaloupe* czyli *Gardelupe*, wyspa Francuzka, która również iak *Martinique* (Nr. 12.) dopóty będzie w Angielskich rękach, dopóki Francuzi nie zapłacą summ, których Anglicy od nich żądają. Składają się z dwóch części: *Grande* i *Basse Terre*, dostarczających cukru, tytoniu, kawy, bawełny, indygo, krokoszu, kakao, ryżu, kukurudzy i t. d. Miasto st. *Basse-Terre* z fortecą, stol. Gubernatora. — Do tej należą jeszcze wyspy: *Desirade* (*Desirade*, *Descade*), *Marie galante* i *Les Saintes* czyli *święte wyspy*.

11) *Dominika* czyli *Dominique* należy do Anglii, z m. s. *Rosseau*.

12) *Martinique* należy do Francyi (zobacz Nr. 10), wydaie bawełnę, indygo, kawę, kakao, cukier, kasię, goździki i t. d. Miasto *Pierre* nad odnogą t. i. z wielkimi magazynami i mocną fortecą. Forteca *Desaix* (dawniey *Fort royal*) i *fort de France* (dawniey *fort Bourbon*).

13) *St. Lucie* czyli *St. Alusia*, wyspa Angielska, wydaie też same produkta, co poprzedzająca.

14—16) *St. Wincentego*, *Barbados*, *Grenada* z *Grenadillami*, posiadłości Angielskie,

dostarczają cukru, bawełny, kawy, imbiru, południowych owoców i t. d. Gubernator tych wysp mieszka na wyspie Barbados, w mieście stoł. *Bridge-Town* (dawniej *St. Michael*) nad wielką odnogą *Carlis*, z kilku forteczkami i baterjami.

17) Tabago, posiadłość Angielska, m. s. *Searboroug*.

18) *Trinidad* z 31.000 miesz., z których 21.000 jest niewolników i 1467 Indyanów, należy do Anglików, dostarczają cukru, kawy, bawełny, tytoniu, kukurudzy, indygo, wiele owoców delikatnych, kakao i wyborne drzewo do budowy. Miasto główne *St. Joseph d'Orunna*. Miasto *Hiszpański Town* czyli *Puerto de Espanna*, nieco wzmocnione, prawie się całe spaliło dnia 24. Marca 1808; przy tem bezpieczne wybrzeże *Chaguaramas* (*Szagaramus*).

19) *La Marguarita* czyli *Margaretha* należy do Hiszpanów, z wyspami: *de Coche*, *Cubagua*, *la salsa Tortuga* czyli *la Tortue salée*, *la Blanca*, *la Orchilla* i t. d.

20) Wyspy Niderlandzkie *Curassao* dostarczają cukru, tytoniu, bawełny, manioku, kukurudzy i t. d. *Wilhelmsstadt* z dobrym portem *St. Barbara* czyli *St. Anna-Bai* i fortecą *Amsterdam*. Do tego małe wyspy *Aruba*, *Aves* i *Bonaire* (*Buon Ayres*).

C. *Bahama* czyli *Lukayskie wyspy*, pod najwyższym rządem Angielskim, składa się z 200 wysp, a podług *Mac Kinneo* z 700, z których większa część są same opoki. Znakomitsze w nich produkta są: kawa, trzcina cukrowa, bawełna, indygo, *roucou*, drzewo machoniowe i brazyliowe, sól, żółwie i t. d. Znaczniejsze wyspy są: *Providence* z miastem *Fort Nassau*, stolica Gubernatora, port, handel. *Abako* czyli wyspy *Lucago* z miastem

Carl
Kolo
(Gua
naya
Tur
cos

uczyl
czyl
wsel
brze
neu
—23
200
god
wiat
drze
kos
wie
gi,
don
mus
do
klas
raz
ias
łow
To
mo
si z
tyc
szk

Carleton; nie dawno prawie zupełnie opuszczone od Kolonistów. Bahama niezamieszкана. Guahani (Guanahani), St. Salvador czyli Cat-Island, najpierwszy kraj, który *Kolumbus* odkrył. Wyspy Turke, z wolnym portem i fabr. soli. Wyspy Caicos czyli Caucus.

R o z d z i a ł P i ą t y .

A U S T R A L I A

czyli południowe Indye, także Polynezya czyli świat wyspowy obejmie wszystkie na wschód wschodnio-Indyjskich wysp aż do zachodnich brzegów Ameryki leżące wyspy na morzu spokojnem, między 25° – 50° południowej szerokości i 90 – 234° zachodniej długości. *Obszerność* ich wynosi 200,000 mil kwadrat. *Klima* po większej części łagodne, a *powietrze* zdrowe, czego są przyczyną wiatry morskie, ustawicznie wiejące. *Produkta* są: drzewa chlebowe, platanowe, betelu i pizang, kokos, areka i inne palmy, korzenie iams, pataty, wiele drzew i ziół; ryby, ptastwo (pelikany, papugi, gołębie, kaczki), psy, świny, szczury, wampiry, domowe Europejskie zwierzęta, żółwie, ostrzygi, muszle perłowe i t. d. Liczba *mieszkańców* wynosi do 2 milionów, którzy się dzielą na dwie główne klasy; pierwsza mało się różni co do kształtu i wyrazu od Europejczyków; jest to gatunek Malaiów, jasnej farby, dobrego ułożenia, mocnych muskułów, łagodnego charakteru, mieszkający na wyspach Towarzystwa, Przyjaźni, Marquesa, i kraiu nowego morza i t. d.; inni są gatunkiem Negrów, czarniejsi z włosami krętymi i wełniastymi, chudsi, od tamtych mniejsi. Żwawsii, ale podeyrzliwi; są to mieszkańcy nowej Hollandyi, nowej Gwinei, nowych

Hebrydów, nowey Kaledonii i t. d. Te dwa narody połączywszy się i pomieszawszy, różne średniowe gatunki powydawały. — Mówią różnymi językami czyli dyalektami, i rozmaicie są ucywilizowane. Jedni chodzą nago, inni mniej lub więcej okryci; jedni żywią się z tego, co natura przez się wydaie, albo z polowania lub rybołóstwa; inni uprawiają grunta i porządnie je zasadzają; mieszkają w obszernych budynkach, dostarczają poczęści wszelkich rękodzieł, i mają iakieś urządzenia kraiove.

Części tego nowego świata są:

1) Nowa Holandya na południe oddzielona jest od wyspy, kraiem van Diemen zwanym, cieśniną Basses, obeymuie z tą wyspą mil kw. 166,000, nad brzegami jest nizka, pusta i lasami zarosła, z niezliczonemi odnogami i przylądkami. *Produkta* iey są: glina, ślady ołowiu, żelaza i miedzi, wapno, topazy, węgle kamienne, sól kamienna, kokos, drzewa węglowe, migdałowe, smocze, gummy, palmy, drzewo cedrowe i acaiou, figi, len nowo Zealandzki, korzenie iams (nie dawno zasiane i które dobrze się przyięły), zboże, owoce, tytuń, len, konopie, chmiel, kawa, kakao, bawełna, bananas, pomarańcze, limonie, ipekakuanha, ialapy, słodkie patety, wino; ptastwo, kenguru, Dingo czyli nowey Holandyi psy (iedyne zwierze domowe, nie szczeka z łatwością i jest bardzo złośliwe), latające wiewiórki z torbami po bokach, dzikie koty, wilki, Europeyskie rogate bydło, owce, świnie, kury i t. d., Emu i kazuar nowey Holandyi, papugi, białe orły, zielone żółwie, niebieskie żaby, konie morskie, wieloryby, ryby rozliczne, iadowite morskie ryby, ostrzygi, muszle perłowe, korale i t. d. Zachodnie mieszkańcy są z niechluystwa czarni, iak Negrowie, i mają podobnieź włosy zwiiiane i wełniaste; wschodni mają kolor ciemny, iak Negry, lecz włosy nie

tak kręte. Na brzegach wschodnich czyli w nowym południowym Wales, także Notasia zwanym, założyli Anglicy kolonią z winowayców, która roku 1810, nie rachując w to kryminalnie skazanych na van Diemien, miała 10,454 mieszk. Tu są miasta: *Sidney* z wybornym portem *Port Jakson*, 250 domów poczęści murowanych, 3 szkoły i druk gazet; *Rosehill*, *Paramatta*, *Hewkesbury* i *Towngabbee* i wieś *Brikfield*, fabr. cegieł, garnków i fajansu. Tu należą bardzo urodzajna wyspa *Norfolk*. — Pościadłości północne; północno-zachodnie Angielskie kończą się na górach niebieskich, które roku 1814 szczęśliwie pewien Kolonista przeszedł. Z tamtej strony tych gór ma być wybudowane miasto nad spławną i obfitującą w ryby rzeką *Macquari*, pod imieniem *Bathurst*, na cześć tegoż Hrabiego tak nazwane. Brzegi południowe i południowo-zachodnie krainy *Nuyt* aż do *Westernport* nazywają się krainy *Napoleona*, które w rozległości swojej na 1000 mil mają 160 wysp rozmaitej wielkości i dwie odnogi, które się przeszło 300 mil w głąb kraiu rozciągają, prócz licznych portów różney wielkości i głębokich bucht. Lecz ponieważ Angielscy Kapitanowie *Flinder* i *Grant* kilka miesięcy wprzód od Kapitana Francuzkiego *Baudin* je zajęli, który sobie przywłaszczył to odkrycie, pewno więc ten kray *Napoleona* dostanie się w ręce Angielskie, albo go też bardzo uszczuplą. Według Anglików obeymuie ten kray z krętami brzegów do 38 mil ieograficznych, nie ma żadney rzeki, żadney przystępu okrętom, ani mieysca na stanowiska okrętów, i ma grunt bardzo nieurodzajny. Archipelag *Bonaparte* rozciąga się w innej okolicy wybrzeża na północ krain *van Witts*, wzdłuż do 100 mil wynosi.

2) Nowa Gwineia obszerna iest na 13,000 mil kwadr. (a zatem iest naywiększa wyspa na morzu południowem po nowey Holandyi), obfituie w

kokosowe, chlebowe i platanowe drzewa, żółwie, perły, świnie, psy, rayskie ptaki, papugi, ryby i t. d. *Mieszkańcy* składają się z 3 osobliwych narodów: Papuery bardzo czarni i pięknego kształtu, wojenni i bardzo okrutni; Haraforasi (Alfuryńczykowie) z długimi włosami; mieszkają na drzewach, żyją z uprawy gruntu. Badszuery czyli Oran Baszu, jest to gatunek tulających się rybaków, którzy podług niektórych z cieśniny Malackiej pochodzą. Tu są jeszcze wyspy Stefana, Durres i Mateusza, Lousiade (zbiór wysp, których mieszkańcy są Papus, najwięksi i najszybciej żeglarscy, z nowej Holandyi mieszkańców jedynie sami za broń wspólną tarcze noszący i zdający się ludzi pożerać), wyspy Walbakos i t. d.

3) Nowa Brytania oddzielona od nowej Irlandyi kanałem Grzegorzem, a ta znowu cieśniną Byrona od nowego Hanoweru, obfitują w gałki muskatelowe i kokosowe, betel, palmy areka, trzcinę bambusową, imbir, aloes, dzikie gołębie, papugi, ryby, węże, skorpiony, ambra. *Mieszkańcy* są nieufni i podstępni, koloru żółtawego, z długimi czarnymi i wełniastymi włosami, uprawiają zawsze grunta, sadzą gustownie pizang, iams, trzcinę cukrową. — W pobliżu są wyspy Xięcia Yorka, Sandwichs, Portlands, wyspa Man i Marszałkowskie czyli Lorda Mulgraves wyspy, których jest przeszło 70.

4) Wyspy Admiralskie, jest ich do 30, obfitują w orzechy kokosowe, betel, żółwie, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są czarni i mają włosy wełniaste. — Na zachód leżą Anachorety i wyspy Freewills i t. d.

5) Nowa Georgia na połud. wsch. nowej Irlandyi, składa się z dwóch wysp oddzielonych od siebie cieśniną Shortland, z których część południowo-wschodnia zowie się kraiem Arsacydów czy-

li Assasinów, obfituje w węgle palmowe, drzewa kokosowe, migdałowe i gummowe, owoce chlebowe, trzcinę cukrową, anyż, migdały i t. d. Liczni mieszkańcy są częścią całe czarni, iak Negrowie Afrykańscy, częścią miedzianego koloru, i chodzą nago. Są podeyrzliwi i woieni i nie bez kunsztów i handlu. Wieleżęństwo u nich panuje. Pod karą śmierci nie godzi się żadnemu poddanemu wstąpić w cień Króla.

6) Wyspy Królowey Karoliny dostarczają orzechów kokosowych i chlebowych, sago, trzciny cukrowey, świą, owiec, ptastwa, ryb i t. d. Mieszkańcy są czarni, mają włosy wełniaste, lubią wojnę, trudnią się uprawą pól. Naywiększe wyspy są: Egmont czyli Nowa Guernsey (*S. Cruz*), wyspa wulkaniczna z górą wybuchającą ogniem. — Na półn. wsch. iest wyspa Byrona.

7) Wyspy Nowe Hebrydyjskie składają się z 37 wielkich i wielu małych wyseppek, obfitują w pataty, korzenie iams i arum, drzewa chlebowe, figowe (z owocami i liściami pożywnymi) i muskatelowe, orzechy kokosowe, pizang, pomarańcze, trzcinę bambusową i cukrową, świnie, psy, kury, sowy, kaczki, gołębie, papugi, ryby i t. d. Mieszkańcy są koloru ciemno-brunatnego, z ciemnymi, wełniastemi i kręconemi włosami, płaskim i szerokim nosem i styrczącemi barkami. Trudnią się uprawą gruntu, sadząc atoli pewne tylko rośliny. Znakomitsze wyspy są: Aurora i Pflingst, Tanna z wulkanem i źródłami gorącemi, kray świętego Ducha (*Terra del Espiritu Santo*) i t. d.

8) Nowa Kaledonia, na 325 mil kwadratow. obszerna, składa się z pagorków poczęści nieurodzajnych, obfituje w kury, kaczki, gołębie, papugi, ryby, wampiry, świnie, psy, żółwie, korzonki iams i arum, pizang, trzcinę cukrową, figi, orzechy ko-

kosowe, owoce chlebowe, kaieput i drzewa migdałowe, kamień garncarski (z której gatunek pewny czasem po kilka funtów na raz mieszkańcy iedzą) i t. d., jest 50.000 *mieszkańców*, którzy są odważni i poczciwi (podług zaś doniesień Francuzkich mają być złodzieie, dzicy i kłótlivi, a nawet ludożercy), koloru ciemno-brunatnego, z czarnemi, krętemi i welnastemi włosami, ćwiczą się naybardziej w robieniu bronią. — Przy niey leżą wyspy Obserwatory i Jodłowe czyli Cyprysowe.

9) Nowa Zelandya składa się z wysp, podzielonych cieśniną Kooks i Charlottensund, mające wysokie góry, obrosłe lasami i śniegiem okryte, Pig Egmont, sławna góra, wysoka na 14.370 stop. *Produkta* są: piasek żelazny, garncarska glina, krzemienie, agaty, przezroczyste kizły, sady (wschodnie kamienie Nieren, pięknego koloru zielonego, w pół przezroczyste, z którego dawniej robili mieszkańcy siekiery i noże, teraz okładki tylko), ogromne lasy z drzew do budowy zdatnych, jest Nowo-Zelandzki mirt (którego liście wygotowane lub wodą tylko polane, gorzką herbatę wydaia) i gatunek pewny iodły (z której liści, przydawszy nieco syropu, wyrabiaia dla żeglarzy bardzo dobre piwo), drzewa papierowe, morwowe, kokosowe i węglowe, len nowey Zelandyi (z którego mieszkańcy wyrabiaia suknie, sznury i postronki, daleko mocniejsze od naszych konopnych), banie, iams, słodkie pataty, dzikie selery, zioła różne, psy, nietoperze, szczury, węże, iaszczurki, lwy morskie, cielęta morskie, wieloryby, kaczkki, morskie kruki, sokoły, sowy, papugi, wodne kurczęta, ryby, robbi, morskie raki, ostrzygi, muszle i t. d. *Miszkańcy* są prawie wszędzie koloru żółto-brunatnego z czarnemi włosami, kłótlivi, dzicy; żywią się rybami, psiem mięsem i ziołami; iedzą nawet niewolników, osobliwie dowódców nieprzyjacielskich.

10) Wyspy przyjacielskie, iest ich do 160 z których większa część iest niezamieszkałych i niezdolnych do zamieszkania, obfitują w korzenie iams, trzcinę cukrową i bambusową, bananas, cytryny, gałki muszkatelowe, pieprz, migdały, i drzewo morwowe, z którego papier robią pizang, orzechy kokosowe, sago, owoce chlebowe, betel, areka, świnię, kury, nietoperze, kaczkę, gołębie, papugi, wodne węże, skorpiony, iaszczurki, krabby, ryby, muszle perłowe i t. d. *Mieszkańcy* są koloru jasnobrunatnego, umysłu łagodnego i przyjacielskiego, uprawiają ziemię drzewami chlebowymi, pizang, iams i t. d. i znają nieco kunsztów. Znakomitsze wyspy są: Tongatabu czyli Amsterdam, Wawau, Tofua czyli Amatafua z wulkanem, Namoka czyli Rotterdam z 2 wulkanami i t. d.

11) Wyspy żeglarskie obfitują w drzewa chlebowe i kokosowe, pomarańcze, bananas, trzcinę cukrową, świnię, psy, kuropatwy, gołębie i t. d. *Mieszkańcy* są wzrostu dobrego i pięknej budowy, i tylko nad brzegami nieco okryci; niektórzy znaczniejsi ziednoczyli się. Trudnią się rozmaitemi kunsztami, mają lepiej zbudowane domy od innych mieszkańców wysp południowych, i odprawiają tu i owdzie podróże po morzu w pirogach (gatunek łodzi).

12) Wyspy Harweis składają się z 2 wysp oddzielonych, zamieszkałe są mieszkańcami czarnymi i niechędożnymi; główne ich *produkta* są: świnię, ryby, żółwie, orzechy kokosowe, pizang, iams i drzewa chlebowe. — Na półn. zachod. leżą wyspy niezamieszkałe Palmerston.

13) Wyspy Towarzyskie składają się z 11 głównych wysp obfitują w drzewo morwowe papierowe, drzewa chlebowe, palmy kokosowe, platany, korzenie arum i iams, trzcinę cukrową i bambuso-

wą, w rośliny do rozsąd zdadne, pizang i rayskie figi, bananas, kakao, psy, śwynie, szczury, domowe kury, kaczki dzikie, papugi, zimorodki, ptastwo oblatywające fregaty, ryby, wieloryby, haie, delfiny, ryby latające, węgorze morskie, ostrzygi, krabby, perły, raki, w nowszych czasach dały się u nich spostrzedz konie, owce, kozy, pawie, indyki, gęsi; glina, bazalt, mergiel, siarka i t. d. *Mieszkańców* 100,000; umysłu łagodnego i gościnni, są częścią ciemno-brunatnego; z resztą ochędoźni; kropkują się podług zwyczaju innych wyspiarzów południowych. Uprawiają i wyrabiają rozmaite materye z drzewa morwowo-papierowego i gustowne ozdoby z tegoż drzewa, materace plecione, sprzęty rybackie, muzyczne instrumenta, broń i t. d. W Otaiście polubili bardzo Europejskie suknie; nikt się nie waży w święto pakazać się przed Królem, nie wdziawszy wprzód koszuli i sukni, i nie wziąwszy z sobą flinty nabitey. Dotąd ieszcze robią ofiary z ludzi. Usiłowania Londyńskich Missyonarzy w zaszczepleniu religii chrześciańskiej w Otaiście są skuteczne; Missyonarze bowiem uczą dzieci czytać i pisać, a nawet sam Król *Pomarre* nauczył się dobrze pisać. W roku 1815 musiał ten Król uciekać przed córką; gdyż podług osobliwszego zwyczaju tego kraiu urodzenie córki zniża Króla na stopień Regenta tylko. Naywiększa wyspa iest: Taiti czyli Otahaite, na 20 mil kwadrat., z 16,000 miesz. Składa się z dwóch półwysep, z których każda ma swego dziedzicznego Króla. Na iedney z tych wysp Towarzyskich iest Kolonia z maytków Angielskich okrętu Bounty, którzy przed 30 laty pod Kapitanem (teraz Kontra-Admirałem) Blighem, drzewo chlebowe z Otahaity do zachodnich Indyi przewieść mieli. Część tego ludu zbuntowała się, których na czołnie puszczono na morze; 7 z tych osiedli na iedney wyspie, poięli żony, i zaludnili się tak, że w roku 1814 było ich do 40 osób dorosłych, mówiących ięzykiem Angielskim i wyznawających religią chrześciańską. — W po-

bliskości jest niezliczone mnóstwo małych wysep, nazwanych Labiryntem.

14) Wyspy niskie czyli niebezpieczne składają się z skał koralowych, podczas wezbrania są zalane, i dla tego też po większej części niezamieszkałe. *Mieszkańcy* koloru ciemno-brunatnego, żywią się najwięcej rybami. Najznaiomsze wyspy są: 2 Króla Grzegorza wyspy i Pallisery.

15) 5 wysp Marquesas czyli Mendoza mają poczęści grunt suchy, z resztą też same mają własności, co wyspy Towarzyskie. Główne ich *produkta* są: iams, owoce chlebowe, cukier, orzechy kokosowe, pieprz, trzcina cukrowa, kury, świnie, żółwie, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są pod rządem wielu panów, nie są tak ncywilizowani, iak mieszkańcy wysp Towarzyskich, bez Xięży, żywią się mięsem ludzkim, stawiają dobre domy i statki. — Na półn, jest 8 wysp Washingtona (rewolucyjne, nowe Marquezy), oblitują w chlebowe drzewo, korzenie Taro i arum, palmy kokosowe, iams, pizang, trzcinę cukrową, świnie, syby i t. t. Piękny *mieszkańcy* są zęczy w budowaniu domów i okrętów, w wyrabianiu sprzętów i materji białych z drzewa morwowo-papierowego, prócz tego są ludożercy. Największa wyspa jest Beaux czyli Nukahiva, z pięknym portem Cziczagoff.

16) Wyspy Wielkanocne (Waihu) i (wyspy St. Karola mają grunt suchy i piaszczysty, i nieco trzciny cukrowej, iams, pizang, słodkich kartofli, bananasi, drzewo morwowo-papierowe, kur i szcurów. *Mieszkańcy* wysp Wielkanocnych są postawy małej, a uszów wielkich. Może ta wyspa Wielkanocna jest ten sam kraj, który Kruaenstern opisał pod nazwiskiem kraj Dawida; jest zamieszkała od mieszkańców Almagninis, którzy są

podobni do Otahaitów, i nazwana od źródeł ciepłych, krajowym językiem Strock, z których wody na 100 arszynów w górę wytryskują. Wyspy Pitkairn mają obwodu 5 mil od r. 1790 od 35 Kolonistów zamieszkałe. Kilku maytków Angielskich udało się z Otahaity z żonami i mężczyznami tych wysp do Pitkairskich. Otoheisci mężczyźni pozabiali Anglików, a tych wdowy nawzajem Otahaitów. Tylko się jeden Anglik pozostał Szmit, który jako Patriarcha zarządza tą Kolonią, uprawiają tam ignamen, kartofle, owoce chlebowe i t. d., i świnie, kozy, ptastwo i t. d. oswaiają.

17) 13 wysp Sandwich mają kray wraz z koralowemi skałami wyborny, obfitują w chlebowe owoce, iams, drzewa kokosowe i korzenne, pizang, drzewa sandałowe, bananas, trzcinę cukrową, słodkie ziemniaki, korzonki arums, pieprz taumel, drzewo zdatne na budowę okrętów (którego nie narusza tak niebezpieczny w tych wodach robak okrętowy czyli Bohr), świnie, psy, kaczkę, kury, piękne ptaki, ryby, makrele, żółwie, krabby, perły, sól morską, od przybycia Europejczyków, rogate bydło, owce, kozy i t. d. *Mieszkańców* do 400,000, mają kształt piękny i są koloru ciemnego, trudnią się uprawą gruntu, ptasznictwem, rybołostwem i rozmaitemi rękodzielami, do czego należy budowanie okrętów i Europejskie ozdoby, ponieważ mieszkańcy uczęszczają często na brzegi północnej Ameryki, gdzie na pożywienie zakupują morskie wydry, a które potem do Chin wysyłają. Wyrabiają także tak dobre liny, iż się żeglarze mogą niemi dostatecznie opatrzyć. Dzieli się na 3 pokolenia, rządców, pojedynczych powiatów, właścicieli, którym rząd gwałtu czynić nie może, i poddanych, nie mających swych własności. Nayglówniejsza wyspa jest Tamooruo, przyjęła obyczaje Europejskie, Angielską mowę i ich zwyczaje, tak, że większa część i nayszywniejsza mieszkańców tych wysp po

Angiel
w lin
przez
za z
ściach
siewzi
Na ub
stępek
mnie
beczek
stkich
dnich
mają
odpoc
nocne
tów) p
zamier
bywai
handl
rzów.
mil k
glików
ligii d
giem
wysol
czny
tego

Angielsku mówi. Następstwo tronu iest dziedziczne w linii męskiej. I tu odprawiają się służby Boże przez Xięży dzielących się na pewne oddziały. Ofiara z ludzi iest używana przy ważniejszych okolicznościach, iako to: na początku wojny i innych przedsięwzięciach, albo przy śmierci znakomitego rządcy. Na ubłaganie przebaczenia bóstw za popełniony występki wyłamują sobie przednie zęby. Król utrzymuje do 2000 woyska, i ma kilka okrętów po 70 beczek. Te wyspy są bardzo wygodne dla wszystkich żeglarzy z Ameryki do brzegów półn. zachodnich, z Aleutyiskich wysp i Kamszatki płynących; mają bowiem wygodne бухty i wyborne miejsca odpoczynku. Żeglarze państw ziednoczonych północney Ameryki odwiedzają ie rocznie (6—8 okrętów) płynąc do brzegów półn. zach. Ameryki, gdzie zamieniają futra za Chinę. Mnóstwo okrętów przybywających do бухty Karakaku i częste zamiany handlowe wielki wpływ miały na okrzescanie wyspiarzów. Naywiększa wyspa Omaha obszerna na 216 mil kwadr. z 100,000 miesz. zajęta r. 1794 od Anglików, iednak nie odmieniając ani rządów, ani religii dotąd trwającej, ma kilka gór wysokich i śniegiem okrytych, n. p. *Mauna-Roa* na 13524 stóp wysoka, zdaie się, że powstała z wycziewów wulkanicznych. Na tey wyspie zabito Kooka dnia 14. Lutego 1779.

Książki ieograficzne w Księgarni Wrocławskiej
W. B. Korna i w całej Polsce sprzedawane są
następujące:

Biblioteczka ieograficzna i innych wiadomości dla
młodzieży; czyli zbiór podróży najszybszych w róż-
nych częściach świata, dla zabawy i oświecenia mło-
dzieży przełożony z rozmaitych języków. Z obrazkami
i mapą. 12 Tomików.

Dykcjonarz nowy Jeografii powszechnéj dawnéj i
teraźniejszéj; stawiający obraz ieograficzny, history-
czny, polityczny i statystyczny kuli ziemskiej, w iey
rozmaitych Epokach aż do naszych czasów; ułożony
podług podśn najdoskonalszych Jeografów w staroży-
tności i teraźniejszych; poprawiony za pomocą wielkiéj
liczby dzieł tego rodzaju, tudzież powiększony kilku-
artykułami tyczącymi się Jeografii polskiéj. w 2 to-
mach.

Początki Jeografii politycznéj; z początkami Jeogra-
ficznój i astronomicznój, tudzież wiadomości politycz-
nych; przez Józefa Wybickiego. Do którego dzieła
przyłączono dodatek odmian, które od r. 1806 aż do r.
1811 zaszły; tudzież obszerniejszy opis Xięstwa War-
szawskiego. Z Kartami ieograficznymi.

Zbiór krótki Jeografii Królestwa Polskiego i Wiel-
kiego Xięstwa Poznańskiego. Podług dawniejszego
urządzenia kraiu ułożony, z wyrażeniem granic na Kon-
gresie Wiedeńskim dla obydwóch tych Państw wykre-
ślonych.

Biblioteka Główna UMK

300043569641

wskię

wane są

ości dla

w róż-

nia mto-

razkami

awnéy i

history-

w ię

ułożony

staroży-

wielkię

kilku

w 2 10-

Jeogra-

politycz-

o dzieła

aż do r.

wa Wat-

i Wiel-

nieyszego

na Kon-

w wykre-

80,-

M 193107/8/30

pr.

80-

break str. 97-98

255-258

i mapy

Biblioteka
Główna
UMK Toruń

952651

Biblioteka Główna UMK

300043569641

J E O G R A P H I A

C. B. Stein

22574

1874